ГЛАСНИК

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТ

КЊИГА XXXVII.

У БЕОГРАДУ У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈ

1873.

№ 6.

ГЛАСНИК

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА.

КЊИГА XXXVII.

У БЕОГРАДУ У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1873.

Где је што.

ФИЗИОЛОГИІА ГЛАСА И ГЛАСОВИ СРПСКОГА ІЕЗИКА.

ЛИНГВИСТИЧКА СТУДИЈА

Стојана Новаковића.

I.

Разгранатост науке о језику. Спор о месту њеном међу осталим наукама.

Од како је делима првих радника, као што су Фр Боп, Грим, В. Хумболт, пробијен пут за науку о језику, науку нову, с новим методом и са свим одвојену од филологије у староме смислу, све је више растао број дела, која су ишла за стопама та три велика човека. Они ве-ликани науке о језику просекоше пут, обележише стално куд му ваља тежити. Висином духа свога чисто догледа-јући далеку будућност науке, којој сами посветише живот свој, они показаше метод у делима својим, и оставише потомцима лепу прилику, да раде што даље радити ваља, да изналазе све више и више, да носе светлост све дубље и дубље. Тим је путем наука доиста ишла. Она се пустила у појединости, држећи се онога напред нацртанога плана; она је истраживала те појединости. Проналасцима око је д них покретала је и подупирала проналаске око других; поредила је све то међу собом, поређењем је тим задоби-јала нове основе, шире и дубље погледе на целину; а те су основе и погледи из нова дражили на све новије и раз-гранатије идеје, враћајући се својим упливом и потребом

и опет на она посебна испитивања. Тако тај опток међусобне помоћи и побуде, то потпомагање појединих специјалних радова општим погледима и истраживањима, то напредовање тих општих радова једино на основу и помоћу оних специјалних истраживања — могло би наличити на крвоток каквога живог организма, и таким се начином научна радња доиста кретала напред.

У позније доба, кад је нови метод израђен до крајњих танкости, кад су му одушевљени и духовити представници многим делима раширили књижевност и умножили пријатеље и поштоваоце међу свима образованим народима, подигавши тако лингвистику као нову науку у ред осталих наука, које се тим достојанством од старине диче, — почело се више говорити о природи или нарави ове науке. Књижевници који су о овоме говорили, нису гледали науке као једну складну целину, која се бави разним странама и питањима једне исте целине, те у којој може бити разговора о реду, а не о каквим супротним половинама; они су полазили с гледишта деобе на природне и историчке, макар да оно о чему се природне науке баве, има свој развитак, који није ништа друго него историја, и макар да развитак онога чим се бави историја и сродне јој науке, може бити само на основу и снагом природних чинилаца. Тешко би дакле било осведочити и доказати онаке погледе. Ако би се што гледало на начин истраживања истине у једној или другој научној сфери, то истраживање, према данашњем развитку логике, примењује се у главноме на један начин на целу науку, оно је увек једно, увек по једним законима, а различит ред и пословање неопходна је модификација, коју овај или онај предмет са собом доноси. Да би пак читаоци видели у чему је ствар, изложићемо главне мисли тога спора, јер се из њега види, како су неки знатни савременици о нарави ове науке мислили.

Шлајхер[1]) и Макс Милер[2]) били су први, који су науку о језику уврстили међу природне (физичке) науке. Њих је на то наводила поглавито једнакост органичног живота и развића језика са органичким животом и развићем природе, поступно крњење и рушење или хабање језика које личи на младост и старост, његове чудновате промене у читавоме народу, вршећи се не по вољи људској, него неком неизвесном инстинктивном силом душевне моћи човечанске, по том физиолошки извор гласова, који су основице свакога језика. За Шлајхера се управо може казати да је он био први, који је у већ створену науку о језику, оцепљену од филологије и философије, унео потпун позитивни, ексактни научни систем, и није од шале говорио, да наука о језику припада међу природне науке.[3]) Велики овај Немац, (којега кад споменем не могу да одолим радосноме поносу, што се на онако користан начин и словенистиком бавио) терао је још даље. Он је упоредио развитак језика с развитком видова, применивши на језике Дарвинова начела[4]); он је о језицима збиља радио као о организмима којима владају непроменити закони. И такав дубок научни поглед, свезан с огромним знањем, критичком осетљивошћу и оштроумљем којим је он владао, дао је резултате,

[1]) Die Sprachwissenschaft ist keine historische, sondern eine naturwissenschaftliche Disciplin. Deutsche Sprache 1860, 116.

[2]) The science of language one of the physical sciences. Lectures. 6th ed. London 1871 I. 1 lecture.

[3]) У својој чувеној и омиљеној књизи Die deutsche Sprache, где у одељку VI Von der Sprachwissenschaft долази на синтаксу, он вели: „Ту смо опет на границама науке о језику. Наука о гласовима је наставак науке о човечанском телу (анатомије, физиологије), наука о реченицама преводи нас у науку о духу.“ Стр. 127.

[4]) Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenchaft. Weimar Мој српски превод штампан је у „Матици“ 1869, почињући од 376 стране.

ГЛАСНИК

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА.

КЊИГА XXXVII.

У БЕОГРАДУ У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1873.

№ 6.

ГЛАСНИК

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА.

КЊИГА XXXVII.

У БЕОГРАДУ У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1873.

Што се тиче места за науку о језику, Контова је школа најближе дошла самој ствари. Језик постаје онде, где једна личност долази у додир са другом, на граници између науке о унутрашњости човечијој (философије) и науке друштвене. То би било место његово по постању.

Ако не погледамо у језику на једине гласове, него ако узмемо на ум да с њима увек другују значења, израз целокупне свести наше и радње њене, да у језик и његове облике од гласова састављене ми смештамо васколики рад свести наше — да се језици гранају и цепају исто онако по разлици значења као и по разлици гласова, онда је најудесније усвојити науци о језику, место које јој је Кујунџић дао.[1]) По његовој подели језик долази после потпуно исцрпене науке, иза философских и друштвених наука као какав резервоар целог рада, као што је он у историји својој оку данашњег филолога резервоар и често једини споменик пропалих или минулих цивилизација; и као што правац. у којој му у једном и другом облику разни народи своју пажњу поклањају, показује сам правац умне радње њихове. С тога би места свезе науке о језике лаке биле са сваком науком, која би јој где могла затребати. С тога места, и у опште с гледишта које смо ми овде обележили, никако се не може дизати рат на оне који гласове и гласовне законе доводе у свезу с природним наукама. И не само да се не може дизати рат, него им се потпуна правда даје. А исто тако налазе места и речи оних, који за духовну страну језика (наравно у правим с оним првим гледиштем сугласним границама њеним) свој глас подижу. У колико се до сад с ма којим од она два гледишта морало с неким деловима науке о језику натезати, у толико по овоме сваки њезин део добија своје

---

[1]) Види „Наука о свести Нап. М. Кујунџић. Београд 1872.“ 216 и д.

складне, и према природи својој обележене границе, свезе и помоћнице.

С друге стране физиолози и физичари написали су много дела, у којима су са свога гледишта расветљавали питање о човечанском гласу. Што је до скора био обичај игнорисати ток светске науке, обрађивати поједине науке без сугласја са напредцима оних наука на којима се оне оснивају, или с којима су у свези, то је данас престало. Граматици више не може поднети, да се у овом питању ни мало не обзире на физиологију и физику; не може јој поднети, да и од сад гласове по својој вољи дели, тумачи и разређује, а после да исто то исти ученици са свим друкчије слушају у физици и физиологији. С тога деоба гласова основана на физиолошком постанку њихову свуда заузима мах.

Спрам свега, што смо до сад говорили, и овој студији је управо то сврха, да покаже, шта је наука урадила за ову ствар у интересу начелног питања о природи ове науке и у интересу сугласја и свезе међу наукама, коме се данас свуда тежи. С друге стране јој је задатак, да у нашу књижевност пренесе и на наш народни језик примени најновије и најрационалније погледе на гласове, на неке законе и деобу њихову.

II.

Органи гласи и посао њихов у опште.

У послу, који смо себи напред обележили, прво нам је на реду изнети неколико цртица о органима човечанског тела, који при образовању гласа раде или суделују, и то ћемо учинити што краће можемо.[1])

---

[1]) Што сам се могао послужити стручном физиологијском књижевношћу, дужан сам много захвалити усменом пријатељском објашњавању г. г. др. Ј. Панчића и др. Вл. Ђорђевића.

Најширу физиологијску одредбу језика нашли смо у Енглеза Алекс. Мелвила Бела.[1]) Он каже: „Језик чине различито модификована испуштања даха.“

Према томе као први чинилац у образовању гласова долази све оно, што треба за дисање, а то је: плућа, која је, као што је познато, смештена у грудној дупљи; то је даље: мишићни прибор, који опкољава ту грудну дупљу, и који својим грчењем и пружањем чини удисање и издисање, које последње производи глас. Како је плућа подељена на два крила, тако из свакога тога крила полази по једна грана канала за ваздух, као излаз многих грана и гранчица саме плућне масе; обе те гране саставе се после у један канал, који се завршује гркљаном. Гркљан је пространа и кратка цев, озго утврђена за језичну или гушну кост, а састављена из различитих хрскавичавих плочица. Две од тих плочица, које чине већину гркљана, дотичу се спред у правом углу, и ту праве испупченост познату под именом „адамове јабучице.“ Те се две плочице зову штитасте хрскавице (cartilagines tyrenoideae) и оне својим доњим ивицама почивају на прстенастој хрскавици (c. cricoidea), која им се оздо из душника као темељ иставља, и прстенастом се за то зове, што личи на прстен с печатом. Тањи јој је крај напред, а дебљи натраг окренут. На стражњем луку од прстенасте хрскавице стоје мале троугалне хрскавице, (c. arytenoideae), десна и лева. Изнутра је гркљан обложен као и уста, и у опште сва утроба, слузном опном. Ова слузна опна прави на обе стране гркљана два појача набора спред назад управљена, који се зову гласне жице (chordae vocales). Поврх њих $^1/_8$ палца на више налазе се опет два кожна набора, који су се некад звали горњим гласним жицама, што су по

---

[1]) Alex. Melville Bell. The principles of speech and vocal physiology; London, Edinburgh, Dublin, New edition, стр. 1.

спољашњости на гласне жице налик; али како се сад зна, да оне не дају гласа, оне се зову лажне гласне жице.[1]) Између једних и других налази се на обе стране по једна удубљеност, Моргањева јама, а сав простор између четирију гласних жица зове се гласница (glottis), која је озго поклопљена језичком, што се зове гласничин поклопац (epiglottis), тако удешеним, да може да се при проласку залогаја у једњак затвори, и тим стане на пут, да не би каква мрва у гркљан упала.[2])

Дах дакле пролази кроз гласницу како при дисању тако и при говору. Питање је сад, какве су модификације, које дах чине не дисањем него говором.

Прво је модификација гласнице, модификација, каква би дошла од свакога писка или музичког инструмента. Осим тога, што дуже или краће, дебље или тање гласне жице чине онолику разлику у гласу, колика нам је из живота позната, оне модификују глас и тиме, што се могу једна другој примицати и више или мање затезати помоћу мишића, нарочито за то одређених, који тај посао средством поминјатих хрскавица врше. Од тога, на прилику зависи висина и нарав или боја гласа. Исто се тако помоћу мишића гркљан може спуштати и подизати, што се такође при произвођењу гласова каткад догађа. У проласку своме између гласних жица дах шушти, дркће или звучи, према томе, како су затегнуте, приближене или скраћене гласне жице. Затезање бива хрскавицама, које се нарочитим мишићима могу померати као што споменусмо, а по том и силином ваздушне струје при експирацији, која их на више испупчи, те их тим више отегне и затегне што је силнија. Скраћивање бива тиме, што ми можемо крајеве глас-

---

[1]) Brücke, Grundzüge der Physiologie und Systematik d. Sprachlaute Wien 1857, 7.

[2]) Dr. J. Панчић Зоологија, Београд 1872 стр. 104—105.

них жица помоћу хрскавица које се на крају једна уз другу припију, притиснути и трептање им стеснити или ограничити.

Кад је савршено отворена гласница, дах се може и силно протерати, а да се не чује. Кад је гласница мало стегнута, пролазак ваздуха или даха може се мало чути. Тако стоји гласница, кад се прошапће какав гласник, или изговори немачко **h** и јелински spiritus asper. Кад је гласница скоро тако као што треба за говор, и тада ће испадати промукао, нечист, крешталички глас. Кад се пак крајеви гласнице стегну колико управо треба

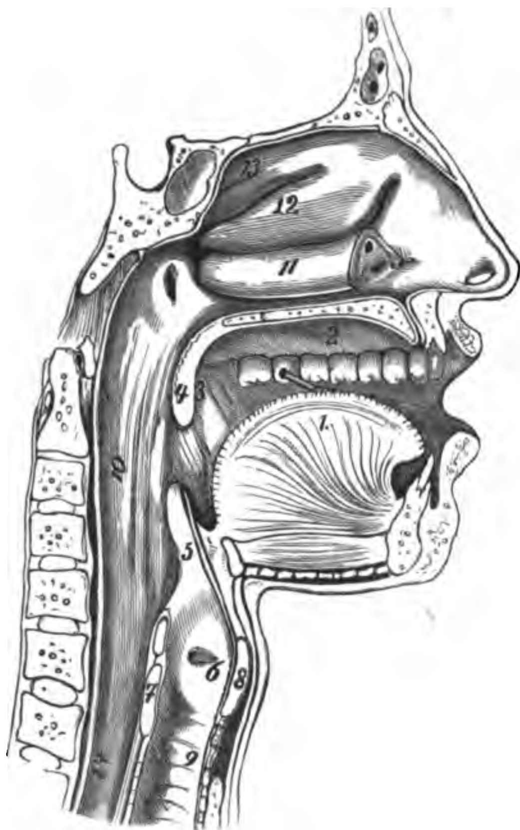

1. Језик.
2. Непце.
3. Непчани вео.
4. Ресица.
5. Гласничин поклопац (Epiglottis).
6. Гласница.
7. Прстенаста хрскавица.
8. Штитаста хрскавица.
9. Душник.
10. Ждрело.
11. Доња носна дупља.
12. Средња носна дупља.
13. Горња носна дупља.
14. Једњак.

за говор, онда дах добија онај лепи, јасан звук, који се зове **глас.**[1])

Дах, који се једним којим год од показаних начина модификује готов је за гласове језика, али је сувише индиферентан, те га ваља још даље очланити у проласку кроз уста положајем меких органа за очлањавање. као што

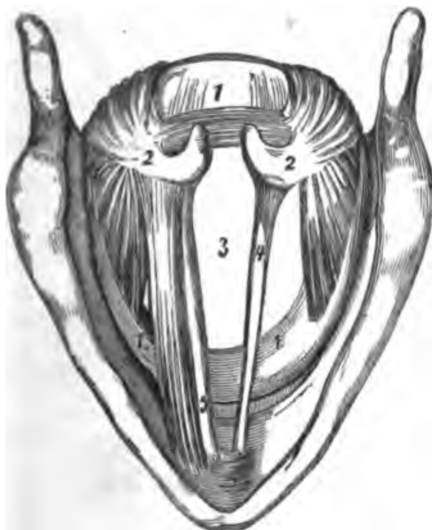

1. Прстенаста хрскавица.
2. Троугласте хрскавице.
3. Гласна пукотина (Rima glottidis).
4. 5. Гласне жице.

---

[1]) A. M. Bell op. c. 1. стр. Опширно говори о овоме научно Dr. C. L. Merkel, Die Funktionen des menschlichen Schlund- und Kehlkopfes, mit einer Tafel Abbild. Leipzig 1862, и Чермаков чланак Physiologische Urtersuchungen mit Garcia's Kehlkopfspiegel, у Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissensch.. Math-naturwiss. Cl. XXIX Bd. Wien 1858. Без тога писка у гркљану правога говора бити не може. Др. О. Волф (Sprache und Ohr 1871 стр. 53 у ноти) прича, какви су незгодни и непоуздани покушаји говора и артикуловања гласова при трахеотомији или при повредним случајима, кад гркљан зарасте, па се кроза њ отвори каквом цеви само пут за дисање. Оно што се узмогне којекако артикуловати, бива помоћу компримовања ваздуха, који се налази у ждрелу и устима, али с тешком муком.

су ресица, непчани вео, непце, језик, зуби, уснице. Све се то налази у усној дупљи, којој ћемо саставне делове сад навести. Усну дупљу ограничавају спреда усне, са стране вилице и зуби, озго непце, остраг ресица и улазак у једњак, т. ј. ждрело. На путу ваздуху који дахом теран иде пут уста, долазе два отвора, задње наздре, а слузна кожа, којом је обложена унутрашњост носа и уста прави неке завесе, непчани вео (velum palati), које перпендикуларно висе и каткад потребују за члањање гласа.[1]) Даље су ваздушном даху, справама у гласници претвореном у звук, на путу: ресица, непце, зуби, језик и уснице. Непце и зуби су непокретни; ресица је у нашем језику увек подигнута; језик се, осим обичнога померања, може дизати и спуштати кореном својим; рад усница свак може видети. Најчешћа, и скоро би се могло рећи сва артикуловања гласа, догађају се овде. Питање је, је ли усна дупља, у коју сада глас долази, отворена, колико је отворена, како је отворена, или — је ли затворена, колико и на ком је месту затворена.[2]) Све се то мора знати до најмање ситнице, јер најмања, ма каква модификација, чини, да ће артикуловани глас испасти друкчији него што је. Све могућности артикулација, које се могу произвести, чиниле би скуп свију могућних гласова, који би се могли налазити у свима језицима овога света, ако би то коме било могућно покупити. Поједини језици задовољавају се обично с једном већом или мањом количином, заволе једну или другу групу или врсту, један или други артикулацијони предео, па онде остају. Некада су се, н. пр. у сло-

[1]) Др. Панчић, Зоологија, 18, 20, 21 стр.

[2]) Тон је гласа просто грађа, супстрат, на коме се јављају гласовни, поједини звуци. Тај је тон у трпном стању, он се не може сматрати као производник, но као носилац гласовних звука. Thausing, Das natürliche Lautsystem. Leipzig, 1863, 12.

венским језицима налазили носни гласници, а данас их је само пољски језик са својим огранцима сачувао. Остали су их изгубили, што се мало по мало почело осећати тако артикуловање као незгодно, и та је незгодност расла догле докле није таке гласнике са свим из језика истисла. У некадашње доба нису у словенским језицима били оволики гласови. Њих је мало по мало произвела омиљена тежња, да се гласови у предњем непцу производе. Јелини су отишли са свим другим путем на зубне и аспироване лаке гласове, систематично бежећи од свакога непчаника. Романска племена упутила су се у потоњем развићу језика својих управо на словенски пут. у непчане гласове. Наследност производења и артикуловања гласова на овај или онај начин преноси се с колена на колено, утврђује се и грана све већма, и чини први извор дијалектима. Ту је природно објашњење појаву, који је лингвистика толико пута потврдила, како се читави језици један од другога разликују и одвајају по једноме или другом гласу на извесним етимологијским местима. И не само да је глас по јасноћи и нарави својој тако различит „према кроју целога гласног прибора, према дебљини и дужини гласних жица, према чврстоћи и еластичности гркљан састављајућих хрскавица, према стању унутрашње слузне опне, према величини гласне пукотине [1])“ и т. д. него и свакн појединн ма како артикуловани глас има при свакој индивидуји своје варијетете. Ако хоћемо да се о изговору на писмено споразумемо, пише

---

[1]) Др. Ј. Панчић, Зоологија 105. Лепота гласа долази с једне стране од тачности и правилности трептања гласних жица, с друге пак од лепоте и складности одјечних (resonirend) делова тела, грудне дупље и усне цеви. Састав мишића, костију и хрскавица, и начин како су ваздушни путови обложени слузном опном има такође уплива на снагу и мекоту певачког или говорничког гласа. Czermak, Pop. physiologishe Vorträge, 1869, 105 стр.

један уман лингвиста, од првих који је обратио своју пажњу на физиологију гласа, пре свега је од потребе, да читалац и писац уз исте знаке исте гласове замишљају. Због колебљивости и промењивости гласова у највећој је мери то немогућна ствар, јер оштро узимајући, ниједан човек ниједно слово не изговара савршено онако исто као сваки други.[1])" А ми бисмо додали, да артикулација од које глас зависи, никад не бива математички истоветна, јер дотични делови који артикулују, њихова дужина, мекост, гипкост, дебљина, никада нису математички истоветни. А математички тачној једнакости гласова све би то морало претходити.

Ту је други природни супстрат за дијалекте, друга од оних великих полуга, којима се дрво језика грана у безграничне гранчице, па и листиће. Међу тим ти варијетети нису таке врсте, да би им оскудевали општи знаци, потребни да се састави један исти појав, и ако је у њима нека клица за свакојаке могућности. Те могућности бивају нарочито силом оне полагане моћи, којом се линије одступања вековима једна на другу слажу, докле неосетно знатне даљине не сграде. С тога ипак стоје једни закони за језике којима говоре масе људи, и ако нема језика без дијалеката, ван ако би их превелика малина од тога ослобођавала.[2])

Из свега што смо довде рекли, излази, да се, оснивајући се на оне главе природне науке, које су с овом у свези, о гласу може говорити

[1]) Raumer v. R. Gesammelte sprachwiss. Schriften. Frankfurt a M. 1863 21. стр.

[2]) Занимљиво о томе пише Ф. Раумер у својој наведеној књизи од стр. 374 и д. и по том од стр. 432 д. То се исто лепо осветљује и овим: „Ако пропутујемо Француску, Италију или Пиринејско полуострво, зачудићемо се гледајући, како се језик без престанка мења. Народни говорни језик мења се тако рећи од села до села." E. Picot, Revue de linguistique et de philologie comparée. VII. 225.

1. С акустичког гледишта, где би се узимао у обзир само тон као супстрат за артикуловање гласа, и

2. С физиолошког гледишта, где би се узимале у обзир функције покрѐтних органа усне дупље и гркљана, које чине, да глас испада оваки или онаки.

У овим врстама ми ћемо говорити прво о физиолошком, па онда о оном другом артикуловању, остајући свагда при кругу гласова српскога језика.

III.

Гласници, постање и природа њихова.

Улазећи у ближе разматрање самих гласова појединце, ми ћемо узети за полазну тачку уобичајену деобу на гласнике и сугласнике, деобу, која се по физиологијским тумачењима истина мало друкчије схвата, него што је обичај и него што по самом назвању излази, али се не обара.

Не улазећи већма у историју, ваља нам само казати, да је тој познатој подели гласова, основи свију садашњих подела у Јевропи, почетак још од Платона. Он је делио слова (гласове) на јасна (*φωνήεντα*, по данашњем гласнике) и мукла (*ἄφωνα*, по дан. сугласнике), која су се опет делила на безгласна (*ἄφθογγα*) и полугласна (*φωνήεντα μὲν οὔ, οὐ μέντοι γε ἄφθογγα*[1]). Познији јелински граматичари делили су слова на гласна и сугласна, која су се последња делила на полугласна, у која су се бројала λ, μ, ν, ρ, σ или течна λ, μ, ν, ρ — и безгласна, која су по изговору опет даље делила, о чему напред више.[2]) Новије доба, све до самих најновијих покушаја, о којима смо управо намерни говорити, само је модификовало ову главну деобу, као што јој ни најновији огледи у главноме немају шта да промене. Довијања чо-

[1]) Raumer R. Sprachwiss. Schr. 100.

[2]) Müller M. Lectures II· 105.

вековљубивих људи, да се и глухонемима отворе блага језика, повела су их на физиологијско изучење гласа, и резултате је ове по том и сама физиологија прихватила и даље повела. Један од најновијих радника, професор физиологије у Бечу др. Е. Брике прикупио је у својој књизи Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute für Linguisten und Taubstummenlehrer, Wien 1856. свеколике до њега покупљене резултате, опробао их, и у систем довео. Од то доба се тој ствари већа пажња поклања, и резултати се у Брике-овој књизи прикупљени, потврђују, поправљају или примењују, а много пута и новим независно чињеним истраживањима потврђују, тако, да и лингвистичка и физиологијска литература ове струке сваки дан расте. Нека су питања још спорна, нека чекају јачих потврда; а цела ствар добија још више придоласком нове литерарне гране у акустичким истраживањима о гласу.

Главна систематисања гласа, која су у новије доба чињена, прегледа Брике у једанаестом одсеку поменуте своје књиге (102—119 стр.), започињући од најстаријег J. Wallis-овог од 1653, па свршујући са покушајима новијега доба.

Али сва та систематисања нису толико важна за напредак овога питања. Нису за то, што га она нису онолико кренула напред, колико су то учинила с једне стране упоредна историјско-лингвистичка истраживања, а с друге рад оних природњака, који су, интересујући се посебице питањем о гласу са свога гледишта, ради били, да га уметним начином васпроизведу. Посао овај могао се најпре огледати на гласницима, и тако ћемо ми и гледати, какав је закон за гласнике тим путем пронађен.

У покушавању тога ради брзо се смотрило, да је међу гласницима највише сродности и наличности, и да је разлика њихова више акустичке природе, по томе што се и звук њихов боље подудара и слаже са звуцима других вештачких инструмената. С тога је то питање већ у прошлом веку

привукло на се пажњу, забележивши у хронике прошлога века прве покушаје за рационалну систематику гласова човечанскога говора.

Кемпелен, један од првих физиолога, који је у прошлом веку писао дело „Mechanismus der menschlichen Sprache nebst Beschreibung seiner sprechenden Maschine“, чинио је огледе са произвођењем гласника, помоћу свирале. Свака дужа или краћа свирала издавала је глас под једнако налик на гласник **а**. Истом онда, кад је на свиралу навезао спреда левак од каучука и томе левку различите облике давао, добијао је гласнике више налик на остале гласнике језика. Тим је путем ишао и Краценштајн делом штампаним на латинском језику у Петербургу 1781, у ком је одговарао на питања петербуршке академије наука, која је годину дана пре тога поставила питање: какве су природе и карактера гласници **а, е, и, о, у**, тако мало међу собом различити, и би ли се могли начинити какви музикални инструменти налик на оргуље прозване vox humana, који би могли подражавати гласницима човечанског језика. Овима сличне огледе чинио је и Енглез R. Willis пером од сахата, које је додиривало зупце точка који се окретао. Он је нашао да сахатно перо, додирујући зупце сахатног точка кад се окреће, даје гласник **а**, ако перо има неку извесну дужину. Удесивши краће перо, гласник је прелазио у **е** и **и**, а удесивши дуже — у **о** и **у**. Ако се точак окретао брже или спорије, глас је бивао виши или нижи, али се гласник није мењао.[1]) Оволико је било доста Брике-у, да потпомогнут и другим физиолошким и лингвистичним специјалним истраживањима, утврди мисао, да разлика гласника долази од облика који уста заузимају при сваком од појединих гласника. Ну они покушаји, који су цело питање довде довели, нису остали

---

[1]) Brücke E. Grundzüge, 14.

на томе. Х. Хелмхолц, и за њим још неки специјални истраживаоци овога питања са стране акустичко-физичке, разгранали су ове резултате још већма, допунили су и управо до краја истумачили исту идеју. О томе раду ми ћемо говорити кад посебице дође ред на та акустичка испитивања и резултате њихове.

Главно је, што је свиралом, левком од каучука, сахатним пером, пронађено то, да је глас човеков писак, и да разлика звука његова, коју ми видимо као разлику гласника, налази извор у различитом склопу цеви, која се на онај писак наставља. Цев ту чини усна дупља, која се при певању или изговарању гласника може продужити, скратити и различит положај заузети. То бива што се прво гркљан може подићи и спустити, уста развући, увући и напред испупчити, језиком, вилицама и непчаним велом канал ваздуху који из плуће иде на разне начине отворен или на разне начине спречен оставити. Што се уметним средствима гласници не могу тако добро да произведу као природним начином, објашњава Брике разним узроцима. Један је од њих што је звук човечанског гласа најудеснији да истури разлику гласника оштрије него што то могу учинити до сад пронађена уметна средства, други, што тврди делови главе уз различите гласнике различно јече, те тиме нарав звуку мењају. Тако је један директор у институту на глухонеме опазио, да при гласнику и кости од лубање јаче јече него и при једном другом гласнику, а да је јека њихова при гласнику а најмања. Најпосле, много значи, што су сви артикуловни делови чланови жива тела, те мицања и положаји њихови не могу имати онолико крутоће колика се у вештачки начињених инструмената никако не може избећи. [1])

Имајући све ово на уму, кад се погледа на гласнике човечанског језика, видећемо, да је заступница свирачке

---

[1]) E. Brücke Grundzüge, 16.

цеви усна дупља, при изговарању гласника **у** најдужа, а при изговарању гласника **и** најкраћа. Гласник **а** стоји на средини, а сви други гласници различитих језика на земљи налазе своје место међу **а** и **у** или међу **а** и **и**.

С тога ћемо и ми прво погледати, како се она три гласника образују, држећи се у томе Е. Брике-а.[1])

У.

Ту је цев најдужа, јер се гркљан на ниже спусти, а усни кутови се заједно с уснама напред истуре. У исти мах је усни отвор, т. ј. отворени крај цеви, сужен. Могућно је, као што је Пуркиње напомињао, изговорити **у** и уз обични положај усница и уз умерено отворена уста, али се у том случају гркљан мора још ниже спустити; с тога, што му је укинута предња продуљеност уста, па ипак ово друго **у** не може да постигне прећашњу своју јасну оштрину и могло би се назвати непотпуним **у**. Томе непотпуном **у** биће на сву прилику најближи изговор старог слов. **ъ**, у колико нам је могућно нагађати, како се тај гласник изговарао.

Ако уста само умерено отворите, и станете усне кутове прстима према ушима развлачити, онда се већ неће моћи никакво **у** изговорити, јер је тиме цев већ толико од своје дужине изгубила, да се то не може накнадити спуштањем гркљана. Ако ли вилице и уснице једне другима примакнете, тако да отвор остане само покрај завучених прстију или покрај једнога од њих, опет ћете моћи изговорити **у**. У том случају суженост отвора кроз који пролази ваздух накнађа оскудну дужину цеви.

Кад се изговара **у**, корен се језика примиче стражњем непчаном велу; али је то неизбежна последица спуштенога гркљана; те је с тога сумњати, да ли то штогод у ствари помаже произвођењу самога гласника.

---

[1]) Grundzüge, 17.

И.

Код гласника је **и** цев најкраћа, јер гркљан понајвише стоји, а цев се и спреда скраћује тиме, што се усни кути рашире. У исти мах је део усне дупље међу кореном језика и тврдим непцем јако притешњен, јер се језик с оба краја на непце наслања и само у средини оставља канал за ваздух који оздо струји. Облик усне дупље, говори Х. Хелмхолц[1]), за врсту гласника **ä, е, і** примиче се облику флаше с тесним грлићем. Трбух би јој било ждрело, а врат би јој био узани канал међу горњом површином језика и тврдим непцем. Из те врсте гласника, наставља Х. Хелмхолц, код гласника **и** је шупљина флаше највећа, грлић јој најтешњи. Какав утицај има ово сужавање канала на рефлексију звучних таласа, говори Брике до данаć још није разјашњено: али може лако бити, да оно чини јачу ресонанцију костију из главе, која је код гласника **и** опажена.

Ако усне иступчимо и заокруглимо, као да хоћемо да изговоримо **у**, неће нам бити могућно изговорити **и**, изаћи ће **ü** (франц. **u**, слов. **ы**.)

Ако гркљан дубоко стоји, опет није могућно изговорити јасно потпуно **и**. Може се истина сужавањем усногa канала, које се у овом случају даље назад догађа, изговорити некакво **и**, али је оно мукло, а та муклоћа не пристаје уз **и**. То би било непотпуно **и** спрам онога непотпунога **у**. И нама се чини, да се тако некако могло изговарати старо слов. **ь**. У испитима о томе, ко би могао у њих дубље улазити, што је нама немогућно, добро би било упоредити што говори А. М. Bell о осмом и деветом енглеском гласнику (The principles of speech 137—143), где се, као што се нама чини, таман ради о нечему наличном на нашу

[1]) Die Lehre v. d. Tonempfindungen 167.

старинску разлику разлику међу ъ и ь.[1]) Иначе, и ако данас у више језика има таких муклих и неодређених гласника, Брике их за неке случаје са свим одриче, као на пр. за немачке инфинитиве leben (ле́бьн), где вели, да се само сугласници просто један уз други примичу. Исто потврђује за њим и граматичар Rumpelt, Das natürliche System der Sprachlaute стр. 33. По томе он baden, reden, treten транскрибира у bâdn, rêdn, trêtn, или их меће у смешане гласнике своје гласничке пирамиде. Врло је знатно што он вели у опште за те „неодређене“ гласнике међу које припадају и стари слов. ъ и ь: „Најсуштаственији моменти да какав гласник постане непотпун, јесу краткоћа и оскудица акцента.“ Исту реченицу толико пута потврђују језици у развићу своме тако званим слабљењем гласовним.

На послетку се говори о

А.

Код изговарања **а** усна је цев краћа него код **у**, а дужа него код **и**, јер нити су уснице напред истурене, нити усни отвор развучен, и јербо гркљан стоји више него код **у**, а дубље него код **и**. Код **а** језична кост стоји онако исто као и кад је на миру; али јој је гркљан примакнутији, а с тиме нешто виши. Ако се од **а** прелази у **и**, гркљан и језична кост задржавају свој међусобни положај, али се заједно пењу у висину; ако се од **а** прелази у **у**, гркљан се удаљује колико може од језичне кости спуштајући се на ниже.

Усни канал је целом својом дужи отворен, кад се изговара **а**. Нити је у средини сужен, као при **и**, нити на

---

[1]) Гледај још M. Müller, The languages of the seat of war in the east. 2-d ed. London 1855 стр. XLV где се наводи како разлику о којој говоримо, неки писци признају, а неки не.

крају стешњен као при **у**. И ако положаји за **и** и **у** не допуштају да се изговори чисто **а**, опет се тај гласник може изговорити при разним положајима уста.

Ред, којим су ова три основна гласника, база свију осталих гласника, промотрена, може бити и друкчији. Гласник **а**, као најближи обичноме стању уста, могао би се узети за полазак; али он овако излази као средина, која међу оба од ње удаљена краја, допушта целу врсту смеса и прелазних положаја.

„Очи разликују три примитивне боје, вели Француз Шаве[1]), плаву, жуту и црвену. Остале боје долазе од различитог склапања примитивних боја: плава и жута чине зелену; жута и црвена наранџасту итд. За уши има тако исто три примитивна гласника, грлени мелодијски гласник **а**, успени **у** и непчани **и**. Упоредите **а** плавој, **у** жутој, **и** црвеној боји.“ Ми ово поређење налазимо као врло згодно, а нити га обарају историјска лингвистичка ни нова физиологијска истраживања, којима се и једним и другим Шаве служио.[2]) Хотећи да говори о разним гласницима који су резултат смеса ових основних гласника, Брике говори: „**и**, **а** и **у** три су основна стуба гласовне системе. То учи историја развића индојевропских и семитских језика сугласно са физиологијом. Остали су гласници само прелази од једнога к другоме, и ми можемо у своме истраживању пазити, да сачувамо ред њихове поступности између **а** и **и**, и **а** и **у**.“

Што се нас Срба тиче, у садашњем језику нашем долазе прелази **а** + **и** = **е**, и **а** + **у** = **о**. Није потребе ни помињати, да се у индојевропској лингвистици данас држи као поуздана и свакоме позната чињеница, да су коренити и

---

[1]) Chavée H. Enseignement scientifique de la lecture. Paris стр. 41,

[2]) Види још његову књигу Essai d'étymologie philosophique. Bruxelles 1843, у којој, при свој клизавости терена, има пуно занимљивих ствари.

првобитни гласници **а, и, у**. То је лингвистичка нашла својим средствима историјско-граматичког изучавања гласовних промена. Како су гласови **е** и **о** производ гласовнога сливања (аи, ау), они су очевидно као збирови двеју јединица у први мах били дугачки. И тако је доиста и морало бити у најстаријем стању наших језика, у колико се данас познати може. Стари језик санскритски доиста има само дугачко ē и ō место индојевропскога првобитног **аи, ау**; ти гласови (**е** и **о**) не долазе тамо никад кратки. Cf. Schleicher Compendium 3 A. стр. 11 и 19. Али нека нико не помисли да се то све тако може пренети и на **е** и **о** сад. српског језика. Ти гласови имају дугачку своју историју, и тек кроз њу могу они доћи на ово мерило.

У прелаexisting аску од **а** у **е** ждрело се, како је Пуркиње опазио, рашири, и та раширеност траје до **и**. То раширење долази од покрета мишића којима се корен језични примиче непцу, и којим се језична кост и гркљан подижу. Напротив гласови између **а** и **у** постају поступним продуљавањем усне цеви и поступним сужавањем ждреонога канала.

Постављени у пирамиду наши би српски гласници изгледали.

а

е о

и у

Пирамида је ова у многих језика, који су замиловали мутне и непотпуне гласове, већа и многостручнија. Потпуна би била кад би се по овоме систему уврстили сви могући резултати од комбинација првобитних и секундарних гласова, који се у различитим језицима наше земље налазе. То до сада није учињено, али напредовању и радозналости научној, која се нигде не уме уставити, није ништа немогућно.[1])

[1]) Брике-ова пирамида броји 14 гласника. Види Grundzüge стр. 20. Румпелтова (op. cit. 28) има 10 и 5 носних (назалисаних).

Ако смо ради гласнике приделити разним пределима артикулације као што ћемо са сугласницима чинити, онда ће **а** припасти грлу (ждрелу), **и** непцу, а **у** усницама. Од два комбинована **е** ће отићи непцу а **о** усницама.[1])

IV.

Образоваље сугласника и деоба њихова по артикулацији.

Име консонанти, сугласници, у супротности према гласницима или самогласницима могло би нас навести да помислимо, како само гласници имају самосталан глас, и како сугласници добивају глас истом кад се с каквим самогласником саставе. И ако се то тако може бити и сад којекуда учи, та је ствар одавно оборена.

Тако почиње др. Е. Брике одсек своје књиге у коме се говори о сугласницима.

Као што смо генетички схватили разлику међу гласницима, наставља исти писац расправу своју, тако морамо генетички схватити и разлику међу гласницима и сугласницима, па ћемо тек тада моћи познати положај тако званих полугласника. Таким начином сазнајемо, како се код свију сугласника мора налазити нека препрека или преграда или теснац у усном каналу или негде иначе, и како та препрека, преграда или теснац проузрокује разговетно чујну самосталну од гласног звука независну шушку. А тако се што код гласника никад не догађа.

У даљем своме разлагању др. Е. Брике тражи опште основе, који би пристали за физиологију гласа свију језика. Не ради се око тога, говори он, да се у врсту

Единбуршког професора А. М. Бела Dictionary of english sounds наводи равно тринаест гласничких артикулација за енглески језик Ор. с. 117—153 стр.

[1]) Rumpelt. op. c. 22.

намести неки број сугласника, који нам је у једном језику изнет, већ да се до краја истражи, какве су сугласничке артикулације у опште могуће. Нека се догоди, да сутра гдегод постане какав нов језик, који би био основан једино на експираторном начелу, треба да наш систем буде кадар обухватити и све гласове тога новог језика, а да за њих не морамо лучити ниједно ново одељење, да њих ради ова садашња и не померимо.

Изнесавши оволико из познате књиге, да се види с каквом је тежњом рађена, ми ћемо прегледати увете, по којима могу постати сугласници. Увети се ти могу гледати с две стране, са стране начина протеривања ваздуха, и са стране положаја артикуловних делова при сваком поједином артикуловању.

Ово су дакле увети што се тиче начина протеривања ваздуха.

1. Пут кроз нос ваздуху је заграђен, а уснени је канал такође негде затворен. Ваздух је при образовању тих сугласника спречен, и чим се затвор усног канала отвори, он излази на поље с јачом или слабијом шушком. Старим именом зову се ови гласови Mutae (Tenues и Mediae). У новије доба физиолози су их назвали експлозивним, што ваздух у неку руку експлодује. Јагић их назвао „прекиднима,“ [1]) што ми се не види згодно. Од Немаца их Хајзе зове Schlaglaute, Хладни, Брике и др. Verschlusslaute. Шлајхер у својим делима и Румпелт у својој књизи[2]) зову их по трајању momentane, по чему бисмо их и ми назвали тренутнима, према чему би супротне њима лако било назвати трајнима. Ту долазе наши српски гласови: **к, г, ћ, ђ, т, д, п, б.** На овима последњима се најбоље може познати природа ових гласова. У исти мах кад су они изговорени, престао је склоп уста којим они постају.

[1]) Gramatika jezika hèrvatsk. I, 10.
[2]) Das natürliche System der Sprachlaute 13.

2. Пут ваздуху је кроз носне рупе заграђен, а усна дупља је негде тако стешњена, да се ваздух који пролази, тре о делове уста што су око оне стешњености. На тај начин постаје мноштво гласова, који се бележе час као придаси (аспирати) час као пискави (сибиланти), а час као полугласници. Ту је **х, ј, ф, в, с, з, ш, ж.** С овима се удружују и л-гласови. Они се с њима у томе слажу, што постају просто образовањем некаква теснаца у усном каналу, али се од њих разликују тиме, што теснац није у средњој равнини уснога канала, него на обе стране међу крајем језика и кутњацима зубима, тако, да ваздух пролазећи унутрашњом страном кутњака зуба на уста излази.

Румпелт[1]) ове зову Fricativlaute, што је у Брике-а само немачким именом казано Reibungslaute. Раумер и Шлајхер зову их Spiranten. Јагић за Шлајхером зове их непрекиднима, њих би по нашем отоичашњем поступку најбоље било назвати трајнима. Петербуршки професор И. Бодуен-де Куртене[2]) преводи spiranten на руски са „придувные." Врло добро опомиње Румпелт, да не би ко ове Spiranten имена ради побркао са аспиратима, где је један тренутан глас помешан са spiritus asper-ом.[3]) Фр. Кс. Малиновски у своме огромном делу Krytyczno-porównáwczá gramatyka języka polskiego, Poznań 1869 стр. 104 зове spirantes — powiewn-има, а и њих и старе liquidae (у њега л м н р ј) трпа под назив trwale, semivocales. То се у

[1]) Das nat. System d Sprl. 13.

[2]) Види његово изврсно дело „О древне-польскомъ языкѣ до XIV-го столѣтія, Лейпцигъ 1870."

[3]) Таки су φ = ph, ϑ = th, χ = kh, ово последње не ваља мешати са ʽ. Разлика је у изговору међу *ὀράω* и *χορός*, од прилике као међу немачким h и ch. Curtius G. Slovnica jezika grčkoga. Prievod F. Petracića §. 32. У санскриту сваки тренутни глас долази аспирован или неаспирован, Schleicher, Compendium 3. A. 14. стр.

неколико слаже са назорима које развија Dr. C. L. Merkel у делу Anatomie und Physiologie des menschl. Sprach-Organs 2-te Aufl. Leipzig 1863, 769 и 832 стр., али опет одступа, у колико назив semivocales још даље шири.

3. Ваздуху је пут кроз нос затворен, а уз пут или на крају усногa канала постављен је који од говорних органа тако, да га струја ваздушна креће, те се тиме шушка ствара: ово су **р**-гласови, Zitterlaute, дрхтави гласови, како их немачки физиолози зову, свиколики по различитом изговору свом који се у разним језицима находе. Лингвисте обично глас **л**, о ком је под 2 говорено, састављају са **р**, и оба их зову полугласницима. То чине једно по томе, што они много пута долазе у језицима као замена гласника, што по образовању своме стоје међу гласницима и сугласницима, и што се лако гранају. Румпелт[1]) меће под Semivocales своје R-Laute и L-Laute, и наводи за свако по четири варијанта према четири места где се артикулују. Шлајхер чини то исто, али у врсти првобитних индојевропских сугласника ставља само **р**, што значи да он држи, како се сви потоњи **л**-гласови индојевропских језика своде на **р** као на извор свој.[2]) Исто тако чине и остале лингвисте.

4. Пут је ваздуху кроз усну дупљу затворен, али кроз нос отворен. Они се са гласницима у томе слажу, што немају своју особиту од гласног звука независну шушку, него се оснивају на одјеку, али се разликују од гласника тиме што им је затворен пут кроз усни канал. То су **м** и **н**. То су гласови који се зову р е с о н а н т и м а, н о с н и м а или п о л у г л а с н и м а. Јагић их зове „нечистима звучним.“ Ми мислимо да их је најбоље по Шлајхеру звати н о с н и м а.

Сва четири ова чланка тичу се начина к а к о пролази ваздух као неодређени звук из гласнице, и како се зауставља

[1]) Das nat. Sys. стр. 29.
[2]) Потврде у Compendium-у. Упореди §. 128 и 147 за санскритски и јелински.

или модификује, као што је напред речено. Сад долазе места артикуловања самог, по којему су могу одредити предели артикуловања.

Ту долази:

1. Гркљан или гласница, кòји се истављa при **h** и **a**, где се рад осталих органа своди скоро на нулу.

2. Доња усница, која с горњом усницом или са горњим секутићима зубима затвор или теснац чини;

3. Предњи крај језика, који са зубима или непцем затвор или теснац чини;

4. Средина или стражњи крај језика, који с непцем затвор или теснац чини.

Сва три та предела могу имати по горња четири начина протеривања ваздуха своје тренутне, трајне, полугласне или носне гласове. Сви могућни варијанти могу се наћи тек у више језика, и могли би доћи у општу физиологију човечанскога гласа.

Али је наведена Брике-ова деоба очевидно за лингвисте у неколико неудесна. Румпелт је у својој књизи,[1]) која се може сматрати за покушај опште физиологије, тражио неколике допуне. Да би могао разместити све своје гласове, он је на прилику уснени предео поделио на уснени прави (labiales verae), уснено-зубни (labio-dentales); тако је исто зубни предео поделио на: interdentales (међу-зубни) alveolares (корени зу̑ба̑), cacuminales (врхови), denti-palatales (зубно-непчани).

Ми бисмо овде још мање могли следовати Брике-у него Румпелт. Наш најбогатији артикуловни предео, непце, Брике по нашем мњењу није правилно схватио. Гласове као **ж**, **ш**, **ч**, **џ**, **ћ**, **ђ**, **љ**, **њ** он проглашава за просте саставке двају гласова. С тога смо ми више пристали за

[1]) Das natürliche System der Sprachlaute und sein Verhältniss zu den wichtigsten Cultursprachen, стр. 27—30.

Румпелтом. Изостављајући заједно с њима гркљан из артикулацијоних предела, јер нам он као увод у све остале у чланку пред овим долази, и ми ћемо заједно са Брике-ом и Румпелтом имати три предела непце, зубе и уснице. Али како се у нас предео непца грана, ми смо спрам наше потребе узели деобу проф. И Бодуена де Куртене[1]) која је основана на овом истоме гледишту, и за нас је најудеснија. По тој деоби предео непца на једну страну прихвата ваздух од ждрела, а на другу га предаје зубима. Он се дели на четири места: задње непце и задњи крај језика; средина непца и средина језика; предњи крај непца и језика; горња вилица (где већ прелази у непце) и врх језика. Као што наша таблица показује, овако се најбоље могу разредити гласови наши, да се на видик изнесе физиологијска природа њихова. У самом излагању артикуловања држаћемо се реда који има Брике, који полази с друге стране, али у ствари ништа не мења.

Али како се осим овога сви сугласници деле на меке или тврде, како се у нас обично зову, или на јасне и мукле, и како та деоба зависи од радње и положаја гласних жица, и како глас **х** (нем. **h**, јел. spiritus asper) не долази ни у један од горе поменутих предела и места, већ се образује највише радњом гркљана, то ћемо у чланку који иде најпре говорити о томе, а тек у ономе за њим о самој артикулацији сугласника, како се она у ком пределу врши.

V.

Глас *х* у Срба. Разлика међу јасним и муклим сугласницима.

„Ако је гласница (управо гласне жице у њој) мало стегнута, пролазак ваздуха или даха може се у неколико чути; тако стоји гласница, кад се прошапће какав гласник

---

[1]) О древне-польскомъ языку до XIV-го стол. Лейпцигъ 1870.

или изговори слово **х** (немачко **h**, јелински spiritus asper)" стоји напред у овим чланцима, где се у опште говори о органима гласовног образовања. Артикулација тога **х**, које Брике неће ни да метне међу сугласнике, предлажући да му се не даје слово, већ да се пише по старо-јелинским начину простим каквим знаком, бива овако. „Праве гласне жице, говори Брике,[1]) дркте и дају звук само онда, кад им се слободни запети крајеви тако један уз други примакну, да отвор што остане међу њима, чини узану гласну пукотину. Мишићи гркљански могу, кад год хоће, дати овакав положај гласним жицама, али их они могу и одмаћи једну од друге, тако, да међу њима остане не тесна него пространа пукотина, кроз коју ваздух пролази без икакве шушке, производећи шушку само трењем о крајеве ждрела." Врло је мала разлика између тога гласа и обичнога дисања, али ипак треба нарочита намера, да се обично дисање модификује у таки глас; треба, прво, да је експирација мало јача, и делови гркљана да се сузе, заузимљући при томе положај, који је може бити средина међу положајем њиховим при дисању (индиферентним за говор) и при произвођењу гласа.[2]) Како је начин артикулације овога гласа тако јако лабав, није се чудити што га има више начина, и што му последњи блиско граниче с гласовима доњега непца и језика **к, г, ch**.

С тога је на прилику наше **х** прошло у својој историји све те ступње и мене. Оно се данас говори спорадично и слабо где постојано; очевидно је дакле на умору, и наша му је граматика добро дошла, да га од потпуне смрти сачува ради себе и своје конструкције. Где се и како се још у нашем језику сачувало и како се изговара ваља чи-

[1]) Grundzüge, 7.

[2]) Види чланак Чермаков „Uber den Spiritus asper und lenis etc. Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften. 2-te Abth. LII Bd. V Hft.

тати у предговору к „Српским народним пословицама Вука Ст. Караџића, Беч 1849“, које за нека места и сам могу потврдити по говору урођеника које сам имао прилику слушати. За старији изговор тога гласа говори Јагић у својој књизи „Gramatica jezika hrvatskoga I“ стр. 69. Он каже да се наше **х** изговарало оштрије, од прилике међу **h** и **ch**, и да му се изговор смекшао (или отанчао) на многим странама, почевши пропадати у прошлом и претпрошлом веку.[1]) У новије доба образована класа народа, на коју књижевност и граматика показаше свој уплив, почиње изговарати овај глас на ново. Уметним начином оживљује он у нашем језику, и ту му се тако рећи махом враћа стари изговор налик на немачко **ch**. Ово ново изговарање, као ствар уметна, нова и неутврђена, не може ући у даље разматрање наше, јер смо ми ради ограничити се на оно што у народу живи.

[1]) С овим се не слаже потпуно оно што говори Шафарик (Serbische Lesekörner 69—70) и Мајков (Исторія сербскаго языка. Москва 1857, 478 стр.). Обојица наводе неколико једних истих примера из византијских писаца и споменика, па по њима изводе, да је слова **х** почело нестајати у нашем језику још врло рано у средњем веку. Али баш то, што је тих примера мало, и што се они управо губе према множини противних, тако да би се на тај начин могло за сваки глас доказати да га је почело нестајати у средњем веку; што је множина примера са **х** и у најпознијим споменицима, писаним најчистијим народним језиком у најпознија времена и на разним странама народа (види, на прилику, најпознији споменик старинскога писања доиста чистим народним језиком у Гласнику 34 чл. Г. Витковића 151—178, прве половине прошлог века, а онако има у библиотеци Српског ученог друштва од истог писца близу десет грдних свезака у кварту) толика, да се не да објаснити угледањем на стари словенски, јер су од тога многи писци са свим прости, а опет пишу **х** — рекли бисмо да потпуно и више него што би требало, потврђује Јагићеву мисао. Сам Мајков (стр. 479) износи јој нешто у потврду:

Ну оно што смо говорили о стању гласнице приликом изговарања гласа или придаха **h** вреди још и за друге фонетичке појаве. Ако стање гласнице остане као при **h**, ваздух се пропусти у уста, и ту се не пусти ван као **h**, него се модификује на какав год начин — изаћи ће једна врста гласова, која ће бити посве различна од оне коју можемо произвести истим таким артикуловањем у устима али другим расположајем грկљана и гласних жица у њему, расположајем који ће бити посве различит од расположаја грկљана при изговарању гласа **h**. Из те разлике, о којој ћемо одмах говорити, извире она деоба различитих сугласника на парове, који се данас у свима литературама различним именима зову, јер се махом држи, да још није јасно доказан физиолошки процес, којим они постају. У нашој књижевности обично су познати под именом мекиx и тврдих, које им је име дао Вук у Рјечнику 1818,

„Сдѣсь отсутсвіе **х** должно приписать не столько умыслу, сколько забывчивости писца: ибо по тогдашнему правописному обычаю, во всѣхъ этихъ случаяхъ **х** должно бы было поставиться сверху строки; притомъ же это отдѣльные одинокіе случаи, и въ тѣхъ же ґрамотахъ всюду постоянно употребляется **х**.“ Па опет могу се оба ова мњења спојити. Изумирање тога гласа могло се почети врло давно, па слабо напредовати, тако да још ни данас није потпуно довршено.

Физиологичко-акустичка истраживања, о којима се говори у VII чл. ове студије, показала су да је **х** (sp. asper) по звуку најслабије. Ето једног јаког узрока, за што је у познијим вековима многих језика **h** почело пропадати. Да је оно онуда куд је изумрло споро и мало по мало изумрло, рекли бисмо да сведоче замене његове: **г, к, ф, в, ј**. Најстарије рекли бисмо да су **г** и **к** нарочито оно прво (дођог, виђег, својијех, чуг, ораг, вегди). Оно се говори не само по Херцеговини него и по Старом Влаху. Рекли бисмо да та замена пада у време кад се само **х** изговарало мало гушће, ближе ка **х**. Друге две замене су врло скорашње. У шабачком округу има село, од којега се

В. Јагић их је прозвао **звучним** и **немим**, а ми бисмо их најрадије звали **јаснима** и **муклим**[1])

Гласови о којима је реч јесу на прилику по паровима ови: **б и п, д и т, ђ и ћ, г и к, в и ф, з и с, ж и ш.** Из тих парова први је свуда **јасан** (мек), други свуда **мукао** (тврд). Сродност и разлика ових гласова нама је позната боље него коме другом народу, што се она у нас чисто и јасно изговара, и што ми скоро једини међу сувременим народима на њу и у писању пазимо, јер јој је Вук у нашем правопису места дао. За нас је дакле тим интересније познати научне основе којима новија наука брани оно што ми већ одавно имамо у својој књижевности.

Што се тиче различитих назива за ове гласове, које мало пре побројасмо, ваља нам овде прво споменути да су они израз различитог мишљења у различита времена. Да бисмо дакле и с именима и са стварју на чисто изашли, вратићемо се на ново к деоби старих Јелина.

први падеж говори **Свилеува**, а седми и трећи и данас **Свилеуси**. **ф** долази у имену босанске вароши **Фоча**, која се на крају XV века још писала **Хоча**, у глаголу **фитати** (у Перасту), а рекли бисмо да је и у **фркати** оно **ф** напред м. **х**.

Фонетичку паралелу нашем овом појаву имамо у историји романскога **h**, и ако је оно потекло из другог етимологијског извора. Некад једнако јелинскому χ ослабило је оно у h, а у том га је облику из нових романских језика са свим нестало. Fr. Diez Grammatik der roman. Sprachen. 3 Auf. I. 275 стр. Уз то за раније доба и за упоредне паралеле G. J. Ascoli Vorlesungen über die vergleichende Lautlehre des Sanscrit, des Griechischen und des Lateinischen. Uebers. v. J. Bazzinger und H. Schweizer-Sidler; Halle 1872. 144.

[1]) Латински fortis и lenis, media и tenuis; немачки weich und hart, tönend und stumm или tonlos; A. M. Bell: breath and voice articulations, иначе енглески: sonant, surd — soft and hard; Хатала: jasné, temné; Кс. Малиновски: slabi, mocni.

Остављајући на страну деобу по органима, они су све сугласнике делили на *полугласне* (semivocales) и *безгласне* (mutae).

Полугласни су: λ, ρ, носни γ (пред грленима) ν, μ, σ.

Безгласни су: κ, γ, χ; τ, δ, ϑ; π, β, φ.

И они су се делили на

Tenues (слабе)	mediae (средње)	aspiratae (придахе)
κ, τ, π	γ, δ, β	χ, ϑ, φ = kh, th ph,[1]

Отуда почетак садашњој деоби, која је ова имена применила и на језике са свим друкчије, где није било *придахнутих*, да би према њима могла искочити *танка* (непридахнута) и према обојима *средња*. Из тога преноса смисла постао је још појетичнији пренос смисла у називању *меких* и *тврдих*, које не може никад бити тачно, макар колико било згодно и удесно. Новија физиолошка деоба, која је ушла у разматрање нових језика са гласовима различитим од старога јелинског језика, дала је она друга имена објашњавањем физиолошког процеса и граматичких последица основаних на њему. Данас се управо на све стране озбиљније лингвисте туже на ту збрку имена из разних векова, која често собом и ствар и чист појам о њој бркају. Физиолози махом одбацују имена *мек* и *тврд*, прихватајући *јасан* и *мукао* (*звучан* и *нем*[2]), за то што боље ствар казују. За њима су већ пошле многе лингвисте (Шлајхер и сва његова школа); други неки (Rumpelt) међу којима се и по који од природњака нађе (Др.

---

[1]) G. Curtius, §§ 31, 32, 33. Erläuterungen 2. A. Prag 1870, 19. χ се изговара као к аспировано, ϑ као т аспировано, а φ није f него п аспировано. Тако се тумачи најстарији изговор тих слова. Упореди с овим примедбу на стр. 28 под 3.

[2]) Именом *јасника* и *муклаца* назвао је Милован Јанковић у своме Буквару (Гласник XV) *гласнике* и *сугласнике*. Ја бих та имена пре усвојио за ову разлику сугласника коју Немци бележе речима tönend und stumm или tonlos.

Таузинг, др. Меркел у наведеним делима) остају при староме. Фр. Раумер даје трећи назив и трећу деобу делећи сугласнике на geblasene (litterae flatae) u gehauchte (litterae halatae). Она су прва увек мукла, ова друга могу могу бити и јасна и мукла.[1])

Главна физиолошка разлика јасника од муклаца јесте у гласној пукотини, стегнутој за глас или не — говори Брике. Све су остале разлике спољашње и посредне. Говорено је, да се јасници и муклаци разликују међу собом јачином експлозије ваздушне, и како се то може опазити, кад се рука стави према устима, па се по томе на изменце изговара један муклац и један јасник. Тада ће код муклаца рука осетити силнији, код јасника једва приметан експлозивни дах. А кад се рука намести на прси, опазиће се, како се прси при експлодовању муклаца угибају, што се при јаснику не догађа. То је све тако, али су све то секундарни појави. Код јасника је гласна пукотина стешњена како треба за звук, те с тога и кад се уста отворе, ваздух се задржава, те одмах оног часа кроз уста не струји; код муклаца је опет гласна пукотина широм отворена, и отуд онако нагло и насилно продирање ваздуха чим се отворе уста, па по томе и угибање прсију, које му је проста последица.[2]) Ако за муклацем иде какав гласник, онда се може гласна пукотина стегнути за глас одмах чим

---

[1]) Raumer v. Fr. Gesammelte Schriften 458. стр.

[2]) Grundzüge. 56. Знатно је, што ово исто потврђује и Хелмхолц, Die Lehre von den Tonempfindungen 3. Ausg. Braunschweig 1870 стр. 114. Има још један начин којим Брике своје мишљење осведочава. Може се гласом којим се шапће дуже времена изговарати ф, просто протерујући ваздух између горњих зуба наслоњених на доњу усницу и доње уснице саме. Ако се без икаква мењања у положају артикулацијоних органа пусти звучан глас, видеће се како се ф претвара у в. Brücke Phonetische Bemerkungen, Zeitschrift d. oest. Gymn. 1857, 749 стр. и д.

се отвор начини, тако да глас може одмах зазвонити, и ту је прелаз из муклога стања гласнице у јасно.

Одавде је посве јасно оно правило нашега српског правописа, да се **муклац** и **јасник** (тврд и мек сугласник) **један уз други не трпе, него сеједначе тако, да се први мења вазда према другоме.**[1]) Ово није никакво правило еуфоније, како су многи наши писци мислили, или може бити и данас мисле. Ово се оснива на физиологијској неопходности.[2]) Из муклог у јасно стање

---

[1]) Ein tönender und ein tonloser Consonant können begreiflicher Weise nie combiniert werden, da die Stimmritze nicht gleichzeitig weit offen und zum Tönen verengt sein kann. Brücke, Grundzüge p. 67.

[2]) Има пак један глас, који немајући од искони у слов. језику свога пара, није подишао под ово правило. То је глас **в**. Томе би гласу одговарао глас **ф**, и претварања би се према осталима чинила. Но како гласа **ф** слов. језици од искони немају, то је **в** остало потпуно изван тога правила, и ако има нешто одступања и у неку руку покушаја, да му се покори. Група **св** (место које би имало доћи **зв**) долази на прилику врло често у почетку речи словенских. Али ипак долази тамо **сладъкъ** (у корену група **св** у почетку, види Миклошића Lexicon), долази у нас с л о б о д а (кор. свобода), где се **в** по хоморганој промени преместило у **л**. Ван ових усамљених случаја група **св** је честа и у ст. слов. и у нас. У хрватском је дијалекту **в** испред неких речи отпало, може бити ради овог истог узрока. Тамо има: се, саки, зети, ладати (Mikl. Lautlehre 331) место: все и т. д. У ст. слов. долази један пут **ꙁвѧꙁати**. У примерима: вшеница, љевши, втица срвски (дијалект. у босанских Турака) показује се поступање са свим противно законима о овим сугласницима, толико је ту изгубљен рачун о звучној природи гласа **в**. У нашим речима има наставак **дба**, место којега у ст. слов. и каткад у нас долази **тва** (бритва, молитва). Али, је ли ту бежано од несугласице међу јасником и муклацем, па је цела група према томе измењена, или су те речи измешане у нас с речима у којима је наставак **ба**: свадба, служба, тужба, не могу одлучити. У

гласнице при изговарању два сугласника, који обично врло кратко трају, не да се пређи од једаред. С тога се посао олакшава горе показаним начином. Ако хоћемо да реч етимологијски изговоримо (сладко, србски, одпор) тако да јасно изиде предњи јасник, ми морамо чинити паузу, управо уметнути једно ъ. Ето како се истине сигурно пронађене просто ухом потврђују на посве научан начин.[1])

Али се још с многих страна држи, да објашњење физиологијског повода ове јасне и лако видљиве разлике није свршена ствар, и има гдекојих и између природњака, који исто мишљење бране. Међу овима помињем др. М. Таузинга,[2]) истога који брани старо назвање тврдих и меких сугласника. За та стара назвања, говори он, наћи ћемо да су врло разложита, ако се уверимо, да се при **ф** и **п** уснице далеко чвршће склопе него при **в** и **б**, при којим су оне више или мање меке и еластичне. Таки различити склопљај уснених мишића мора јако мењати и начин и те-

---

осталом што се тиче гласа **ф**, граматичари су већ истакли чињеницу, да се он у слов. језицима у позније доба одомаћио, и ако га у старо време нису познавали. У суседном нам, на прилику, бугарскоме језику оно је ухватило мах. Miklosich. Lautlehre 292. За наш језик већ су многи граматичари истакли: уфати (ф = пв; **оүпъкати**) фала, уфатити, фат за хвала итд. Ту можемо додати још дијалект. речи: јуфка (јуха, јува итд.) јефтино (Miklosich Fremdwörter) Јефта (Euthymius) пофторавати (из школског живота). Варошки говор, коме ово све и припада (а то у том говору бива и по босанским варошима) меће често **ф** м. странога **в** и м. **п**: долаф, сафун, шефтелија. С овим спореди из Вукова рјечника фијукати, фигањ, фуга м. вијукати (**вы**) итд.

[1]) За овај гласовни закон говори Шаве: „la grande loi de polarité, avec son opposition sexuelle, avec ses contrastes de force et de faiblesse, de rudesse et de douceur, domine la création des consonnes comme elle régit la formation des voyelles." op. cit. 41 стр.

[2]) Das natürliche Lautsystem стр. 22 и д.

снац затвору или загради (Verschluss), и што се у исти мах догађа у грк.ъану и устима с ваздушном струјом која се из душника изгони, може бити да се догађа услед такога склопљаја усница или зарад њега, и да није узрок нити гласовној различитости нити гласовима.[1]) Све што Таузинг говори, своди се поглавито на то, да и остали гласови добијају сваку своју карактеристику само у устима као год и гласници. На ово и на оно, што је о томе Раумер (Gesamm. Schriften 444) писао, има већ у неколико одговора у ономе, што смо ми из књиге Брике-ове навели. Али се с Таузингом слаже и др. Оскар Волф[2]), који у наведеном делу свом стр. 25 о разлици међу **п** и **б** ово говори: „У колико се ваздушна струја протерује слабије или силније, у колико се уснице тресну чвршће или лабавије, изаћи ће **б** или **п**. Ја нисам могао никада описати промену у висини гласа, а јесам у боји звука и снази гласа.“ На стр. 28 истога дела писац одбија назив муклаца (stumm) који почиње још од Кемпелена, физиолога, који је међу првима на крају прошлога века о овој ствари писао.

Чермак[3]) се узда, да ће се сумње и контроверсе, које су данас о овој ствари, уклонити, чим се могне непосредно посматрати радња гласних жица на болеснику, на ком је извршена операција ларинготомије. Још су значајне речи, које Брике овоме у прилог говори, где је реч о **п** и **б**. (Grundzüge стр. 33.) Слова не треба држати као белешку активног покретања говорних органа; она су белешке извесног стања, извесног положаја, у коме се говорни органи

---

[1]) Све то може и на обрат па да врло добро, ако не и боље, има смисла.

[2]) Он је сугласнике почео испитивати са свим с друге, са акустичко-физиолошке стране у делу Sprache und Ohr. Akustisch-physiologische und pathologische Studien. Braunschweig 1871.

[3]) Sitzungsberichte d. Ak. d. Wiss. Math. Naturwiss. Cl. 2-te Abth. III Bd. 638.

и гласне жице налазе кад мишићи што издисање чине, хоће да прогнају ваздух. Говорећи о п могли бисмо рећи: оно казује затворен носни канал и уснице, а раширену гласну пукотину. Још нам се удесније чини што се даје извести по речима Кемпеленовим, да се звук обично при јасницима чује пре, а при муклацима касније. Кад изговоримо б, чисто се напред чује звук, који ми отворањем склопљених усана артикулујемо. Напротив то бива касније у п. Ту звук иде, пошто су уста артикуловала и отворила се. У том погледу су такође врло знамените речи Хелмхолцове. Он вели (op. cit. 114): Лако је опазити чим мало промислимо, да гдекоје овака особине звука зависе од начина којим звуци почињу и свршују. Одатле је може бити могла изаћи акустичка обмане, коју из др. О. Волфа под линијом наводимо. Из свега је дакле овога очевидно, да је више разлога на страни Брике-а и другова му, и да писци што против њих пишу, често и сами наводе мисли, којима се њихово објашњавање потврђује.[1]) Иначе мислимо, да смо и ми ствар довде довољно расветлили, и да ћемо моћи предузети само артикуловање сугласника.

VI.

Постанак сугласника по пределима и местима артикуловања.

Артикуловање сугласника (види чл. IV) може бити у ова три предела:

I. Међу усницама, и међу доњом усницом и горњим секутићима зубима;

---

[1]) Највећи део савремених лингвиста усваја исте назоре. Др. О. Волф, ако бисмо усвојили његову деобу сугласника, разрушио би и друге делове данас свуд усвојенога система; а он се очевидно обзире само на једну страну питања, на акустичнофизиологичну. Мало више о ствари говори он на стр. 47. где не казује ништа друго до оно што смо мало више из Таузинга навели.

II. Међу предњим крајем језика и међу зубима;

III. Међу средином, стражњим и предњим крајем језика и непцем предњим, средњим или крајњим. У предње непце мећемо и место горње вилице изнутра, где су корени зубни.

У сва три та предела могу се, као што је под IV говорено, произвести скоро увек: полугласни, носни, трајни и тренутни гласови, и ако сви у свакоме језику не долазе. Ред, који смо ту према Румпелту узели, боље се слаже са лингвистичким гледиштем, него онај који је у Брике-а и који се у нас у чланку IV види. У овом реду поступан је прелаз с једног гласничког краја у други посве сугласнички, који се види најбоље у тренутним сугласницима. Таким ћемо редом казати каквих гласова има наш српски језик у сваком од мало час поменутих артикулацијоних предела.

Први предео.

Уснице, доња усница и горњи секутићи зуби.

1. Од полугласних не долази у овај предео ниједан.

2. Од носних долази овамо **м**. Ако усне склопимо као да ћемо изговорити **б**, и звучан глас пропустимо кроз нос, па отворимо уста, изаћи ће, као што је познато, **м**. Ако хотећи изговорити **м** или реч какву, која се са **м** почиње, стиснемо нос, осетићемо наплив ваздуха који је рад да одјеком кроз нос начини овај глас, и нећемо га моћи чисто изговорити, докле међу тим на тај исти начин **б** без икакве сметње чисто можемо изговорити. Брике говори, да овај сугласник нема никакву од грклана независну шушку, већ да постаје просто одјеком гласа у усној и носној дупљи.

3. Од трајних гласова долази овамо **ф** и **в**. Од њих **ф** постаје, кад горње зубе овлаш ставимо на доњу усницу. Тим је струјању ваздуха на обе стране уснога кута остављен пут, и с тога се тај глас и зове трајан као и сродни с њиме **в**. За тај други глас ми састављамо усне онако

исто као и за **ф**, али „место да ваздух просто дувамо, пуштамо и глас“ вели Брике, те тим постаје **в**. Каква је разлика међу **ф** и **в**, таква је и међу **п** и **б**, о којој ћемо сад говорити.

4. Од тренутних гласова припада овамо наше **п** и **б**. Ако промотримо прво **п**, видећемо да се оно образује, кад склопимо усне, усну дупљу заградимо од носне дупље непчаним велом, кроз раширену гласну пукотину протерамо ваздух, па га отворањем усница ван пустимо. Кемпелен је врло тачно и добро рекао, да се **б** од **п** разликује само тиме, што при првоме глас већ звучи при отворању затвора, а при другом то бива касније, често пошто је затвор већ отклопљен. Код **б**, шта више, може се звук пустити да звони и пре отклапања склопљених усница, протерујући ваздух кроз стегнуту гласну пукотину у склопљена уста. Ако дакле **п**, као што смо у предњем чланку навели, казује затворен носни канал и уснице, а раширену гласну пукотину, која не може дати звука; онда можемо рећи, да **б** казује затворене уснице и затворен носни канал, а гласну пукотину за звук сужену.

Други предео.

Предњи крај језика и зуби.

1. Од полугласних долази овамо **л**, које и данас гради слогове у Чеха. За образовање овога гласа намести се предњи крај језика на задњу страну предњих зуба, а покрај стражњих кутњака остави се пролазак ваздуху, тако да се ваздушна струја на језику дели, идући кроз речени пролаз унутрашњим крајем вилица к устима. То је наше обично **л**. Али по неким крајевима наше домовине, око горње Дрине по Србији кроз дринску долину на обе стране, као што ми је поуздан посматрач ових ствари г. М. Ђ. Милићевић говорио, говори се и друкчије потмулије **л**, које, по ономе

што и ја о њему знам, подилази под непчано-зубно **л**, које постаје као и обично, само што се још језиком непце дотиче око задњег краја, и ту се теснац ваздуху гради, или тим начином пут ваздуху покрај целога непца буде више затворен и тешњи, јер је при том **л** језик дигнут пут непца, а при обичноме је он спуштен доле и тек врхом горње зубе додира.[1])

[1]) С овим се потпуно подудара онај опис пољскога ł од Пуркиње (Badania w przedm. fiz. movy, 51). И Пуркиње каже, да се задњим крајем језика дотиче непце на месту где за **к** и **г**, ваздух се пропусти с обе стране. Добро је чинио Брике, што је поверовао врсноме зналцу пољскога језика. Мислимо да је врло добра и Румпелтова напомена, да нарав тога **л** није само у притиску задњега непца задњим крајем језика, јер покрај тога се опет зуби врхом језика додирују, него у нарави свега тога притиска, који звук тога гласа карактерише, чега ради се, како Румпелт говори, и гркљан спушта (Упореди Rumpelt. Deutsche Grammatik, Lautlehre. 14; Das natürliche System 54; Brücke, Grundzüge, 41.)

Забавили смо се толико на томе дијалектичком **л**, што је глас **л** у опште интересан у историји нашега језика. Као што је познато, **л** је и у српском језику градило слогове као што их и сад гради у чешком. Све редом писце који су што писали о историји нашега језика занимала је његова промена у **у** где је био вокалисан, у **о**, где није био вокалисан, на крајевима обичних слогова. Најглавније је што је казао Шафарик у Serb. Lesekörner § 17 стр. 52. По примерима које ту Шафарик наводи из наших имена места сачуваних у византијским писцима и из најстаријих споменика, изгледа, да се изговор вокалисанога **л** (влькь — влк) почео колебати истом у 13-ом, 14-ом веку. У споменицима 15-ог века јако узима мах. На исто излази и оно што говори Мајков, Ист. сербск. языка стр. 389 и 393. Уз то пристаје и В. Јагић (Književnik I, 164) и у чланку Podmladjena vokalizacija стр. 56 и д. где је мало дубље у ту ствар ушао. Прелазак и једнога и другога **л** В. Јагић представља кроз прелазни мукли у|о дакле помешан глас, врсту дифтонга, и из књига, које се не могу кривити да су се језиком угледале на што друго изван на-

Други полугласник, који и у нашем и у чешком језику и данас игра ролу и гласника и сугласника, јесте **р**. Језик тада стоји као обично полошке, и да би се произвело **р**, затресе се и врхом се удари о изнутрашњу страну горњих зуба, али тако да се тиме не чини никакав затвор. Језик је у свему врло лабав, на ниже савијен, тако да га наплив ваздуха који из плуће иде најпре на ниже обори, одакле се на више залеће.

2. Од носних долази овамо **н**. Изговара се, кад се језик намести као да ће изговорити **д**, а звук се, онако као што је речено за **м**, пропусти кроз нос. Разлика је у слободнијем кретању језика.

роднога језика, показује примере, који би сведочили, да је тај мукли глас трајао тако још у XVI веку, до самога му краја и у почетку XVII-ога. Ово се не би дало раширити на васколики круг језика, што се у другој половини XIV и у XV веку претварање снажно види у споменицима. За сам начин претварања Јагић говори: „У хрватском језику није, рéкао бих, глас **л** преходио умах у **о** или **у**, него преко **ł** и **в** најприје у некакав мукли *у/о*, те се истом касније тај подмукалац расцијепио у два гласа: у **у** међу консонантима; у **о** послије вокала." (Podml. vok. 57.)

Овоме свему ја имам да додам неколико чињеница. У поменику Крушевском који је сад у нар. библиотеци у Београду, у који је започето уписивати XV века, а настављено до овог, долази Вока (л. 104 ако буде за Влька а не можда какав диминутив од Воипа и другог ког имена) један пут, Вокашинь (л. 124) један пут, Вокомань (л. 74) један пут Вокьмань (103) један пут. Осим тога Влькань и Влькашинь само по један пут, а поменик броји 168 л. малога кварта. У најстаријем поменику на кожи који је био некад у цркви Успенија у Призрену а сад је у нар. библ. не долази никад облик ни са **о** ни са **у**. — У рукопису ученог друштва бр. 147 који је на крају XVII века исписиван из рукописа писана 1572 године, у коме има апокрифских ствари, приповедања и лекова, и о коме ћу ја као и о оним поменицима посебице говорити другом приликом, долазе у лековима,

3. Од трајних гласова долази овамо **с** и **з**, први муклац, други јасник. Главно је за те гласове, да језик гради теснац са горњим зубима, и то само с њима, тај теснац је иза горњих зуба, па протиче с обе стране језика, а ваздух, тарући се о зубе, чини ону особену писку, која нам је позната у **с**. Исто је тако је са **з**, с разликом која је за јаснике и муклаце већ показана.

4. Од тренутних гласова долази овамо **т** и **д**. Језик се примиче горњим кутњацима, а предњи му се део притиска на предње зубе изнутра, да начини чврст затвор,

---

у којима је са свим народни језик, какав у осталим чланцима истога рукописа није, интересни примери: Ја их наводим све, који у чланцима о лековима долазе, јер се у осталом свему рукопису **л** чува: Ȣзмі ѡт дафине листиꙗ и ѡв'чега гноꙗ, и то ѡбадвое ȣ ед'но истȣв'ци (л. 51); Ȣзми копра те ис'тȣв'ци (л. 51); Наберi цвѣта ѡт древета ѡт как'ва годе, те стȣци (51); Набери ѡт лозе виновеи листиꙗ те истȣвци (51); А ѡно набери глиста те истȣци (52); Ȣзми ѡвчи мехȣр што држи водȣ ȣ немȣ, те га напȣв'ни люта оцта (52); Ȣзмі ѡт вр'бе гране чак с вр'ха кое су младе гранiце, те истȣвци (52); Некаи наиће сѣме ѡд ѡнеи салате коꙗ е млѣч'на, те нека истȣв'че (53), Дрȣги пȣть ѡкȣпати, кад се мѣсець ȣпȣв'ни (53); А жȣвчь извадивши из ежа помѣшати з добром ракиѡмь (54). Ед'на мѣра шипака сврхомь пȣв'на (109).

Ја сад просто публикујем те примере, не упуштајући се у тумачење и у каква извођења. Толико бих само додао, да смо ми у старија времена на сву прилику имали грлено **л**, којега се останак (као'но **ъ** у Црној гори) сачувао у горњем Подрињу. Из тога **л** ништа лакше него прећи у **у** или **о** или **в**. Теснац ваздушни за то **л** врло је налик на теснац за оне гласнике. Прелазак у **в** био би пренос на противну страну у предњи артикуловни предео, који се да врло лако објаснити, и који је главна карактеристична црта у фонологији нашој. Јотовано **љ** према грленоме **л** стајало би као **ч** према **к** и ишло би по истом физиологијском путу (види чл. IX). Пренос **л** из грленог у зубни предео опет је према свему ономе што се у чл. IX говори врло проста ствар.

кроз који не може ваздух. Језик може стајати више и ниже, само не сме бити толико ниско, да би био немогућан затвор о коме је била реч, а ни толико високо, да би му се врх на више заокруглио, те се непца дотицао. Тако исто бива и са **д**, са познатом разликом.

5. Комбинацијом постају у овоме пределу још два гласа стапањем тренутних и трајних у један глас. То је у нас дијалектичко и спорадично **s** (пољско dz) као јасан, а **ц** као мукал глас. За што их ми сматрамо као једноставне гласове, видеће се у чланку који одмах долази, у ком је та комбинација гласова највећма развијена, те се о њој поглавито говори.

Трећи предео.

Језик и непце.

1. Полугласника у овоме пределу немамо ми никаква.

2. Носнога гласа немамо такође никаква.

3. Трајни сугласници овога предела веома су развијени у словенским језицима у опште, па и у српскоме. Имаћемо их више него и којих осталих, чему је узрок што у овај предео долазе многи комбиновани, секундарни гласови. С тога ћемо их поделити на примарне и секундарне, па их по томе разгледати.

Од примарних на прво место долази глас **j**, макар да је у нас последњи добио особито слово, а у руском га и бугарском и данас нема. То је једини глас читавог овог предела, који долази у састав првобитних гласова индојевропског језика.[1]) С тога пак, што се многи секундарни гласови овога предела у неким језицима различито и су два слова пишу, што су баш оним људима, који су до данас о овим стварима највише радили, немачким професорима, од рођења већином непознати — начинило се о

[1]) Schleicher Compendium. 3 A. 10. О томе у осталом нико не сумња.

њима у дотичној литератури физиологије гласа различито мишљење. Најзнаменитији радник ове струке, др. Брике, све гласове који овамо долазе (међу њима су наше ћ и ђ љ и њ, ш и ж, дијалектично ś и ź, ч и џ) не држи за просте сугласнике, као што их ми у писму и граматици својој узимамо, но за сугласнике сложене из две стихије. Таке назоре развија он у VI одсеку своје књиге (стр 63 Von den zusammengesetzten Consonanten) поводом немачког sch, енглескога ch (талијанског c речи ciceri) пољског ś француског j (jamais) и ch (charme). Главна је његова мисао, да су при изговарању тих слова уста у исти мах удешена за два различита сугласника. Али у овоме се тешко сложити са Брике-ом, који је ту, рекли бисмо, недоследан своме физиолошко-фонетичком гледишту, упао у етимологију и историју тих гласова. Његове назоре врло добро побија др. Румпелт[1]), који живи у Бреслави, и како се из његова говора види, добро је познат са пољским језиком, у ком се управо највише развило сливање ј са сугласницима и уплив тога гласа на њих. Единбуршки професор А. М. Бел говорећи у својој књизи о енглеским сугласницима овога предела не помиње ништа ни налик на назоре Брике-ове, сматрајући исте сугласнике као просте.[2]) Што се тиче етимологијско-историјског гледишта, оно је без сумње у стању доказати секундарност и сложеност поменутих гласова. Али то њима не може одузети данашњу њихову физиологијску простоту и ако је она последица сливености. За наше ђ и ћ, љ и њ то се и данас очима види. Колико смо сами о томе мислили, чини нам се, да у свима таким случајима, где у секундарним периодима

[1]) Das natürliche System der Sprachlaute, Halle 1869, § 15 и 16 стр. 78—92.

[2]) Исто то тражи и Талијанац Асколи за ч и џ, о којима сви остали мисле да су доиста састављени гласови. Vorlesungen üb. Glottologie § 38. стр. 164—165.

језика наступају секундарни сугласници, то бива овако. Између два додира која језик има да учини, на прилику изговарајући **д** и **ј**, **т** и **ј**, **л** и **ј**, **н** и **ј**, бира се средња тачка, која по том даје онај средњи сугласник тако јако налик на оба своја саставна дела, а опет ни један од обојих. Што се тиче врстања међу јаснике и муклаце пресуђује први члан, и ако је **ј** јасник. Ове своје назоре ми бисмо још даље раширили. Има сугласника које данас сви писци по овој струци, и они који најдаље иду, као Rumpelt, op. c. 77: И Бодуен де Куртене, op. c. 28., држе за сложене из два, и нико им физиолошко-фонетичку јединину не брани. То су наше ч = т + ш; џ = д + ж; ц = т + с; s[1] = д + з. Ми мислимо да овде савршено вреди оно горње правило. Или су и ово гласови прости, на начин на који су **ђ**, **ћ**, **љ** и **њ**, или никако нису. Горе поменута двојица писаца, који у овоме до пола иду с нама, држимо да просто напуштају исту консеквенцију у другој половини, јер је савршено један исти физиологијски поступак и у другој половини. У **ч** језик додира непце на средини међу додирном тачком гласа **т** и **ш**, а тако исто и у свима осталима. Од две додирне тачке не може никад испасти један, него два гласа, а ја мислим да свачије ухо лако може распознати, да и ако се у **ч** види **т** и **ш** (онако као у **ђ** — **д** и **ј**), да то **ч** ипак није **тш** (кад се свако посебице изговори) него нешто треће. Што се тиче звука, или тврдоће и мекоће, остаје опет исти закон **ч**: **џ** = **ш**: **ж** и **ц**: **s** = **с**: **з**.

Расправивши овако ово спорно питање, прећи ћемо на саме гласове. Како **ц** и **s** не припада у овај предео, то смо их ставили на своје место у предео који је пред овим.

---

[1]) Пољско dz, јелинско ζ, латинско z, Diez, Gram. d. rom. Sprach. 3. Ausg. 237. Што говорећи о нашему дијалектичком s пишемо тај старо-словенски знак, показаће чланак Миклошићев у Radu IX стр. 11.

У овоме пределу ми можемо као свој првобитни глас сматрати **ј**, као што је напред речено. **Ј** је јасан сугласник. Муклога му парњака ми у своме језику немамо. Брике и остали писци наводе га за немачки, и то је ch (у Recht, Licht, новогрчко χ у $\chi\varepsilon\acute{\iota}\varrho$). Као и остали мукли и јасни парови постају и та два пара, кад се средина језика притисне на средину непца. Они су један члан за многе комбинације обичне у словенским језицима. Те комбинације могу бити, кад се с овим гласом састављају на показани начин гласови из првога и другога предела. Те комбинације могу бити прво-секундарне и друго-секундарне, у којима се последњим секундарна стихија слаже са примарном.

α. Међу прво-секундарне комбинације иду:

а. Слагања са полугласним и носним сугласником **л**[1]) и **н**. То су наше **љ** и **њ**. Разлика је међу њима која и међу **л** и **н**, само што им је предео артикуловања дао други звук. Артикуловање само бива скоро на исти начин, на који и у **л** и **н**. Само што при **љ** и **њ** не ради врх него предњи крај језика, што место додирања нису предњи зуби, него горња вилица, где прелази у непце. То је средина међу **л**, **н** и **ј**, и то даје оним гласовима особити звук њихов.

б. Слагања са трајним сугласницима **з** и **с**. Физиолошки тачно говорећи **з** ће се слагати с јасним (нашим обичним) **ј** а **с** с муклим (у Брике-а обележено χ^{1}[2])) које у нас није познато — те ће из обе комбинације изаћи наше **ж** и **ш**. У оба та гласа језик удара својим предњим крајем

---

[1]) У чешком и пољском а може бити и у старом словенском долази р (ř) тако исто комбиновано.

[2]) Од тога на сву прилику није далеко изговор старо-слов. **х**. Cf. Jagić Gramatika jezika hrvatskoga I 69. Чеси и данас разликују своје **ch** = х ст. слов. и h = г стр. слов. Ово друго је најближе гласовима као што је био јел. spiritus asper. Хатала (Srovnávací mluvnica, 121) меће оба у hrdelnė и **ch** зове муклим, **h** јасним, за што бисмо рекли да није тачно. Шлајхер и А. Лескин стављају **х** међу гутурале у муклаце а ј међу палатале у јаснике.

у пре̑дњи крај непца, и ту бива препрека гласу, којим излази јасник **ж** и муклац **ш**. А. М. Бел описује управо разлику међу **с** и **ш** овако: врх језик повуче се са своје предње позиције, коју има у **с**, даље унутра, да би се раширио (to enlarge) отвор кроз који дах на поље шушти. Једна врста од **ш**, говори исти писац, може се произвести, ако се врх језик притисне или управи према доњим предњим зубима; али је оваква артикулација необична, јер се не може добро сложити с осталим артикулацијама (ор. с. 210).

Али то̀ повлачење језика унутра не мора бити на тај начин у истом етимологијском случају. Место непчанога може се образовати вилично-непчани глас, кад се с испупченим предњим делом језика дотакне изнутрашњи део горње вилице, средњи се примакне непцу, те начини теснац за пролазак ваздуху, а врх се савије напред пут предњих доњих зуба. За људе неуке, којима то није од рођења, врло је тешко изговорити овај глас. То су пољско ś и ź, мукло и јасно. У нас Срба говори се дијалектички по крајевима јужнога говора ś и ź у речима где се судара **сј** и **зј** у замени старога **сѣ** и **ӡѣ**[1]), а и иначе по варошима босанским, од којих многе имају по неку дијалектичку разлику у изговарању гласова, као што су ми више пута многи причали.

в. Слагање са тренутним сугласницима **д** и **т**. То су наше **ђ** и **ћ**. Артикулација је њихова слична с артикулацијом **т** и **д**, само што предео артикуловања није врх језика са доњим изнутрашњим крајем горњих предњих зуба, него врх језика са изнутрашњим крајем горње вилице.

β. Међу друго-секундарне комбинације иду:

Сугласници **ч** и **џ**. Као што смо већ напред спомињали, они су збир из три члана, јер кад **с** + χ = **ш**, а **т** +

---

[1]) Вук у Рјечнику, Беч 1818 XXIX, Пословице. Беч 1849. XXX. Види још мој предговор уз Врчевића Српске народне приповијетке, Биоград 1868, л. 6.

ш = **ч**, онда је **ч** = **т** + **сχ**. Исто тако кад је **з** + **ј** = **ж**, а **д** + **ж** = **џ**, онда је **џ** = **д** + **зј**. Преко свега тога они су фонетичка јединица, и **ч** припада међу муклаце а **џ** међу јаснике. Као таки они потпадају гласовној асимилацији, која вреди за јаснике и муклаце, што се види у речима отаџбина, враџбина, наруџбина.[1]) Ови сугласници обично постају од исконских грленика **к** и **г**, о чему се посебице говори у чланку IX. При њима за артикулацију вреди исто што за прво-секундарне комбинације; између **з** и **ј** хватајући средину језик производи **ж**. Тако између **д** и **ж** хватајући средину бива **џ**.

Но с погледом на све секундарне гласове не треба заборавити, да се они јављају и независно; није овде њихова историја, о којој ће се говорити у IX чл., но само њихова физиологијска анализа и одредба.

4. Тренутни сугласници овога предела јесу **к** и **г**. **К** постаје на више начина. Ћутке се дотакну а чујно (шушком) раставе стражњи крај језика и стражње непце. Та тачка додирна пружа се на непцу до самога предњега непца, и А. М. Бел напомиње, да се она мења пред различитим гласницима. Пред **и** на прилику та се додирна тачка помера више напред него пред **а** и **о**. То долази по закону једначења којим гласови теже да се један с другим изједначе, и по коме говорни органи себи посао олакшавају. **Г** је јасно **к** с обичним толико пута напомињатим разликама.

Овим смо приспели на крај и овоме чланку, и сад ћемо свеколико истраживање изнети у једној таблици на лакши преглед.

---

[1]) На послетку глас **цј** у примерима као што их наводи Ђ. Даничић у својој расправи о **ћ** и **ђ** (Rad I. 111) ћедило: цједило, Ћетко: Цвјетко даје неки сливен глас, који није право **ћ**, као што су ми говорила два три овим стварима вешта пријатеља, од којих је један и родом с тих крајева. То би било меко **ц**, опет каква год друго-секундарна комбинација, о којој ја сад ништа више рећи не умем.

Система српских гласова.

Сугласници								Гласници	
Предео артикуловања	Место артикуловања	Тренутни		Трајни		Носни	Полугласни	Примарни[1])	Секундарни
		Мукли	Јасни	Мукли	Јасни				
Грклан[2])		—	—	х	—	—	—	а	
Језик и непце	Задње непце и задњи крај језика	к	г	—	—	—	(л[3])		е
	Средина непца и средина језика	—	—	(*x*[4])	ј	—	—	и	
	Предњи крај непца и језика	—	—	I. ш II. ч	ж џ	—	—		(ъ)
	Горња вилица и врх језика	ћ	ђ	(ś)	(ź)	њ	љ		о
Предњи зуби изнутра и предњи крај језика.		т	д	I с II ц	з (s)	н	л р		
Уснице, доња усница, горњи секутићи зуби.		п	б	*ф*	в	м	—	у	

Прим. 1. Назив примарни и секундарни узима се само у физиологијском, а никако у етимологијском или историјском смислу.

2. Грклан се управо не може узети као артикуловни предео. Физиологијски узимајући овде припада она најмања мера учешћа, коју могу узимати у артикуловању прави артикуловни органи.

3. Овде мећем ово л. Ту мислим да се образује онај теснац, који томе зубном гласу даје његов одвојен карактеристични звук. Строго узимајући, по артикулацији би оно долазило покрај обичнога л.

4. Ово је поновљено књижевничко х. Оно је каткад и у предњем месту (задње непце), и махом се артикулује на средини међу прва два места предела језика и непца.

VII.

Испитивање појединих гласова језика са стране физиологијске акустике. Досадашњи резултати.

Пошто смо тако видели физиологијско постање, артикуловање, комбиновање и спајање гласова, ред нам је, да погледамо још на једно питање, без кога наша студија не може бити потпуна, у колико смо себи поставили као задатак, да говоримо о свему чим постаје и грана се глас, та прва стихија свакога језика.

У свему што смо до сад говорили, види се само шта треба учинити гркљаном и артикуловним органима у устима, да може постати глас. Али нигде нисмо говорили о томе, какви су увети, те се дах, онако дунут и пропуштен, чује, а то је једини начин, којим га другоме казујемо. Цела ова страна гласа иде у другу грану физиологије, а то је сматрање гласа са стране акустике, и она је такође побудила у наше доба дубокоумна и учена специјална истраживања.

С ове стране епоху гради свуда по правди хваљено дело знаменитога професора Х. Хелмхолца: Die Lehre von den Tonempfindungen, als physiologische Grundlage für die Theorie der Musik, од које је преда мном треће прерађено издање (Braunschweig, 1870 8-на 639 стр). У приступу к томе своме делу Хелмхолц дели акустику на физичку и физиологијску. По својој природи та је физичка акустика прост део науке о тресењу еластичних тела. Ну поред ове физичке акустике има још физиологијска акустика, којој је задатак да испита процес у самоме уху. У тој је књизи међу осталим расправљено и дотично питање о човечијем гласу. Године 1871 изашла је друга књига, која се о овоме са свим специјално бави, и то је Sprache und Ohr. Akustisch-physiologische und pathologische Studien von Dr. Oscar Wolf. Braunschweig

1871, коју ћемо нешто и ми употребити. Проф. М. Милер у својим лекцијама задржава се на књизи Хелмхолцовој, и из енглеске књижевности спомиње чланак Џона Хершела „Treatise on Sound“ у „Encyklopaedia Metropolitana“ и још један старији проф. Willis-а, али им не даје велике цене. Књижевност природњачку која овамо засеца, ну која ово питање непосредно не расправља, наводи др. О. Волф на крају поменуте му књиге.

Ми смо одавна мислили, да се многа питања из гласова, камо спада нарочито чујни утисак гласова и речи, па онда акцентуација и сва музикална страна говора, морају испитати још и помоћу музике, тако, да се и с те стране провери оно што се с друге стране докучује. Не имајући музичких знања, ми у ову ствар не можемо дубље улазити. Али да не бисмо читаоцу оставили ову страну питања о коме говоримо, без икаква зрака, трудили смо се, да бар онолико можемо рећи колико је за општи појам доста. У томе ћемо се држати поглавито напред поменутих немачких дела и уз њих хваљених лекција Милерових.[1])

Као што смо видели при говору о сугласницима, нема сваки сугласник звука. Ми смо оно што није звук (Klang) звали шушком (Geräusch), не знајући за сад за тај акустички појам удеснијега имена. Јер све што ми чујемо, може се пре свега поделити на шушку и звук. Шушку чини на прилику лишће; у шушку акустички иде шкрипа врата, гром, и сваки јек произведен неправилним покретима (импулсима) саопштеним ваздуху. Звуци што их чујемо из свирала, и свакојаких музичких инструмената произведени су правилним периодичким затрептавањем еластичнога ваздуха.

[1]) Lectures on the science of language Sixth edition II. London 1871, p. 111—128; Helmholtz, Die Lehre von den Tonempf. 113—120.

Кад ми чујемо ма какву звучну ноту, утисак који смо осетили чини се прост, међу тим је он у истини врло сложена ствар. У свакој звучној ноти можемо разликовати:

1. Њезину јачину или јасност;

2. Њезину висину или танкоћу;

3. Њезину нарав, што је зову timbre, или немачки Tonfarbe, боју звучну.

Јачина или јасност зависи од пространства или опсега који захватају затрептани делови ваздуха у своме трептању.

Висина или танкоћа зависи од дужине времена које треба свакоме затрептаном делу да таласање изврши, или од броја трептања извршених за одређено време. Кад би на прилику шеталица на сахату, која се крене једаред за секунад, бележила још краће просторе времена — она би производила музикалне тонове. Шеснаест двоструких кретања у секунду било би довољно, да произведе тон, макар да би му висина била тако ниска, да би се једва могао чути. За практичне сврхе најнижи тон који чујемо производи се са 30 двоструких кретања у секунду, највиши са 4000. У тим границама се находи обичних седам октава наших музикалних инструмената. Могућности терају још даље; али ћемо се ми овде уставити.

Справе човечијег гласа, које су у нас напред на свом месту описане, исто тако као и флаута, виолончело, свирала или хармоника, (ово двоје последње подилази најбоље механизму нашег гласа) производе чујан звук истим таким начином, извесним бројем трептања. Ти звуци могу бити једне исте висине, али ће се опет разликовати у карактеру — и та се разлика и зове нарављу или бојом гласа. Шта је, дакле, узрок тој нарави? Неком врстом негативног резоновања мислило се за нарав, кад не излази ни из опсега ни из трајања, да мора излазити из облика трептања. Проф. Хелмхолц је први позитивно доказао, да је то тако, посматрајући микроскопом трептања различитих

музичних инструмената. Шта се мисли под обликом трептања, најбоље ће показати ове црте

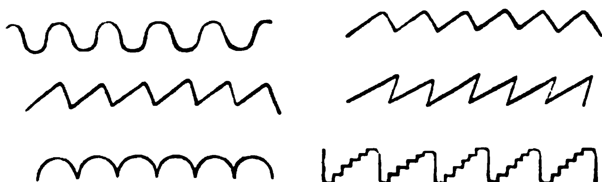

Али нарав или боја звука не зависи једино од облика поменутих трептања; на њу имају уплива још и други звуци. Ухо у које долазе извесна трептања да делују на слух, кад се добро напрегне, чује не само онај тон, који треба да чује према одређеном трајању трептања, као што смо напред казали, него чује осим тога читаву врсту виших тонова, који се зову хармонијски виши споредни тонови звука. (Obertöne des Klanges) на супрот ономе првом главном тону, који је међу њима свима најнижи али најјачи, и који својом нарављу одређује нарав читавога звука.[1]) Нарав звука дакле зависи од смесе тонова.

Ако дакле звуком (Klang) назовемо целокупни осећај, који периодични потрес ваздуха у уху нашем произведе, наћи ћемо, да је тај целокупни осећај звука састављен из целе врсте различитих споредних тонова, од којих је први — основни тон звука, а остали су му хармонијски виши споредни тонови. То ће рећи, да она споредна секундарна трептања бивају ситнија или чешћа од главнога тона, и ако у осталом слабија.[2]) Али није једнак број виших споредних тонова при свакоме телу које даје звук, и нису они свагда хармонични, те они који су ту, тиме што се појединце не распознају, и што се у један звук стапају, и

[1]) Helmholtz op. cit. 37.
[2]) Рачун о томе види у Helmholtz op. cit. 37. Стр. 81—83 пореди исти писац трептања ваздуха при звуку са трептањем светлости; јединство и сложеност звука са јединством и сложеношћу беле светлости.

чине, те тај звук добија различиту каквоћу — другим речима: сваки различит звук при једнакој висини једнак је друкчијем броју виших споредних тонова. Од овога зависи мекота и тврдоћа, лепота и ругоба тонова. Ресонатор својим одјеком игра такође знатну улогу у овом фином механичком процесу. Он кроз рефлектовано трептање има своје ниже тонове, који се често са вишим тоновима главнога звука удружују, те каквоћу звука силно мењају[1])

Кад све ово што смо довде рекли узмемо у рачун — неће никоме бити за чудо кад кажемо, да је разлика наших гласника данас сведена на разлику по нарави звука. У ред осталих инструмената, којима људи вештачки производе различите звуке, долази и човечански гркљан, који смо ми напред описали. Овде нам га ваља сматрати као свиралу, у коју се дува плућим, и која има своју цев (Ansatzrohr) у усном каналу. Као дело природно, та свирала има своје особито савршенство.

Говорећи о свиралама на писак (Zungenpfeifen) Хелмхолц говори, како се при звучном потресу ваздуха који од њих долази, јавља врло много споредних виших тонова, а цев која уз писак иде, како често има и тај обичај, да најнижим својим гласовима не одговара главноме тону него ма коме од споредних тонова. Услед тога догађа се, да се одјеком цеви онај дотични споредни тон оснажи више него главни и остали споредни тонови, те се тиме знатно истави из врсте осталих споредних тонова. Звук добије тиме особити карактер; он више или мање личи на какав год гласник човечанскога гласа. И доиста, наставља Хелмхолц, гласници су човечанског гласа тонови кожних језичаца т. ј. гласних жица, у којих се цев, усна дупља, може час пократити, час подуљити, или за овај и онај тон удесити, тако, да се тиме оснажава час овај час онај споредни тон звука.

[1]) Helmholtz, op. cit. 76, 160, 161.

Хелмхолц се на основу тога упуштао још даље; по начину којим се тражи на који је тон удешен ваздух у различитим флашама и осталим ваздушним просторима, он је испитивао, на који је тон удешен ваздух у језичном ресонатору, у усној дупљи, кад је она намештена за изговор једнога или другога гласника. Кад је одјек усне дупље најјачи, висине тонова зависе од гласника, за који су уста намештена, и мењају се доста знатно, ако се и најмање промени звучна нарав (боја) гласника, које може да се догоди и у појединим дијалектима једнога истога језика. Кад дакле глас из гркљана приспе у усну дупљу, ресонанција њена оснажава само оне споредне тонове који се подударају с властитим тоном што га има њезина шупљина. А како је за сваки гласник усна шупљина друкчија, то је очевидно, откуда је акустичка разлика њихова. Међу тим прави тонови саме усне шупљине не зависе од века или спола. Хелмхолц је налазио једнак одјек у људи, жена и деце.[1])

Саму висину тона ваздушнога стуба који је у нашој усној дупљи, висину, коју му дају уста склопивши се да изговоре овај или онај гласник, испитивао је Хелмхолц у наведеној својој књизи стр. 165—179, и ми упућујемо тамо читаоце, који су о томе ради још више знати. У истој књизи стр. 183—189 говори се о покушајима Хелмхолца,

[1]) Знаменито је, што говори Хелмхолц на стр. 167 свога дела: „Ако усну дупљу из положаја **о** кроз **о**ᵃ полако премештамо у **а**°, онда одјек њезиног ваздуха расте полако за једну октаву до **b**''. Тај тон одговара северно-немачком **а**; мало оштрије енглеско и талијанско **а** расте у висини тона до **d**''', дакле још терцу више. У осталом код **а** пада нарочито у очи, како малим различицама у висини тона одговарају знатне промене у звуку гласника, и ја бих могао нарочито препоручити лингвистама који одређују какви су гласници разних језика, да обележе висину тона и најјачи одјек усне дупље."

да помоћу састављања разних тонова вештачки састави поједине наше гласнике. То је на основу теорије о споредним вишим тоновима. Из поменутог мерења види се, да ваздух у усној дупљи склопљеној као кад се изговара **у** може дати најдубљи, а као кад се изговара **и** — највиши тон. Остали гласови стоје по средини. Чудновато, како се резултат физиологије, историјско-упоредне лингвистике и физиологијске акустике полазећи с разних страна сложно тако рећи у једном истом факту.

Оволико је у тој ствари напредовала физиологијска акустика у питању о гласницима. Питање о сугласницима стајало је с ове стране неиспитано све до последњих дана. Као да се држало, да о њему не може ни бити никаква разговора с овога погледа, па га нико ни предузимао није. Али напред поменуто дело дра О. Волфа прихвата ствар управо с ове стране. Читав одсек (стр. 1—75) говори махом о томе у неколико с погледом на патологију уха и недостатке у перцепцији слуха; али у њему има драгоцених ствари и за саму лингвистику. Кад се, на прилику, на нашој таблици погледа на гласовни систем српски, и узме се мотрити с десна на лево, од гласника пут тренутних сугласника, видеће се, да међу тим старинским врстама гласова није пресечена провала, него да је међу њима поступан прелаз, па као што се од тренутних кроз трајне, носне (који се налазе и у словенским и у романским језицима) и полугласне полако приспева у гласнике, тако то исто иде и на обрат. Довољно је, да је књига Волфова у главноме потврдила акустичким начином овај физиологијско-лингвистички распоред, и ако се иначе гдекоји његови резултати не слажу потпуно с последцима тога распореда. Он дели сугласнике на selbsttönende u tonborgende (стр. 23), па одмах говори редом о висини тона и броју трептања њихових. На стр. 47 говори о звучној боји и јачини тона сугласника и гласника. Докле Хелмхолц карактерише суглас-

нике као просту шушку, као израз мањих и већих неправилности ваздушнога кретања, сличних фијукању или пиштању ваздуха који се ломи о цеви трубе или свирале, неправилном звуку са жице зарад њене неравноће, или невеште руке и непоузданог повлака — др. О. Волф тера даље, па вели да је свакојако главна ствар оснажен сугласнички властити тон, а шушка је просто пратилац или трептање, као израз различитих споредних тонова. При трајним сугласницима на прилику највећи део ваздуха употребљен је да се образује властити сугласнички тон са правилним трептањима, а мањи се део неправилно ломи о отворе међу појединим зубима или о крајеве усница. Што се ти неправилни пратиоци властитога тона уз неке сугласнике, на прилику уз **ф** и **с** по каткад веома јако чују, зависи од конструкције музичног апарата, наших говорних оруђа. Онај део тога апарата, који образује дотичне сугласнике, као плућа, уснице, непце и зуби, музички је далеко несавршенији, далеко на незгоднијем месту него онај који образује гласнике: а то је плућа као мех, грклан као идеал инструмента на писак за дување, и усна дупља као цев. А познато је, да су чистији, јачи и пријатнији звуци, што је потпунија конструкција, што је боља грађа инструмента. За овим говори о висини и јачини тона у сугласника. Својим експериментима О. Волф је, што се тиче јачине тона, нашао: да гласници имају највећу јачину тона, то јест, могу се чути и распознати из даљине, у којој се већ ниједан од сугласника не распознаје; да се међу појединим сугласницима налазе врло знатне разлике по јачини тона. Тако је међу сугласницима најслабији по јачини тона сугласник **h** (sp. asper), ако се изговори без свезе са гласником. А најјаче је **ш**. На стр. 70 и 71 долазе две интересне таблице. У једној је шематички преглед гласова (које О. Волф зове selbsttönend, а ту су гласници и некоји сугласници) по висини тона и по броју трептања. У другој

је такав исти преглед гласова по јачини тона. У другом, патологичком делу његове књиге долазе акустични експерименти с различитим гласовима, којима се неки резултати предњега дела потврђују. А овим се, као што се види, и потврђују неки од појединих резултата, до којих се дошло другим путем, и може бити да ће их наука по времену још већма моћи употребити. Сугласник ħ на сваки начин има да захвали ма колико слабоћи свога тона, што га у животу толиких језика у старија времена видимо, а у познија не видимо.

VIII.

Акценат и дужина гласника.

Из ових питања физиологијске акустике, о којима смо се у последњем чланку бавили, излази само по себи једно питање, питање о акценту. Кад се тон јавља скоро при свакоме поједином артикулованом гласићу као неопходни и постојани пратилац гласова које ми језиком производимо — какво место он заузима у склоповима тих артикулованих гласића у веће целине, у речима, и по том у склоповима истих тих целина у још веће целине, у реченицама? Из једнога излази наука о акценту у опште, из другога ритмика, која испитује поделу и сразмерицу тона с обзиром на сву реченицу, стих или период.

Нас ће овде забављати поглавито акценат.

Питање о акценту разлази се у више посебних питања. О главноме полазном питању, бакви свију осталих, слажу се сви, а то је, да везом акцента слогови склапају речи, да по њему ухо познаје границе сваке речи и целину њену, да је у њему удесно средство, да број речи умножимо, да им употребљивост повисимо. Изведена даље ова би мисао дала ове резултате. Као што од малог броја гласова градимо толике корене, као што од сразмерно малог броја корена простим средствима (дометањем и пред-

метањем настáвака и предметака, снажењем и слабљењем коренитог гласа) градимо толике речи и можемо их при свакој потреби градити; тако се исто у овим средствима а за исту сврху можемо служити акцентом.

„ У слогу, говори Вилх. Хумболт,[1]) ваља разликовати три фонетичка својства: праву природу гласова, њихово трајање, и њихову висину тона. Прва два својства одређују се самом властитом природом гласова, и у неку су им руку као телесни облик њихов; али тон зависи од слободе говорникове, тон је снага којом та слобода склоп речи задише, којом се у реч некакав страни јој дух удише. Тон лебди поврх говора као какво духовније начело но што је сам материјални језик, тон је непосредни израз онога, што се говором хоће да каже у свакоме делићу његовом. Сам по себи може тон доћи на сваки слог. Али ако међу многима тон падне само на један слог, тим се он укида са осталих слогова одмах иза онога, ако се и међу њима тон ма коме изреком не придели, а тиме акцентовање веже неакцентоване слогове уз акцентоване, који се тиме напред истичу.[2]) Оба та појава, подизање гласа и везање слогова вуку за собом један други. Ето тако постаје акценат у речи и јединство, које је с њим у свези. **Без акцента се не може замислити никаква самостална реч.**"

Даље је пошао и неке позитивне резултате саопштио Louis Benloew у делу De l' Accentuation dans les langues indoeuropeénnes, Paris, 1847.[3]) Главне тезе његовог истраживања могле би се свести на ово:

---

[1]) Ueber die Kawi-Sprache цитат у Dr. L. Kayssler Die Lehre vom russischen Accent. Berlin, 1866.

[2]) Јединство ријечи бијаше вазда означивано истицањем једне словке међу све остале: то је она словка у ријечи, што напрам другијем стоји, да се послужим изразом пластичке умјетности, en relief. V. Jagić Rad XIII, 13.

[3]) Kayssler L. Die Lehre vom russischen Accent, 11. До поменутог дела нисам до сад могао доћи.

1. У првобитним језицима не влада акценат, него квантитет (проста краткоћа и дужина без тона).

2. Сталност или чврстоћа просодијске вредности у каквом језику стоји у обрнутом одношају према снази акцентуације.

3. Акценат се у први мах бележио музикалним узвишавањем а не снажењем, јачањем гласа.

4. Circumflex (˜) није првобитан.

5. У почетку положај акцента није зависио ни од квантитета, ни од тога, колико је слогова до краја речи. Акценат се утврђивао помоћу последњега одредника (des letzten Bestimmenden).

6. Уз начело „последњега одредника" полагано се дизало начело логичко, које пушта на видик целину речи, место што би обраћало пажњу на који год поједини њезин део. Целина речи износи се акцентуацијом тиме, што се акценат све више одмиче од краја речи, а примиче коренитом слогу.

Отац упоредне лингвистике славни Фрањо Боп написао је такође дело Vergleichendes Accentuationsystem nebst einer gedrängter Darstellung der grammatischen Uebereinstimmungen des Sancrit und Griechischen. Berlin 1854. У предговору (стр. V.) он говори: „У опште налазе се у савршенијим језицима три системе акцентуације: прво, логичка, којој у индојевропској породици највише годе германски језици; друго, ритмичка, најраспростртија међу свима, која у акцентовању гледа место што га слог заузима у речи, и треће, слободна или граматичка, која, у санскритском, никаквих граница нема.[1])"

Изнесавши овако главна начела о акценту, имамо додати, да писци обично разликују од акцента дужину глас-

---

[1]) Очевидно је, да се овој акцентуацији наша српска акцентуација примиче: у колико — ваљало би одредити после опширног испита.

ника (отезање), идући често на то, да те две ствари савршено одвоје једну од друге, и да се у дефиницији шта је сам акценат такође не слажу. „Суштина акцента говори Хајзе није у музикалној висини и низини већ у јачини или слабоћи тона, у ударцу гласа“ [1]) Ово мишљење биће још већма раширено, јер се на основу њега разликује акцентуација старих класичких од савремених језика. „За старе језике, разумијем овдје особито језик грчки и латински, тврде њихови учени људи, наипаче музици и граматици, да је нагласивање словке значило повисивање гласа, дакле наглашена словка да је с музикалнога гледишта значила ноту вишу“ пише Јагић. (Rad XIII, 14) Два француска лингвиста Weil и Benloew у знаменитом делу Théorie générale de l' Accentuation latine тврде, да је главна разлика међу старинским и савременим изговором, што су се пре састављали виши и нижи, а што се данас састављају јачи и слабији слогови.

Дужина или отезање гласника, које се узима као са свим посебита ствар од акцента, и које се у неким језицима никако и не налази, долази такође овамо. Тај се појав обично зове квантитетом, и оштро се дели од акцента. Квантитет и акцентовање **тоном** а не **јачином** гласа, узимају се обично као знамења старијега стања језика, и нарочито се приписују старинским класичним језицима. За квантитет ми бисмо за овај мах просто потврдили да је **отезање гласа**. Кратак гласник дакле садржавао би се у дугоме два пут [2]) или три пут, [3]) спрам тога, како бисмо му меру јединице определили, јер обичан говор у томе је колебљив. Упоредна лингвистика налази, да је овај гласовни појав се-

[1]) System der Sprachwissenschaft. Berlin 1856. 329.

[2]) Heyse, System der Sprachwissenschaft. 326.

[3]) Тако је санскр. акц. pluti једнак трима кратким јединицама и Индијанци су га бележили цифром 3. Schleicher Indog. Chrestomathie, 4. M. Müller Sanscrit grammar. §. 25.

кундаран, и да је у њему производ: прво, давнашњега снажења гла̨са зарад грanaња[1]) у значењима, и друго, стезања гласникâ у једно, које се види у потоњим стадијима језика. У супротном правцу овоме појаву одговара слабљење гласова и прост изговор место отезања, које се налази често у језицима.[2])

Узимајући у обзир секундарност дужине ми можемо ући да испитамо састав сложености њезине. А у то бисмо могли ући, и кад секундарност не би имала за се толико гласова, јер је лако разумљива чињеница, да сваку дужину дају две или више кратких јединица. По томе дакле у дугим гласницима понављају се обично два пут или и три пут гласници кратки. У понављању могли би се склапати акцентовани и неакцентовани у разним склоповима, а то акцентован с акцентованим, неакцентован с акцентованим, неакцентован с неакцентованим. Још би се могле замислити нове групе према разликости акцентованих чланова који у састав улазе.

И ако је дакле дужина или отезање гласника ствар различна од акцентовања, могло би бити питање, бива ли то у свези с акцентом, или је појав од акцента посве независан, могу ли се дакле налазити слогови само акцентовани, или само отегнути, или су отегну́ти слогови увек и акцентовани макар колико, а акцентовани слогови не мо-

---

[1]) Schleicher, Compendium 3 A. 10. Beiträge I 328—338 II 92 G. Gurtius, Zur Chronologie der indogermanischen Sprachforschung, 21, 22. A Fick, Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. Göttingen 1870—71, 939 и 956. Исто мњење усваја G. Curtius и у својој књизи Grundz. d. griech. Etymologie 3 A. Leipz. 1869, стр. 45 и 83.

[2]) Примера ради указујемо на опште познате чињенице, с једне стране на слов. ъ и ь којима су претходили пунији гласови а с друге на пољски језик, који је све дугачке гласнике погубио и кратким их заменио. И то се у пољском не врло давно догодило. Malecki Gramatyka Lwów 1863. § 22.

рају бити отегнути. За акценат опет, будући је изван сумње да је у њему неко снажење гласа, питање је, да ли се то снажење тиче само висине или само јачине тона; или оно иде у оба та правца заједно, па макар и не ишло у оба два у једнакој мери?

Могући представити у напред, да је отезање или квантитет гласника проста редупликација или множење онога што се при признатим кратким гласницима догађа, и да каквоћа отегнутог гласника зависи од каквоће саставних делова његових, ми ћемо потражити физиологијску базу акценту. Та база је просто појачавање ваздушног притиска који чинимо за издисање (експирацију). Кад говоримо, наши мишићи за издисање, т. ј. они којима ми ваздух из плуће пут гласнице изгонимо, могу бити у већој или мањој радњи. Што је већи притисак којим ваздух кроз гласницу струји, то је јаснији тон гласа, то су јасније и саме шушке гласа које се ваздушном струјом у усној дупљи производе. При јаком акцентовању догађају се неке промене и у гркљану, јер се гласне жице јаче запињу, или већма једна другој примичу, према јачем ваздушном напливу на њих. Јаче затезање производи повишавање тона у акценту, које у различитим дијалектима и у различитих људи различито звони. Тачно је дакле речено, да је акценат ојачање и повишење тона; али није тачно, кад се хоће да чини разлика међу акцентом од повишења тона и међу акцентом од оснажења тона.[1])

[1]) Brücke E. Die physiologischen Grundlagen der neuhochdeutschen Verskunst. Wien 1871. стр. 2 и 3. Из онога опет не следује, да се мера, у којој се у акценту мешају снага и висина тона, у сваком језику у једној сразмери налази. Може бити да је мера тона у старија времена већа, може бити да у познија времена уступа јачини гласа. Говор наших планинаца из јужних крајева, пуно је музикалнији од говора образованих синова савременога нараштаја. Исто вреди и за ду-

Овим последњим реченицама одлучују се на врло јасан начин и мало час постављена питања, а у једно се колеба и разлика коју су Weil и Benloew поставили за језике садашње наспрам старе акцентуације.

Цело је питање посве тугаљиве природе.

О природи старога језика јелинског и латинског ништа није тако тешко сазнати као што је тешко сазнати акцентуацију његову. Под акцентуацијом ми не разумевамо разликовање дугих и кратких, наглашених и ненаглашених слогова, јер су то Јелини свуда бележили, већ разумемо начин изговарања једнога и другога акцента или отезања.

У осталом оно што су рекла два француска научника није ни у самој лингвистици призната ствар. Врло добро учи Хајзе (System d. Sprachwiss. 329), да је са снажењем свезано увек и подизање тона, са слабљењем увек и падање његово. А то је врло важна чињеница.

С тога бисмо ми на основу три така аукторитета, једнога лингвисте и двојице тако славних по овој специјалности физиолога пошли још даље, па бисмо исто рекли и за дужину или отезање. Наша би дакле реченица или дефиниција дужине гласника изнела на ово. Ни отезање гласника не може бити без каквога год акцента. У отезању се дакле не могу наћи као саставни делови неакцентован и неакцен-

---

жину. Колико времена треба ономе храниоцу старине да изговори једну реченицу, може бити да за то време професор искаже два пут онолико. У онога су отезања и пунија и звучнија. Исто се то данас виђа у већој или у мањој мери у појединих лица. Она је дакле размера пуно променљива не само по већој или мањој сачуваној античности језика, него и по појединим лицима.

Још више изреком потврђује исту ствар Чермак. Он говори: „Јачим дувањем не само да гласне жице јаче трепте, него се и јаче затежу и брже трепте, кад се дакле експирација оснажи, тон постаје не само јачи него и виши.“ Pop. phys. Vorträge 103.

тован.[1]) Где глас не прелеће, него се зауставља за неколико момената, он ту мора ма колико добити и у висини својој, нарочито кад средина његова кретања није музикална ексекуција већ жив говор. Ако даље држимо хипотезу, да су отезања секундарни појав, можемо је допунити другом, да су гласници у слоговима где се хтео јавити таки појав, већ пре тога били истакнути акцентом. Да су отегнути и акцентовани слогови могли имати једни више други мање акцента, разуме се по ономе што смо пређе о природи такога склопа говорили. Што гдекоји језици изгубе отезање и остану при јединоме акценту, ваља сматрати као један учин гласовнога опадања, појава која се јавља у познијим периодима живота језиковног. Та се чињеница и онако јавља упоредо с осталим другарицама из исте периоде.[2])

Спрам ових општих појмова размотрићемо, шта се у нас о нашим акцентима до јако мислило.

О природи акцената наших (а то овамо иде) најбоље је мишљење изнео В. Јагић у чланку „Paralela k hrvatsko-srbskomu naglasivanju“ у Radu XIII.[3]) О томе он говори на стр. 3. 4. 5 и 12.

---

[1]) С тога ми мислимо, да је врло разложито што је о томе говорио Ђ. Даничић поради наших акцената и наше дужине Види нарочито Rad VI стр. 47. Исто тако мислимо да је добро рекао Ђ. Даничић и за правила о акцентима јелинскога језика (Гласник VIII, 2.) Међу тим мислимо, да је на врло добром путу В. Јагић кад је у Rad и XIII 5 једначио нашу и јелинску акцентуацију. Ако икоја, оно ће наша акцентуација моћи бити база за разумевање старе јелинске. А свакојако је и приличније и научније, ако се може, као што је овде доиста случај, да се спрам живога мртво испитује, а не обратно. Огромни и генијални труд Даничићев о нашој акцентуацији ту је могућност још далеко олакшао. О наличности нашега и старога јелинскога акцента види још Јагића Gram. jez. hèrv. I. 62, нарочито Миклошића, Vergleichende Lautlehre, 317.

[2]) Упореди Heyse, System d. Sprachwissenschaft. 214 стр.

[3]) А пре тога у кратко у Gram. jez. hèrv. г. 62. Упореди и А. Мажуранића Slovnica hèrvatska 3 izd. Zagr. 1866 стр. 13 и д.

Из његових разлагања, која имају своју посебну сврху, могу се извести ови резултати.

У нашем језику имају, како је познато, четири акцента. То су: ̀ ̏ ́ ̑.

Прва два бележе кратке, друга два дуге слогове.

По саставу прва би два била проста, друга два сложена.

Речи ове виде се најбоље на примерима, у којима дуге гласнике источнога и западног говора замењују у јужном два гласника: оба кратка, и од оба вазда један акцентован а други не.

Нпр. **а.** бе́ла — бијѐла, дакле е́ (кад изједначимо ие) = еѐ

б. Снȇг — сни̏јег; дакле ȇ = е̏е

А овака је замена: е́ = еѐ; ȇ = е̏е увек.[1])

Из овога излази однoшај наших акцената у овоме: ̏ : ́ = ̑ : ̀ или ̏ : ̑ = ̀ : ́ (Rad XIII, 12.)

Оба дугачка треба сматрати као сложена у оном смислу, у коме ми данас сматрамо као сложене гласове **ж**, **ш**, **ч** итд. Тако н. пр. ȃ у **пра̑вда** толико је колико да је написано пра̏авда.[2]) Ако огледамо, да једно за другим врло

---

[1]) Budmani P. Grammatica, 8. Може бити да би се према овоме дао обележити расцеп старога ѣ у нашем јужном говору, као један од појава секундарних. Источни говор одговарао би старијем стању језика. О природи ѣ као гласа и о етимолошким односима његовим последњи је писао Шлајхеров ученик Johannes Schmidt. Види његову књигу Zur Geschichte des Indogermanischen Vocalismus I. Weimar 1871. Као што у многим гласовним процесима акценат игра велику улогу, тако ће исто његов уплив знатан бити у историји гласа ѣ у Срба.

[2]) Кад је веħ ово било сложено, дођоше нам G. Curtius Studien zur griechischen und lateinischen Grammatik V. 2. и у њима интересан чланак James Hadley, Ueber Wesen und Theorie der griechischen Betonung. Има ту доста мисли, које потврђују што се овде изводи. Тако се нпр. још у старо време

брзо те гласове изговоримо, опазићемо оно што смо напоменули, како се, на име, они подвојени гласови, акцентован и неакцентован, сливају у онај наш акценат, за који смо навикли сматрати га као једноставан. Исто тако á у гла́ва могло би се показаним начином растворити у глаа̀ва. Постанак акцента ˆ из два кратка гласника ствар је и данас свакоме видљива у језику нашем. Тај се акценат склапа и расклапа, постаје и нестаје га у језику нашем. Узмите на прилику: вȍ, сокȍ, стȍ, дȏ, бȍ, пȃс (пȍјас), зȇц (зȁјец), итд. где се махом виде онаке му исте саставне стихије као оне, које је Јагић напоменуо. Но преко свега овога не треба мислити, да се на основу ових чињеница може наћи постанак или стање, које је пре овакog нашег акцента било. Имајући своје постање у процесу који смо обележили и који је у језицима добро познат, акценти су после играли самосталну улогу као независне јединице или стихије језика. Судбина њихова, историја њихова, једначи се са судбином и историјом гласова **е**, **о** и осталих, који су тако исто, у почетку двогласи, сишли на ступањ простих гласника, заузимајући у историји језика своје посве назависно место. И ако су дакле акпенти овако постали, то њима није ништа сметало, да после прелазе с места на место, и чине у језику промене и обрте, као што их историја показује.

Но покрај овога питања, да ли су акценат и дужина заједно, или не, да ли су наши дугачки акценти прости или сложени; где се они и дан данас виде као сложени, а одакле им настаје простота, одакле се дакле заборавља да су сложени — има друго једно питање, питање о међусобном одношају акцената, кад их се нађе повише у једној

(410) мислило, да circumflex чине acut и gravis. А признајући то, исти Hadley оснива на том и на другим фактима врло смеле и умне хипотезе колико за систем јелинске и латинске, толико и за историју индојевропске акцентуације.

речи, о међусобном одношају, што се тиче снаге. За нас ово питање има велику важност, и о њему је у нашој лингвистичкој књижевности већ било малога спора, и ако је реч ишла под другим именом.

Ђ. Даничић је први на чисто извео, да у нас имају четири акцента.[1]) Он их је обележио и знаке им регулисао. Миклошић је у првој књизи своје упоредне словенске граматике (Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen I. 317) изашао с мишљењем, да се у томе бележењу акцената мешају две несродне ствари, дужина и акценат, па је подигао спор на основу речи у којима у нас, по уобичајеном нашем бележењу, долазе по два акцента, и нарочито где је други акценат ˆ. Он полази са старинскога правила, да у речи може бити само један акцентован слог; тако он за речи: па̂мће̂ње, су̏ди̂м, ра̂ди̂м, ша̂ра̂м, ве̂же̂м наводи, да је у њих на првоме слогу акценат заједно с дужином, а на другоме да је само дужина. Уз Миклошића је пристао П. Будман у својој Grammatica della lingua serbo-croata. Vienna 1866 стр. 7., предлажући да се акценат ˆ кад значи само дужину бележи другим знаком и то ˆ (дакле не ве̏та̂ра̂ него ве̏та̂ра̂) Уз исто је мишљење пристао и Хатала (Rad IV. 151 стр.[2]) Даничић је напротив у своме „Прилогу за историју акцентуације хрватске или српске“ (Rad XX), која нам приспе пре два три месеца, остао при своме мишљењу. Тако он у тој књизи стр. 190, говори о речима о којима је говор (у којима би се пред ˆ налазио на предњем слогу још који акценат): „У нас неки мисле, да кад пред таким слогом има или у истој ријечи други слог с каквијем год акцентом, или пред њом приједлог или друга ријеч с акцентом који ње ради или од ње до-

[1]) Види Miklosich Slavische Bibliothek I, 97. У првом издању Рјечника (1818) Вук не разликује ` од ``.

[2]) Дели га и А. Мажуранић у својој Slovnici hèrvatskoj, где је на акценат обраћена већа пажња.

бија, онда на том дугом слогу да није акценат, него да је он само дуг. Тај слог, који би по том мишљењу био само дуг без акцента, гласи — колико ја знам — исто онако као други, о ком нико не сумња, да је на њему акценат.“ По томе дакле оба â дакле у речи вȅтâрâ изговарају се као â у речи прâвда; и е и а у речи сȅлâ има један исти акценат.

Као што напред споменух, овде предмет спора није добро обележен. Тешко је данас знати, као што је Даничић врло згодно казао, како се делио у Јелина акценат од дужине, тешко је то извести из дела старих граматичара писаних са спремом посве недовољном за изискивања данашње науке и с гледишта са свим другог. Та полазна тачка Даничићевих опонената веома је колебљива. На оштром фонетичком начелу осниване су старинске ортографије, наше é могло је у Јелина бити ἤ, а наше ȇ — ῆ, као што је Јагић згодно опазио, ȇ Вудманово могло је бити јелинско η, додао бих ја. Ко може доказати, да у јелинском дугачком гласу није било баш ни мало тона?. . . Може бити да ће се опет цела ствар свести на наше ´ и ˆ или још ˆ, само што се то онда бележило друкчије него данас.[1])

Али је од старинских правила далеко разумљивије оно које каже, да у једној речи може бити само један акценат. Само што би требало ту изреку раширити, па рећи

[1]) Врло добар наслон овим мислима даје дело Dr. J. H. Heinrich Schmidt, Griechische Metrik, Leipzig 1872 стр. 206. Die langen Silben erscheinen folglich im Griechischen als hochtonig, tieftonig, tonfallend und mitteltonig; die kurzen Silben als hochtonig, tieftonig und mitteltonig: σώματα; τοὺς; σῶμα; λόγων — λὸγων, ὃ; σῶμα. Ниже мало говори он: Heutigen Tages darf nicht einmal mehr in alter Weize zwischen accentuirender und quantitirender Poesie unterschieden werden, sondern man wird beginnen müssen, einzusehn, dass beide Arten auf denselben Principien erbaut sind, und nur das Sprachmaterial ein wesentlich verschiedenes ist.

један главни акценат. Цео дакле наведени спор око српских акцената могао би се свести на питање: могу ли српске речи, кад имају по два и више једнаких акцената на слоговима својим, имати све те акценте (били они дугачки или кратки) савршено једнаке, или се увек мора знати који је најјачи, да ли се дакле наши акценти, кад их је више у једној речи, врстају на главне и споредне, или су сви савршено једнаки, и за њих не може вредити поменути субординативни закон?

Брике, који је радио независно од традиције, старајући се просто да забележи оно што по својој природњачкој методи опази, дели у сва три своја дела просто главни акценат од споредног (Hochton, Tiefton; Hauptaccent, Nebenaccent). Он тиме шири оно старинско правило. У последњој својој књизи говори он о акценту и тону у језику ово: „У течају говора креће се тон гласа на више и на ниже према течају периода и садржини њиховој; али тако названи висок или низак тон једне речи, неће бити ништа друго већ акценат различите висине (ступња), тако, да је висок тон јачега, а низак слабијега акцента.“ [1])

С друге стране лингвиста Хајзе [2]) говори: „Да би се реч могла осећати као целина, може имати само један главни акценат. Али у дужим, састављеним речима могу бити и споредни акценти.“ [3])

---

[1]) Dr. E. Brücke. Die physiologischen Grundlagen der neuhochdeutschen Dichtung. Wien, 1871.

[2]) System d. Sprachwiss. 330.

[3]) Гледај још Dr. J. H. Heinrich Schmidt Griechishe Metrik, 312 стр. Längere griechische Wörter haben stets auch einen Nebenaccent, d. h. einen Hochton zweiten Grades. Исто усваја за своју потребу и музика, која је управо овде најкомпетентнија. Рихардо Вагнер говори, да главни акценат вуче за собом споредни, и да „споредни према главноме стоји као планета према непокретној звезди, и то како у речи тако и у реченици.“ Види Oper und Drama. Von Richard Wagner. 2. Aufl. Leipzig 1869 238 стр. На страни пред том говори, да акценти у једној целини никако не могу бити једнаки по јачини.

Узимајући у обзир оно што је у овоме чланку напред говорено о дужини и акценту у њиховом међусобном одношају, ја бих рекао да је ово питање у ономе спору о акцентима међу Даничићем и осталим граматичарима нашим или словенским, и да се дужина и акценат своди на главни и споредни акценат. Колико сам ја кадар опазити, мени се чини, да оба ȁ у речи вȅтāрâ не гласе са свим онако као ȁ у речи прâвда. Нити бих рекао, да се ê и â у речи сêлâ изговора с потпуно једнаком висином тона. Нема сумње да је ту акценат једне исте природе — и дотле ће Даничић имати право, али да је у свему један исти, не верујем да ће се моћи доказати начином који ћу ниже сам предложити. Ако овде ишта буде, као што је ето више људи опазило, да нека разлика има, онда ће та разлика бити разлика главног и споредног једног истог акцента. Спрам тога би се нашему акценту ˆ догодило, да се поцепа на два облика, на облик главног и споредног акцента. Али тога ради се не би морао други знак узимати. Јер она два облика разликују се на сву прилику тоном, и постају услед закона по којима се тон на слогове речи раздељује. Наш језик добио би тиме један нов гласовни закон у своју акцентуацију, закон о равнотежи тона у речима његовим.

Ну како рекосмо, ово наше мишљење основано је не на опиту него на разматрању нашем, и не може вредити ни мало више од мишљења Даничићева, којему се ми све до ове последње тачке придружујемо. Не може вредити с тога, што има начин којим се и ова ствар може позитивно расправити и пресудити, на име мерењем музичким. Испит наших гласова и акцената учињен музичким путем и научним начином дао би податке који би о овој ствари свима нама сваку сумњу разбили.

И зар не би ствар била јаснија, кад би се измерила

Висина (гевр. јачина) и трајање обичних неакцентованих гласника свакога појединце;

Висина и трајање свакога од наших појединих акцената;

Разлика међу ` и `` и међу ´ и ˆ у чему је и у колико је;

Разлика међу ` и осталим акцентима и неакцентованим слоговима у чему је и у колико је;

Разлика у висини и трајању међу свима акцентима међу собом у чему је и у колико је;

Разлика (ако је доиста има, као што ми држимо) међу ˆ као споредним и као главним акцентом, као и међу њим и неакцентованим слогом и свима осталим акцентима у сваком могућном додиру.[1])

Ми нисмо у стању да овај испит извршимо, и с тога упућујемо питања ономе пријатељу овога научног питања, који му је кадар овај прилог учинити. Уверени смо барем, да се та ствар овим путем тачно може расправити.

IX.

Гласовни закони и историјско мењање и развијање језика. Један поглед на историју словенских језика.

Ми излазимо из предела физиологије и акустике, и ма да бисмо могли рећи, да је посао који смо себи задали, барем у главноме свршен, ипак не можемо у њему наћи целине, док, ма у кратко, не погледамо и на примену његову.

И доиста, како нам с овога места у далеко ведријем и јаснијем облику изгледа и целокупна историја и гласовни закони у ма које дато доба језика!

Ми смо већ у течају расправе долазили на поједине промене, које се с гласовима догађају, на поједина сливања

[1]) У опширноме делу Griechische Metrik von Dr. J. H. Heinrich Schmidt. Leipzig 1872 видели смо, да се акценти разјашњавају помоћу музичних нота.

и претварања, која иду по простој физиологијској потреби и угодности.

Исто начело шири се све даље. У њему налазе једино објашњење и место своје и еуфонија и какофонија; те данашњој науци те речи изгледају као играчка, којом би се хтело објашњавати дубоко постање неких исконских и начелних питања.

Сам распоред гласова, чињеница, хоће ли се један или други артикуловни предео напред изведене гласовне таблице испунити и развити, — зависи од тога, за коју ће се страну језик одлучити. И то се догађа не у различитим племенима, него у истоме на прилику и у самом индојевропскоме племену. Докле у старом јелинском језику предњи и средњи, дакле скоро цео предео језика и непца нема ни једног јединог гласа, изгубивши и примитивно **j**, које се у њему налазило; докле стари готски има само **j**; докле и потоњи германски језици умерено богате и пуне овај предео: он се у језицима словенским шири на чудноват, за те језике посве карактеристичан начин. Само предња пола тога предела броји у нас заједно с дијалектичким спорадичким појавима десет гласова, а неки други језици словенски (н. пр. пољски) шире га још далеко више. Разматрање овога појава, поређење учинака његових са стањем које се пре њега налазило, разматрање пута и процеса којим је он уплив свој извршивао, осветљава нам ту интересну чињеницу, да се у потоњим вековима живота гласова виђају појави секундарне природе. Ти су појави комбиновање и стапање првобитних гласова у нове и нове вазда просте али сложенога постања целине. У томе комбиновању, као што је лако разумети, једни језици отиду на једну, други на другу страну: једни се послуже једним, други другим начином; једни остану у једном, а други у другом пределу. Ови процеси очевидно стоје у паралели са свима другим процесима како језика тако и остале природе. Што

бива у гласовима у потоње векове, оно се догађа и са коренима. Потоњи векови језика, макар колико они трајали, неће додати благу језика ниједнога корена више. Али ће посао комбиновања корена и наставака, значења једних и других по њиховој логичној сродности, терати у безграничност. И као онамо у гласовима, тако и овде ретко ће и два огранка једнога истога језиковног племена отићи једним путем. Могућност је комбинација обично велика; али она није потребна у свеколикој опширности својој. С тога и ми у разним огранцима једног истог племена виђамо разне огранке тих комбинативних могућности. У томе је дакле сва философија о животу гласова, о животу корена, па наравно и о животу језика. И не слаже ли се језик овом својом страном управо са осталим законима природним, по којима се један пут створене стихије просто склапају на онај огромни број начина, којима се може бавити математика и хемија? ....

И како се са овога становишта просто развијају свиколики гласовни закони?! Они се, тако рећи, сами казују и износе без икаквога тражења. Шта ми видимо у њима? Просто тражење олакшица спрам онога што се према узетом правцу у гласовној системи језика створило инстинктом једнога или другог језика или језиковног племена.[1])

Али како је ово питање већ задатак посебних граматика, ми ћемо га оставити на страну, и вратићемо се овде на једно питање, које је већ у предњем једном чланку

---

[1]) Гласовни закони нашега језика могу се читати у познатој Миклошићевој књизи Vergleichende Lautlehre d. slav. Sprachen I. Wien 1852, стр. 297—370. За тим у изврсној књизи Јагићевој Gramatika jezika hrvatskoga, коју смо више пута наводили, и која је рађена на основима Шлајхерове школе. Спрам погледа који се износе у овој студији најпотпуније је дело: Deutsche Grammatik. Mit Rücksicht auf vergleichende Sprachforschung von Dr. H. B. Rumpelt I Lautlehre Berlin 1860.

истакнуто и поменуто, а овде је згодно место, да се мало опширније објасни.

У чланку о артикуловању гласова трећега (непчаног) предела говорено је већ о упливу, који глас **ј** чини на сугласе који преда њ дођу. Тај уплив је ствар од необичне вредности нарочито за словенске језике. Он је нама дао толику врсту непчаних гласова, којих у многима сродним нам језицима никако нема; он је мењао облик словенским језицима до јуче. Како су секундарне појаве гласовне производ историјскога живота језиковног, и како у нашим сугласницима оне највећим делом (нарочито за потоње доба) долазе од уплива тога гласа **ј**, то ћемо ми овде, размотривши шта је писано о упливу тога гласа, видети један крај из лабораторије језиковне, у којој се градила историја и мало час поменута карактеристика језика словенских.

Ако с овом намером у Шлајхерову „Компендију упоредне граматике индогерманских језика“ потражимо првобитне еквиваленте нашим непчаним гласовима, наћи ћемо их свуда као грлене или зубне гласове. Још се то лепше да видети у Шлајхеровој граматици словенској (Bonn, 1852 стр. 139 и 140). Ту видимо како се првобитно **k** изразбијало у Словена у **к**, **ч**, **ц**; првобитно **g** у **г**, **з**, **ж**; првобитно **t** у **т**, **шт** (**тј** наше **ћ**); првобитно **d** у **д**, **жд**, (**дј** наше **ђ**); првобитно **s** у **с**, **ш** и **х**, да је дакле по етимологији словенско **ч** и **ц** = **кј**; **з** и **ж** = **гј**; **шт** (**ћ**) = **тј**; **жд** (**ђ**) = **дј** итд. појав, који смо већ напред физиолошки разгледали. Примера има доста и у једној и у другој од поменутих књига за речи, које бисмо ми данас прогласили као корените, и у којима се поменути процес голим оком не види. Ко ушчита Шлајхеров Handbuch der litauischen Sprache Prag 1856, наћи ће колико их хоће у том језику, који у многоме представља још старије стање језика словенских, но што се види у староме словенском. У Компендију таблица гласовне замене у сугласника стоји после

329 стр. И опет дакле један се исти резултат доказује и као пробом осведочава на два пута, физиологијом, која оне гласове проглашава независно и са свог гледишта за секундарне, сложене; и историјском граматиком, која овај физиологијски резултат по својим средствима као истинит осведочава.

Лингвистика је одавно опазила ово карактеристично својство језика словенских. Колико ми је данас познато, први је о њему говорио Павао J. Шафарик у чланку „O přetvořování hrdelných souhlásek,[1]) пуном занимљивих примера и дубоких мисли. Како ова ствар, дотичући се најсакривенијих ствари језика, његових корена, засеца у етимологију, то добро говори Шафарик, да се сродност речи веома помрачује међу осталим и променом сугласника, која корените речи сналази, за то што тим исте речи са свим облик промене, тако, да се после једва познати може да су из једнога извора. Тога ради узима „грлене“[2]) гласове (к, г, х) и купи и разматра промене њихове. У резултатима које на крају из спискова речи изводи, Шафарик износи мисао, да се „претварање грлених у непчане у индојевропским језицима најприродније може објаснити упливом гласа j на гласник испред себе. У језику словенском, коме је данас пре свега наш поглед обраћен, нема никакав други глас толикога силног и опширног уплива на вредност гласова и промену њихову као сугласник j и парњак му самогласник и. Њихов је уплив јаван и сакривен, и око њега се, као око своје вечите осовине, окреће је већи део науке о гласовима и променама њиховим. Као што се у санскриту придах h уплеће међу сугласнике и самогласнике те чини постанак аспиратима **kh**, **gh**, **čh**,

---

[1]) Čas. č. Mus. 1847. I. Rozpravy z oboru věd slovanských, Prag 1865, 541.

[2]) По нашој студији терминологија би се морала изменити, али ми се у то за сад још нисмо упуштали.

džh, или žh, th, dh, ph и bh, тако у нас j као најмекши, најпривитљивији и најслабији придах пријања уза све сугласнике и самогласнике мењајући их мање или више.“ [1]) Ова мисао је имала чудну историју. Она се потврђивала неколико пута у лингвистичкој књижевности о словенским језицима, али тако, да су неколики писци дошли на њу скоро независно један од другог, јер сваки својим самосталним студијама и с особите тачке гледишта.

Прво дело знаменитога Шлајхера „Zur vergleichenden Sprachengeschichte, Bonn 1848“ бави се управо овим предметом. С тога што је јелинском зета (ζ) постанак упливом j на предње γ или δ (γj или δj = ζ) прозвао је Шлајхер овај појав зетацизмом, и то му је име у данашњој лингвистичкој књижевности најпознатије. У круг свога посматрања узима Шлајхер осим индојевропских и многе друге језике, и из свега се види, да му малена али знатна Шафарикова монографија није била позната. Шлајхеров је рад обухватио велико поље, све сродне појаве, али је њиме знаменити мислилац нашао велики закон гласовних промена. Милина је гледати, како се резултати с једне и с друге стране подударају. „Језиковни појав, који сам овде рад обделати, говори Шлајхер, зовем просто зетацизмом, да бих избегао досадно описивање. Хоћу овде да покажем пример онога гласовног цепања, које прво сналази језике у другој главној епоси њихова живота, хоћу да изнесем на видик, како говорни органи врше свој уплив на реч, кад је њу ђезина творна душа оставила, душа, која је умела да неоштећене једне уз друге чува и несложне и једне другима разорне стихије“ (стр. 33). А долазећи на словенске језике (стр. 91) Шлајхер говори: „словенски су језици права домовина описиване гласовне промене“. На стр. 143 исти умни лингвиста згодно меће зетацизам у врсту

[1]) Rozpravy 568, 569.

гласовних закона, који се зову асимилација. Побрајајући у Компендију гласовне законе словенске Шлајхер особито удара гласом на уплив ј (Compendium 3 A. 282).

За тим је ово питање мало пажње налазило. Научници ове струке били су забављени многим другим општијим питањима. Нову пажњу обратио је на њ и нови му труд поклонио J. Јиречек расправом „O účincích přidechuv a zvláště joty v řěči české“,[1]) који је поменуту Шафарикову расправу даље наставио и раширио попут Шлајхерове расправе на цео круг, али не само јотације него „придаха“ како он зове, разумевајући под тим именом управо свеколико паразитно гласовно биље језика. Идеја је посве добра и коректна, али у одбирању онога што у тај круг треба да уђе, није чињен довољно критички избор. И ако писац стоји на гледишту компаративне науке, он се није довољно послужио компарацијом и историјом, која би га спасла од многих очевидних погрешака.[2]) Као полазна тачка његове расправе јесте етимологијска потреба, да се у постанку речи разликују наставци од придаха т. ј. оних свакојаких гласова, који било за корене било за наставке

[1]) Rozpravy z oboru historie, filologie a literatury. Vydavatele Josef a Hermenegild Jireček. Ve Vidni 1860.

[2]) Тако нпр. д и т пред л и н које у чешком и пољском долази, а у осталим га слов. језицима нема, Јиречек такође проглашује за придахе. Примери: šidlo у нас шило, hrdlo у нас грло. oradlo у нас орало. Кад се погледа у Шлајхеров Compendium § 225 излази изван сваке сумње да оно д није придах. На то пристаје и Миклошић Slavische Bibliotek II. 388, Bildung der Nomiva im Altslovenischen § 17. Исто тако говори и пољски филолог Br. Trzaskowski у своме труду Nauka o pierwiastkach i źródłosłowach języka polskiego ze stanowiska porównawczej gramatyki штампаном у Rocznik-u ученог друштва краковскога 1866 том XI. Види § 83. На ту расправу Јиречкову могу пристати речи које је Јагић рекао у Radu XVII за његову старочешку граматику.

испријањају без икакве органичке свезе с кореном самим и понајвише без икакве промене значења. Јер ако бисмо овога паразитнога фактора и природу његову испустили из очију, могло би нам се често догодити, да њиме или корен или наставак неправилно натоваримо. За тим Јиречек у врло прегледном и разборитом реду прелази на све појаве који улазе у тај обележени круг, и да је своје историјско-упоредно становиште мало боље наоружао (као што мало пре напоменусмо), његова би расправа имала велику цену, ма да је и овако врло корисна.[1])

Знаменитоме томе факту којим **ј** на предње гласове утиче, В. Јагић је дао, доиста с пуним разлогом, особито место у својој „Gramatici jezika hrvatskoga." (стр. 76—81).

Али је много знатније што је већ више писаца долазило на мисао, да по томе гласовном процесу ваља делити језике словенске. Прва је деоба Добровскога и Шафарика за коју могу претпоставити да је свакоме позната. Шлајхер пишући 1855 свој чланак „Kurzer Abriss der Geschichte der slavischen Sprache" [2]) није одобрио Добровскога и Шафарика деобу, и том приликом изреком вели (Beiträge I. 24), да су за деобу барем главних говора словенских најудесније групе **дј** и **тј**. При том је он у главноме остао и кад је исти свој чланак десет година касније на руском језику прерадио.[3]) У опширности је то развио Ј. Јиречек у поменутој својој расправи, наслањајући се на пређе по-

[1]) И на то, како још има тога паразитнога гласовног бића у језицима и осим **ј**, и како ваља да се на ь у етимологији оштро мотри, обратио је пажњу умни П. Ј. Шафарик расправом O šiřeni časoslovnych kořenu°v a kmenu°v vsouváním a přirázením souhlasek I. Čas č. Mus. 1846. Rozpravy 458.

[2]) Види превод К. Руварца у Срб. Лет. 1861. I, 80.

[3]) А, Шлейхера Краткій очеркъ доисторической жизни сѣверо. восточнаго отдѣла индогерманскихъ языковъ. С. Петерб. 1865. Види о том у Даничићевој расправи о ђ и ћ, Rad. I. 108 стр.

мињату Шафарикову расправу. О томе се опширно говори у § 27—32 (Rozpravy z oboru historie etc. стр. 65 нтд. úvahy obecné). И ако ту имају неколике поставке, које ми не бисмо могли потписати, и на које ћемо доћи позније, у главноме је добро што се ту говори. Опеделивши, докле је словенска и литавска заједничка тачка, Јиречек узима за словенско време два века, делећи их даље на доба. „У првоме је веку деловало ȷ на сугласе, у другоме на самогласе и од њих опет на сугласе.“ За тим на основу своје науке о јотацији и о придасима Јиречек изводи деобу и родослов језика словенских, који носи на себи карактеристику целога осталог тога посла, коју смо ми већ изрекли.

Истим путем пошао је и трећи знаменити зналац слов. језика Ђ. Даничић у својој расправи „о ћ и ђ у историји словенских језика“, (Rad. I. 106 и д.), полазећи оданде где се уставио Шлајхер, с намером да ону мисао даље развије и осветли. И Даничић је дошао до деобе на истоме темељу на коме је и Јиречек чинио свој покушај, али су Даничићеви резултати други, и ако је обојици метода деобе једна. А. Лескин, који је о овој Даничићевој расправи говорио (Beiträge VII, 129—136), пристаје на деобу словенских језика с тога гледишта, али не пристаје на хронологијска извођења.

Ми смо се на овом, као што се види, прилично од наше ствари удаљеном питању, с тога оволико бавили, што и једна така ствар, као што је полазна тачка за деобу словенских језика, долази у круг истих гласовних закона који се схватају под називом зетацизма или јотације.

Очевидно је, како овај закон налази све више пажње у књижевности, и то баш у наше дане. Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, etc. донеше у својој шестој свесци (1870) занимљив чланак од Ј. Шмита: Die Entwickelung von unursprünglichem ȷ im slavischen und litauischen. „Призната је ствар, говори

исти писац, да трајни суглас **j** начини грдан лом у речима, и тај процес је први Шлајхер (Zur vergleichenden Sprachgeschichte) под именом зетацизма покупио и објаснио. Касније су тај појав даље изучавали Диц, Курцијус и Шухарт. Разматрајући вокализам индогерманских корена, дошао сам до тога, да не само коренито **j** преокреће гласове испред себе, него да се у току језиковног живота развија по гдегде и паразитно **j**, где га не доноси ни образовање речи ни основа, те тим начином убрзава распадање речи (126 стр).“ Свој интересни пун примера рад писац објављује као почетак већег посла, у ком, како се види, мисли прерадити Шлајхерову напред помињату расправу о зетацизму. Исти писац у најновијој књизи својој Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen, Weimar 1872 пореди појав јотације словенске са појавом јотације аријске и нарочито еранске, као доказ некадашње близости ових језика и као аргуменат, да се индојевропска племена нису цепала на оштро одвојене гомиле, као што се обично држи, већ да развој посебних језиковних племена и говора има поступне прелазе, који се још и данас могу опазити, (стр. 9 и д.[1]) Знаменити талијански лингвиста Асколи у својој најновијој књизи Vorträge über

[1]) На стр. 16 исте књиге говори писац: „Немамо дакле куд, него нам ваља признати, да је с једне стране литавско-словенски чврсто с немачким, а с друге чврсто с аријским скопчан,“ и на стр. 18 „Према томе, како ми се чини, тврдо доказаном положају словенско-литавскога распада се не само поставка, да је било некада првобитног северно-јевропског основног језика (Grundsprache) него и она друга, да је било каквога год јевропског основног језика. Словенско-литавски нити је аријски, нити јевропски језик. Како Јевропа и Азија немају географски никаквих граница, тако нестаје и досадашње оштре граничне линије међу аријским и јевропским језицима.“ У опште је тај мали спис Шмитов пун критичне оштроумности и нових извођења, у оцену којих ми, у осталом улазити не можемо. На исте мисли Шмитове долази и Асколи Vorträge über Glottologie, Halle, 1872, стр. 47.

Glottologie. I. Vergleichende Lautlehre des Sanscrit, des Griechischen und des Lateinischen, Uebersetzt von J. Bazzinger und H. Schweizer-Sidler Halle 1872, идући овим путем долази са свим на питање како га је истакао Шафарик, и како смо га и ми у почетку овога чланка поставили.

„Међу најчешће промене, говори Асколи, првобитних сугласника у аријској (санскр.-иран.) системи припада то, што иза многих пријања паразитски трајни гласник, понајвише ј.[1]) Могли бисмо у опште напоменути, да постање тога паразита управо отуда долази, што се у прелазу артикуловних органа из положаја који је потребан за сугласник у положај који захтева самогласник што је одмах иза њега, додирује и оно артикуловно место које даје онај трајни овде паразитни глас.[2]) Даље можемо напоменути, да се то развијање паразита и мењање његово може догађати час спорадично, час махом, час стално.“ За тим прелази Асколи на паразитну јотацију романских језика, који су у своме најпознијем животу развили неку паралелу јотацији словенској и аријској, која је ухватила маха далеко раније.

Но у овоме свему ми смо успели само да истакнемо и с историјске стране ону карактеристику словенске гласовне системе, која се у први мах на физиологиској таблици види. Каквим се пак путем та органичка и неорганичка, правилна

---

[1]) Ми опомињемо, како је још Шафарик за санскрит добро истакао аспирацију, пријањање h уз сугласнике.

[2]) Узмимо на прилику слогове ке и ки. Изговарајући их ми можемо језик имати или више доле спуштен или више непцу примакнут. При наклоности к непчаним гласовима, кад се она један пут у језику утврди, ово друго може бити правилније, а оно друго остаје за оне, у којих она наклоност не буде развијена. А при другом изговору доиста је врло могућан паразит, па за њим и промене које је он у стању произвести. Упореди Schleicher Handbuch d. litauischen Sprache, Prag 1856, стр. 17.

услед постања речи, и она паразитска без икаква повода јотација, врши, колико ли она ступања или слојева и доба има — и кроз које се редом мене врши — требало би нарочито испитивати, али нама није могућно у ту ствар дубоко улазити. Ретко које питање из слов. лингвистике да је тако мало разрађено као ово. С тога ћемо се задовољити просто тиме, да до сад исказане мисли с неким својим напоменама и у извесном реду овде приопштимо.

У тој ствари, колико је она замршена. даду се опет јасно познати барем два доба.

Прво је доба словенско-литавско, заједничкога нам језика са Литавцима. Ту је само у кореними замена.

Тако н пр. првобитном **g** и **gh** одговара у словенском **г** и **з**, а у литавском **g** и **ž** нпр. **ꙁна-ти** (корен gna, *γι-γνώ-σκω* gno-tus из gan). лит. žin-óti (знати) žin-e (знање.[1])

Даље првобитном **к** одговара у словенском **к**, **с**, **ц**, у литавском **к**, **ш**, **ц**. Нпр. **срьдьце** (*καρδία*, cord-is), лит. szirdìs, ст. инд. hrd за *khard —[2])

У том добу дакле у Словена је настало секундарно **с** и секундарно **з** у коренима, да ли напред помињатим упливом паразитнога **ј** или другим којим узроком нећемо сад испитивати. Дотле језици слов. у овом погледу иду заједно с литавским; одатле се они од њега одвајају.

Сва дакле даља јотовања, која се види у старом словенском и још далеко више у новијим словенским језицима припадају у позније чисто словенско доба. Овамо припада између осталог мењање **кј** = **ц** и **ч**; **гј** = **ж**, **з**; **хј** = **ш** и **с** у променама именским и глаголским, и у образовању речи. Јер у свима тим тачкама литавски иде са свим другим путем.

---

[1]) Schleicher Comp. 3. 284 и 303. У осталом се та двострука замена укршта у обадва језика.

[2]) Ор с. стр. 283 и 301.

Но како се овде за један коренити глас находе по две замене, које стојећи једна уз другу, једнако држе отворено граматичко питање о свом међусобном одношају, то је тиме ствар истом постављена као задаћа, али расправљена ни у колико није. Једини је добитак за расправу њену тај, што знамо, да су ти фонетички појави постали не на литавско-словенском, него већ на чисто словенском земљишту.

А поставши ту, да ли су постали у један мах тако двоструки, или су један другоме прелаз били, или су постали један пре а други позније, и кад су који?

Шафарик о томе говори ово: „У језику словенском и литавском налазимо две врсте сибиланата, гушће: **ж**, **ш**, **ч**, и ређе **з**, **с**, **ц**. Те врсте нису ништа друго него два различита ступња истих гласова, од којих први, **ж**, **ш**, **ч**, ближе стоје извору своме **г**, **х**, **к**, а други се од њега већма одмичу. Изгледа, као да је у најстарије доба словенскога језика грлени глас прелазио непосредно у гушће сибиланте: крок, кроч-ити; мука, муч-ити; огњиско, огњиште, а тек позније у ређе: лат. castus, слов. чист, цѣстити (purgare), цѣста (via), пољ. kary (тур. кара, инд. кала) слов. чрьны, черны, срп. црн, слов. къ-то (quis) чь, че (quid) чеш. co итд. Тај прелаз од гушћих сибиланата у ређе најјасније се може видети у старих Древана, Мазура, далматинских острвљана, Доњолужичана и Новгородских Руса, у којих се или са свим или већим делом место **ж**, **ш**, **ч** изговара **з**, **с**, **ц**.[1]) У позније но ипак веома старо пред-историјско доба језика почели су се првобитни грлени гласови и непосредно претварати у ређе сибиланте, прескачући први ступањ, тако је на прилику из првобитног р у к ѣ, н о г ѣ, в р а г и, р а к и, које се још го-

---

[1]) Ако се то дијалектичко укрштање може употребити за оваке замашне ствари, има га у нас и осим острва далматинских. Види В. С. Караџић Пословице, 1849. XVIII XXXI.

вори међу Русима и Словацима искочило с места роуцѣ, нозѣ, врази, раци итд". (Rozpravy 568.) Али се на ово све не сме одмах пристати, јер **з** и **с** долазе у формативним именским наставцима, где би се лакше могао одржати старији облик. Миклошић[1]) говори о томе не упуштајући се у историју колико у физиологију тога питања. Он наводи Ветлинка који је објашњавао ствар паразитским **j**, претвараним у **с** или **ш** (дакле опет двоструко) и претварањем **к** у **т** (по томе: тс = ц; тш = ч), и онда не пристајаше уз мишљење Ветлинково због **х** и **ш**.[2]) Чланком о слову **s** (Rad IX, 15) писаним 1869 Миклошић је очевидно одустао од оног мишљења. У томе чланку он говори овако: „Смијемо рећи: 1. **г** пред **е** и **и** т. ј. **гj** претвара се најприје у **дз** (s) и **дж** (џ). 2. **д** отпада у многим случајима." За **х** не говори ништа, а за **к** је јасно по **г**. Ако је слободно на овоме основу даља извођења чинити, онда би грлени гласови у своме претварању у словенском језику пролазили ове мене: г = **s**, џ = з, **ж**; к = ц, ч = (с, ш); х = 0 = с, ш. Али ако ово и буде добитак, којим би се нашла једна изгубљена алка у историји словенских језика, није њом објашњено оно што ми тражимо.

Мени се пак преко свега тога чини, да ће се ипак на овоме путу нешто наћи. Ако услед створенога паразитског **j** настаје потреба мењања *артикуловнога места*, онда би ту била нека *метатеза* места, скок из крајњег непца у предње непце, скок, који кад се често догађа, читавом језику правац промени и нове гласовне наклоности у њему створи, начинивши се тако извором потоње свеколике другојачије историје гласовне.

---

[1]) Lautlehre 1852 200 и д.

[2]) А то би се могло исто онако лако објаснити. Кад грлени **к** и **г** бирају моментане зубне **т** и **д** — трајно грлено **х** могло је изабрати **с**, које би са Брике-овим χ ишло у **ш**.

Од физиолога једини Брике (Grundzüge 66) улази у ову ствар, и на њ се и наслонио Миклошић, кад је мало час наведено мишљење образовао. „Кад се изговара **и** или **е**, језик се подиже к непцу, говори се на томе месту често помињате књиге, он стаје на предњу границу образовне области гласа **к** и **г**, те се тиме лако може да образује запрека за **т** и **д** место за **к** и **г**, итд.“ И по овим дакле речима излази скок напред. Језик ту управо бежи од изговарања три гласа (кји, гји, хји) на једном артикуловном месту, тражи како ми се чини, *артикуловну дисимилацију* ради јасноће и чистине, тражи прелаз у предњи артикуловни предео уста, да би му стражњи крај језика слободнији остао за артикуловање гласника, који за сугласничким шушкама вазда следе.

Остаје дакле за наше словенско питање једнако стари спор, да ли је у овим претварањима старије **з**, **с** и **ц** од **ж**, **ш** и **ч**, како су узимали и Јиречек у својој расправи (op. cit. 66) и Даничић у својој (Rad, I, 121), на чему су њих обојица оснивали своју поделу језика, или је обратно, како је држао Шафарик и како би у неколико барем према нашим извођењима имао држати и Миклошић Ако би се то заметено и тешко питање одлучило, била би велика добит за историју словенских језика, и могли бисмо задобити нешто јаснијег погледа у слојеве постајања њихова.

На прво место морале би доћи корените замене **с** = **к** и **з** = **g**, **gh**. То је доба заједнице са Литавцима. То је тачка у којој се састајемо са Иранцима и Индијанцима Та последња тачка, до које језик словенски другује са литавским, у једно је последња, до које другује и са Иранцима. Ту је тачка дакле која га и у потоње доба у особиту целину одваја, и на средини држи међу два племена индојевропска, у којих се сачувало највише старине.

Шлајхер просто потврђује оно што се у овој првој периоди догодило с додатком „one dass gesetz hierfür klar er-

sichtlich ist.“ Великоме лингвисти било је загонетно, како се г и к претворило у з и с. За то ми и постављамо питање, јесу ли з и с ослабљени, разређени старији гушћи звуци (ж и ш, ź и ś, з и с) како је узимао Шафарик, или су првобитни.

Кад погледамо на литавски, тај у свакоме погледу старији облик језика словенскога, кад погледамо на иранске и санскритске заступнике гласова k, g, gh, кад су јотовани, што ће се ниже видети, онда ће нам се Шафариково мишљење истицати на све већу вероједност. Ако бисмо пак усвојили да је с = к и з = g и gh непосредним начином, онда нас тако мишљење за та прва времена одводи далеко на страну од другара наших. Онда бисмо ишли упоредо с јелинским, где је σσ = κj, χj, а ζ = δj и γj,[1]) макар да су словенски језици управо у гласовима пошли са свим супротним путем од јелинскога.

А има један честит зналац управо аријских језика, који је на више места нарочито акцентовао свезу нашу са аријским језицима управо на истој овој тачки. То је Асколи (Vorträge über Glottologie), који је, истина за другу потребу, али у ствари исто ово питање расправљао. Ми ћемо дакле поступити са свим правилно, ако његове резултате пренесемо на словенско-литавско поље, јер су наши појави и најправилнија паралела онима, и из једног истог првобитног извора истичу.

У оним на име случајима у којима к у нас у с а у Литаваца у ш прелази, прелази исти тај глас у санскриту и зенду у ç[2]) У познијим, дакле словенскоме хронологијски ближим вековима тих језика, отишло је оно у с.[3]) Пара-

[1]) Curtius, Griech. Etym. 618, 621, и около.

[2]) Нека врста гласа ш. Schleicher Comp. § 4 и 16. Други га узимају као пољско ś, J. Schmidt, Verwandschaftverhälhisse 10., што опет на исто излази.

[3]) Schleicher Comp. § 16. Ascoli Vorträge 168.

лелни овоме првобитни јасник **g** прелази у санскриту у **ɉ**, у зенду у **ж** и **з** (Schleicher Comp. 3 184).

Према овоме дакле могло би се узети, да је литавски сачувао старији облик, а да су словенски и познији индијски и ирански језици пошли истим путем, разрећујући зубно-непчани глас у чисто зубни трајне врсте.

Да овако тај процес иде, како је већ Шафарик замишљао, труди се Асколи и физиологијски и историјски примерима осведочити. О томе има пуно занимљивих података у § 38 књиге његове. У физиологијском разлагању он не усваја метатезу артикуловног места,[1]) него иде овим редом. **К**, кад се у њ усади тежња промене, премешта се средини непца, пределу где се артикулује **j**. Ту је већ нешто од **j** помешано. Тај сугласник прелази са ступња на ступањ у све снажније сродне си гласове, а запреку тренутнога гласа испред себе (**к** или **г**) све више помера напред ка горњој вилици (где су зубни корени), тако да се најпосле оба елемента, паразитно **j** (претварањем **ж** или **ш** а позније **з** или **с**) и зубни глас у једно слију. Изашла би дакле врста: кⁱ, кј, **кж**, ᵗш ᵗш, ч; гⁱ, гј, **гж**, ᵍ**ж**, ᵈ**ж**, ɉ. Потоњи прелази чинили би ближе примицање зубним гласовима може бити: ɉ : **ж** = **ѕ** : з; ч : ш = ц : с. Ови ступњи нама се чине врло згодни; и у периоди, кад се зубни предео гласова још није развио,[2]) кад је предео стражњега непца био у већем послу, лакше је замислити прелазак **j** у **ж** или **ш** но у **з** и **с**. При познијем померању артикулације у предњи део уста, које је карактеристика сло-

[1]) Та се види у старом облику Ђеорђије за Георгије. Прво би дакло било Гјеоргјије, по том Дјеордјије, што је већ само по себи Ђеорђије. Келија, Кјелија, Тјелија, Ћелија. Упореди Curtius, Grundz. d. gr. Etym. 621 под 5.

[2]) Овако од прилике излаже своје мисли и А. Мајков Исторія сербскаго языка 488 стр. А. Асколи врло добро потврђује

венских језика, могло би се лако објаснити разређивање оних јачих непчаника у лакше зубне гласове.

Ако би дакле тачно било наше извођење и паралелисање, у коме бисмо просто применили рад изврсних зналаца, онда би јотовање словенско ишло по стази Шафариковој.

Али би оно имало ова два слоја или века.

Први век. Словенско-литавско-аријска јотација. У време кад још нису били одвојени Литавци, и кад су нам биле јаче свезе с аријским одељењем. Тада је из **ш** и **ж** (које су Литавци до данас сачували), ослабило **с** и **з**, што се могло догодити као први знак цепања од Литаваца.

Други век. Чисто словенска јотација. Она се развила на словенском пољу као особит чисто словенски закон. Она је могла имати два доба. Прво доба гушћег претварања (**ж**, ш, ч), друго ређег (з, с, ц). Што је гушће претварање доследније и постојаније изведено у словенским језицима, и што се у ређем догађају толика одступања, може бити да би се дало хронологијски поређати као што учинисмо.

Као трећи век дошла би јотација у појединим словенским језицима, после деобе њихове. Она прихвата законе махом друкчије од оних који су владали у пред-историјско време. Колико се на прилику језици словенски разликују у растварању или склапању пред-историјске групе **дј** и **тј**, толико се у познијем веку сви слажу стапајући позном јотацијом произведене групе **дј**, **тј** у чисто **ђ**, **ћ**.[1])

Али је очевидније од свега, како се питање о хронологији словенских језика заплеће све више и више. Излази на видик, да сваки има и врло старих, старијих но икоји

скалу своју примерима из романских језика и дијалеката, и то управо из периоде њихове, у којој имају у фонетичким појавима много сличности са Словенима.

[1]) Може бити да је ова јотација најпре почела са словом **ћ**, које је сад у свима слов. језицима, ако не у свима дија-

други, и врло позних ствари у гласовима и кореннма својим. Не види се појав, који би историјске оделке могао поређати у генетички ред; они више изгледају као каквим вулканом један врх другога испреметани. Један исти језик терао је с неком групом даље од свакога другог, а чувао је неку другу више него икоји други. Хоће ли наука по времену наћи луч, који ће ову чудну лабораторију јасно обасјати — видеће се.

Још ћемо додати у овај чланак један коректурни листак, ако нам се по то прими. У Шлајхерову Компендију стр. 295 стоји: z und s werden auch dann vewandelt wenn sie von **j** durch l oder **n** getrent sind; l und **n** werden dann durch das **j** palatal, so dass **j** gleichsam durch dise laute hindurch auf den vorher gehenden consonanten wirkt. Нама се чини да ова асимилација сибиланата палаталима не припада строго узимајући у јотацију. Глас **j** умекшавши **л** и **н** не може још један пут на исти начин деловати; а оно што се догађа, пре ће бити асимилација хоморганска (потпуно она коју помиње Пот Etymologische Forschungen 2 A. II 1. 55 и Румпелт D. Grammatik I, стр. 95) слична асимилацији по постању (homogeneität) јасника и муклаца. У нас је Срба до свију следствености проведен закон, да непчаници **љ** и **њ** траже да се пред њима **з** и **с** претворе у **ж** и **ш** (лишће, грожђе, Бошњак, и т. д.[1])

лектима, а оно ма у ком од њих, јотовано, а по новим истраживањима, у први мах у њему није било неопходног елемента за оваку историју. Тим би се може бити могле објаснити замене старога **ѣ** у нашем јужном говору. Карактеристично је, да би, може бити, само то могао бити већи акт паразитне јотације у средини речи српскога језика; јер, докле се у осталих сев. слов. језика развила паразитна јотација скоро пред сваким **е** и **и**, наша јотација се држи органичнијег пута, и напредује махом законито, скраћивањем речи (**цвѣтиѥ**, цвеће).

[1]) Упореди о томе и Миклошића Vergleich. Lautlehre 187 стр. и 210 и 211 стр. Он се колебао не одлучивши се одсудно.

X.

Фонетички и историјски правопис; њихова свеза с историјом писмености и језика; графика својом традицијом засењује праву природу ствари; помоћ од физиологије језику и од језика једној глави физиологије.

Видећи у предњем чланку једну страну примене гласовних закона у развићу и у историји језика, ради смо у овоме барем овлаш погледати на другу страну примене, на питања транскрипције и правописа.

Кад погледамо данас на историју слова која су у употреби у Јевропи, и на историју језика и нарочито правописа и писмености јевропске — пред очи нам излази толика гомила чињеница, толико мноштво преплетених односаја, да ваљда у кругу људске знаности и нема поља, на коме се може тако лако погрешити као ту. Не наоружајте се довољно критиком, испустите из вида макар коју прилику, или се не обазрите на њу, попустите узде своме народном самољубљу и патриотизму или симпатијама и антипатијама његовим, којима се извори могу каткад наћи и у самим религијозним најбеспосленијим задевицама, у кратко, допустите, да вама завлада макар каква једностраност — па ће вас макар које од тога свега одвести с пута којим се иде истини, и ви ћете запасти на странпутице погрешака којима краја нема. Тим се јединим објашњава она превелика гомила заблуда, која се на овом пољу науке пружа кроз целу историју њену. Тим се објашњавају свакојаке теорије, које су у једну цртицу лево или десно повучену постављале свеколику тежину народности и религије, у цртицу, која нити је припадала једноме нити другоме, него некоме трећем, а најчешће каквој год случајности. Некима ће може бити и данас изгледати чудно, да су све садашње азбуке јевропске, и грчка и словенска, и латинска и немачка, само прости варијетети једне исте аз-

буке, разни начини или стилови нацрта једне исте основне форме, који сè не могу толико приписивати ни народности или њезином духу, као што би се когод затрчао, колико највише веку којему припадају. Али је то у науци расправљена и припозната ствар, и томе се данас нико не чуди, као што нико не сумња о заједници индо-јевропској, која је била пре сто година савршено непозната ствар, и којој данас свак верује, макар колико се међу собом данас крвила и мрзила и најближа племена те велике заједнице као што су Французи и Немци или Немци и Словени.

Ова иста ствар не по народној колико по азбучној заједници уплетена је и у историју бележења и систематисања гласова у језицима јевропским. Као што често дневне предрасуде или уобичајене а ни на чем неосноване традиције и заблуде омећу свет, те о многим стварима не може да дође до правих и истинитих појмова, као што оне тиме омећу сам напредак и развитак истина, тако су и у писмености, кад се год што ново уређивало и почињало, кад је год била прилика да се стара начела и старе истине примене на какав нов појав — чињене погрешке у тој примени. Погрешке су чињене, што се никада није ишло до темеља, изучење је бивало половно и недовршено, и при половном и недовршеном изучењу започињата је примена, која је, после, морала испадати погрешно.

Ако хоћемо да говоримо о физиологији гласа као јединој основици тачног бележења онога што јест, па ако се тога ради обазремо на прошлост гласовног бележења у Јевропи, ми ћемо наћи шаренило историјских правописа, шаренило узајмице и крпежа, кроз које се треба с прилично муке пробијати до истине. С тога нам ваља, узимајући још у обзир и оно што напред рекосмо, поћи напред с обзиром. Ми смо ради, прво, да видимо, како је испадало састављање азбуке и транскрипција гласова, кад је узимана с природе, а како, кад је угађана више по традицији него

по природи, или кад се хтела природа да постави упоредо са традицијом, и ради смо да видимо, даље, остаје ли природа у језику све на једном месту, и шта онда бива од језика, па по том, да ли је навика на традицију у овим питањима сметала или помагала научнике језика, кад су хтели да воде договор не са традицијом него непосредно са природом.

Међу језике који су склапали своју азбуку управо по природи, који су дакле прегледали с природе, могу се узети прво оба стара класична језика, јелински и латински. И ако њихова култура па и писменост није поникла на њихову дому, опет је у њих добила светски значај, они су јој дали маха, којим је стекла бесмртност и задобила ускрс свој. И у једном и у другом томе језику ми не ћемо наћи нити да се које слово друкчије изговара него што пише, нити да се један исти глас на више начина бележи, нити да се само пише а не изговара.[1]) Иде се и даље,

[1]) Говорећи ово ми се држимо читања старинскога, за Еразмом, а не ново-грчког или византијског, макар да је оно усвојено у слов. преводу светога писма. То чинимо с тога, што данас нема ниједнога честитијег филолога у Јевропи, који би о тој ствари друкчије мислио. У осталом о томе спору има читава литература у Јевропи. Ми упућујемо просто на ту чињеницу, да склапајући своју азбуку по природи, Јелини су лакше могли доћи до мањка него до сувишка, пре су могли који глас или двоглас оставити без знака, него му натоварити сувише; јер се ово друго може да догоди само у познија историјском традицијом заметена времена. У осталом доказа томе истом даје довољно сам језик, његова етимологија, његове паралеле у сродним језицима итд. Ко јелински чита по византијском изговору, чини тако, као кад би читајући старословенски читао ъ, ь, ѫ, ѧ, ѣ по садашњем бугарском, српском или руском изговору. Исти је такп одношај (као међу старословенским и млађом му браћом), и међу јелинским и новогрчким. Зналачки је о овој ствари говорио у нашој књижевности Ј. Ђорђевић у чланку „о слову х“ Срб. Лет. 1858 I,

па се и фонетичке промене у променама речи бележе. Кад читамо науку о гласовима јелинскога језика, ми се и нехотице опомињемо науке о гласовима својега језика. Изједначавање меких и тврдих (звучних и муклих) слова међу собом, које је као стално Вук у српски језик увео, долази већ у јелинском, и тамо нпр. место групе *κδ* долази *γδ*, место *γτ* — *κτ*, место *βτ* (бт) — *πτ*, место *πδ* — *βδ* место *ττ*, *δτ* и *θτ* = *στ* као год и у српском језику, итд.[1]) Исти је таки случај и с латинским, и тамо ћете наћи иста правила (ac-tus и ag-o, fic-tus и figo, scrip-tus и scrib-ere, lexi (lec-si и leg-o, lex од leg-s итд.[2])

---

50 и д. Ни латинско се читање не може управо познати из школских књига у нашој књижевности. Који су ради имати појам о латинском језику спрам упоредне и историјске граматике, ваља да се упознаду барем са делима Дица и Шлајхера, а резултати су се њихови, као истинитији, почели већ и у школе уводити. Тога ради упућујемо на латинску граматику Швајцер-Сидлерову, коју мало даље у ноти наводимо. Врло би добро било, да се на ову страну изучавања почну обзирати и наши професори и граматичари класичних језика.

[1]) G. Curtius Griechische Schulgramatik, 7te Aufl. § 44—54 Die Consonanten bei ihrem Zusammentreffen mit einander.

[2]) Schleicher, Compendium 3. § 157 и д. Schweizer-Sidler. Elementar-und Formenlehre der lateinischen Sprache, Halle 1869 стр. 8. Лако се уверити из Вукових књига и најранијих, да му је питање о ортографији управо у овом облику познато било. Лепо вели натпис П. Берићев у „Даници“ за 1834 стр. 95 „Речима ризу што је још Ћирило скројио, не знам у ком наречију, нашем не приличи сад.“ Што се тиче претварања гласова, ваља споменути, да се на прилику у санскритском тера даље него што терамо ми, и него што су терали стари Јелини и Латини. Тамо се н. пр. по правилу не би могло писати кроз њу као што ми чинимо, него крож њу, не би добро било на овог, већ на'вог, или н'овог Они се дакле не устављају на бележењу фонетичких промена у средини самих речи као што чинимо ми; већ улазе и у бележење оних промена које искачу при додиру двеју речи једне с дру-

Исто то, и ако не тако правилно, јер је томе не језик већ време криво, налазимо и у староме словенском. За стари словенски, нарочито за његове боље и критичније рађене рукописе потпуно вреди реченица, коју смо мало пре рекли за језике, који своју азбуку са природе прегледају и по природи удешавају. Да није словенским апостолима у неком погледу сметао углед византијске азбуке, ми бисмо имали још потпуније дело да хвалимо. Али ипак углед на природу, на извор истине, сачувао их је од погрешака, као што већ није могао сачувати многе од потоњих последника њихових, јер га слушали и на њ се обзирали нису. У старом словенском на име не долази ни један глас више. У старом словенском бележе се све гласовне промене, и ако не правилно, али постојано.[1])

Окренемо ли се од старих језика у нове, од правописа, како бисмо их најзгодније назвали, примитивних у секундарне, пред нас излази са свим друга појава. Одавно

гом у реченици. То зависи од њихове писмености, која је слова склапала у слогове, али још више од чисто фонетичког маха, који је у почетку језику и писмености дат, и за наше садашње језиковно осећање нема цене. Види о томе: M. Müller Sanscrit grammar § 23—148, Benfey Vollständige Grammatik der Sanscritsprache Leipzig 1852 §, 13, и по том §§ 83—134 или Boltz Vorschule des Sanscrit, Oppenheim a. R. 1868 стр. 4 и д. а најлакше: Schleicher A. Indogermanische Chrestomathie, Weimar 1869, стр. 4, 5. Вредно је за многе знати, како су људи и ову границу прелазили. Спорадични случаји долазе и у старо-слов. кєүнна кєүьстн, нүркна. Микл. Vergleich. Lautlehre 215. Као сума свега овога излази, да је Вук онда, кад је у нас цветало лажно класичарство и незналичка љубав к словенству, био ближи самоме истинитом класичарству и словенству по свима мислима својим, него његови противници, који су га у име свега тога нападали и клели!!

[1]) Гледај Miklosich Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen. Wien 1852, и најновије врло поуздано и на темељима индојевропске компарације израђено дело A. Leskien Hand-

је позната ствар, и одавно су је знаменити људи ових наука изрекли, како се језици у животу и трајању своме мењају. Мењање то тиче се гласова, и у томе мењању догађају се постојано различити случаји. Као стална правила јављају се последци гласовног опадања: свођење многостручних облика на што мању меру, крњење окрајака у речима, крњење почетака у речима, истурање на видик једних наставака у образовању речи а запуштање других, што у сваком племену различито бива, слабљење гласника тиме, што место јачих најпре ступају слабији, па ових најпосле са свим нестаје, или се подмлађеном вокализацијом[1]) натраг у друге какве пуније гласнике враћају, замена гласника једних другима, и замена сугласника једних другима, или најпосле уплив сугласника на гласнике и ових на оне. Ово су све таки узроци, да они радећи сви заједно, или више њих заједно, или по два по три и по неколико њих заједно, учине грдне промене у језику. Ако тих узрока ради мало, онда су и промене мале, и дијалектичка цепања, која су последица њихова, незнатна; ако их ради више, онда, наравно, и учинци бивају већи, и услед њих догађају се цепања, као што су цепања индојевропскога племена на толике народе. У мањим размерима они обично цепају један првобитни језик на више дијалеката. Голим се очима види, да су садашњи словенски и садашњи романски и германски језици имали један заједнички првобитни језик.[2]) За романске језике

---

buch der altbulgarischen (altkirchenslawischen) Sprache. Weimar, 1871 које у неку руку накнађа Compendium Шлајхеров.

[1]) Види Јагићеву расправу о томе у Radu IX.

[2]) Осим акцената и гласовних разлика, знатне разлике узрокује етимологијско цепање у значењима. Та фина неисцрпна цепкања једног основног значења у мноштво других, на свакој страни различитих и свагда могућих значења, највише су учинила у гранању језика. „Свеза међу значењем и речју

зна се на прилику и који је био и како је изгледао тај првобитни језик, јер се отац садашњих романских дијалеката, сачувао у класичној латинској литератури. За словенске језике и ако се не зна заједнички отац њихов, виде се у споменицима из разних векова разна стања његова. Исто и за германске језике. Види се, на прилику, како се првобитна форма мало по мало мењала, како разлика која је данас између српског и старог словенског, између садашњег француског и латинског није постала на пречац, на један пут, него дугачком врстом постојаних

није неопходна, није самовољна, али је увек с узроком, с основом неким" рекао је Е. Ренан. Гранања у значењима доста су знатна и у самим словенским језицима. Могли бисмо упутити на нашу и чешку власт (у Чеха: отачаство) потпуно једнако образовану, на нашу и сев. Словена правду, на наш и пољски сајам, на нашу и пољску наказу, на наш и чешки празник, на наш и руски нозор, на наше и руско уходити, на наше и руско кушање, на наше и руско толико (только), на нашу и чешко-пољску годину, и на толико и толико других речи. А ко би рекао, да је од једног индојевропског корена наша стаза (стьѕа, стьг-ја), немачко steig и јелинско *στίχος* (врста), па наше узајмљено стих?! (Schleicher Krsl. Gr. 110, Curt. Grundz. 184.), или да је из једног извора слов. цѣлъ (sanus, totus) јел. *καλός* (леп, племенит), нем. heil. (Mikl. Lex., Curt. Grundz. d. gr. Etym. 134). Таких примера има пуно, и може их се наћи нарочито у књизи Курцијуса веома умно рађеној. То је задатак етимологије, и једна словенска етимологија, на прилику Курцијусове јелинске израђена, била би од прве потребе за славенистику. Овом приликом да кажемо, да етимологија није део граматике, како се у многим нашим школама учи, него се тако рећи у наше дане ствара *у особиту лингвистичку науку за се,* која ће долазити иза граматике. Тој новој науци речници ће бити прост азбучни регистар или индекс. Види о томе Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft I. чланак др. Л. Тоблера Versuch eines Systems der Etymologie нарочито стр. 355.

промена. Може се рећи: стари је словенски, мењајући се на више страна простране своје области на свакој страни друкчије, продужио до данашњег дана свој живот; али су оне промене, развијајући се једна из друге, и доводећи једна другу, начиниле од њега једног више различитих језика или говора, који су у са свим друкчијој целини и одношају међу собом сад, него што су били пре десет векова. Тако исто за латински би се могло рећи, да он још живи као талијански, француски, шпански, рето-романски и влашки, и то је истина; али су последице тога живота, свезаног с променама, учиниле, да је латински престао бити латински, претворивши се у романске језике.

Ове чињенице из историје језика осветљавају друге чињенице, које нам се показују у секундарним правописима, свакоме познатим по садашњем француском, енглеском и у неколико и немачком правопису. Језик се у живоме говору мењао, али је један пут установљени начин писања понајвише остајао. Гласови су престали изговарати се, они су изумрли и погубили се, а слова су њихова, уведена у оно време, кад су се гласови још изговарали, остала даље у животу. Кад су Кирило и Методије удешавали азбуку Словенима, у оно се време говорило и **ъ** и **ь** и **ѫ** и **ѧ** и **ѣ** и **ы**, а у потоње доба, у Србији, кад се народним језиком писати почело, није се знало шта ће се с тим словима, а у доба још позније, измишљало се по чудноватом конзервативном нагону рода људског, свашта у обрану гдекојих од оних слова. А ствар је била посве проста. Пишући оним словима сродан црквени језик, пренета су она сваколика, и која су требала и која нису, и на народни. Ту их је био већ сувишак. Сувишак је тај умножен и с друге стране, од механичког позајмања из грчкога. Збрка, дакле, и историјске стихије, т. ј. непотребни знаци изумрлих гласова, порастоше у знатан број и у словенским језицима, и ено их и данас у руском језику, у ком се услед овога чу-

вања историје и корена данас са свим друкчије изговара но што се пише.

К овоме свему долази још нешто. Где је год тежња, да се на супрот обновљеном или ма како промењеном народном говору чува историјско бележење речи у старијем облику, ту обично другује с њом и манија за етимологисањем. Ту се обично мисли, да се у речима писаним не смеју бележити све гласовне промене, да се не би тиме затамио корен, и да се не би отештало разумење. С тога се најпосле и дотера дотле, да писање није више или мање транскрипција говора, као што би требало да је, него да је некакво полу-математично бележење етимологијско-историјских формула. Као што се нерашчишћеност појмова обично не одликује поделом рада и анализом посла, тако се и овде бркају у једно три посла: транскрипција гласовна, историја и етимологија језика.

Али кад се таки начин правописа једном уведе и укорени, он дугом традицијом с колена на колено толико се, при свој непрактичности и неудесности својој, утврди, да засењује погледе правој истини. Толики данашњи историјски правописи јевропски сметали су за дуго, и понегде још сметају чистим погледима на природу гласова. „А три су тачке, вели Румпелт, које могу доћи у обзир при разматрању каквога гласа; његова суштина, његово порекло и његов знак, гледишта дакле посматрања гласова могу бити фонетичко, етимологичко и графичко.“ [1]) Усле онога што до сад објашњавасмо сва три су се ова гледишт мешала и бркала, последци једнога приписивани су другому, и обратно. Ако графички у једно доба није одвојен знак каквога гласа, ако је он графички састављен био с другим каквим гласом, тај је недостатак могао вековима да траје; могао је традицијоналном природом својом да заклони процесе најзамашније вредности.

[1]) Das natürliche System der Sprachlaute. Halle 1869. 1 S.

И за ово нећемо тражити примера на далеко. Словенски установиоци правописа Ћирило и Методије нису начинили никаква одвојеног гласа за **ј**. Кад је год долазило састављено с којим гласником, тај је гласник с почетка добијао прту. А исти тај глас после гласника, и ако се ни мало друкчије не изговара, бележио се словом **и**.[1]) То је једина непотпуност у старом словенском правопису. И та непотпуност сметала је дуго у православној чести словенства, да се природа и самосталност тога гласа позна. Онаки зналац као што је Миклошић, па му не поклања чистих назора, мешајући уплив јоте с упливом **ь**. (Vergleichende Lautlehre Wien 1852). Овај заслужни писац нема на прилику **ј** у гласовној системи сугласника, а силни уплив тога гласа, који му није било могућно превидети, тумачи он прејотираним (кад је **ј** у почетку или после гласника) и прејерираним (кад је **ј** после сугласника) гласницима.

У руској граматичкој књижевности забуна је ова из истога узрока далеко већа. У том је језику управо јота-

---

[1]) У осталом ако би се осведочило Лескиново најновије тумачење, по коме **аи** вреди колико ајь, тј. аи (с веома кратким **и**) Handbuch § 2 и друго, по коме **н**, **р**, **л** у старом слов. нису још били оволико пробијени јотацијом колико су у данашњим словенским језицима, да се дакле још говорило **нј** **рј**, **лј** једно уз друго (§ 27, Anm. 2.), онда би из прве словенске правописне системе отпала и ова у осталом доиста чудновата контроверса. В. Јагић (Rad XVII, 202) се види склоњен на ово пристати, жели само чути разлоге. Нама се чини, да би се Лескиново мишљење врло добро слагало с чињеницом, да су јерови на крају, да се потоње слабљење гласова, јотација, и за тим подмлађена вокализација још не јављају, и да би и наше обично мишљење о **аи** итд. могло бити прост остатак позног поквареног читања. Може бити, да би иначе тако доследан стари словенски правопис могао и овде стати као јако сведочанство. Једино за меко **л**, **н**, **р** јако би на супрот деловали примери као **оумръштвлѥнъ**, **мышлѭ**, **блажиѭ**, а за **и**: **краи**, **краѭ**.

ција радила веома силно, и измешала међу собом врло различите старинске гласове (нпр. є, ѣ, ѥ; ѫ, ѧ, ѩ). Начин писања је остао стари без икакве рационалне обнове, и остављено је просто случају и свакојаком довијању, како ће удесити транскрипцију језика, у којој ће доћи сви сувишни стари знаци, знамења некадашњих помрлих гласова која још живе и ходе у ортографији, и уз њих ненаучна подражавања средњега века, удешавана попут византијско-јелинскога језика — а у коју ће бити унесено врло мало од онога што је живот и дух рускога језика на своме домаћем терену створио. С тога је данас онолика забуна у правопису руском, и њу Руси, на свој начин писања из детињства навикнути, дотле не опажају, да ће, како сам уверен, гдекојима криво бити, и чиниће им се да им се овим врстама неправда чини. Међу тим у овим се врстама говори најпростија и најбезазленија ствар овога света. Али недостатак Ћирилове ортографије, недостатак особитога слова за ј грдни је недостатак, да не речемо ортографије него граматике руске. Како је овај прост појав заклоњен тамо свакојаким начинима писања и састављеним словима (я, є, е, ѣ, ю, и; ля, ле, лѣ, лю, ли; ня, не, нѣ, ню, ни, ай, ей, ый, ій, ой, уй), то га тако рећи истом данас најновија школа руских граматичара почиње опажати. Иначе нама, који смо навикли на простоту и чистоту схватања те ствари, не може да не буде чудновато, кад читамо свакојака разматрања о меким и тврдим гласницима, о њиховом постању и о њиховом упливу, која су тако обична у руској граматичкој књижевности, а управо се оно питање не тиче гласника самих по себи узетих. То ћете наћи у онако заслужнога и даровита писца као што је Буслајев,[1]) и у

[1]) Тако је у „Исторической граматици русскаго языка“, тако у „Учебнику русской грамматики, сближенпой съ церковнославянскою для средних учебныхъ заведеній“, од које је у мене издање од 1870 год. Занимљиво је, како Буслајев при

људи, који у последње време излазе на поље науке. Једва се у последњим свескама „Филологичких записака" опажа струја, која се не да заузети традицијом, те почиње опажати саму ствар.

На оваку исту ствар наилазимо и у самој немачкој књижевности, и то у људи, у којих се таком чему никада не бисмо надали. На то се на прилику тужи Румпелт у својој књизи „Das natürliche Lautsystem der Sprachlaute" и то на човека као што је Грим. За прву књигу Гримове граматике, у којој се ради „о гласовима", вели тај писац, да би јој се као наслов слободно могло метнути „о словима." „Јер свуда, вели Румпелт, где се топлог, верног и трудољубивог извештаја тражи о томе, каквих знака има у старим рукописима и штампаним књигама, ту је ненадмашно ово сваке поште достојно дело, а исто тако и онде, где се ради о историјском поређењу појединих знака; али где се долази на глас сам, т. ј. на то како се он изговара, и каква му је права природа и према томе његово место у граматици, ту је Грим непоуздан, и вара се каткад веома јако, јер меша гледишта посматрања гласовног, и то тако, да му етимологијско највише, а фонетичко најмање вреди."

У новије доба пак, кад је трудима првих научника, а међу њима истога Грима, преображена граматика; кад је баш историјској граматици, коју је Грим створио, постао важан сваки и најмањи гласић и свака најмања промена његова; кад је граматика склопљена тако, да се њезина наука о гласовима може сматрати као хемија језика: онда ни ова питања нису могла остати нити нерашчишћена нити

томе остаје и мимо критику Хаталину (Čas. čes. muz. 1864, 2 3.), Буслајев који у своме најновијем чланку „Сравнительное изученіе народнаго быта и поэзій" (Русскій вѣстникъ 1872 Окт.) развија погледе онако слободне од сваке националне ексклузивности или стешњености.

некритички схваћена. „Испитивање гласова језиковних може се започети на два начина. Може се испитивати начин, како гласови на оближње гласове делују, и обратно, могу се испитивати (уходити) промене, што су их гласови у течају времена и у преласку из језика у језик претрпели, да би се потоња својства њихова проналазила. То је пут испитаоца језика. С друге стране могу се удесити непосредна проматрања и окушаји о начину и условима постанка гласова, да бисмо тиме увидели њихову природу и њихова својства. То је пут физиолога. Кад се како ваља употребе оба та метода, они не могу одвести к супротним резултатима, али могу одвести к различитим, који ће се међусобно попуњати, јер ће лингвиста својим испитивањима доћи до неке врсте закона, који се морају физиолошким путем објашњавати. Истом физиолошким проматрањем лингвиста ће потпуно упознати језик. Докле се на њих не стане обзирати, биће му познат само језик који се ушима чује, а рукама пише. А чудновати механизам, из кога извире река језика, остаје му сакривена машинерија некаква аутомата, и опет они закони, који су некад извођени из благогласности (еуфоније), могу се врло слабо објаснити благогласношћу, а врло добро механичким склопом органа којима се производе поједини гласови језика, и који их могу лако и тачно изговорити само у извесним саставинама.“ ¹)

Очевидно је, како су се само овим путем могле исправити погрешке утврђене традицијом кроз свакојаке графичке системе. Ново доба, у ком су се науке, идући свака својим путем, високо попеле и далеко разгранале, видело их је, где се у вишим сферама развића свога сусрећу и потпомажу. Скоро у једно време лингвистика у своме развићу науке о гласовима долази на ступањ да потражи помоћи у физиологије, кад с друге стране физиологија, ба-

¹) Brücke Grundzüge, 1, 2.

већи се својим послом, објашњавањем човечанског гласа, тражи помоћи у науке о језику. И здравији погледи, који су ове две науке овако на сусрет довели, радили су с друге стране на реформама историчких правописа, на повраћању старим простијим, природнијим и истинитијим начелима класичких народа.[1]) То је данас већ обичан знак хармоничкога развића, којим се појави једне врсте паралелно развијају и потпомажу.

1872.

---

[1]) Овде се мисле фонетичке правописне реформе којих се барем покушаји налазе у свију народа. У Немаца су на томе радили К. Вајнхолд и Р. Раумер. У енглеској књижевности има доста силна иста така струја, коју М. Милер (Lectures II, 108) помиње под именом phonetic reform, називљући и сам садашње енглеско писање „uncertain and unscientific mode of writing.“ О француским окушајима и предлозима у овом смислу, који припадају врло знатним књижевницима, може се читати у интересној књижици: Alex. Erdan, Congrès linguistique. Les révolutionnaires de l' A-B-C. Paris 1854.

ЖИВОТ СРБА СЕЉАКА

ДРУГА ЗБИРКА[1]

САВРАО И УРЕДИО

М. Ђ. Милићевић

У првом свом чланку под овим именом, који је штампан у XXII Гласнику, 1867, ја сам описао: I годину у селу; и II. Што сељаци варују, верују, и чине од рођења до смрти.

Од онога доба, прибирајући непрестано али лагано народне умотворине, ја сам сад у стању предати јавности и другу збирку, која ону прву знатно попуњава.

После појава првога чланка „Живот Срба Сељака,“ многи су ми се словенски научници одазвали ласкавим изјавама, да сам добро урадио, што сам га штампао; а у најновије време баш се њиме највише користио г. др. Вл. Ђорђевић у својој компилацији „Народна медицина у Срба“, јер без тога, као што сам вели, не би могао склопити оно што је издао.

Бићу срећан ако и овом збирком олакшам даљи рад разним стручницима.

Дужан сам свесрдно захвалити свима пријатељима, који се на мој позив одазваше скупљањем грађе какве ко могаше. А највише су ме задужили г. Пера Костић, свештеник из Беле Цркве; г. М. Бугарин; г. Ђ. Николић, из Бање Луке, и други многи.

М. Ђ. М.

---

[1] Прва је штампана у XXII Гласнику (стр. 79—208), 1867.

I.

БАПСКИ КАЛЕНДАР

Како бабе знају кад пада који светац.

1. Мали Божић пада увек у онај дан, у који је био и велики. Између Божића је свакад 7 дана.

2. Месојеђа не може бити мање од 5 недеља, ни више од 10 недеља и 2 дана. У овом последњем случају Ђурђев дан долази на Велики Петак.

3. Тривуњ дан пада у пола шесте недеље од Вел. Божића; а Младенци у пола једанаесте опет од Божића.

4. Од Божића до Ђурђева дне има 17 недеља.

5. У који је дан Божић, у тај је дан и Ђурђев дан, ако није преступ.

6. Спасов дан мора бити у шести четвртак од Великога, а без овога.

7. Колико је од месних поклада до Младенаца, толико је, те године, Петрова поста.

8. Тројице падају у 8 недељу од Васкрса.

9. Ивањ дан је на пô године после Божића: за то бабе веле: „Од Божића до Ивања дне Христу је пола године.“

10. После Петрова дне тројиче се свеци, т. ј., међу њима је по 3 недеље: од Петрова дне до Св. Илије; од Св. Илије до В. Госпође; од В. Госпође до Мале; од М. Госпође до Михоља дне; од Михоља дне до Св. Луке; од Св. Луке до Аранђелова дне, и т. д.

11. Преображење је у онај дан, у који је био Костадин и Јелена.

12. Од Св. Аранђела до божитњих поклада, равно је недеља дана.

13. Од поклада до Св. Николе 21 дан, а од Св. Николе до Божића опет толико.

14. Ваведење бива свакад у седми дан божитњега поста.

15. У који је дан Св. Аранђео, у тај је дан и Св. Никола, и Св. Игњат, и Св. Стеван.

„Бог тако оставио, и анђели с небеса додавали, па тако и мора бити“, рече чича Милош Тешић, из Рудника.

Свечаници.

Сељаци не раде још 63 дана, осем недеља, и оних данâ када црква забрањује радити. Ти су дани, у Јануару: 5, 7†,[1] 16†, 17, 18, 20†, 25 и 27; — у Фебруару: 1, 3, 14, 24; — у Марту: 1†, 9, 17, 26; — у Априлу: 25; — у Мају: 1, 8, 9, 25; — у Јуну: 8, 11†, 15†, 30†; — у Јулу: — 1, 2, 8†, 13†, 17†, 22†, 24, 25, 26, 27: — у Августу: 1, 2, 16; — у Септембру: 1, 9, 23†, 26†, 29; — у Октобру: 1, 6, 7, 18†; — у Новембру: 1, 3, 11, 12, 13, 14, 16, 24, 25, 26; — у Декембру: 4, 5†, 9†, 12†, 13. и 20† = 63 дана. (Из ужич. округа).

За што кад варују сељаци?

Св. Јевтимија (20. Јануара) варују због јектике; — 1 и 14. Фебруара, да тице не иду на усеве; — Јевдокију (1. Марта) због младежи, да лакше јагањце подижу; 26. Марта због врућице; — 1. Маја због слане и змија; — 11 и 15. Јуна због туче, а тако и у суботу по тројичину дне; — 25. Јула, и 26. Септембра због аграме — велике болести. (Из ужич. окр.)

---

[1] Дани означени крстићем (†) зову се запрешни, т. ј., на њих се не сме ништа радити.

Делови дана

Зову се: Зора, јутро, мали доручак, или мала ручаница, велика ручаница, велики попасак, и мали попасак, мали сутон, или сијерак, и велики сутон. (Босан. Крајина).

II.

НАРОДНИ ОБИЧАЈИ КРОЗ ГОДИНУ ДАНА.

Часни пост

Овај се пост зове и коризма.

На чисти понедељник полазе деца у школу први пут, да би била чиста од све рђавштине доондашње; тога дана се и шишају први пут.

На чисти понедељник дању једе се само од крстака̂, који су мешени на задушнице, а у вече меси се хлеб, и једе врућ с расолом. (Ст. Влах).

На Мученике (9. Марта) сеју се расади, и друга семена.

Свега часнога поста, не ваља змију помињати; јер ће је толико пута преко лета видети, колико је пута ко помене.

На Лазареву Суботу носи се ђубре на туђу међу и запали, да у кући не би било бува и другога гада.

У очи Лазареве Суботе, у очи Цвети̂, и читаве велике недеље, гледа се, да где год не гори благо, или да не пада на посвећеног у гробу луча или нур.

На Лазареву Суботу бере се цвеће, па се меће у воду, и остави да преноћи на кући, а сутра дан се умивају том водом ради здра̀вља. (Босан. Крајина).

На Велики Петак ваља уранити пре зоре, обојити неколико јаја, и на сваком начинити крст воском. Овим се јајима мора сваки укућанин на Васкрс најпре омрсити. (Сарајево).

На Велики Петак нема службе, ни нафоре, за то само поједу пупу од леске место нафоре.

Велика се Субота зове и Црвена Субота.

(Босан. Крајина).

На Младенце

Не треба ни по што иглу помаљати, нити се чешљати, да не би змије пецале преко године. (Ст. Влах).

На колико дана пре Мученика (Младенаца) закрекећу жабе, за толико ће још после Мученика бити под ледом.

(Босан. Крајина).

На Младенце, а и других дана по том, нагорева се земља за купусни расад. (Подгорина).

Пролетње првине

Што се год ново с пролећа окуси, као: коприве, зеље, трешње, и т. д., уза свашто се мора рећи: „Нове новине, од ове године; на мене водица, на попа грозница, на Турчина болешчина!“ (Подгорина и Шумадија).

Година за хајдуке

Кад у пролеће закука кукавица на непролисталу још гору, сељаци реку: „Зло за хајдуке!“

Кад дођу рано и кукавице и ластавице, и прођу ждралови, онда кажу: „Ето и зиме рано.“

Кад стане ницати бујад (папрад) кажу: „Време је да се сеју кукурузи?“ (Окр. ужички).

Кад се чује кукавица први пут

Ондаваља подвикнути: „Више тицâ певалица, него змија пла́залûцâ — ỹ!“ Или: На ком се месту затечеш кад први пут зачујеш њену кукњаву, ваља извадити испод десне ноге мало земље, и метнути под главу, па ће ти на сан доћи суђеница, којом ћеш се оженити, или девојци суђеник, за кога ће се удати.

Или: Прикрасти се ваља дрвету на коме кукавица кука, откинути гранчицу, и заденути у косу, те ће коса добро расти, или човек неће много дремати.

Или: Како је човек расположен кад први пут чује кукавицу, такав ће бити читаве године. (Из Бос. Крајине).

Кога кукавица омрси (кад се у јутру чује на ште срца), смрдеће му уста преко целе године. (Ст. Влах).

О васкрсу код цркве

О васкрсу се скупи народ цркви још у очи празника. На васкрс цео дан проведу код цркве, где и ручају. Најпре се здраве речима: „Добро јутро!“ — па онда: „Христос васкрс!“ По том се омрсе јајетом, разбивши га о чело, и умочивши у пепео, да их не мори љутина.

О ручку се носи част; а то бива овако:

Кум куму, или пријатељ пријатељу од своје совре пошље онамо на другу совру, по чашу ракије, или вина; на чашу се метне колачић, као просфора, и на овај мало смока — каква било. То мора носити млада, или девојка, или момак, ако нема ни младе ни девојке. Почашћени узима послану му част и наздравља: „Вала куме! живио, помогао те Бог; ти познао мене, а тебе Господини Бог! Част за част вратити, а не заборавити! Вала! и ејвала! Здраво! помогао те Бог!“ Сад он опет таку част враћа, и шаље другима, и свуда се наздравља. (Негде овако раде и о другим састанцима код цркава). (Бос. Крајина).

Божић је богатији од васкрса, а васкрс ја одевенији од Божића. (Подгорина).

Седмица од васкрса

До прве недеље зове се и Светла Недеља, а петак се зове још и Источни Петак.

Тај дан, пре зоре, иде се на источник или извор, који је на источној страни места у коме се живи. Ту се умивају, и, у три маха, пребацују шакама воду преко себе. (Босан. Крајина).

Веровање четвртака

У све четвртке од васкрса до Спасова дне не сме се ништа прати, а може се орати. (с Купреса).

Међу тим неки не ору у те дане све до прве жетве. (Од Кључа у Херцеговини).

За што у Старом Влаху у петак не хватају волове

Пре једно 40—45 година, дошао је био, причају, у Стари Влах некакав човек, који се много молио Богу, постио, и учио људе, да се тако исто владају. Он је четири пет старих црквица пронашао у планинама, где нико није пре знао да има тих зидина. Једну од отих цркава тражио је и питао овако:

— А где је гроб Бошка Југовића?

— Бог ме ми то не знамо, одговарали су му људи.

Он тумарне у планину горе над Ивањицу; и тамо стане откопавати и доиста нађе зидине од некакве црквине, и велики гробни камен, близу зидина: „То је, рекао им је после, гроб Бошка Југовића. Рањен на Косову, довде је дошао, и ту умро. Па је црква ова подигнута на његову гробу.“

Овоме се човеку пожале људи, што им говеда крвомуте (мокре крвљу). А он им рече:

— Не хватајте волова никад у петак.

Сад то тешко може предругојачити и која сила. (Из Ст. Влаха).

Кад се чује прва грмљавина

Ваља се поваљати по земљи, да не боле леђа, кад се жње.

Неки то раде кад виде прво ждребе, или кад чују прво крекетање жаба. (Босан. Крајина).

Ђурђев дан

У очи Ђурђева дне завезују се вериге, да чинилице и вештице не би што учиниле стоци, или да је звери не би штедили преко године. (Подибар).

У очи Ђурђева дне, девојке режу лозу, хватају њезин сок, и њиме у јутру мажу косу, и чешљају се, да им расте коса.

Неки узму мало соли, завежу добро у какав пешкирић, и три пут пропусте кроз воденички бадањ, па се та сȏ даје на Ђурђев дан стоци, да не би ко што набацио на стоку.

На Ђурђев дан, пре сунца, провлаче се испод купине којој су оба краја урасла у земљу, да не би леђа болела.

На колико дана пре Ђурђева дне загрми први пут, по толико ће пара бити жито те године у чаршији.

(Ужич.)

На Ђурђев дан се броје мали јагањци, и коље се јагње **Ђурђевило**, које је намењено за тај дан. Од овог јагњета ваља сваки укућанин да окуси, али треба чувати кости, да се не би ломиле, јер ће овце ломити ноге преко године. Кожа од **Ђурђевила** прода се без погодбе, а новац који се добије за кожу, поклања се цркви.

Тај дан ваља са сваког пера од воденичког кола одрезати по мало дрвета, завезати у крпицу, и метнути у чељак, да не би туђица чела нападала и мед носила.

Станаре жуманцем, чађу, и сољу мажу стоци сисе да је не би ко други могао помусти. (Босан. Крајина).

Граде се трубе од коре, скинуте с дрвета, па се труби на њих, да не би ко одузео стоци млеко.

Пре сунца се пуца преко торова из пушака, да би стока била здрава као тресак.

У Ст. Влаху, у јутру, пре сунца, обувају се на секири, да не би ноге болеле преко године.

Неки се ките копривама, да не би комарци пецали преко лета.

На Ђурђев дан, кад хоће да се купају, опасују око себе врбову или лескову младицу, па у руци после донесу младе врбице. То чине од шуге и грознице. (Подгорина).

На Ђурђев дан обнесу око села пиле, пре Благовести излежено, па где саставе тај обнос, испеку јагње, поједу га, пију, и бацају пушке на ону страну, откуда обично долази облак с градом.

Кад се у јутру, обувају, метне које по сребрну пару у опанак, и обиђе три пута око тора, рекавши: „Кад чинилица дошла у сребрним опанцима, онда нашој стоци учинила.“ (Подгорина).

У Шумадији говоре:

„Кад о Ђурђеву дне пада цвет у чашу, не брини се за воће.“ То ће рећи, кад воће позно цвета. (Сељаци о Ђурђеву дне седе пред кућама, разговарају се, и пију ракију, па цвет опада са шљива, и пада им у чашу).

Кажу да се коњи само на Ђурђев дан сити напасу, па и то их боли трбух. Ово је за то: кад је Богородица родила Христа, и сместила га у јасли, ту су били за јаслима један вô и један коњ. Во је све њушком гурао сено те заклањао детенце, а коњ опет све грабио те јео, и за то је дете остајало голо. Богородица га за то прокуне, да се никад не може најести, осем на Ђурђев дан, па и тада да га боли трбух. (Из Шумадије).

Јеремин дан

У Подибру се сва сеоска омладина скупи код једне куће на средокраћи, и свако понесе звоно, котао, или тепсију, па се сви заједно крену на десно, и све куће и поља обиђу, звонећи и певајући песму:

„Јеремије уз поље!
„Беж'те змије у море!
„Која змија остала,
„Очи своје избола,

„На два трна глогова
„И четири шипова.

Ово чине за то да би ослепиле змије; те да не уједају марву преко лета.

У Копаонику пак змије терају овом песмом:

„О, мој мили Рајоле!
„Јеремије у поље,
„Беж'те змије у море?
„Ваше море дубоко
„Наше поље широко.
„Сал је једна остала
„За зло своје остала
„Она ј' очи изболa,
„На два трна глогова
„На четири шипова."

Мали Спасов дан
(Први четвртак по Великом Спасову дне)

Ко је рад да му краве воде, он украде из туђе баште ѝзводе, па је исеца, помеша са сољу, и дâ крави да поједе; кажу одмах после вòди. (Стар. Влах).

Вртоломија (11. Јуна)

„Купусу је заповеђено, да је на Вртоломију у врту, а на Луку (18. Окт.) у каци." (Окр. ужичк.)

Да би отерали облак с градом, жене изнесу из вајата што од венчанога руха (чарапе, појас, кошуљу) и машу на облак. (Подгорина).

Ивањ дан (24. Јуна.)

Ивањ дан неки зову и: Свети Јован игритељ. Неки мисле, да му је ово име дато за то, што је он тако велики светац, да на његов дан само сунце по три пута

заигра; а други опет за то, што је он заиграо у утроби мајке своје, кад се она срела и пољубила са светом Богородицом. (Из Рудника).

У очи Петрова дне

Плету се венци од Петрова цвећа и мећу: на куће, на зграде, на торове, коморе, ивљанике (челе). Чобани пале брезове лиле. По што затворе стоку, они се искупе сви, запале лиле, и иду по кућама те јуре жене, да им изнесу што за јело или за пиће. Која неће, него побегне, јуре је чак и у саму зграду. Тако су многе куће сагореле. Лепо је испрема себе гледати ове буктиње на ведрој ноћи. Кад тако накамче доста јестива и пића, седну те се навечерају, па певају, играју, и смеју се до зоре. Што им претече, то у зору поделе, па свак својим путем.

Још у очи Петрова дне нарећају редом онолико цветова колико је коме душа у кући. У јутру чиј цвет буде увенуо, тај ће те године умрети. (Ст. Влах).

На Петров дан, рано у јутру, доносе у тор крављачу воде, па њом прскају овце. (Из Моравице).

Додола

Кад преко лета запече суша, онда се које мушко обуче у женске хаљине, и још се накити коровом и другом травом, надену му име додола, па онда сва омладина иде за њим преко села и кроз поља, посипљу га водом, и певају:

„Наша дода Бога моли
 Oj, додо; oj додоле!
„Да удари росна киша
 Oj, додо; oj додоле.
„Даороси росна поља
 Oj, додо; oj додоле!
„И овнове виторогеˏ
 и т. д. (Подибар).

Илин дан

Ако стока на Илин дан из јутра лежи опружена и отегнутих ногу, биће зима блага и топла; ако ли се грчи, и ноге скупља, биће зима јака. (Из Поцерине).

Макевије

Први је дан госпођина поста Макевије. Тада се каже у Ст. Влаху:

„Макевије! ваља косе о чивије;

„А српове за репове.“

То ће рећи: дотле треба да је сено покошено, па тад само да се жње жито.

Тројанке

Лето, веле, одмах прође, како Тројанке наступе. Тројанке се зову празници између којих има све по три недеље, као што је од Петрова дне до Илина дне. А то и јест прва Тројанка. (Окр. ужички).

Преображење

Шести дан поста госпођина, пада Преображење. Сељаци веле, да се тад сва гора преобрази. Тада се обично подрезују кошнице, и меда можеш јести сит, где год видиш то да раде. (Ст. Влах).

Међудневица

У међудневицу сваког петка држе овце у тору до заранака. Око по дне дају им соли, у коју, с пшеничним мекињама, мешају лековите траве, као: руjику, алтовину, и боцу. По што полижу со, затворе их опет у тор, где стоје до заранака, па их после напасу у брдској пàши. У међудневицу травари беру и копају лековите траве, као: спориш, метвицу, мали срчаник, подбел, репушину, нану, слезовину, и т. д. (Окр. ужички).

Детињци, материце и оци

Трећа недеља пред Божић, зове се Детињци; друга Материце, а прва Оци. На детињце везују децу, те их матере откупљују јабукама, крушкама, орасима, суви шљивама, и т. д; на материце то чине са женама које су мајке, а о оцима само помену, али не везују оцеве, и они купе рибе или друго што за јело, те се мало боље руча.

(Ужич.)

О слави

Позвани на славу, одговара позивачу:

— Хвала, лако је доћи на част!

Долазећи пред кућу, званице питају:

— Домаћине! јеси ли рад гостима?

— Јесам, добрима, као што си ти (Љубе се у образ).

— Честити ти Свети!

— Теби честита душа пред Богом!

Кад поседају, гости дају домаћину по једну јабуку или крушку.

Он прими и пољуби.

Домаћин, гологлав, служи ракију (слатко, кава и врућа ракија ретко се у вече коме нуди, осим каквом страном намернику, попу, или чиновнику, ако би се ту десио). Кад се гост понуди, да узме прву чашу, он ће рећи домаћину: „Дѐ, наздрави, у доброј је руци! Домаћин: — „Е, па заповедајте!

— Дѐла! у добри час! реку му сви. Он се тад прекрсти, рекавши:

— Боже помози! Боже дај добар час међу нас! Срећан започетак славе и пива! Па наздрави најстаријему госту, или кмету, ако је ту. Тако попију по 3—4 чаше док се све званице искупе. Кад се сви искупе, онда се умију, па домаћин упали свећу, и узме кадионицу, те све окади, и стану се молити Богу, сваки у себи, осим по

некога старца, који зна све светитеље да помене. По молитви, седају за вечеру.

Редовне здравице ово су:

1. За помози Боже!

2. У бољи час!

3. За Свете Тројице. Света Тројица, да нам је помоћница, на путу, на суду, у тамној гори, на мутној води: из кала нас избавила, на пут исправила; руку додала, муке недала! Бог и света Тројица да поживи нашег господара, који се о нама стара; посегла му рука на пексијана!

4. Добродошлица добро ради. Дао ти Бог, домаћине, свако добро узадуго! А он на то: „Добро сте ми сви дошли! Честито ви место!“

5. За здравље домаћина и свију укућана његових.

6. За здравље комшија званих и незваних (Ово наздравља домаћин).

7. За здравље кумова и пријатеља.

После вечере сви одлазе кући; ретко ко остаје дуго после ове домаћинове здравице.

На светога, у јутру, који долазе од званицâ, послужују их слатким, водом, кавом, љутом и врућом ракијом, а који не пију ракије (као што обично момчад из задружних кућа не пије ракије) њих само кавом.

Кад у цркви свештеник пресече колач, онда се оно пола колача носи натраг кући, и метне се у велику совру, те сви укућани узму по парче, а и гости.

Чак око вечерња постављају велику совру, и по што попију по 4 чаше, изнесе домаћин буклију и колач. Буклија се зове велика ћаса или бакрачић замедљана вина (или ракије, ако нема вина). У ту ћасу мету 3 јабуке, озго поклопе великим ишараним колачем, а на колач ставе запаљену свећу, и земљану кадионицу с ватром и тамњаном. Кад то домаћин изнесе, он рекне: „Ко здрав, с дружином?“ А они сви у глас сваки своје име кажу: Петар, Марко,

Милан, и т. д. Кад то стави на синију у горњи крај, реку му: „Добро дошао; јеси ли се уморио? Онда они понајодабранијег изберу, те ломи колач с домаћином. Најпре га три пут окрену, па преломе, говорећи: „Христос по среди нас, вијек и амин.“

По што преломе колач, који од пријатеља узме буклију те се напије. Али пре буклије, наточе у чашу вина, па сви по три четири гутљаја прогутају, и то се вели: „Узели славу.“ Уз ту чашу, овако говоре: „За тврде славе небеске, која може да поможе. Где се слава божја помињала и дизала, ту и помагала, и т. д.“

Готово сви славе три дана. Ако коме светујете да то скрати, он обично одговара: „Тако ми је и баба радио, па је боље живео; а шта нас друго и држи, него славе и крсна имена.“ (Из ужич. округа).

Који славе Св. Николу, састану се по њих 10—15 код које куће, па онда пођу по селу звати овако: „Бога молимо, Светог Николу славимо, дођи, брате, да пијемо!“ (Подгорина).

У неким селима, у Тамнави, иду и сватови у званице на коњма, а невеста остане с кумом и девером код свекрове куће.

По селу им жене и девојке ките коње цвећем, марамама, чарапама, повесмима од лана и конопље. То све иде ђувегији, али ђаволани, кад виде доста повесама о коњу, припале крадоме па јадни коњи полете не гледајући куда. (Из Подгорине).

Године 1870. посла ми један пријатељ из Босанске Крајине ову славу, која се говори о ручку, на крсно име. „Ва славу јејуже Бога славимо ва Тројице, Господа Бога и Спаса нашег Исуса Христа; ва преблагословене дјеве Марије, матере Божје; часног и животворног крста; ва славу и хвалу светога Михаила, Гаврила, Руила, Рованла — Аранђелâ; Јована Крститеља; пророкâ: Мојсија, Арона, Исаије, Јеремије, Илије, Јелисија, Ананије, Азарије и

Мисаила; ва славу и похвалу богоноснијех отаца, ва Никеи сабравших се, који Арију низложише, ришћанску православну вјеру утврдише и нама предадоше, да је почитујемо, и ми ћемо је почитовати за нобе мољење; ва славу четири јеванђелиста: Матије, Марка, Луке и Јована, који држе небо и земљу; Петра, Павла и других дванаест и седамдесет апостола; ва Христова Николе, Василија Великог, Григорија Богослова, Јована Златоуста, Танасија и Ћирила, Антонија, Јевтимија, Саве освећеног, и свете Петке, преподобне мајке; ва славу и похвалу четрдесет мученикâ, који пројоше боси и голи кроз огањ и воду; Стевана првомученика, Ђурђа, Димитрија, петозарних мученика: Јевстатија, Авксентија, Јевђенија, Мардарија и Ореста; Тодора Стратилата, и Тодора Тирона; Варваре првомученице, св. бесребрника: Кузме и Дамњана, Ћире, Јована, Пантелије, и Јермолаја; ва славу и похвалу српских светитеља: Симеуна мироточивог, Саве просветитеља, Арсенија, Максима, Стевана првовенчаног, Милутина, Стевана Дечанског, и младог цара Уроша; цара Лазара на Косову, на Раваници (тако) са свим својим војницима пострадалога, за вјеру хришћанску и род српски; Стевана деспота, Јована деспота, свете Анђелије деспотице, и Јована Шкиљановића (тако), и свију угодника Божјих, што ми знали и не знали, Господ Бог знао и услишао. Ва славу и похвалу данашњег светитеља (Св. Николе). Ми њега спомињали на земљи, а он нас код престола Божјег, да се Господ смилује, и нас грешне помилује. Амин.

Кад то сврши, славник[1] наздрави унакрст преко совре: „Здрав си брате, Србине! У славу свете Тројице, Бога живога; где се спомињао, онде и помагао! Ову ћемо попити стојећи, Бога славећи, и славу говорећи. Другу ћемо седећи, вишњег Бога славећи, и славу говорећи.“

---

[1] Славник се зове који говори ову славу.

Тада ће устати други који зна унакрст наздрављати, па ће рећи овако: „Здрав си, брате Србине, у славу свију угодникâ Божјих. Ми њих помињали на земљи, а они нас на небеси, код престола Божјег.“

По том ће устати трећи, овако: „Здрав! у славу данашњег светитеља Николе!

Четврти, ако зна, почеће овако: „Ову ћемо за здравље нашег брата домаћина, његова рода и порода, његових кумова и пријатеља. Хвала брате домаћине, и ејвала! Помогао ти Бог, и данашњи Свети Никола (или већ како је име свецу): Ти њега славио, а он теби помагао: на путу, на суду, на сињем мору, и на сваком месту. Ове га године славио како могао, а до године како хтео. Бог ти дао, што од Бога искао“ и т. д., што лепше уме.

(Из Босанске Крајине).

Песма кад се диже у славу

„Ко подиже славу Божју
  На данашњи дан,
„Помогла му слава Божја
  И данашњи дан.“

„Два анђела шетала
  Рајске песме певала,
„Све Алилуј и
  Господе помилуј.“

(Из Подибра).

Коледа

На Бадњи дан, рано у јутру, иду деца познатих кућа, од куће до куће и говоре:

„Коледе меленде, царева година:
„Цин цин, кака, дај ми два колака!“

Па им се дају колачи, који су за то спремљени, и даривају их.

(У Нишу).

Бадњи дан

На 2—3 сахата пре зоре, на Бадњи дан, уклоне из куће све столице, ножнице, игле, кашике, и све то метну више куће, под стреју; и док полаженик не дође на Божић, то се неће узимати.

Како се укаже зора, отиду двојица (где је задруга) с воловима, да одсеку бадњак или весељак. Дошавши грму који ће оборити, прекрсте се по 3—4 пута, па почну сећи. Први ивер узму, донесу кући, те га планинка меће под карлице млека, да јој се хвата скоруп, дебео као ивер.

Обаљујући грм, гледе, да падне на исток, а није им мило, ако се, падајући, устави на каквом другом дрвету, као да ће се кутња срећа устављати на путу.

По што га одвуку кући, пресеку на 6 једнаких глављања, па три оставе да наложе у очи Малог Божића. Како их пресеку, прислоне их уза стреју, а редара изнесе погачу те је преломи на бадњаку.

Прву кап крви од печенице устављају жене, и замешују у брашно, које се даје болесноме од срдобоље, а кад изваде једњак, навуку га на цев, кроз коју сипљу воду и запајају онога, кога боли гуша.

У печеницу неки турају, да се испече, јабука бедрика, па је остављају, злу не требала, кад кога боли преко среде.

У очи Божића, како падне сумрак, најстарији до старешине у кући, узеће најдебљи бадњак те унети у кућу, и наложити на ватру. Како с њим прекорачи преко прага, рекне: „Добро вече, и честит свети Божић!“ Други га чека од момчади у кући, па му одговори: „Бог ти помогао, и честити свети Божић!“ Тако чине, док сва три бадњака не унесу. Овај што је у кући, држи кутицу зоби, и посипа свакад онога што уноси бадњаке, одговарајући му на свако добро вече.

Кад се ово изврши, друго које од момчади уноси зобову сламу испред куће у собу, и назива Бога, као и онај

први, и ови му одговарају као и пре, посипљући га зобљу. Унесавши сламу у собу, не дреши конопца, него је извуче, и почне просипати вичући: „Квô, квô“, квô, а деца за њим: „Пију, пију, пију“; то све, да се на лето изводе многа пилад. Док ови у соби простиру сламу, дотле други у кући граде воштане свеће, жене спремају вечеру. Кад све буде готово, унесу свећу у собу, привоште је уз дувар с источне стране. Сад стане најпре кутњи старешина, па све старији до њега, а млађи за њима; после женскиње, најпре старије па млађе, и тако сè крсте и моле Богу:

„Ва име оца, и сина, и светога духа! Да се са страхом помолим Господу Богу, и светој живој Богоматери. О, Боже, помози мени лудом и безумном; опрости моја сагрешења; помози ми Боже, молим ти се, за превелико твоје име! Боже, молим ти се, помози моме евладу (породу); свети Луко, моје крсно име (или већ који му је свети); свети Никола, путниче и намерниче, молим ти се, помози ми на сваком мом путу, у тавној гори и на мутној води!“

Жене пак, највише овако:

„Помози света Богородице, света Петко и света недељо! Јутрошње јутарце, и јарко сунашце, на радост ми освани!“ (Из ужич. окр.)

По свршетку се поклони старешина, а и сви други; он рече: На здравље! да Бог услиши! Свећу туре те гори сву ноћ у кутији са зобљу.

Вечера се поставља на покровац или на дугачак бели пешкир. Прво седа старешина, па до њега најстарији мушки, па млађи, и све женскиње. Сви му редом прилазе руци (осим његове жене), али ће он дати руку само ћери или скоро доведеној снаси.

По вечери остављају мрве, да сутра дан даду ручак и тицама.

То вече сви спавају у соби; само један остане у кући код бадњака, те гледа, да се ватра не угаси. (Окр. ужички).

У Ст. Влаху на Бадњи дан, вас дан, треба чобанин да носи камичак под језиком, па му целе године неће вук клати стоку. Како пође на његову стоку, скамениће му се уста.

Ако је на Бадњи дан облачно, родиће година.

(Окр. ужич.)

У Подибру, од три бадњака, један је управо бадњак, други, бадњачица, а трећи, дете (њихово).

Њих секу само с једне стране, ни по што и с оне друге. Неки тамо веле, да је бадњак Јосиф, бадњачица Марија, а дете Исус; полажених пак доходи место оних мудараца с истока.

Полажених, по што процара ватру, по што рече неколике благослове, и пољуби се с домаћином, мора се прекрстити, клекнути и пољубити оне прегореле осечке од бадњака, бадњачице и детета, и на сваки турити по коју пару дара.

Божић

Чим први петли запевају, почну пуцати пушке, и спремати се они који мисли да иду цркви. Један или двојица од момчади, оду на воду, понесу зоби, поспу по бунару или чесми, говорећи: „Добро јутро, честит ти свети Божић!“ Овом водом замесе, од пшенична брашна, чесницу и запрећу је у ватру. Док се она испече они закољу једну кокош, испеку је и поједу. Кад се испече чесница, онда ватру, у којој се она пекла, изгрну на два педља од огњишта, и туда прође сва чељад говорећи: „Прођох кроз ватру, да не горим као ватра!“ Ово се варује од врућице.

Чесницу, по што је опахају, намажу медом, и оставе за ручак. Уз чесницу се умеси и пробушен колачић за говеда.

У многој кући неће се ни једно омрсити, док црквари не дођу из цркве, и не донесу нафору; а које би хтело што јести, дају му посно од синоћње вечере. Док се цр-

квари не врате, мушкарци полажу стоци. Говедима не дају сено вилама или рогуљама, да се не би бола преко лета, него рукама. Кокошима сипају, кроз оно уже, у ком је синоћ била слама, да се не би кокоши далеко одвајале кад стану носити. Тицама дају мрве од синотње вечере, „да и оне знају, да је дошао Божић.“

Пре или после црквара, дође полажевик. Он носи у руци зоби, и по што пред кућом избаци пушку, улази у кућу, и сипајући из рукавице зоб, говори: „Добро јутро! и честит свети Божић!“ Домаћин, или који млађи, баца на њега зоби, говорећи му: „Бог ти помогао и честит свети Божић!“ Полажевик обилази три пута око ватре, старне мало бадњаке, па седне на прочеље, где га огрну губером, узме ватраљ па креше угарке и виче: „Колико ти ових варница, домаћине, толико ти оваца, новаца; крмака трнака; овнова, волова, и т. д. па дарује прочеље сребрном паром. Сад извади повесмо иза појаса, развије га, превеси преко греде, и рече: „Довде ти тежина порасла!“ па се тек тада поздрави с домаћином и осталима. Он се са старијими ижљуби у образ, а млађи њега у руку.

Иза тога, он руча, па одмах одлази. И долази то вече, или други или трећи дан: како се договоре.

Кад црквари дођу кући, приступе руци старешини, и даду му нафору. Пре ручка се опет сви моле Богу, само краће него у вече, па се онда миробожају, т. ј., љубе се у образ, и то овако: Старешина узме две воштане свеће (ону синотњу из кутије, и другу коју су то јутро с три обручића у име св. Тројице начинили), једну дâ најстаријем до себе, а другу он држи, па се њих два пољубе у образ. Старији вели: „Мир Божји!“ а млађи одговара „Век и амин!“ Сад узме ону свећу од овога и даје другом који је после овога најстарији, те се тако ижљуби са свима; па и са женскињем, само што женскиње њега љуби још у прси и у руку. Кад старешина ово изреди са свима, онда узме

од њега обе свеће онај што је после њега најстарији, те се и он тако исто са свима мирбожа. Тако мора свако у кући те две свеће узети у руке, и са сваким се мирбожати. Само са својом женом човек се никад не љуби. Жале се, у селу Карану ужичком, да су неки домови овај обичај оставили, божем што им се боду говеда.

После се спрема ручак, али док се не седне, многи варују по нешто; тако ће изаћи по један пред кућу и викати:

— О, домаћине!

— Ој, одговориће му се из куће.

— Шта имаш у кући?

— Имам свегâ доста, а највише: здравља и весеља; части и поштења; рода и берићета; пуну кућу чељади; пун тор, обор, салаш, амбар, млекар, качару и т. д. Даље га опет пита:

— А шта немаш у кући?

— Немам: мува, бува, стеница; немам кљаста ни богаља, немам нема ни слепа!

Неки пре ручка пребацују угарак преко куће, од врућице. Тако је неки Василије Данчић, из Губина Дола, пре 16—17 година запалио себи кућу, те му изгорела сва, само се чељад спасла.

После ручка оду момчад, те даду стоци соли, и однесу онај колачић што је умешен с чесницом, и натакну га волу на рог.

У Ст. Влаху обичај је уводити вола у кућу, па ту тај колачић ломити. Причају да неки човек није имао вола, него уводио краву, а она се затезала:

— Та улази, рђо, у кућу; лане си улазила, а сад нећеш.

— Није ти (рђа) ни излазила, рече шаљиви полажееник.

(Окр. ужички).

У Ст. Влаху кад полажееник долази, он назива овако:

— Помози Бог, и честит вам Божић!

— Бог ти помогао, и честити Божић! Тад он приђе ватри и весељаком чара, те иду варнице, а он говори: „Оволико мушких глава; оволико волова, коња, оваца, среће, здравља, трмака, крмака, и свега рода и добра." Сад седа, али гледе да га преваре, и да му измакну столицу. То се ради због челâ. После га огрну губером да такав буде скоруп; изују му опанак с десне ноге, и обесе о греду, да им конопља буде тако висока. После га служе медеником. Он сад баци какву пару на прочеље.

Кад седну за совру, да ручају, изнесе се чесница. Домаћин и полаженик устану да је ломе, три пут је окрену за сунцем, држећи је не голим рукама него у рукавицама. Ако при ломљењу падне која мрва, умреће неко из куће — за годину. Кад преломе чесницу, ижљубе се, измене комаде, и седну опет за совру. Од чеснице се дâ свакож у кући по комадић. Полаженику, кад пође, дају по колач, удо меса, свака жена по повесмо, а она која је узела пару с прочеља, и назувице.

Између Божићâ, не оштри се брусом, да не би болело стоку виме, жене прси, а децу око врата.

За то време не ваља ни волове хватати.

До Крстова дне жене неће да перу због врућице.

(Из Арилља).

Божји дан

На Божић у вече, или сутра на Божји дан, зову полаженика, и још кога од комшија на част, те по некад проведу по 24 сахата частећи се, причајући, и играјући се прстена. (Окр. ужички).

Од Божића до Богојављења, говори се „Христос се роди!"

Од Богојављења до вел. поста: — „Христос се јави!„

Од Васкрса до Спасова дне: — „Христос васкрсе!"

Од Спасова дне — „Спасај се! или Спаси Бог!" а одговара се: „на спасеније Христово!" (Подибар).

У Очи нове године

У очи нове године, узме се главица црна лука, и то који није промрзао. Та се главица расече, и одвоји се 12 љусака. По том треба поставити све у један ред, и прву од отих љусака наменити, да је први месец (Јануар), другу други (Фебруар), и т. д. за свих 12 месеца. Сад треба добро насолити соли у сваку ту љуску, па сутра, на ново лето, све прегледати: у којој љусци буде влажно, онај ће месец бити кишовит, ако је летњи, а снежан, ако је зимњи, а у којој буде суво, биће сушан месец. По величини влаге, мисли се и о количини кише или снега.

(Из Стига).

Мали Божић

У Очи Малог Божића уносе бадњаке онако исто као и у очи великог; а сутра дан месе василицу.

(Окр. ужички).

Како се закрштавају ветрови

На Крстов дан у јутру, 5. Јануара, по што пију водице, гледају сељаци који ће се ветар закрстити, то јест, с које ће стране духнути. То бива овако: побију подугачак прут у земљу, а на врх му вежу мараму или пешкир, па ако удари ветар с истока, онда кажу: закрсти се устока, биће година здрава, и лето сушно; ако духне с југа — „година осредње родна, ама болешљива од грознице“; ако духне са севера: — „биће доста града, а са здрављем осредње“; — духне ли пак са запада, тада кажу: „Година кишевита, и прилично родна.“ (Из ужич. а и свуда.)

Свети Сава

Пред Св. Саву, посте чобани седам дана, да им вуци не би клали овце, јер су вуци хртови Св. Саве. У Староме Влаху има и прича, како је Св. Сава, једном, у планини шиљао вукове у разне торове да вечерају. Ту

стари један вук приђе и каже, да је стар и немоћан, те не може никуд у тор да иде. Св. Сава погледа око себе, види једног чобанина, који се био сакрио, па пружив на њега штаку, рекне старом вуку: „Ето ти вечере!“ И после оде. Сиромах чобанин, сав дркћући дође колиби, и каже дружини. Чобани му се почну смејати, а он их све мољаше, да га пусте у среду, да спава; они га пусте, и тако заспе. Ноћу дође вук: дрмне крајњега за ногу, овај се промигољи, а он га остави; дрмне другога крајњега, а и овај се промигољи. Кад дрмне онога у среди, а он се укочио као колац, па не сме да мрдне. „Ово је мој, рекне вук па га шчепа, извуче пред колибу, и поједе свега.“ Сутра дан, само му главу нађу чобани пред колибом.

(Из Ст. Влаха).

Св. Тривун

Планинке на Св. Тривуна не преду, да им се смок не црвља. А људи на тај дан не раде, да им црви не једу усеве. (Ариље).

Ако је на Тривуњ дан облачно, биће родна година.

Свети Симеун богоприимац (3. Фебруара)

Овај се светац у Руднику кад кад назове и „Свети Симеун новолетац.“

О Свадби

У Подгорини, кад младу доведу кући, она седи на коњу или на колима, докле не донесу врећу овса па слазећи с коња стане на пуну врећу, с вреће на плуг или на рало, а с плуга (рала) на праг у кућу. Све жито из вреће она својим рукама проспе, те сватовски коњи поједу.

Девојке у колу певају песму, наравно сватовску, несташну:

„Сјаши нам, мила нево,
„С коња на врећу

„Са вреће на рало, на рало
„С рала у кућу, у кућу.
„Милом свекру у крило! у крило!

Да се овде изокреће смисао на шалу, свак ће се досетити, ко познаје несташне сватове.

Ако се вођевина, кад је поведу, осврне на своје укућане, биће јој деца налик на њезин род.

Млада, у јесен доведена, мора на Божић свој стоци дати сô.

Кад дођу за вођевину сватови, она мора кроз венац од смиља и босиљка на момка погледати.

Венчавају се с китом босиљка, па то после ушију у јастук.

Кад се вођевина доведе, онда њену девојачку капу, по што она метне коњгу, мора подерати мушко а ни по што женско. (Подгорина).

Јевдокија (1. Марта)

Ако је на Јевдокију облачно, биће родна година. (Подгорина).

III.

ЧИНИ, ВАЈАЊА, И ДРУГИ ОБИЧАЈИ ОД КОЛЕВКЕ ДО МОТИКЕ.

Нероткa да роди

1. Метне своју кошуљу на калем дрво, стрмоглавце обешену, и под кошуљу на земљу под родан калем чашу воде те тако преноћи, па сутра дан ту кошуљу обуче а чашу воде попије, да роди.

2. Хлебнога квасца метне јој трудна жена под појас, те преноћи, па сутра дан поједе.

3. У шишарици од шипка нађу црва те поједу, надајући се да ће затруднити. (Подгорина).

Док је жена трудна

1. Неће да једе из бисага, да не роди двојке.

2. Неће да једе из зобнице, да не носи 12 месеца (!).

3. Кад петао расте кокош пазе жене добро; и још док је он на кокоши, очупају које перо његово, па турају у воду, коју после жена пије, да лашње роди, кад јој дође рок.

4. Која је рада да зна, носи ли мушко или женско, нађе у башти две дугачке и једнаке травке, намени једну на мушко, а другу на женско, па онда до пола обе прегризе. Кад сутра дође која буде већа — мушка или женска — онако ће бити дете. (Подгорина).

Чиме се врача и баје

1. Уза свако се бајање узима или стручић босиљка, или срп, или нож, чешаљ, чен бела лука, зрнце соли, и т. д. (Прекоморавље).

2. Угљевље баба гаси у ћаси воде, и шапуће. Тешко је дознати шта која тад говори. Воду од тога угљевља сипљу низ врата, па доле хватају оне капнице. После то дају болеснику те пије, и умива се. (Из ужич. округа)

3. Кад бајалица у вече бележи траву, да је у јутру ископа, она говори овако: „О, травице, по Богу сестрице, одведи ме на девет збегова, где се бије девет удовица, и међ њима Павле разбојџија, да ми каже, која је трава најбоља Марку, Петру, или већ како је бȍноме име. Кад у јутру ископа траву, она остави онде крајчић од какве болесникове хаљине. Ако је трава здрава, она каже: „Добро је; није на срцу изеден.“ Ако ли је трава наједена, каже: „Не ваља, изеле га зле очи.“ (Из ужич. окр.)

Која неће да рађа деце

Ако која жена неће да има деце, нека на Божић узме од бадњака један жив угљен, нека га погаси, рекавши: „Кад се овај угљен запалио, онда и ја остала тешка.“

После тај угљен нек ушије у појас, и носи са собом. Дете неће понети, докле год тај угљен не извади из појаса, и не баци га у ватру, да се опет запали. (Ст. Влах).

О порођају

Да би се породиља лашње раставила од бремена:

1. Преврћу врећу, па породиља с ње пије воду.

2. Пропуштају јој јајце кроз кошуљу, те се разбије.

3. Пропуштају такође 5—6 зрна барута кроз кошуљу доле на жар.

4. Понесе је малко човек њезин говорећи:

„Ја ти бреме натоварих, ја га и стоварам!“

5. Дају јој да пије воду из човекова опанка.

6. Избацују преко ње пушку.

7. Пије воду са срцем из заовљике.

8. Пије воду с траве „Богородичина рука.“

(Из ужичког).

9. Како се дете роди, одмах се уз вериге обеси вретено, на које се натакне главица бела лука. Ово га брани од вештица. Главу му мећу у гребене, да се вештице натакну на њих, ако их не би уставило вретено и главица бела лука. Породиљи се одмах ушије у капу по чењ бела лука, да је не би које зле очи урекле. Неке опет, да би дете било јако, провлаче га кроз курјачке вилице, које се свакад у по неке бабе могу да нађу. (Из Стига).

10. Кад се роди мушко, мећу му под главу: перо, да буде писар; кесу с новцима, да буде трговац; какву хартију, да буде поп; женскоме пак мећу: преслицу, вретено, игле, и друго. (Из ужич. окр.)

11. Мере дете на кантар, не казујући колико је тешко. Где му је ударила глава, закопају главицу бела лука рекавши: „Кад ти никла, тада му вештице наудиле.“

12. Да би друго дете било мушко или женско, породиља ону кошуљу, у којој је ово дете родила, меће на

мушко или женско дрво, те преноћи: н. пр: на орах, грм, граб; или на букву, границу, бресвву, и т. д.

13. Да би имала млека, сркне најпре зламења. (Подгорина).

Кад се утаји род (Женско прање)

1. Кувају чубар, и процеђену воду од тога пију.
2. Држе ноге у млакој води у цеђу.
3. Привијају на бутове рен с квасцем.
4. Пију уз мрс сурутку, а уз пост шљивово сирће.
5. Ако је време неуредно, једу род од дуња и мушмула.
6. Кувају метвицу у води, и пију ту процеђену воду.
7. Жутог шећера и сумпора по 1 драм ситно истуку, измешају, и сваво јутро на врх ножа узму и метну у ракијску чашу, долију водом, и за 7 дана пију.
8. Лист од лозе белог винограда суше у хладу, истуцају у прах, и пију у води. (Из ужич.)

Жена трудна да се не венча

Жена док је трудна од првога мужа, да се не венчава за другога; „јер би се венчале две душе за једнога човека.“

(Због оваког случаја тужио је Милисав Шолајић, с Лисе, 1869. министру просвете и попа и консисторију, па и самог владику).

Ако трудна жена поједе чиј аманет, т. ј., оно што је другоме послато за јело, дете које роди, дрктаће или главом, или руком, или ма чим. (Из Поцерине).

Ако трудна жена умре, граде од дрвета и плуг и преслицу, па обоје сахране с њом. (Подгорина).

Жена трудна не сме од даће јести, нити у мртваца гледати.

Трудна жена не сме носити у недрима ћурчија јајца, да јој дете не буде пегаво. (Подгорина).

Трудна жена не сме ићи на гувно на вршај. (Колубара).

Кад жена умре на порођају

Ако жена умре на порођају, њој су на небу седмера врата отворена: њој суда нема; она је мученица још овога света. (У Нишу, и у Ст. Влаху).

Кад мајка нема хране

Која мајка нема детету хране, нека оде на воду, нека напуни какав суд воде, и понесе кући. У путу нека на три места стане и уздахне: „Ух! уморих се! носећи храну моме Милану“, или како буде. Кад дође кући, треба да угаси ватру, па онај суд с водом да метне на прочеље, и повуче три пут кроз свиралу и попије по мало воде, говорећи: „Вучем моме Милану храну!“ И хране ће бити. (Стари Влах).

Кад дојиљу прси боле

1. У проврелу слану воду међу ћетенову крпу да се угреје, па њоме паре, да се бол не сили.

2. Умачу крпу у свињску маст, па њом облâжу.

3. Привијају јовово лишће на крављем млеку кувано.

4. Привијају мелем од крављег масла, пшеничног брашна и ½ жујца од јајца. (Окр. ужич.)

Кад мајка вечера или руча, не треба за то време да дâ детету сису. (Подгорина).

О крштењу

Кум не једе пре крштења ништа, да буду здрави зуби кумчету од црвâ. У кога се не држе деца, кум гледа да надене кумчету име, ако је мушко: Станко, Станоје, Станимир, и т. д; а ако је женско: Стана, Станка, Стaнојла, Стаменка, и т. д. на Стâн. — (Из ужич. округа).

Кум, док не крсти кумче, не једе ништа. (Подгорина).

Којој се не држе деца

Кад осети да је трудна, ваља да се опаше гвозденим ланчићем по голој снази својој, па то да носи до порођаја, и деца ће јој се држати. То се уради овако: нађе се чист

момак од ковачког заната, па у глуво доба ноћи, од спремљена гвожђа, скује тај ланац, и жена га опаше до голе коже па закује крај. Још ваља да се тад скују и обоци детету. Многој се отворе ране по телу од тога, али га не скида до порођаја. Бар мајка прича, да је она, носећи тај ланац с Тодором, била сву снагу своју израњавила.

(У Нишу и околпни).

Кад детету ничу зуби

Кад детету ничу зуби, па од тога плаче, нека га мајка удари малко по образу и нека рекне: „Моје дете плаче од руке, а не од зуба.“ (Из Поцерине).

Кад се дете престрави

1. Кад се дете од чега преплаши, па се ноћу трза у сну, онда, ако се зна од кога се, или од чега препало, узме се од онога човека неколико длака, пе се тим дете накади. У том случају, неки каде дете струготинама од месарскога пања, и мекињама, које су на Божић просејане од чесните.

2. Нека мајка, ако ово све не помогне, узме ватраљ и тигањ, обиђе три пута око детета, и изговори: „Бежи страва! гони те мајчина справа!“ Куцкајући ватраљ о тигањ. (Из Поцерине).

Ако какво дете научи прести пре него што му се мењају зуби, та се пређа не кува док се најпре не обамота око куће. (Подгорина).

Од падајуће болести

1. Да не би дете имало падајућу болест, ваља да га измери кум на кантар, али тако, да он собом донесе ђуле од кантара, и кад га измери, да не гледа колико је ока.

(Моравица).

2. Кад кога снађе та велика болест, ако је мушко, отац, а ако је женско, мати му, брже изађе на таван

кутњи, скине се го као од мајке рођен, и виче првога комшију: „Хеј Марко!“ или како буде; па наставља ма се нико не одзивао: „Данас мога Симу, или Анђу, уједе гуја, па више никад.“

Сад сиђе, и у својој коси донесе воде, те бо̏номе зацеди у уста. Болесник после светкује тај дан, док је год жив.
(Подгорина).

3. Кад болесник од оте болести падне, ваља забележити где му је глава на земљи, па га за то време не дирати, нити куд мицати с места, док болест не прође. Међу тим, ваља наћи жабу испод камења̂, пањева, или из дрвљаника, и ухватити је. Од болесника пак ваља орезати нокте с руку и ногу; даље, од обе обрве и од све четири трепавице по мало осећи, а тако и од косе на̏ глави острићи у накрст по мало. Све то одсечено ваља стрпати жаби у уста, па их зашити црвеним концем. Сад онде, где је била болесникова глава, ископати рупу и жабу закопати у рупу, па одмах кључалом водом полити; и тако за 40 дана неначетом кључалом водом то место поливати. Ко то буде радио, ни по што да не казује ништа ником од укућана.

Болесник се после тога мора зарећи да не пије ракије, јер ако је успије, вратиће му се болест!

Ако онај који пати од ове болести није никад у њој нагорео, падајући у ватру, помоћи ће му се; а ако је нагорео, неће му ово помоћи. (Из старог записа).

4. Траву и корен, што се лече од ове болести, зову у Браничеву, у Подунављу око Голупца, „Трава од несреће.“ А лече се овако:

Просто се та трава истуца, па се болесник залаже њоме кашиком. И што је давнија болест, то му се дуже време ваља залагати овом травом.

5. Или: Кога први пут снађе ова болест дају му цвеће седеф, помешано с медом, те једе. (Из Јагодин.)

6. Поклопе болесника коњским самаром, па опцртају око њега ножем.

7. Други опет, узму глогов колац, ударе њиме малко по челу болесника, па онда иду од њега дохватајући коцем до земље и бројећи: 1, 2, 3, 4, 5, и тако до 70 или 80, па побију колац у земљу, да се ни мало не види из земље. Ово одброје за то, да се за 70 или 80 година не појави болест.

8. Неки пуштају болесноме крв из ува, па га после заложе с 2—3 капљице те крви, а у исто време спале под њим 10—15 зрна барута, и каде га.

(Баба Станача из Рибашевине).

Кад удари каква редња у народ

1. Кад се чује да је заредила каква болест, сви укућани даду са себе по канице једној жени, те она навеже једне на друге, па крај првог појаса приштине вратима кутњим и опружи их све. Докле досегне последњи појас ту удари секиром у земљу глогов колац, па окренувши се западу, рекне: „До кôца дошла (болести) а колац не прешла, нити мојој кући доспела.“ За тим, разда свакоме свој појас. (У Тамнави).

2. Од пет непримљених калемâ из пет селâ нађу се пупе и ушију у појас, да се сачува од редње. (Подгорина).

3. Озго се кроз оџак сипа вино, а доле се у кући хвата у ступу, у којој се туче сô. Па се, после, ово вино даје деци да пију, да их не би ухватио велики кашаљ.

(Подгорина).

Од грознице

1. Неки у пролеће узму цвет од траве пујкице, привежу га на жгљеб од руке, где остане за 24 сахата. На том месту изађе склопац, који се после осуши, и грозница пусти. (Звижд).

2. Нек порани пре сунца, нек испече главицу бела лука, па нека оде каквој врби, нека је тресне и нек

рекне: „Не тресем с тебе росицу; него с мене грозницу.“ То ваља да рече три пут, па нек метне ону главицу на врбу међу ракље, рекавши: „Кад ова главица проклијала, онда и мене грозница уватила.“ Сад нек измиче кући без обзира. Па ће га грозница пустити, и неће га никад ухватити.

3. Нека испече главицу бела лука, па у вече, кад зађе сунце, нек изађе пред кућу, и нек погледа где види ватру, нек се онамо окрене, и рекне ове речи: „Онде ватра гори, онде вила сина жени, и зове мене на свадбу, ја не могу да идем, него шаљем грозницу, и лукову главицу.“ Па онда нек баци ону главицу лука, и нек иде у кућу, а грознице нек се не боји.

4. Нек оде у вече на раскрснице, и нек ископа рупу, у јутру пак нек оде на воду, умије се, нек понесе у чему и суне у ону рупу и три пута пљне, па га неће више хватати грозница. (Из Ст. Влаха).

5. Узме грозничави 10 каменова (шљунака), оде пре сунца на раскрсницу: на сред онога крста, где се баш путови крсте, метне девет, и десетим заврши рекавши: „Кад ова квочка пилиће извела, онда и мене грозница ухватила.“ Одатле бежи, без обзира.

6. Неки омрсе прву среду од кад их је захватала грозница, па веле да хоће да пусти. (Подгорина).

7. Пет струка кичице нека се скува у џезви од 3 каве па нека се на гладно срце пије по три шоље на дан: у јутру, на по дне, и у вече.

8. Нека набере од врбе гранчицâ летористи, нека се наструже коре и мезгре, па то у вину скува и процеди, те нека се пије по једна шоља у јутру, у по дне, и у вече.

9. Лимун се расече на четвро, исцеди се сок и попије по две кашике пред грозницу.

10. Кажу да је најбоље, једноничити.

11. Неки у среду и петак узимљу кроз вериге соли и хлеба и једу.

12. Од три жене, којима је име Стана, да се узме соли, хлеба и бела лука, па то да се поједе.

13. Кад се нађе тица, коју је била узела гуја, па пустила, кроз њу, или око ње да се проспе вода, па да се попије.

14. Неки растапају камфор у љутој ракији, па њиме тру по крстима, кад грозница почиње.

15. На мрску сурутка, а на петку чорба од сувих шљива помаже од затвора.

16. Неки једу траву спориш на гладно срце.

(Из Ужич.)

Од главобоље

1. Кога боли глава, нека ископа корен од карабоје, нека га ситно истуца, и у вече кад легне спавати, нека га на главу више чела превије. То овако да уради: најпре мокру крпу нека простре по глави, по овој истуцани корен, па озго нека другом крпом увије, али да чува од очију, јер је врло љуто. Не само да ће га проћи главобоља него ће му и очињи вид бити бољи.

2. Треба скувати у води траву ноћничавицу, па ту воду болесник нека пије. (Бранич.)

3. Нека начини толику воштану свећу, да је може обавити око своје главе, после нека је однесе каквој врби, нека је запали, и три пута око врбе обнесе, говорећи: „Венчах своју болетицу за врбицу.“ После нека је запали, и ту остави да сагори, те ће га и глава проћи. (Ст. Влах).

4. Ако је иначе здрав, нека пије млаке воде што више може на дан.

5. Ако је иначе слаб, нека скува пола шаке линцуре или чемерике у води, нека ту воду процеди, и пије на дан по 1 шољу.

6. Ако су очи крваве, рена с квасцем и живим сирћетом ваља превијати на слепе очи, и на вратне жиле, док

кожа не поцрвени, по што се то скине, намаже се крављим маслом или свињском машћу.

7. Добро је испарити ноге као и од кашља, само додати и шаку пепела.

8. Жуч од врана вола мушко, а од вране краве женско да размаже на плаву хартију, и да превије на вратне жиле. (Из ужичке).

6. У очи Великог Петка начини се, код куће, свећа која може око главе саставити, па је бôни понесе те на страстима изгори.

10. Неки трљају главу посољеном ракијом.

11. Неки привијају црни лукац печен и поливен зеитином.

12. Кад сунце заходи, стане бôни, окренувши се к западу и говори: „Сунце за гору, а главобоља у гору!“ И баци тамо грумичак соли.

13. Превијају на главу неку траву, која се зове „коњушница“, а тако и пелен с ракијом и разгоном, који расте по барама.

14. Неки паре главу липовим и зовиним цветом и чубром, што се све завија у ланене крпе. (Подгорина).

Врућица

1. Како опазиш, да ноге веома боле, да зима подузима уз хртењачу, да се ништа не једе, одмах узми 3 полића добра жива сирћета, 2 драма камфора, 5 драма истученог белог лука, 5 драма зеитина, то све саспи у полујаку, па истрљај болесника, што можеш боље, по хртењачи, по вратним жилама, слепим очима, по рукама и ногама, а особито по табанима. После га покрију, да се презноји, и подај му каква год теја, или воде од куваних мекиња, или, најпосле, саме вруће воде. Ако му не буде боље по што се презноји и проспава, већ га почне глава веома болети, подај му нека шмрче у нос хладну воду,

помешану с пола живога сирћета, а крпу из хладне воде мећи му на чело.

2. Ако осети, да га узима ватра по табанима, привијају му замешеног пшеничног брашна са живим сирћетом.

3. Умочи кошуљу у живо или шљивово сирће, па нека пребуде у њој 24 сахата.

4. Ако бунца, мажи му теме свињском машћу, за тим рена са живим сирћетом завиј у крпу, па му то превиј на слепе очи, и на вратне жиле, или расеци главицу бела лука, па му мећи под нос.

Ове упуте даје видар болесницима у Карану, у ужич. округу.

5. Донесе се из пет баштâ траве, и са седам извора воде; то се угреје на врелом пепелу, а не над ватром; усијају се вериге у ватри, па их онда пусте у бакрач. Сад изведу болесника где слећу кокошке, туре над њега решето, и у решето костур од лисичје главе, и 1 рушпу (златан новац); болесника скину, и сипају кроз решето ону воду на њега. После све те ствари оставе ту, да преноће. (Шумадија).

6. Семе се од босиљка и чубра истуче и помеша с комовом или шљивовом ракијом, па му се накваси кошуља и он обуче да се презноји у њој.

7. Други донесу на псу воде у две паљке (тикве), па и том водом купају болесника. (Из ужичког округа).

8. У великом бакрачу кува се лишће лесково, тополово, и јагњедово, па се тиме купа болесник неколико пута. (Прекоморавље).

9. Неки скувају у води трину, а усијају у ватри камен, после поставе бакрач с трином под ноге болеснику, огрнувши овога поњавом, а у бакрач пусте онај усијани камен. То веома овноји болесника, и некад му буде боље. (Шумадија).

10. Ко је лежао врућицу, неће да пије ракију комовицу, да му се не поврати.

11. Не једе козјег меса, ни пасуља тачкаша.

(Подгорина).

Кад се ко опржи

1. Привија се кукурузно брашно, помешано с водом.

2. Стругани кромпири и јабуке.

3. Мезгра од јасикова дрвета, два три дана.

4. Жабокречина из баре.

5. Опржено место држи се у зеитину, или се зеитињавом крпом облаже, па се маже павлаком с карлице с беланцетом помешаним. (Ужич.)

Од далка

1. Ко има далак, помокри се у какву тиквицу, па је обеси у оџак; кад се то осуши, и далак ће усахнути.

2. Свраке се жива распори и привије на далак, по што се најпре метне на далак талир, да не би сав усахнуо.

3. Неки привијају врућ бураг јагњећи.

4. Други ланено семе, на крављем млеку кувано.

(Из Подгорине).

5. Ко има далак, нека за 40 дана, свако јутро, чим устане, дође на оџак, два своја прста опљуне, па њима трне по чађи у оџаку, и после нека олиже и прогута ту чађ с прста̂, па ће му бити лакше. (Из старога записа).

6. Неки пију по по̂ оке сирћета од киселих паприка, па се надају, да ће та љутина растерати далак.

(Прекоморавље).

7. Неки кувају јесенову кору у води, па процеде и пију за 40 јутара. (Ужич.)

Од малих богиња (краста)

Воду од куване пшенице, процеђену, дају да пије боно; руке му и ноге трљају љутом ракијом јутром и вечером, и не пуштају га на поље ни у сред лета.

Од вел. богиња (крастâ).

1. Дају бôну крмеза и шафрана у вину да пије.
2. Шафрановом водом испирају очи, да не ослепи.

(Ужнч.)

Од урока

1. Бајалица седне код прага у кућу, па кажипрстом десне руке удара у палац и у онај до малога прста, говорећи: „Урок седи над прагом, урочица под прагом. Што урок урече, урочица одрече. Сјер ми ти у очи, а вештица у срце!“

2. Кад слева страву, метне на ватраљ куршум, и тури у ватру, те се он на ватраљу растопи. Док она ово чини, друго које чељади донесе воде у ћаси, не окрећући се ни по што натраг, и ништа не говорећи. Сад она рече, те бони легне наузначице, покрије га поњавом, метне ћасу с водом на чело и сручи онај растопљени куршум у воду рекавши: „Страва оде у гору и у воду! Што си га уплашило, изиђи нам на видело!“ Тако исто чини над трбухом, па и над ногама. Ако се од куршума слије нешто налик на псето, она очупа од псета неколико длака те бôника окади њима, ако ли изађе налик на што друго, од овога узме длака и кади болеснога. (Из Подгорине).

3. Ухвате гују, из ње живе изваде срце, па њу пусте, а срце ушију детету у хаљиницу те носи.

4. Парченце од дрвета, које је гром запалио, такође ушивају, да носи.

5. Треба набавити из три вароши по три урочице, с три калема по три пупе, из три округа, па то да носи уза се. (Подгорина).

6. „Пролетеше беле јаребице, и пронеше бело млеко: из камена сипају, из камена расипају. Сама рука другој рукав везе; сама сикира уроке сече; да се растворе уроци, као челе по цвету, као лој по угљену, као пена по мутној

води; воду ћемо прегазити, уроке ћемо утопити: да увену, да усахну, да се више не појаве.“

7. Три младе гранчице растове или вишњеве запале с једног краја па гасе у ћаси воде говорећи: очи црне, плаве, зелене, и, тако даље, на којој речи отпадне мали угљичак и падне на дно, таке су га очи урекле.

(Подгорина).

8. Загаси се у воду угљевље, па се говори:

„Од црна ока, од плава ока: урок седи на прагу, урочица под прагом. Нит урок чује, нити урочица види.“

(Јагод. округ).

Кад је дете уречено, потру га по челу недрима отац и мајка, или полицом од рукава из кошуље. (Ово прича баба Станача, из Рибашевине, у окр. ужич.)

Костобоља

1. Препере се катран док не побели, измеша се са сољу, зеитином и жујцем, и то се све привија где боли.

2. Сумпора и камфора истуку, и свако јутро узима на врху ножа у чашици комовице.

3. Паре бонога (угреју воде у бакрачу, бонога положе на лесу, коју ставе на две клупе, и покрију га, а озго податуре бакрач с врелом водом, и још у њу спуштају усијано камење). (Шумадија).

4. Неки вежу псећу кост себи за ногу, и тако је вуку по 5 дана.

5. Неки истуцају корен од траве „петлове кресте“, па оним њеним соком трљају низ ноге и низ руке, али нипо што уз длаку.

6. Кад звоно звони на достојно, трче жене, које боле кости у рукама, те чим звоно престане, хватају за вренгију, и држе док не стане. (Подгорина).

Од жутице

1. На коме је болест жутица, нека кокошиње погани осуши на ватраљу над ватром; нека је ситно сатре, после нека је просеје, као прашак. То после нека неколико јутара у ракији пије, па ће жутица устукнути.

(Из старог записника).

2. Неки пију сок од ротква.

3. Неки лист од ротке привијају на пупак.

4. Неки једу „траву од жутице“ (тако се зове; друго се име не зна). (Из ужич.)

5. Болесник мора мокрити седам дана у коњско ђубре, или у негашени креч.

6. Саставе три игле шиватице од три жене — јетрве, и кроз њих пропусте воду, говорећи: „Три јетрвице три сестрице, пустите с мене жутицу!“

7. Има нека „жута трава“, коју сви тако зову. Њу киселе у води, и ту воду пију. (Подгорина).

Кад боли трбух

(„наступ“, „желуци“, „пупак“, „струна“, и т. д.)

1. Неки паре врућим заклопцем.

2. Туку семе од диња, помешају са сирћетом, и мажу трбух.

3. Пију луга у чаши ракије.

4. Трљају се и потпасују.

5. Носе котурић (пешкир савијен у котур) на пупку.

(Шумадија).

Од пљускавице

1. Кувају церову кору у вину, и млаку привијају.

2. Меда, пшенична брашна, и малко воде смешају, за дуго мешају, и начине као мелем.

3. Два парченцета коњскога камена (колико пшенично зрно) ситно истуку, помешају са шаком кисела млека, и привијају.

4. Дивљаке у тихом лугу (пепелу) пеку, па их истуку и млаке привијају.

5. Добро посоле љуту ракију, за дуго мешају, па процеде: њом закувају кукурузно брашно, па привијају, али после квасе привијено обичном ракијом.

6. Павлаку с карлице, и беоце из јајца помешају, дуго мешају, док се начини као мелем, па то привијају.

7. Типсе колико орах ситно истуку, саспу у воду, па мућкају, и тим испирају.

8. Умивају хладном водом.

9. Мажу неки гасом. (Из ужич. округа).

10. Крављe масло и восак разваре, и сручe у хладну воду, па опет разваре — тако три пута. И тим мажу.

11. „Болесник иде у поље, па говори уз поље низ поље, цвили и пишти, до неба се чује!“ Бајалица пак на то одговара даље: „Што цвилиш, што пиштиш? Орач иде, да те изоре; копач иде, да те ископа; брисаљка иде, да те избрише; косач иде, да те искоси; мајстор иде, да те издеље.“ (Јагод. округ).

Од дебеле (водене) болести

1. Род или корен од клековине кувају узадуго и пију место воде.

2. Отекла места трљају љутом ракијом, у коју је мешано и ситна канфора. Ово веле много помаже (Ужич.)

Завта у прсима

1. Зову и семе од штавље туку и кувају у белом вину, па пију јутром дуго.

2. Церова луга скувају у води за једну оку, и воду од куваног јечма под завтом опет за једну оку, па од једне и друге по 1 ракиску чашу усипају у једну винску и пију 40 јутара. (Тим причају, да се излечио Милан Пекић, из Карана).

Од срдобоље
(Шарац, немирна — у ужич. окр.)

1. Ваља грејати трбух заклопцем, и јести куван пиринач.

.2. Ваља кувати корен од траве купине, и пити у вину.

3. Од врбине жиле огулити кору, па настругати мезгре, скувати у вину и пити.

4. Врло је добро, да се кува и пије корен од траве „мали срчаник."

5. Церов се жирољушти, па се само срце осуши, ситно истуче, у старом вину скува, и пије.

6. Барут се пије у вину.

7. Сува се кава једе.

8. Суве се дрењке кувају, па се процеде, и вода од њих пије.

9. За децу је добра вода од куваног јечма, а и од пиринча.

10. Прелетњих се лешњика језгра једе.

11. Болесника каде коњском балегом и тамњаном.

12. Дају му да пије: љутог сирћета, с истуцаним белим луком, с црвеним гљивама, и чађу из оџака, помешанога.

13. Скувају у суду здраво зреле трњине, успу малко стипсе, после то процеде, па пију на ште срце. Или

Узму црвене глогиње, оструже жилу од оскоруше, то све скувају с мало стипсе, процеде, и ту чорбу дају да пије болесник на ште срце. (Прекоморавље).

14. Треба уватити тицу грлицу, метнути је под врео вршник заједно с перјем, и дотле држати, док се сва не спухори, то јест, док се толико не испече, да се међу дланима може истрљати у прашину. Ту прашину ваља пити у води, или у ракији, па ће помоћи болеснику.

(Стари Запис).

15. Ваља надељати коре од дреновине, утуцати ситно ћерамиде, и метнути једну главицу бела лука. То све скувати у лонцу. с литром воде, али да се укува, те да остане само 50 драма чорбе, и то да се пије.

16. Чим се чује близу срдобоља, сав народ у кући мора по што год преврнуто носити: назувицу, чарапу, или тозлуку, и т. д.

17. Од мешине у којој је био катран, откине се по парченце, па то свако носи у појас ушивено.

18. Наберу у међудневицу автике, исказукају као грожђе, па испеку ракију, и пију је од ове болести. Кажу да је то најбољи лек.

19. Једу каву утучену с лимуном.

20. Сав се народ искупи пред својом кућом, а једна жена свуд около развуче кучина ланених и запали, говорећи: „Мој народ у једној ватри изгоре, да у другој не горе.“

(Подгорина).

Пробади или протисли

1. Добром љутом ракијом наквасе лиску дувана и привијају где протискује.

2.Устружу рена, помешају с квасцем, и превијају.

3. Ако има ватру, главобољу, и бунца, ако суво кашље, и тешко дише, кувају му корен од слезовине, процеде, и ту воду пије место обичне. Даље, млеко од бадема узимљу три пут на дан; а ако овога нема, тућају семе од лубеница, диња, тикава, и то што се може ситније; метну га у какав редак пешкир, доле подметну ћасу а озго сипају воду те прође семе с водом, коју после пије болесник, место обичне воде.

4. Жене таког болесника турају одмах на пару, или паре циглом, или заклопцем где протискује. (Из Карана).

5. Корен од коприве за дуго кувају с црним шећером, процеде, и пију.

6. Нastругана рена, с медом помешана, три пута на дан пију.

7. Корен од репушине кувају у води, процеде, и пију.

8. Корен од коприве, слатке папради, и подбела, скувају под заптом, процеде, и пију.

9. Три жујца од јајца успу у воду (кувану с кукурузним брашном и процеђену), узмлаче, и пију пред спавање.

10. Шљивовице ракије једно 50 драма, 3 црвене паприке, један фишек барута (ћоравац) све за једно скувају, па ту чорбу попије болесник кроз цев от трске. Та чорба мора бити врло врућа. (Из Реке).

11. Неки трљају црвени камен с брусом и то пију у ракији или води. (Шумадија).

Кад тече крв на нос

1. Из које ноздрве тече крв, ону руку ваља дићи у вис повише главе.

2. Ваља ширкати у нос живо сирће, помешано с водом.

3. Ако крв удари и на нос и на уста, умочи крпу у живо сирће и обави мошње, а жене сисе.

4. Неки соком од коприве трљају по челу.

(Из ужич.)

Од отока

1. Заварчујући оток, узме бајалица мртвачки чешаљ, грумен соли, и зрно тамњана, па окружи око бо̂ног места и говори, ако је јутро: „Добро вече! колико било вече, толико те било до вече!“ Ако ли је вече, онда вели: „Добро јутро! колико било јутро, толико те било у јутру!“

2. „Раствори се небо, да видиш свакојаке бољке, да однесеш свакојаке бољке у Лелејску гору, где овца не блеји, где во̂ не буче, где мајка детету колач не меси. Без мајке си се родило, без оца си се задело, ту ти места немало! Да си чисто, као чисто сребро; да си благо као благо млеко; да си лако, као лако перо — ӯ!“ (Левач).

Кад боли гуша

1. Неки обавијају гушу печеном свињском балегом.

2. Обавијају је топлим завојем, који накађују на смрековину.

3. Завијају врат серматом угрејаном вуном.

4. Пију нишадора, растопљена у тəју од зове, или од липе.

5. Ако 'поскачу гуке испод ушију, привијају настругана рена с квасцем на те гуке.

6. Пију сок од цвекле с кашиком меда, и мало нишадора.

7. Туку корен од перунике (цвећа), посипају га канфором, и привијају.

8. Крешу над чанком воде, да која варнице падне у воду, па ту воду после бони пију, и умивају се њоме.

9. Обзињавају скучен палац, и залогај хлеба, па га бацају псу, рекавши „Мене преболело, тебе заболело.“

10. Дигну главу у небо и реку: „Ав! колико је небо три пута бих га прождрьо!“

11. Често гутају своју пљунку. (Из ужич.)

12. Неки обавијају врат попрженом на зеитину кукутом, и држе болесника у топлоти. (Шумадија).

Гуке око врата

1. Укува се доста беле репе, па онако врућом облаже се врат и баје се овако: „Пошло 9 браће, 9 Југовића: сви су 9 изгинули, и само је остало од 9, 8; од 8, 7; од 7, 6; од 6, 5; од 5, 4; од 4, 3; од 3, 2; од 2, 1; а од 1 ни један. (Јагод. округ).

2. Завију парчетом сланине отечено место, док добро не омекне; после истуцају коприву, посоле је добро, и помешају још мало гушче погани, па то привијају на место где боли. (Из Млаве).

3. Кога боли гуша, привијају врућу свињећу балегу, а неки богме и гутају то.

4. Ако боли у грлу, обзину парче хлеба три пута рекавши: „Псето балило, а мене не болело.“ И то баце псету.

5. Неки од тога пију барут с ракијом.

6. Неки опет траву козалац пију с ракијом, и привијају је око врата с помешаном зрелом паприком.

7. Ако ли отеку жлезде око грла, треба изаћи увече пред кућу, и све прсте од обе руке саставити тако, да један у други боде, па кроза све редом пљувати, говорећи: „Вечерас и звезде и жлезде, а сутра ни звезда, ни жлездâ — ȳ!“ Три пута. (Подгорина).

Кога хвата несвест

1. Нека узме траву несвестицу и то онолико колико од прилике у голу руку може стати, нека то скува у води у лонцу, па ту воду нека пије. (Бранич).

2. Нека тре слепе очи крпом коју умочи у сирће, и ту крпу нека мирише.

3. Нека пари ноге у млакој води.

4. Кувај у води метвицу, па процеди и пиј.

5. Ако се у несвестици бљује, пробај воду од укуване кичице.

6. Накваси крпу у хладној води, па увиј око врата.

(Ово светује поп Петар из Карана, окр. ужич.)

Кад боли ухо

1. Две капи љуте ракије успи у бонô ухо.

2. Кад боли ухо, упреди памука, окваси медом, и тури у ухо, да стоји дан и ноћ.

3. Узми у лонац ватре, на ту ватру метни сувог чубра, па поклопи винским левком, и бôно ухо намести, нека иде пара у њега.

4. Ако држиш, да је што ушло, тури малко вуне, па ће изаћи. Добар је и дим од дувана, или две капље добре љуте ракије.

5. Вруће козје крви успи у уво.

6. Сирово јасиково дрво, три прста дебело а четири шуха дугачко, с једне стране заруби, а другу наложи на ватру, и воду која из тога дрвета испишти, ухвати и саспи у бôно уво, биће боље.

7. Увошти крпу па завиј око дружице, после дружицу извуци, а крпу кроз коњску плочу намести у уво, и озго запали. Ово многи зову витиљ. (Из ужич. окр.)

8. Жуч од вране успи у уво.

9. Мокраћу од бика и ракију комовицу заливају у ухо. (Подгорина).

10. Неки сипљу сок из празилука. А неки своје дете нагоне, да се помокри у боно ухо.

Дебела или водена болест

1. Пуну шаку веће истуку, скувају у лонцу, па ту воду болесник пије, место обичне; а отекла места мажу се љутом ракијом, у коју се умеша ситнога канфора.

2. Цвет и корен од веће, и корен од рена скува се, процеди, и болесник пије.

3. Кува се лишће од брезе, и том водом купа се болесник 12 јутара.

4. У три оке добра стара вина мећу 50 драма горушичног семена, шаку корена од першуна, толико корена од рена, 2 шаке зрна од веће. Све ово да се кува на тихој ватри 48 сахата, да се процеди, и тринут на дан да се пије по 1 шољу. (Из ужичке).

Узму пласт отаве, саспу на њ неколико бакрача кључале воде, па кад из пласта почне пара да избија, метну боника на ту отаву и тако чине неколико пута а само једе неслано јело и неслану погачу (Руднички окр.)

Од кашља у великих

1. Кува се кукуруз, или јечам, и вода та пије се, два пута на дан.

2. У вече, пред спавање, угреју воде, завију у шамију трина из јасала, 2 шаке соли, и 4 шаке пшеничних мекиња спусте у воду, у тој се води ноге добро испаре до колена, па се онда утопли и легне.

3. Скорашњом се сланином маже око врата.

4. Неки кувају ону крупну боцу што веле да је „камиле једу“ (чкаљ?) и од ње теј пију. (Из Ужпч.)

5. Неки кувају корњачу и дају бо̑номе њену чорбу да једе. (Шумадија).

6. Кува се корење: од подебела, од жаре, и од слатке бујади, па се процеди, и та се вода пије место обичне.

7. Многи једу помешан рен с медом.

Од вел. кашља у мале деце

1. Купају га у млакој води, у којој су куване трине од сена или венац лука, сваки дан по два пута, па га завијају у топле хаљине.

2. На прси му привезују лојаницу; за пиће му дају воду, у којој је кувана пшеница, јечам или зоб, и воду, у којој је растопљен препирани нишадор.

3. Најбоље је чисту гушчу маст растопити у млеку, и давати детету да пије, а самом машћу мазати му прси, и око врата. (Из ужичке).

Кога боле очи

1. Чисту крпу ћетенову у хладну воду умачу, и бо̑но око облажу.

2. Настружу рена, помешају с квасцем, па привијају на вратне жиле.

3. Поспу белог шећера по жеравици, накаде крпу и облажу њоме око.

4. Главу перу хладном водом, и шмрчу бурмут у нос.

5. Стуку за једну шаку стипсе, саспу у литру воде, добро измућкају, и перу бôно око том водом.

6. Греју ватраљ, ставе ћетенових кучина, разбију два јајца, посоле, и привијају. (Ужичк.)

7. „Из главе очи боле, па не могу лека наћи. Братимим вас два листића, дêте мени лека нађ'те! Долетеше два листића, па овако говораху: Које очи сенку носе, нек се нама потуже; ми ћемо сенку под крилима однети у висину, па метнути под облаке, и скинути две звездице и метнути на очи." Бајач говори даље: „Једва јадан ниже сиђох, док очима лека нађох; у крилима воду донех, те очима лека нађох, да прогледе у јарко сунце — ȳ!"

(Јагод. округ).

8. Треба крајеве од очију натрти парченцетом нишадора.

Треба замесити мало кукурузног брашна у хладној води, па то место у вече на очи превити, и то понављати докле год се не осети лакост. (Стйг).

Од глиста

1. Ко има глисте, наструже морске репе и њезина сока пије.

2. Други пију воду од куване ражи. (Ужич).

Од убоја и рана

1. Најбоља је хладна вода, у коју треба помешати мало соли и нишадора, па чисту крпу умакати, и бôно место облагати.

2. Неки мешају земљу иловачу с љутом ракијом, па то превијају.

3. Неки мешају слачицу с беоцем из јајца, па превијају.

4. Глеђ, којим се судови глеђошу, мешају са зеитином, задуго га муте, и перцем по бôном месту мажу (ово наро-

чито ако нема ране, него је само убијено место помодрело или отекло).

5. Слачицу истучену с беоцем од јајца помешану, привијају.

6. Печене дивљаке у тиху пепелу, осољене и истуцане привијају.

7. Пиринач, куван у сирћету, привијају. Ово је особито добро, ако је модро убијено место. (Ужичк.)

Да се устави бљување

1. Кувају корен од коприве (жаре), па ту воду пије онај који бљује.

2. Кувају корен и од траве „нане“, па воду пију. И врло је добро.

3. Пију сок од лимуна с водом.

4. Једу зебије сириште (?) (Окр. ужич.)

Како се гради мелем за рану

1. Препран катран, зечије сало, зеитин, и восак кувају се у води, и превијају на рану.

2. Други: козји лој, восак, тамњан, смб̂ни луч, кору и мезгру од зове, и цвеће чубар, узваре на зеитину у тавици. Кад проври, мешају док се згусне, изруче у ћасу воде, тавицу оперу, и опет врате те тако три пута преврe у тави, и после га привијају на рану.

3. Неки расцепе с једне стране зубљу смолната луча, метну у процеп смрчеве смоле, воска, тамњана, и козјег лоја, па све запале над чанком воде, у коју падају капље па се оне после купе и привијају на рану. (Из ужич.)

Од шуге

1. Мажу тело чистим катраном, па после 24 сахата спирају га врло љутим цеђем. То чине дотле, док не отерају шугу. (Прекоморавље).

2. Неки кувај оман траву у посном лонцу док се начини каша, па се тим мажу.

3. Неки се мажу ситним просејаним сумпором, са свињском машћу помешаним.

Од сува свраба

1. Просеју на сито луга (пепела), закувају својом мокраћом, и мажу се. (Окр. ужичк.)

2. Кад кога нападне каква оспа, кажу да је нагазио на сугреб, и трљају га каквим старим покровцем, па после баце да то преноћи на кући три ноћи. (Подгорина).

Коме ноге отеку

1. Брестову мезгру у крављем млеку кувају и привијају.

2. Неки лист и корен од коприве у белом вину кувају и привијају.

3. Трећи растапају канфор у љутој ракији, том ракијом после посипају сернату вуну, и њом обавијају оток. (Ужич.)

Од ницине или мицине

1. Извади се јајце од пса, расече се по пола као бубрежак, па се привеже на ницину, и стоји 24 сахата. После лист од дувана крџе намажу медом и паучином, и то опет прилепе на болетицу.

2. Други узму миша, пиле, тицу, или жабу, распоре живу, поспу ситним нишадором, па привију, и држе 24 сахата.

3. Неки привијају тазе пресну коњску кожу мокру.

4. Неки пресеку попреко главицу црна лука, изваде срце, наспу у чауру ситна бакра, нишадора, барута, пираћег сапуна, и меда. То све кувају у чаури, али гледају да не покипи, па то млако привијају.

Ово веле да је добро и од црња, и од пришта.

5. Неки мицину, пред спавање, мажу несланом машћу.

6. Неки привијају мелем од печеног црног лука, пираћег сапуна, и зеитина.

Ово, веле, добро је и за женске прси.

За дете

7. Меда и негашена креча по кашичицу привијају. (Из ужичке).

8. Неки привијају јовово лишће, кувано у крављем млеку.

9. Ражна брашна и ½ жуманца и меда мешају, и као мелем привијају.

10. Мицину заварчују воштином из кошнице која је сама умрла и груменом соли, говорећи: „Устук мрка, ту ти места нема — ӯ!“

11. Чир или мицину силом проваљују, намажу сукрвицом чичак и баце па пут. (Подгор.)

Прњ на прсту

1. Држе прст у млаком цеђу.

2. Нађу црва под кором, па превијају.

3. Распоре миша, кртицу, жабицу или пиле, поспу типсом, и вруће превијају.

И даље све оно што се чини на мицини.

4. На пришт привијају опницу од јајца.

5. Овчиј жуч.

6. Неки превијају човечије ђубре.

Чиреви

1. Кад опазе да расте чир, узму листић од јагачевине, поквасе га пљунком, и привију, па стоји док сам не спадне.

2. Опљуну прст, покупе њим пухор са жишке, метну, и држе онде где је почео чир.

3. Да се чиреви не тиће (не множе), неки настружу раки-сапуна, метну у љуску црна лука, на тиху га

лугу добро угреју, па привијају, те се пре провали а не тиhи се. (Из окр. ужич.)

4. Печен мрки лук поспу сумпором и привијају.

5. Прекрсте ножем преко чира говорећи „Пресекох ја тебе, док ти ниси мене.“

6. Утуцана праха од стара лонца прже и привијају.

7. Лист дувана, намазан медом, посут паприком, травом јагодицом (лубеничицом) привија се. Страшно је љуто. (Подгорина).

Кад боли снага

1. Треба помешати траву вучју јабучицу с травом романиком тако, да обе скупа изнесу до 2½ лота, па све то у врућој води попарити. Од ове воде болесник неколико пута нека пије, а добро би било, да се и окупа у кади том водом. (Браничево).

2. Кад боли по среди, а трбух је тврд, неки насецкају кисела хлеба, помешају меда, обоје скувају у води, и привијају на трбух. (Из ужич.)

Од желуца

1. Од болести која се оваколо неодређено зове: желуци; спали му желу́ци, струнио се, развио му се пупак, разно се лече. У ужич. округу жене узму траве руте колико повећи орах, истуку, помешају с медом, и једу за 40 дана.

2. Бубац од кокоши женском, а од певца мушком, изваде и пребаце преко куће. Где падне ту га бôни закопа, никад више не једе бубрежак, и неће га, веле, болети.

3. Копају траву боквицу говорећи: „Траво боквице, помози! желуче дођи где си био, и где си се родио“, па је поједе болесник.

4. Наспу врло врелу воду у тикву и њом се паре.

5. Неки видари нађу неку жилу под пазухом, и тако је повуку, да хоће очи да искоче, па веле да престаје струна. (Подгорина).

Кад коме трне месо, и сав стрепи

1. Треба узети мравињак са земљом, мравима, и свим оним што су они набавили за храну. То све попарити врелом водом.

Ове воде треба болесник да пије, а не би удило, да се и купа њоме. (Браничево).

2. Коме трну руке, хвата заклано марвинче, и држи док не мањка.

3. Прихвата се за оно дрво, којим је жаба од гује растављана. (Подгорина).

Отечене мошнице

1. Обавијају крпама из хладне воде.

2. Мед и живо сирће мешају, то размажу по ћетеновој крпи, и обавијају. (Ужич.)

Коме стане мокраћа

1. Умлаче воде, сруче у качицу, и он уђе у њу, да огрезне до пупка у води.

2. Ћетеново семе ситно истуку, скувају, процеде, додаду 3—4 капи сока од лимуна и то пије.

3. Пије кисело млеко.

4. Јежеву кожу баце на угљен, па њом каде мокраћну цев. (Ужич.)

Од болести русе

Дува се у ране и говори: „Женио се стуб, звао русу на свадбу: Добро јутро русице! Хајде, русо, пиј и једи! Нећу пити, нити јести, ни на свадби седети, већ ћу лека тражити: два листића калопера, и две жуте травице. Калопер ћу сушити, русне ране завити, да усахну, да увену, и унатраг ударе.“ (Јагод. округ).

Лишај

Кромпир, и сумпор, и бели тамњан истуку ситно, помешају са живим сирћетом, угреју и тим млаким мажу.

2. Метну парче сланине у процеп од смолната луча, запале то обоје, хватају капље на хартију и тим млаким мажу.

3. Семе од купуса, репе, и роткве ситно истуку, помешају с медом, и млаком зечјом крвљу, па тим мажу.
(Окр. ужич.)

Зубобоља

1. Надељи ситно смолната луча, узми среша од вина, и стипсе; то све у живом сирћету, под заптом, дуго кувај, после процеди, и испирај зубе. За три месеца неће болети!

2. Кад заболи зуб, умочи чено ољуштеног белог лука у сô, па метни на бôни зуб, бол ће уминути.

3. Ситно истуци стипсе, помешај с водом, дуже мућкај, па ту воду држи у устима, и и бол ће уминути.

4. Брестову кору, и печурку од врбе, скувај у живом сирћету, под заптом, и тим испирају зубе.

5. Огули кору од бресквe, скувај у води, па том водом испирај зубе.

Рад зуба варују многи:

Мушкиње се не бричи у петак, а жене се не чешљају.

Други опет само петком срезују нокте, а неће ни у који други дан. (Ужич. округ).

6. „Петар на камене мраморе нерадосн беше ва себе. Приде к нему господ и рече господ: рабе Петре, что ти тако нерадостен еси, и рече му Петар: господе, приде ми чрев, и гризе ми зубе мое. И запрети господ чреву, и рече: Изиди чреву, из раба моего Петра. Изиде чрев и бише зуби јако рождени. И рече Петар господу, да васакому чловеку напишем сију молитву, и рече господ: напиши Петре. Запрешта му Христос да не имат чреве уведити тко носи. И рече господ: амин, амин. Господи, да будет на помошт рабу мојему (каже се име) и шти тропар и кондак месеца Априла дана ѧі. Сатвори молитву над ним. (У

Старопечатаној Србуљи Загуровића — псалтиру од 1570 год. на стражњем листу. Находи се у народној библијотеци, у Београду).

Како да се устави крв, по што се извади зуб

Кад би се отворила крв, и не би хтела стати, треба наћи дрво зову, ољуштити кору и бацити, а мезгру што је између коре и дрвета састругати, па ту мезгру, колико за један куршум уваљати, у љуту га ракију умочити, и на врућем ватраљу угрејати, колико да се може држати, па тај врућ куршумић на оно место, одакле је зуб извађен, метнути и држати. То ће крв уставити.

(Из једног стар. рукописа).

Од Мајасила

Свињећи жуч, ситни канфор, и љута ракија, измеша се, па се тим маже мајасил. (Каран).

Кога боле десни око зуба

1. Болесник се одведе на реку, или на поток, завати се воде, и у њој се угаси угљевље, па се онда говори: „Запали се цару царевина, запали се краљу краљевина, ништа их не може да угаси, до студена водица, и зелена травица.“ Болесник се напије те воде, и одмах иде кући не обзирући се натраг. (Јагод. округ).

2. Да не би уста болела, ваља пољубити мравињак. (Из Босан. Крајине).

Коме удара из уста

Цвета од руже, шафрана, и суву жишку, све троје да се истуче, с медом помеша, и да се дуго у устима жваће. (Ужич.)

Коме се много стужује

Нека кува омана, зеитина и кукурузна брашна у води, нека то процеди и пије. (Из Карана).

Од беснила

1. Кога снађе беснило, нека ова слова изреже на хлебу, да се испеку, после нека их извади и поједе, па ће беснило проћи.

Ово су та слова.

ш	а	т	о	р
а	р	е	п	о
т	е	п	е	т
о	п	е	р	а
р	о	т	а	ш

(Ст. запис).

2. Кад бесан пас уједе, узму неколико длака од истога пса, то сажегу на ватри, истуцају ситно, поспу на рану и озго прилепе лист од какве било траве.

3. Нађу златне бубе, на тројичин дан, на дрвету Јасену, затворе их у тикву док не поцркају, после их истуцају, и дају да пије уједени, у води или ракији, па му је лек. (Прекоморавље).

4. У Подгорини мора да су девојке ову бубу на Видов дан пре сунца динаром поклопиле и за овај лек оставиле.

Кад уједе змија

Треба узети корен од бурјана (аптике), и тај корен добро стуцати с вењом, па добро исцедити, и то неколико капљи што се оцеди, попити, а истуцани корен с вењом привити на боно место где је змија печила. (Браничево).

Од вештица

Кад кога боли по срцу (сељаци веле наудиле му вештице) онда му овако бају: Узму лонац који има на дну крст (ужички лонци сви имају), па притисну лонцем на девет

места у пепео, после ножем покупе онај пепео где су изашли крстови, стресу га у какав судић, и закувају, па траже по њему длаке. Кажу, да се налазе црне, беле, riђе, и неке се од њих све коврџају. Све се то стрпа у кашику меда. После се узме болесников појас, отегне се од прочеља до десног преклада к вратима, и докле досегне, онде се раскопа земља. Ту се, веле, мора наћи углевља, сад се и то стрпа у ону кашику или судић, и све се даје болеснику да поједе. Мисли се да је овако он појео оне које су му наудиле. Ако ли се не нађе ни длака, ни пепела, ни углевља, онда машу главом . . . . . хотећи рећи: „Бога ми, нема лека.“ (Стр. Влах).

Чума

Чума је жива, као жена; сељаци јој тепају као да им је „кума“, само да је не наљуте. Она се вози на колима, која јој шкрипе, кад иду. Она се пење неком на леђа, те је мора да носи. Само се боји од црна вола без белеге. У оно село не може ући, које су оборала два брата близнака, на два близанца вола, црна без белеге. Има више села, за која се прича, да су тако оборана, и у њима није чума никад никога уморила.

А како она мори? Само дотакне човека прстом у чело, и он одмах мора умрети. Онде пак где се судови лепо перу, где се ђубре не оставља за вратима, и где је у свачему чистоћа, она не мори.

Ево како је чобанин надмудрио чуму: Идући чума по свету и морећи људе, дође неком чобанину, гладна, и заиште једну овцу за ручак, рекавши му, да се он у планини чисто држи, па га неће уморити. Чобанин обећа овцу, ама упита:

— Бога ти, како ти мориш људе?

— Бог је све људе, које ћу поморити, одговори она, записао у један тевтер, па их дао мени, и ја их после морим.

— Молим те, настави чобанин, јесам ли и ја ту записан?

— Чума извади тевтер, погледа у њега, и каже му да није. Чобанин је онда тресне батином: — Кад ме Бог није записао, ти ме не можеш ни уморити. (Ст. Влах).

Доба човечијега века

Човек је до 20 своје године голуб (тица).

Од 20—40 паун.

Од 40—50 лав.

Од 50—60 камила.

Од 60—70 змија.

Од 70—80 мајмун, и после већ црна земља.

(У Београду).

Опраштање

Кад болесник опази да ће умрети, зовне све своје пријатеље и познанике, који су ту близу, и прашта се с њима. Он им говори: „Опрости ми, Марко!“ (или како буде коме име). Овај скине капу, стане преда њ и одговара: „Да ти је просто, и овога и онога света.“ Ако ли је болесник у тешким мукама, а не може да умре, онда укућани зову комшије, те ови у три маха сваки викну над њим: „Бог да ти опрости, и овога и онога света.“

(Из Стига).

Где ко умре

Чим ко издахне у коме дому, одмах се проспе на поље хлеб, смок и вода, која се затекла донета.

Мртваца ће ретко окупати и опремити ко од фамилије, него из комшилука најстарије мушко, мушког, а женско женског. На гробље ће пре доћи незван како се чује да ко кука, него на славу или на свадбу. До пре десетину петнаест година, сарањивали су по селима мртваца одмах како осеку дрвета, и ископају раку, а изатада то не чине, мањ ако је мало дете. Место сандука у ужичкој одсеку две даске, и две узглавнице, више главе и ниже ногу,

које метну по што склопе даске. Место носилâ, одсеку две мотке, испреплећу их конопцима, простру шарену поњаву или ћилим, па озго метну мртваца.

По што мртваца саране, сви се враћају кући те вечерају.

Сутра дан опет дођу сви на гроб и донесу прилог уз мрс, мрсан а уз пост, постан. Тај дан и не иду кући него правце на гробље, па се одатле и разилазе својим кућама. Тај дан не зову попа, него се сами прекрсте по 2—3 пута, па седну те једу и пију „за испокој душе покојнога Н. Н.“

Кад сврше једење, устану, одсеку једну мотку, те је побију више гроба, па на њу везују мараме, пешкире, натичу венце од цвећа, и т. д. Ово чине ако је умрло младо, а старом по комад бела беза, и опет што према њему.

Пре 40 дана дају две даће код куће, а имућни и код цркве по две. Кад дају код куће, кољу душног брава. Тада женскиње кука и нариче:

„Куку мени, о мој мили брале!
„Ево има пет недеља дана,
„Откад нема мога милог брала!
„Рухо му се по вајату вуче,
„А не тражи да се преобуче!“

Ово се удешава према имену, и роду умрлога. Само се од ове жалосне песме изговара по два три стиха, а никад много.

На даћама не бива нигде мање од 50 душа.

Последњу даћу дају пред годину. (Из округа ужич.)

Нико од душног брава не сме јести из оне куће, одакле је мртвац.

Сав хлебац који остане од дâће, даје се сиротама да поједу. (Подгорина).

Док је жалост

Кад жале, мушкарци девет дана иду гологлави, и не бријају се, а женскиње се повезују црном марамом и преврћу хаљине на себи. Млађи, за годину не играју, не певају, и не веселе се. Али ако би ко хтео играти пре

године, мора у колу прострети један бео пешкир, па га прекорачити, и свирачу га дати на поклон; после тога тек се хвата у коло и отпочиње играти. Ко проигра пре године, а то не учини, осуђује се јако.

Исто се тако осуђује и жена удовица, која би се преудала пре године од смрти првога мужа. (Из Реке).

Кад умре отац, син треба да баци за њим у гроб коју пару, и бус под главу. На гробу се мора најпре пити, па се вратити кући.

Ништа се не сме јести, док се мртвац не сарани.

На даћи у предње чело седа онај, који уме добро да молитвâ. Он прима свећу, летурђију, и вино. Све се то мора прихватати десном руком.

Не сме се рака данас ископана оставити да преноћи.

Не сме се мртвац окупати на пољу, па вратити у кућу, јер веле: затвара кућу мртвим кôцем. (Подгорина).

Ако човек удовац хоће да се жени, мора најпре издати годину својој првој жени, па тек онда другу узети. То јест, он мора сва подушја, која се дају за годину дана умрломе, издати за краће време, на прилику: за 6 недеља, за 3 месеца и т. д. Никад се неће човек оженити по други пут, па после да издаје какво год подушје првој жени својој. Ово се чини и иначе кад у којој кући, после жалости, предстоји какво весеље, н. пр. женидба, или удаја. (Свуда).

Кад се кућа, после мртваца, почисти, баци се и она метла, и сапун и чешаљ.

Глогова грана мора се иза мртваца држати у кући за вратима макар једну ноћ. (Подгорина).

Кад се ко повампири

Г. Милија Вугарин прича, како је некад, у његово детињско доба, био пукао глас, да се некакав мртвац повампирио. Одмах су зовнули свештеника, спремили оштро

глогово и клеково коље, па почели раскопавати гроб. Свештеник је читао књигу громовник говорећи: „Изађи нечисти душе, изиђи; заклињем те триста седамдесет пута; иди проклети демоне у бездан.“ Људи раскопају гроб, наложе ватру око гроба, па оним оштрим кољем пробију надувено тело умрлога, а неки гранама машу поврх ватре, да не би ђаво, који се увукао у тело мртваца, излетео и утекао. Кад све то учине, загрну гроб земљом, и вампира, веле, нема. (Подибар).

Суд после смрти

На оном свету сваку душу дочека Aранђео, па измери на теразије њена добра и зла дела. После те мере, упућује сваку к рају, а пут иде преко пакла. Ако је на мерењу претегло душино добро овога света, њој се учини да је широк мост преко пакла, и она пређе без бриге; ако ли су претегла зла дела њена, онда јој се учини прелаз узан као длака, и тако она пада у пакао.

(Подибар).

IV.

РАЗНА ВЕРОВАЊА, ВАРОВАЊА, И ЗНАЊА НАРОДНА.

Ред у кући

Кад се седне за ручак или за вечеру, најстарији који је за совром, од свега што се не куса кашиком, подели свакоме према снази његовој, и нико не почиње јести докле не почне он.

За ручак или вечеру, или ма који оброк, не седа се, докле се не умију руке. После јела руке слабо умивају.

Кутњи старешина одговарао је (ово у старије доба) за свако дело својих укућана; а за убиство су се намиривали побратимством или кумством. Кад се родбини убијенога понуди кумство или побратимство, она онда опрости палу крв, и настане пријатељски живот између две закрвљене куће. (Из Подибра).

Ко што од укућана хоће да једе, он иште од редуше или мешаје, или (ако је смок) од планинке, оне која сири сир и гледа смок те године. Ове две дају свакоме за јело колико чега треба. Деци пак, чобанима, и путницима, и мешаја и планинка ваља да даду, и да спреме да понесу на пут. (Подибар).

За што треба свакога почастити чим се може, ко год дође кући.

Кад се год што има да поједе, или да попије, Срби увек рекну: „Боже помози!“ За то се и верује, да, где се год говори тако, ту Бог и помаже. (Подибар).

Постављено на совру јело, пиће, и хлеб, не треба дуго остављати неначето, јер се растежу почетци радовима.

Срце од марве не треба разгађати на више људи да једу, јер се стока разилази, и неће да иде у скупу.

Разно веровање и варовање

Кад се полази куд с коњем, па коњ мокри, није добро; а кад балегâ, добро је.

Кад се наиђе на змију или на зеца, или пређу пут ове животиње, није на добро.

Сретне ли се лисица, добро је.

Кад гавран гракће изнад куће, хоће смрт у кућу.

Кад у вече кокоши какоћу на седалу, хоће болест и смрт.

Кад се лисац близу чује, није добро.

Кад кукавица дође близу те кука, није на добро.

Кад говече риче ноћу, није на добро (хоће пустиња).

Кад се јато чавака око чије куће вије, хоће смрт или гладна година.

Кад мало дете меће ногу у чанак, није ствари; а кад међе чанак на главу, добро је.

Кад здрава чаша цикне у руци, зло!

Кад брвна на кући пуцају, рђаво је!

Кад се устави шипка, при саткивању платна, није добро.

Кад се прво јагње врано ојагњи, није добро.

Кад псето промени аваз и непрестано хурла, хоће неко велико да умре.

Кад се чешља, па остане прамен косе неуплетен, није добро. (Из ужич. округа).

Кад на човека падне коњска муха, доћи ће му гост.

Кад маторо дете почне да лази (четвороношке) слути на госте.

Кад човеку при скидању обуће падне ципела на ципелу, ићи ће на пут.

Кад се за столом стеку пред ким два ножа, две кашике, две виљушке, слуте да буде кум.

Кад сврбе уста, љубиће се с ким.

Кад сврби леви длан, примаће пара; десни, даваће.

Кад кокош снесе јаје двојак (с два жујца) слути да близни газдарица. (Шумад.)

Ако би се момак и девојка, који се узимљу, измерили на кантар, сва би им деца била женска.

Ако двоје у једно исто време пију воду, свадиће се. Исто тако ако једу од једног залогаја, или једном кашиком.

Да би престала киша, жене сипљу ватру у рупе од сноваћег кољa, и да би било сунца и врућине.

Ко се опржи, треба одмах опржено место да принесе к ватри и да говори: „Ватра ватри, месо месу"; па ће бол брзо проћи.

Сваку бољку нека замузе својим млеком жена дојиља, па ће проћи, само мушком она која доји мушко, а женскоме она, која доји женско дете. (Из Поцерине).

Не ваља другога посипати седећи.

Не ваља ништа шити на живу човеку, који још расте. Ако би се баш што морало, то му се дâ за то време парче конца да држи у устима.

Не ваља млада први пут после венчања да оде у цркву на парастос, него се мора пазити кад нема парастоса.

Кад кокошке у близо сагну вратове, држе да ће ко из куће умрети.

Кад пиле лежи поред ватре, да ће ко боловати.

Не ваља мушко да окреће вретено на које није пре предено.

Кад миши нагризу хаљину, морало се нешто украсти из куће.

Кад се у вече звижди у кући, пате се мишеви. Кад коме запишти уво, он пита другога, које пишти? И ако погоди, његова је брига.

Свиње не ваља никад штроити на чивт него на тек (не на тако него на лио). (Из Ариља).

Жена не треба да нанити нити, ако то није девојком радила.

Кад се човек умива, не треба воду да повраћа, то јест, да се два пут једном водом пљуска.

Кад преље или плетиље ноћу преду или плету, па петли запевају, оне то предиво или плетиво смуде на свећи.

Кад се коме шије кошуља или што друго, па се при свршетку утроши конац, држи се да ће умрети онај коме се шило. А ако после свршене кошуље или хаљине претече конаца, живеће дуго.

Кад се удара ушником од секире куд стока пролази, држи се да ће од тога стока рамати. (Из Ариља).

Кад ко каже у кући, да је вук чију стоку поклао, или да је ко погинуо, ваља по једну жишку одмах из ватре узети и избацити на поље.

Кад сељаци образде да ору први пут од године, врло пазе: која ће им тица пасти на бразду? Ако падне врана, биће врло родна; ако падне пliska, биће са свим рђава. И први дан кад почну орати, износи им се добра ужина: умеси

се врућа погача, која се зове „браздионица“, да им се ракије; ако је мрсак, зготови се што лепо, а ако је петак скува се погусто пасуља.

Не ваља ићи на воду, после захода сунца.

Кад први петли запевају, не треба никуд ићи, јер тада беже сви нечастиви, вампири, вештице, који су по ноћи ишли, па се може нагазити. (Из Ст. Влаха).

Како је постала папрад у Ст. Влаху

Док је још Свети Сава ишао по земљи и чинио добро, пређе једном преко Јавора и дође чак на Рудник. Оно што је било пред њим земље и простора он благослови те нема паправи, а не сети се да се окрене натраг да и ту страну благослови, те тако и сада у тим нахијама расте папрад (бујад). (Из Ст. Влаха).

Како се проналази лопов

На кога се сумња да је што украо, ваља тајно написати на хлебу, или на чему другом, па му дати да поједе ове доле речи, и мора казати, ако је украо ма што.

Ово су те речи:

Фараексъ, Ерига и Ерафуга. (Старп запис).

Восак од умрле кошнице

Восак од умрле кошнице многи држе, да је грехота узимати за молитвене свеће, него од живе, подрезане.

Коцање на кољу

На свакој огради око усева, око вотњака, око сена, забрана, њива, обично ћете видети на коцу по коју суву коцању, главуцу од коња или од вола. За што? неки веле: „да се не црвља усев“; неки: „да се плаши звер и тице.“ (Свуда).

Узиђивање

Кад се зида каква велика грађевина, па ко туда прође и остану му стопе, и зидари их измере и меру узидају у грађевину, он ће умрети. За то се брани увек деци да

не иду где се што зида. (А то је лепа смотреност, да се друга несрећа деци не догоди). (Свуда).

Да би човек пазио жену, траже од слепачког штапа парче, да у води попије.

Где шљиве најбоље напредују, ту је и за грађење нове куће добро.

Неке године помркло сунце, а кмет истрчи у село, и повиче на сељаке: „Пуцајте брже зар не видите, да га хала прождре!" (кмет је после одговарао власти за то).

Неки увек држе у кући глогов колац или трн, од вештица.

Кад хуктача ноћу захукће, сви веле: „Хоће мртвац из села."

Да крава дâ доста млека, меша јој се у трице траве повратича, и папраце, слатке траве.

Ако кокош пропева, ваља је закопати у земљу, јер слути мртвацу.

Кад се венчавају момак и девојка, мајка момку метне чеп из каце или бурета за појас, да би се родило мушко дете.

Кад ћи донесе мајци у род своје прво дете, мора га ујак с тавана претурити преко греде, а баба му спреми чанак, кашику и кокош.

Ако се девер с преслицом одоцни, и снаха роди дете, он мора још донети: капу, чанак и кашику.

Деци мушкој не облаче гаће пре седме или девете године.

Како девојка опаше стражњу кецељу, за удају је.

Уторником, кад је мена, не смеју се кошуље прати. (Подгорина).

V.

РАБОШИ ИЛИ НАРОДНА РАЧУНИЦА.

Рабош је помагач памћењу наших неписмених сељака, кад год имају какве бројеве да сачувају од заборава. Ја сам настојавао, да ухватим, каква је система рабошењу;

т. ј., је ли у свих једна, или сваки бележи како му се свиди. На то настојавање, добио сам извештаје из Поцерине, из Крајине, и од Голупца. Сви се слажу у томе, да је у основу једна система, с малим разницама у извршивању.

Овде ћу огледати, да обележим те знаке, само сумњам, да ће бити белези јасни, по што је тешко исказати гладким писмом оно, што треба да се изреже, па да се разликује једно од другога.

Рабош има 7 знакова до хиљаде. Друго су све домеци. Тако је:

1. Тачка или убодотина ., која значи 1.

2. Право подрезана а неизрезана пруга | — значи 5.

3. Право подрезана и изрезана пруга **|** — значи 10.

4. Косо подрезана и неизрезана пруга, доњим крајем ближе к руци којом се држи рабош / — значи 50.

5. Косо подрезана и изрезана пруга **/** — значи 100.

6. Подрезан а неизрезан овакав крст ⋇ — значи 500.

7. Такав исти крст изрезан **X** — значи 1000.

Потпуно пак изгледало би те цифре рабошке ево овако: . = 1, . . = 2, . . . = 3, ... = 4, | = 5, |. = 6, | . . = 7, | . . . = 8, | . . . . = 9, **|** = 10, **|**. = 11, **|** . . = 12, **|** . . . = 13, **|** . . . . = 14, **|**| = 15, **|**| . = 16, **|**| . . = 17, **|**| . . . = 18, **|**| . . . . = 19, **||** = 20, **||** . = 21, и т. д. до **|||** = 30, **||||** = 40 / = 50, /. = 51, /**|** = 60, /**||** = 70, /**|||** = 80, /**||||** = 90, **/** = 100, **//** = 200, **//**/ = 250, ⋇ = 500, **X** = 1000.

Примедба 1. Ја сам овде бележио с лева на десно, а на рабошу се реже с десна на лево, то јест, почиње се с врха рабоша па се иде к руци која држи рабош.

Примедба 2. Имена неких трава и тица које се помињу у овом чланку, благодарећи г. др. Ј. Панчићу, бележимо овде и латински:

Спориш (трава) Achillea Millefolium.
Репушина = репух, лопух Petasites officinalis.
Нана. Mentha piperita и crispa.
Јагачевина. Primula sylvestris.
Карабоја, гроздбоја. Phytolacea decandra.
Петлова креста. Celosia cristata.
Трава од жутице = руса. Chelidonium majus.
Клековина. Iuniperi baccae.
Мали срчаник. Polygonum Bistorta.
Слатки папрад. Polipodium vulgare.
Подбел. Tussilago Farfara.
Козалац. Arum maculatum.
Чубар. Satureja hortensis.
Зеба. (тица) Fringilla coclebs.
Оман. (трава) Inula Helenium.
Вучја јабучица. Aristolochia Clematitis.
Романика. (вальда) Chamonitta romana.
Рута = седев. Ruta graveolens.
Рутвица. Arsemina camphorata — Abrotanum.
Боквица. Hantago lanceolata.
Калопер. Tanacetum Balsamita.
Повратич. Tanacetum vulgare.
Плиска. (тица) Motacilla alba.

БЕЛЕШКА О БОГОМИЛИМА

ИСПИСАО ИЗ СТАРОГ РУКОПИСА

АРХИМАНДРИТ

Сава Косановић.

У сарајевској цркви налази се србуља писана на кожи. Има у њој запис да ју је од половине писао „грешни Мирославь“ по заповијести госпође Јерине. У њој има: Кричија, Јустинијанови закони, Златоустово тумачење молитве господње и нешто о примању јеретика (из великог Требника). Даље се побрајају сви јересеначелници од Симона Влъхва почињући, на број 176, а главнијех јереси има свега 71, од којих за 25 треба крштење (кад ко из њих хоће да пријеђе у православље) а за остале само миропомазање. Вјера Мухамедова и црквена разлика римска брижљивије описана. Из тог рукописа вадим и саопштавам ову биљешку о Богомилима.

I.

Масалиане оучители Богомилом рекьше бабоуномь.

Вь сѣи главиꙁнѣ все бабоуньскаꙗ ѥресь тако бо дрьжеть и бабоуни.

Масиліане иже скаꙁоують се сь сими иже и ѡть ѥлинь оухыштреныѥ ѥреси сиже глаголеми похвалници, и марьтириꙗне и сатилиꙗне.

Сиѥ седьмаго свитька ѡглавлѥниѥ. Главы масалиꙗньскааго ꙁлоуьстиваа повелѣниꙗ иꙁети ѡть книгь ихь.

Глаголють ꙗко живеть сь үловѣкомь сьстакно сотона и по всемоү одолѣваѥть ѥмоү; ꙗко сотона и бѣси сьдрьжеть оүмь үловѣкомь и ѥстьство үловѣүско приобьштьно ѥсть доүхомь лоүкавымь; ꙗко живеть сотона сь доүхомь светнмь вь үловѣцѣ и ꙗко ни апостоли үисти бѣхоү дѣиствоүюштааго поспѣшениꙗ и ꙗко крьштениѥ несврьшаѥть үловѣка ни божьствьнихь таинь приүещениѥ неωүишүаѥть дүше, нь тькмо оть тѣхь потьщаливаꙗ молитва; ꙗко смѣшень ѥсть үловѣкь сь грѣхомь и по крштении и ꙗко не крьщениѥмь приѥмлеть нетлѣнныѥ и вожьствьныѥ ωдежде вѣрнии, нь молитвами; ꙗко подобаѥть бестрастиѥ приѥти и приүестиѥ светаго дүха вь үювьствѣ и вь всакомь изкѣштении быти; ꙗко подобаѥть доүши таковоѥ приωбьштениѥ поүюти светаго женнха, ꙗкоже үюѥть жена вь смѣшении сь моүжемь; ꙗко доүховнии вьноүтрьюдоү и вьнѣюдоү үюѥть грѣхь и благодать дѣиствоүѥмоү и дѣиствоүюштоү ꙗко ѥсть ωткрьвениѥ бываюште вь үювьствѣ и вь сьставѣ божаствьнѣмь ꙗко вь повелѣниї; ꙗко ωсвѣдѣтель ѥсть доүша неимоүщи Христа вь үоүвьствѣ и вьсакомь дѣиствѣ, живиште ѥсть гадомь и ꙗдовитымь ѕвѣремь се ѥсть вьсакиїѥ противьныѥ силы ꙗко ѥстьством соүть ѕлаꙗ; ꙗко сѣме и слово вьпаде вь Марию; ꙗбо и прѣжде прѣстоүплениꙗ бестрастьно приωбьшташе се адамь ѥвьѕѣ; ꙗко двѣма подобаѥть доүшамь сьѕдати се вь үловѣцѣ, рѣше ѥдина приωбьштена үловѣкомь, дроүгаꙗже небесныімь; ꙗко моштьно ѥсть, рѣше, приѥти үювьствьно сьставь светаго доүха үловѣкоү вь всакомь изькѣштении и вь всакомь дѣиствѣ; ꙗко молештимь се можеть ꙗвити се крьсть вь свѣтѣ и вь нѣко врѣме ωбрѣтати се үловѣкоү прѣдстоѥштю вѣ жрьтвьницѣ, и приносити ѥмоү три хлѣбы сь дрѣвѣнимь масломь смѣшенїи, и ѥште же гьноүшаютъ се и роүүнааго дѣла; ꙗко нелѣпотьнаа крьстиꙗномь поүестиже ниѥже ω ништихь, беүловүьѥ вьводеть, глаголюште ꙗко не прѣд людьми просештнимь или раслабленнии и вьдовицамь, ниже

раꙁлиунїнными напастьми ѡдрьжимиимь или вьрѣдомь тѣлесниимь, или недоуги, или горькыими дльжники или раꙁьбонникь или варьварь нашьствиемь или вь нѣкые таковые бѣди вьпадь имь, дахти, подобьно ѡтрицающтимь се мира или вьсма благодѣанние научинающтимь, нь тѣмь вьсе дахти, себе бо нарицають быти по истинѣ ништие доухомь. Кь снмь же приложьше црквамь и жрьтвьникомь прѣꙁрьние, ако же тѣхь мьнихомь и вьꙁдрьжникомь, вь црьковьниихь оубо непрѣбивати ꙁьборѣхь, довольномь же быти иже вь своихь црькьвицахь молитвами; толикоу же быти глаголахоу молитьв ихь силоу, ако самѣмьже и оуученикомь ихь уювьствьно доухоу светомоу авлати се. Баснословеть бо, ако подобаеть хотештимь спасти се на толицѣ молити се, ако ниуьто же ѡтноудь иного несьдѣвающтимь дондеже аште оубо поуюють грѣхь акоже дымь нѣкыи или ѡгьнь или ꙁмии или нѣкои таковыи ꙁвѣрь и молитвою иꙁгониимь и уювьствьно; и молитвою ишьдьшю емоу, доуха же светаго паки вьходь уювьствьно приимоуть и авѣ вь доуши имѣють уювьство вьхода доуховнаго и томоу быти истиньномоу христианьскомоу обьштению ни вь крьштении бо црквнѣмь, ни вь поставлении приуьтникь светаго доуха ѡтноудь неприуестити се крьштаемиимь, нь тькмо молитвами ихь троудобныи приѡбьштет се и приимоуть и свѣнь крьштениа нѣкоего светаго доуха ѡбьштение аште прѣбывати вь нихь вьсхоштеть и тѣхь оуунти се повелѣниемь, ако же и преꙁвутеромь нѣкыимь рекьшимь имь, ако вѣрою доухь светыи исповѣдаемь имѣти а не уювьствомь, исповѣдѣше и ти молитвы радь иже с ними приуештати се уювьства доуховьнаго. Толика же есть вь нихь велиуаниа боуесть, ако приѡбьштившие се вь нихь рекьше доуховьнаго уювьства блажити имь, ако свршеныимь всакого грѣха свободныи лоууьше и хранити и поуитати ако непокиими кь томоу бѣдамь грѣховьныимь, нь беспеуальноу оугѣхоу и брашьноу иꙁобилие и всако имѣти имь слоуженние пиштоу и уьсть, ѡть них же

многзи и по таковѣмь иже ѡ нихь свѣдѣтельствѣ свршениꙗ югоже свѣнь соуть ни крьстиꙗни нарицати сподобльꙗють скареднюмь рaзлиуными и злата краденнюмь и вь блоудѣхь падьше се ꙗвише се. Многа же и дроугаꙗ кь прѣжде реуенымь бледоуть, ꙗко же и бракы законьнию бе смотрениꙗ раздрѣшають и брака ѡтстоупаюштею ꙗко вьздржьникы приюмлють и блажеть и ѡтцемь и матеремь и уедомь небрѣженнюмь крьмлениꙗ нетвореть, себѣ же вса приносити повелѣвають. Раби же бѣгаюштею ѡть господи своихь готово приюмлють и ѡть разлиуныихь грѣхь кь тѣмь приходештию бес плода нѣкоюко покаꙗньнаго и свѣнь презвутерьскаго господства и свѣнь степении правилы црькьвьныими изреуеныихь вь скорѣ ѡуиштати ѡть всакого грѣха ѡбештавають се, тькмо аште кто многословоуштиї молитвѣ ихь илоууивь се оууеникь готов тѣхь прѣдьсти боудеть, ꙗко и нѣкыю ѡть таковыихь прѣжде изменениꙗ грѣховнаго приводити имь на поставлюнию приуьтьникь льстию молешти имь юпископы вьзложити на не роукы, ѡть миниммыихь вь нихь вьздрьжьникь свѣдѣтельство льстию вьземлюште. На се же тьштеть се не ꙗко же приуьтииуьскыю степены уьстны твореште, иже и ѡ самѣхь юпископѣхь небрѣгоуште, ꙗко аште хотеть, нь кластъ нѣкоую и господство себѣ изьѡбрѣтаюште, нѣциї же оть нихь ни приуестити се коли таинь глаголють аште пришьствиꙗ светаго доуха уювьсткьна непоуюють бывша вь ть уась повелѣвають же нѣци ѡть нихь хо ештимь оурѣзывати свою юстьстькьныю оуди, небрѣгоуть же оудобно и ѡ ѡтлоууении, и кльноутьже се безь боꙗзни и ротеть се и проклинають же лицемѣрно юресь свою.

И юште ѡ прѣжде реуеннѣи юреси масалиꙗньсцѣиже вь монастырихь науе ѡбрѣтають се ѡть списаниїа Ѳеѡдорита.

Вь лѣта оуаленьтиꙗна и оуаленьта прозебе масалиꙗньскаꙗ юресь. Мольбники сихь нарицꙗют иже вь Юладѣ име

прѣложиньшеѥ нимѣють же и дроугоѥ име ѡть вештн бывьшеѥ доухомь просвѣштени нарицають се, бѣса нѣкоѥго дѣиство вь себѣ приѥмлюште и доуха светаго сиѥ имет коньчьне ѥже не доугь вьсприѥмьше ѡтвраштають се оубо роучнаго дѣла лоукавиа. На сьнь же себе ѡтноудь иꙁдавьше доуховноѥ просвѣштениѥ сьньнаꙗ привидѣниꙗ нарицают. Сеѥ ѥреси выше начелници Дидо иже и Сава и Аделфии и Ѥрмии и Симеѡнь и Никсимь, иже ничьто же не польꙁовати ни врѣдити глаголюште божаствьномоу писанию ѡ немьже господь рече: ꙗди мою пльть и пиѥ мою крвь живь боудеть вь вѣки. Оучантн же покоушаѥште се и ѡбличаѥми бестоудно ѡтмештоутсе и ꙁапираютсе ꙗже присно вь доушахь своихь носеть се. Антоньже оубо иже мелетиньскоую црькввь праве ревностию божьствьною оукрашень, многи монастыре видѣвь недоугомь симь ѡбыѥти паче же врьтьпы раꙁьбоинычьскыѥ, попали сиѥ, и вльки ѡть стада иꙁьгна амьфилохииже дивныи такожде иконьскоую митрофолию дрьже и вrь ѥꙁыкь праве вьꙁникьшю тамо погоубоу таковоую оувѣдѣвь вьста пакн и пасомаꙗ нмь стада ѡть врѣда того свободнн. Флавиꙗньже много словоуштии аньтиѡхииски архиѥреи вь Ѥдесѣ сихь живоуште оувѣдѣвь ꙗдь тьштештимь се сбор миихь пославь приведе ѥ вь аньтиѡхию и недоуга таковааго ѡтмештоуштем се, нмь сим ѡбраꙁомь ѡбличи клеветникомь оубо рече быти и свѣдѣтелемь льгати. Алфию ꙁѣло староу соуштоу кротько повелѣвь близь себе сѣсти мни рече ѡ старьче множаѥ живьше вь животии иꙁвѣстьнѣѥ и чловѣчьскоѥ ѥстьство оувѣдѣхомь и противоу намь бороуштихьсе бѣсовь поꙁнахомь кьꙁни. Искоушениѥмь же и благодати навикохомь дарованиѥ си иже ѥнии соуште доуховнѣишихь словесь сьлишати немогоуть. Рьци ми оубо, како глаголете, ѥже доухоу противномоу отходити и прѣсветаго доуха благодати приходи; сими старьць оусладивь се и иꙁблюва всьскврьньны їадь и рече: ниѥдинноѥже ѡть крьштениꙗ польꙁы не бываѥть, сподоблꙗюштимь се ѥго ѥди-

ною же потьшталивою молитвою бѣсѧ живоущтаго въ үло-вѣцѣ изьгнати имѣти бо комоуждо ѡть рождьства глаголаше ѡть прѧѡтца ꙗкоже естьство такожде и бѣсовьскоую работоу. Сим же потьшталивою молитвою изгонимомь приходить проуее прѣсветии доухъ үюствьно и видимо свое пришьствие назнаменоуе и тѣло ѡть страстьны ихъ двизании свобаждае и доушоу ѡть горьшии ихъ ѡбиуаи ѡткоудь измѣнꙗе, ꙗкоже къ томоу нетрѣбовати проуее ни поста истьньуающтаго тѣло ни оуүениꙗ же ѡхлаштающтаго и ходити благоуинно нлоуүающтаго, сегоже полоуүивьи неткьмо телесныхь избавлꙗетьсе играннии нь и ꙗвѣ боудоуштаꙗ прозрить и троицоу божьствьноую видить ѡүима. Сице божьствьныи Флавиꙗнь сирадинии раскопавь истоуникь и ѡбнажити створи воды къ злоүьстивомоу старьцоу, реүе: ѡбетьшавыи дьньми злими ѡблиүише те своꙗ оуста, а не азь. Оустьнѣ же твои свѣдѣтельствоваста на те. Ꙗвѣже бывшоу семоу недоугоу ѡть соурие оубо изьгнани быше, оу Памьфилию же ѡтидоше, и сию врѣда испльнише.

II.

Из 17-те секте Богострастнихь ересъ о теодосиꙗнѣхь.

Марькиѡните и масалиꙗне и евьтиꙗне и ѡть доуха Христа просвѣштаемие и ликовьници и ламбетиꙗне и аделфиꙗне и евьстатиꙗне, тако нарицаеми и понеже много именитѣ быти ереси нарекоше же се марькиѡните ꙗко ѡть марькиѡна трапезоуньскаго бывьшаго вь лѣта ноустиниꙗна и ноустина юнаго. Подьвизаше се писаниемь на много именитоую сию ересь Курилъ александрьскии епископь, Флавиꙗнь и Ѳеѡдоть аньтиѡхиискаꙗ првосѣдьника Литонь мелитиньскии епископь. Амфилохии кониискии епископь иже и сьдѣꙗнаꙗ писаниемь оставише на сию многоглаватоуюжде многоименитоую марькиѡнитьскоую ересь на

оукѣдѣние же и на оутврьждение же поучитаюштим ноужда бысть и главы повелѣни нꙑ написати здѣ, а сии главы вьсе бакоуньскые ересн. Тако бо и ти глаголють, иже соуть сии:

а.) Глаголють, ꙗко коемоуждо чловѣкоу раждаюштоу се, вь ть чась бѣсь соуштьствьно сьвькоплꙗетьсе ѡть ѡсоужденнꙗ адамьлꙗ наслѣдникомь его, и ꙗко ть бѣсь на злаꙗ дѣла подьвизаеть чловѣка соуштьствьно сь ним сьвькоупль се.

в.) И еште глаголють, ꙗко светое крьштение ничьтоже непомагаеть на прогнание бѣсоу томоу. Нѣсть бо довольно светое крьштение корѣны грѣховьние ѡтсѣшти, сьродьни соуште искони чловѣкомь.

г.) Глаголють, ꙗко еднна прилежьна молитка ѡтгнати можеть того бѣса, храканиемь и плюваниемь молештаго се изьгонимоу томоу бѣсоу ꙗко дымоу видештю се или ꙗко змию вьнегда исходить, и ꙗко семоу бывшоу, пришьствие прочее светаго доуха на молештемь се бываеть, чювьствьно светомоу доухоу нашьдьшоу и видимоу соуштоу.

д.) Глаголють, ꙗко побывьшимь ѡть тѣхь бестрастии таковое почюеть доуша ѡбьштение бываюштее ей ѡть небеснаго женихa ꙗко же чюеть жена внегда смѣшаеть се сь моужемь.

е.) Глаголють, ꙗко прѣсветѣи и животворештѣи троици, иже есть по соуштьствоу вьсеи твари невидима, пльтьнима же ѡчима бити видимѣ ѡть приходештихь вь глаголемое ими бестрастие и едниѣмь бываеть видима, таковими чловѣкомь пльтьски ѡть ныхь оузираема.

ѕ.) Глаголють, ꙗко трье стави ѡтца и сына и светаго доуха вь еднинь сьставь сьливаеть се и прѣлагаеть се и ꙗко божьствьное естьство прѣвьраштаеть се и прѣлагаеть се вь неже аште хоштеть и волить да сьмѣсить се сь достоиными себѣ доушами.

ꙁ.) Глаголють, ꙗко сѣме и слово въпаде вь Марию, и ꙗко тѣло еже вьсприеть ѡть нее Господь, бѣсовь бѣ испльнено и изьгнавь бѣса, и тако ѡблѣче се вь не

и.) Глаголють, ꙗко чловѣка, егоже вьсприеть Господь ѡть Марие ѡвогда оубо сего вь доухь прѣложи ѡвогда же вь тѣло, и ꙗко то тѣло Господне неѡписано бѣше ꙗкоже божьтвьное ѥсть-ство.

ѳ.) Глаголють, ꙗко по изьгнании бѣса того сьродьнаго чловѣкомь, еже бываеть хракаинемь же и плоувааниемь кь томоу не трѣбоуеть поста чловѣкь или иного доушевьнааго или телеснаго въздрьжаниꙗ кь наказанию тѣлесе, нь ни оучениꙗ же доушю оуправьлꙗющтааго тѣлоу свобожденоу страстьнаго въздрьжаниꙗ и доуши вь томоу неприетьнѣ соуштн на горьшее сьвраштениꙗ ꙗкоже доуши и тѣлоу вь бестрасти и проуее бивьшема.

ї.) Глаголють, ꙗко побывьшимь иже ѡть нихь бестрастии проуее и хотештаꙗ бытн прозрѣти чловѣци могоуть, и невыдимые силн чювьствьно видеть. тѣмьже и вьнезапоу скачоуште бѣси прѣскакающте миеться и прьсты ѡбразоуют стрѣлꙗти бѣсы.

аї.) Глаголють, ꙗко доуша иже вь нихь доуховьнааго чловѣка по глетемѣмь ѡть нихь бестрастии прѣлагаеть се вь божьстьвьное и нетлѣньное ѥстьство.

вї.) Глаголють ꙗко светаго тѣла и кръве Христа истиннааго Господа нашего светое причештение ничтоже не поможеть или врѣдить достоино или недостоино причештающтихь се сихь, и ꙗко сего ради тькмо црьквнаго ѡбьштениꙗ николиже неподобьно ѡблоучати ее небрѣгомоу семоу соуштю и не ꙗко животворештаго сь страхом и сь вѣрою сихь причештають се, ꙗко Господа вьпльштьшаго се соуштн, ихь же и оувѣрьнихь.

гї.) Глаголють. роучьнаго дѣла ꙗко мрьзька соушта ѡтвраштати се, и ѡттолѣ доуховьны себе имеиоують, ꙗко расоуждающте, нѣсть моштьно, но иниже праведно дѣлоу

проуеіе уювьствьномоу таковымь прикасати се ѡтмештю-ште и вьсѣмь апостольскоіе прѣданиіе.

дї.) Глаголють, ꙗко по глаголемѣмь ѡть Христа бе-страстии сьноу многомоу издаюште себе доухновениіемь дѣствоуштаго вь нихь лоукаваго бѣса, бывающтаꙗ сьниꙗ ꙗко пророуьства проповѣдають и си ꙗко ѡть светаго доуха вьдьхьновена оууеть вѣровати прельштающте прель-штаіеми.

еї.) Глаголють, недаꙗти милостиие просештимь ни вьдовицамь же ни сиротамь ни соуштимь вь разлиуныхь напастехь или врѣдомь телеснымь содрьжнымь, или раз-бойникы или варварьскими нахождении или нѣкимь вь та-ковиіе бѣды вьпадьшимь, нь вса паує себѣ даꙗти повелѣ-вають, понеже ти соуть ꙗко вь истинноу ништии доухомь.

ѕї.) Глаголють, ꙗко іеже издаꙗти себе нѣкомоу по глаголемѣмь бестрастии на пиштоу и на блоудь непо-винньно іесть и безбѣдьно, ꙗко кь томоу неповинньноу соу-штоу іемоу никоіенже страсти нь власть іемоу имоуштоу ѡтреуенними страстьми.

зї.) Глаголють, вѣдѣти вь которѣмь строіении соуть скоиуавьшихь се доуше и себе срдьцевѣдьце мнеть ꙗкоже вѣдѣти извѣстьно по прилоууаіемь и ѡбиуаіемь уловѣ-уьскы ѡбразы.

иї.) Сии же ны оууителн повелѣнніамь своіее іереси поставлꙗють не тькмо моужемь просто решти, нь и іере-ѡмь симь старѣишиньствовати повелѣвающте главоу себѣ жены створꙗюште и истиньноую главоу Христа Господа нашего беуьствоуюште.

ѳї.) Сии вьпрашаіеми ѡ своихь имь повелѣниихь ѡт-метиици биваюьт и бестоудьно и оусрьдьно проклинають все тако моудрьствоуюштиіе или моудрьствовавшиіе и ротеть се безь страха ꙗко таковы нхь повелѣнии нена-видеть и ѡтвраштаютьсе нхь ꙗко ни іеже ротити се ни іеже клети се не может врѣдити по бестрастии, ꙗко же

ти глаголють доуховныи ихь бываюштихь ротити же се и клети се власть имоуштемь ѡть оучитель их прѣданиꙗ.

Сиць имѣють иже вь Фатриꙗрхии лежештие книге ѡ Марькиѡнитѣхь.

III.

Још и ову јерес.

„Фотинь єпископь срѣмьскии вь царьство костаньтиꙗ павьловоу самосатьскаадго и савелиєвоу ливииского и моньдановоу єресь ѡбьнови небеезначельна ни всѣхь вѣкь творьца ни прѣжде соушта вьсеѥ твари Господа слова пропоѣда, нь млада и нова нарицаѥ и начело приѥмьшаго ѡть пльтьскаго же иже вь срѣмѣ бывьши сьборь не тькмо ѡть сана ѡбнажии нь и чюждаго ѡть грьчьскаго житиꙗ ѡсоуди, тѣмь и соуштеи ѡть тоѥ єреси светаго и спаснаадго крьштениꙗ трѣбоують.

СТУДИЈЕ ЗА ИСТОРИЈУ СРПСКЕ ТРГОВИНЕ

XIII-ОГ И XIV-ОГ ВЕКА.

пише

Чед. Мијатовић.

III.

Извоз, увоз и провоз.

У овоме што следује, тражимо да сазнамо шта се из српских земаља у тринаестоме и четрнаестоме веку извозило, шта у њих увозило, а шта кроз њих провозило.

Другим речима, тражимо да се изближе упознамо с чињеницима и с појединостима онога кружења, којим је велика струја економног живота средњовечних народа захватала у економни живот нашег народа; и обратно, којим је српска народна привреда захватала у коло других савремених јој привреда народних.

При уласку у ово изучавање, кад још незагледајући у ситне појединости, баците општи један прегледан поглед на историјско поље, које хоћете да проучите, — две вам карактерне црте у очи падају.

Прва је црта у томе, што ви истина изучавате једну страну историје српског народа, али у исто време и тако рећи противу ваше воље налазите да изучавате и историју осталих савремених и пре свега суседних вам народа. Испитујући природу српске извозне трговине, ви и нехотице сазнајете правац и обим потрошње у суседних народа. Кад

видите где се нпр. лисичије коже из Србије извозе, одмах опажате и свезу која постоји између тога извоза и ондашњег општег укуса у Европи, да се и лети и зими носи рухо кожом постављено. Опазите ли на другој страни међу увезеном купљом: скрлетну чоху, фини сандаљ, и тешку свилу, погледи вам се одмичу са ризница српске властеле на славне фабрике скрлетне чохе у Флоренцији, на радионице сандала у Мљецима и на радионице свиле у Коринту и Цариграду. Пред вама се развија економни живот српског народа, али у исто време, више или мање, иза њега се подиже на доглед и економни живот суседних му народа. Као што у уводу напоменух, нигде солидарност наше историје с историјом осталих европских народа не излази јаче на видело. А баш у тој солидарности лежи свечана потврда културности, социјално-политичке питомости прве српске државе. —

Друга карактерна црта, на коју сам рад пажњу да обратим, то је: што у овој страни народне историје топографски и геолошки односаји земљишта имају са свим оштар и пресудан утицај. Кад изучавате историју цркве, још вас се врло мало — (премда не велим ни мало) — тиче, да ли је земљиште равно или брдовито, какве стене у њему превлађују, и на коју страну света реке и долине његове потичу. И у политичкој историји — бар како се она до скора писала — једва да вам се кад и кад намеће питање, како ли је земљиште, на коме народ живи? И у политичким историјама још је могуће да вам се исприча битка нека тако, као да се у ваздуху била. Али у економној историји то је све са свим друкче. Наиђете ли по трговима приморским катран, за који вам кажу да је из српских крајева, одмах вам пред очи излазе високе планине покривене четинарима; опазите ли у Котору или у Дубровнику где се Латинин ценка са Србином око растове грађе, коју овај продаје, одмах знате да бар неколике

речне долине српске излазе у јадранско море, и да су косине њихове застрте растовом шумом. Сусретнете ли на јадранскоме мору и лађе натоварене српским житом и српским воском, чисто не можете а да поред растових и четинарских планина у тој земљи не видите и долине и заравњи застрвене гојним њивама и цветним ливадама. Тако у скупу производа, које неки народ на странске тргове износи, имате у неку руку смањену слику саме те земље у физичноме погледу. Али и обратно, физични односи земљишта ударају свој печат на извоз. Тек много позније, кад народи далеко претуре свој средњи век, тек у периоди високе културе, земљиште, или да се изразим пуније, природа се повлачи натраг, и пушта да човек изађе напред. Тек тада скуп производа, које један народ изнесе на светски трг, у првој линији носи на себи печат народне ђенијалности, и тек у другој линији печат физичне природе, усред које се та ђенијалност развила.

Историју економног живота народног не ћемо бити у стању да потпуно разумемо, док не сазнамо природну историју наше земље. Не сумњам ни најмање, да ће нам наши природњаци и топографи изнети на видело податке, који ће нам више него једну загонетку наше народне историје објаснити.

Нисам у стању да овде изложим топографску карактеристику српског земљишта ни друге његове природне односе, који су утицали на карактер нашег извоза у средњем веку. Али рекао бих, да ће се та оскудица у неколико накнадити, ако узмемо да извоз проучимо у свези с новим изворима.

А., Извоз.

1. Србија је у старо доба имала **шуме** изобила.

Из дванајестога века имамо једну белешку, из које се види, да је долина моравска онда била покривена густом шумом. Историјописац крсташког похода Фридриха Барбаросе

(онога, кога је наш Немања на граници српској год. 1189 сјајно дочекао и богато угостио) прича, како је једна чета крсташа упала у долину моравску, али у шумама те долине залутала и пропала од стрела онамошњих становника.[1])

Да су извори Моравини и косине, које јој област чине и дуго после тога шумом застрвене биле, даје нам мислити то, што странци, који пролажаху кроз Србију у време Ђурђа Смедеревца спомињу шуме око Мораве.[2]) Из путописа, које имамо од разних путника шеснаестога века, види се да се од прилике на 3—4 сата од Београда почињала шума, која се пружала моравском долином с једне и с друге стране цариградског друма.[3]) Шта више, није невероватно, да је се Моравом у петнаестоме веку донекле и пловити могло; свакојако Бертрандом дела Брокијер помиње некаквих 80—100 шајки турских на Морави, а у једној нашој кроници из средине тога века стоји забележено: „попалише Оугри дрѣва тоурска подь Кроушевьцемь.“[4])

За шумовитост јужнога краја данашње кнежевине и моравске области данашње старе Србије, има једно сведочанство из прве половине петнаестога века. Упадајући у те крајеве Евренос-бег јавља султану Мухамеду II, да је земља брдовита и шумовита.[5]) За шумовитост тога краја у тринаестом и четрнаестом веку, говори и велики полет Ново-брдског рудника у оно доба, а за тај полет први је услов био: изобиље материјала за гориво.

Шумовитост вардарске долине и области међу Вардаром и Марицом помиње Никифор Грегорас. Он чисто са

[1]) Arnoldi, Chronica Slavorum III, 30.
[2]) Бертрандон дела Брокијер. Гласник VI, 213.
[3]) Вид. изводе из путописа Бусбекова, Герлахова, Швајгерова, Вратисављева у мојој студији „Пре 300 година“, у Гласнику.
[4]) Срп. Љетопис у П. Ј. Шафарика Pamatky, 77.
[5]) „Lazoglii (Lazari Despotae filii) regnum ingressus, ubi te velim angustis in locis et sylvosis et montuosis habere castra etc.“ Epistolarem Turcicarum variorum et diversorum authorum libri quinque. Francofur. 1598, II, 64. —

стравом описује како је једне ноћи са свитом својом залутао по шумама око Струмнице, путујући у Скопље к Душану као поклисар цара византијског[1]) год. 1346.

Окренемо ли се к западним странама српских земаља, и ту ћемо наћи трагова и спомена о некадашњој шумовитости њиховој.

На далматинскоме приморју, које је данас голи крш, још је у дванаестом и тринаестом веку било доста шуме. Дрвена грађа с приморја тога била је рано и дуго важан артикао за прекоморску трговину дубровачку и млетачку са приморјем африканским.[2])

Да су западне косине српских земаља шумом застрвене биле, томе имамо најбољи доказ у факту, што се Дрином, Бојаном и Неретвом у оно доба пловити могло.

За бродопловност Дрина и Бојане имамо доказ у једном писаном споменику млетачкога архива. Год. 1389 Ђурађ Срацимировић Баошић моли млетачку владу да му се дозволи, „да на рекама својим“ може држати два бригантина;[3]) а зна се да у Баошићевој области леже реке Дрин и Бојана. Још најбољу сведоџбу да се Бојаном пловило, имамо у уговору међу Ђурђем и Млецима од год. 1393. По уговору томе Ђурађ уступа Млецима Скадар

[1]) Niceph. Gregoras, Byzant. Hist. VIII, 14, 374. Том приликом је чуо како Срби певају јуначке песме: „tragicas cantilenas cantabant et res gestas veterum heroum celebrabant.“ О овом старом, можда најстаријем спомену о нашим народним песмама, напоменуо је Јов. Бошковић у својој студији о језику. Гласник XXIX, стр. 228.

[2]) О извозу древне грађе из Далмације у Берберску, Тунис, Мисир итд. види Hoffmann, Geschichte des Handels стр. 351 Cibrario, II, 240; — Daru, Histoire du Gouvern. de Venise, II, 97; — Marini, Storia civile e commerciale di Venezia, IV, 256.

[3]) „Quod possit tenere in mare et flumariis suis duos brigantinos.“ — Acta Arch, Veneti I, 248.

и Дриваст, а за себе задржава Улцињ, Бар и област њихову до скадарског језера и до десне обале Бојанине; али Мљечићи утврђују још и то, да ни он, нити ко од његових наследника, не ће моћи на обали Бојане, „којом се реком иде у Скадар“, нити ма где у околини за читаву миљу, подићи град или кулу какву, а то све утврђују: „да би пловидба поменутом реком свагда остала слободна или неспречена.“ [1])

Да се и Неретвом пловити могло, то се види из трговачкога уговора између босанскога краља Остоје и Млетака од год. 1404. Ту се каже: „река Неретва и све друге реке као и све воде слатке и слане у нашем краљевству, отворене су млетачким поданицима тако, да слободно и безбедно могу, дању и ноћу, у време мира и у време рата, са својим бродовима, оружаним галијама, баркама и сваком другом врстом бродовља, долазити, стојати и враћати се итд. [2])

Свакојако, за културну историју истока важан је факт, да се Дрином, Бојаном, Неретвом, и како се чини и Моравом бар у неколико, у време српске самосталности могло пловити, док се те исте реке под турском управом засуше песком и спрудовима.

Изобиље у материјалу за гориво — у оно доба дакле нарочито у дрвету и дрвеном угљену — био је неопходни услов за развитак металургијске радње. По томе знаменита производња метала у српским земљама у XIII у XIV-ом веку, несумњиво значи изобиље у шумама.

Мислим да се по свему што је у напред изложено, с основом може рећи, да је у српским земљама средњега века заиста било шуме изобила.

Али управ ово велико изобиље изазвало је, те је се при топљењу руда, а и иначе, гора још у оно доба не-

[1]) Acta Arch. Ven. I, 318; упореди и Acta, II· 113. —
[2]) Acta Arch. Ven, I, 364.

милице затирала. Последица је овога била, да се већ у Душаново време у непосредној околини рудника осећају незгоде с оскудице горива. И иначе чиниле су се злоупотребе с крчењем горе у околини рудних места. Ова места: (Ново Брдо, Сребрница, Кратово, Рудник, Кучајна и др.) била су добро насељена; нека од њих (Ново Брдо, Сребрница) постала су давно тргови првог реда, на које су се трговци стицали из далеких крајева, па ту често за свагда настањивали.[1]) У оваквим приликама да богме да се плаћало, да се гора у непосредној околини обори, да се дрва на тргу продаду, а земља узме у пољско обрађивање. Али што се гора одмицала све даље од пећи, у којима се руда топила, то је наравно за топионицу све незгодније бивало, трошкови око топљења све су већма расли и закупац доходака рудничких из године у годину све је мању суму нудио цару на име закупа. С тога Душан уписује у свој законик: „ѡть сьда напрѣда Сасинь да нѣ сѣче. А што сѣче, ѡногазіи да не тежи ни людіи да не сагѫ, тькмо да стои пѫста, да расте гора. (Чл. 18 у узд. Ст. Н.) Ово је најстарији споменик шумарске полиције на нашем земљишту, можда најстарији у историји свију словенских народа, и свакојако служи на част старом српском законодавству.

Да погледамо сад, како су се ондашњи нараштаји служили шумама у народној привреди, и нарочито, како су се њима служили у извозној трговини.

Да су планине служиле као извод за неки привредни доходак, то се већ даје мислити по ономе чланку у Душанову законику, у коме се вели: „планине што сѫ оу земли царства ми, што сѫ цареве планине да сѫ царѫ, а црьковне црьквамь, а властѣѡске властеломь.“ (Чл. 14.)

[1]) О Дубровчанима, који су се „забаштинили“ у Новоме Брду често је реч у нашим споменицима.

Оне су биле извор за доходак пре свега тиме, што се у њих пуштала стока на испашу. Не само да се нпр. у властелинској планини хранила стока и свиње властелина, чија је планина, већ су и туђински чобани затеривали стоку, да се ту исхрани, плативши што је по закону требало. А ево шта о томе пише у Душанову законику: „коюмоу властелиноу пріиде да зимоуе чловѣкь, да дава правиноу ѡть 300 кобиљь кобилоу, ѡть (300) овьць овьцоу сь аганьцемь и ѡть 300 говедь говедо.“ (Чл. 44). У опште „травнина“ и „жировнина“, као доходак баштинички од планине из жирородне горе, долази доста рано у нашим споменицима[1]) Да су особито жирородне горе биле важан извор за доходак, даје се мислити по ономе што закон наређује: „и ако се оу жоупи жирь роди, тога жира цароу половина а темоу властелиноу, чиꙗ ю дрьжава половина.“ (Зак. Душ. Чл. 43.) Жирородне су горе могле имати оволике важности само за то, што је паћење свиња било корисна грана привреде. На ову ћемо се тачку још једном вратити.

Други један облик приноса шумског ишао је у дрвету за гориво и грађу. „Никто да не забрани Сасинѫ горѣ; колико юсть трѣбе трьгѫ, толикозіи да сѣче“, вели се у законику Душанову (последња тачка чл. 18). Сва је прилика, да се подобра количина дрвета угљенисала — особито у планинама, које су подаље од тргова. Дрво у облику угљена далеко боље подноси транспорт и не само да су му топионице, златари, ковачи, и други мајстори по српским градовима муштерије биле, већ без сваке сумње и многобројни мајстори у приморју. Св. Сава у своме типику на једном месту говори, да у болницу, кад је хладно, ваља унети бакрени мангал.[2]) Ово нам даје мислити, да је у тринаестоме и четрнаестоме веку не само

[1]) Види ове две речи у Даничићеву Рјечнику.
[2]) Гласник XX, стр. 209.

по манастирским болницама, већ и по приватним кућама богатијега реда мангал с пирамидом дрвеног угљена грејао просторије у којима се зими становало. С овим хоћу да кажем, да је сва прилика да је потрошња, а према томе и производња дрвенога угљена у тринаестоме и четрнаестоме веку била много јача него што је данас.

На стране тргове дрво се из српских крајева извозило поглавито Дрином из сев. Албаније, Бојаном из Зете и Неретвом из Захумља. Марин тврди сасвим пресудно, да су Млеци из Далмације и „Илирика извозили дрва за грађу бродова и кућа.“[1]) Од год. 1373 имамо један споменик о извозу дрва из сев. Албаније: Карло Топија задржао је лађе Андрије и Гратона Дандула, јер нису платили царину на дрва смештена у тим лађама,[2]) а они по уговору који с њиме имају, нису дужни да ту царину плате, већ само да му даду један комад чохе. Овде би можда пристао и онај документ, у коме се Млечићи жале што Баошићи траже да наплаћују и таксу која се зове „арборација“, и која може бити да овде значи таксу на извоз дрва, премда она може да значи и само просто таксу од лађе.[3]) Најбољи доказ да су се дрва извозила из Захумља и Босне на море имамо у оном споменику дубров. архива од год. 1399, у коме Дубровчани пишу: вьзда сꙋ наши трговци ходили ꙋ Прꙋдꙋ и више Прꙋда и ꙋ Ѫсеници дрьва

---

[1]) Marini, Storia civile e commerciale II, 112.

[2]) „Quod non solvent doanam suam de lignamine posito in dictis navigiis“, Acta arch. Ven. I, 208.

[3]) Et ultra hor siant nostratibus multae novitates et extorsime in dictis partibus, videlicet in faciendo ipsos solvere dohanum et arboracium contra franchisias et consuetudines suas antiquas.“ Acta arch. Veneti I, 219. — У Бугарској млетачке су лађе у XIV веку плаћале на име арборације од велике лађе по два а од мале по један перпер. Marini, Storia civile et commerciale Libr. II, 175.

сѣкли, и за този молимо нека гредꙋ и ꙋзимлю дрьва како и прѣ.“ [1])

Четинарске горе у Захумљу, Зети и Рашкој (ужички округ!) давале су један производ који је имао добру прођу на трговима приморским. То је катран. Баш у половини XIV-ога века бродарство је на јадранском мору било у пуноме полету, и Котор, Дубровник и Мљеци, били су тргови за катран, да већ бољих не може бити. Да је извоз катрана од српских земаља у време српске државне самосталности био знатан, о томе не може сумње бити, ма да за сада најстарији спомен о томе извозу имамо тек од год. 1503. У тој се години једном кроз 15 дана донело у Дубровник 1650 товара катрана, те продавала мешина за 5 до 5½ гроша. [2])

Некада су српске горе биле особито богате дивљачју. У деветоме веку прва господа српска поклањају странцима као представнички знак земаљског богатства, коже од дивљачи. Синови Мутимирови на састанку с бугарским краљем Михаилом донесоше овоме на поклон 2 роба, 2 сокола и 90 кожа. [3]) У тринаестом и четрнаестом веку још је било доста зверади и доста дивљачи по српским планинама. Од зверова особито је вукова много било. Мора да су ергеле често од њих страдале, кад се у Душанову законику помињу случаји: „комоу боуде конь оумрль, или влькь изеде.“ У опште се у ондашњем европском друштву месо од дивљачи (зечева, дивљих вепрова, срна) радо и много трошило. [4]) На тргове у приморју редовно се доносила

[1]) Српски Спом. Дубров. Архиве I, 20.

[2]) Дубровачка кроника у Макушева стр. 344. Ова несразмерна понуда катрана и услед ње тако ниска цена дошла је отуда, што се и катран, који би се продао на которској пијаци, донео на пијацу дубровачку, почем је у Котору због куге сва бродарска радња обустављена и нико не хте да купује катран.

[3]) Engel, Gesch. v. Serbien I, 345.

[4]) Cibrario, Hüllman.

дивљач из српских крајева: о зечевима на дубровачкој пијаци помиње Диверил; о срнама, зечевима, јаребицама по пијацама и других приморских градова помиње се у једном документу мљетачког архива од год. 1278.[1]) Да богме да се из удаљенијих планина српских дивљач није могла носити на приморје, али коже зечије, лисичије, медвеђе, вучије итд.. лако су се могле односити и на најдаље тргове светске. Ваља нам се сетити, да говоримо о добу, у коме је по свима европским земљама сваки, ко је само могао, носио рухо постављено кожом какве дивљачи или бар јагњетином. Лисичије коже баш с тога чине једну важну грану дубровачке трговине оног времена.[2]) Лов, којим се властела средњега века занимала толико, није био свагда само забава и задовољштина, већ права привредна радња. У свима средњовечним државама ловидба је прави кулук, веома сложен и веома досадан народу.[3]) Сељани, настањени на земљи властелинској, не само да су дужни били да своме баштинику работају известан број дана преко године у пољу и у винограду, већ и у лову. Са свим очевидно, да средњи век сматра лов с привредног гледишта! У томе смислу стоји у једној хрисовуљи краља Дечанског од год. 1322: „да (сељани) лове три дни заѥце заманицомь.“[4]) С овим је у свези и кулук познат у нашим споменицима под именом соколар и псар (т. ј. дужност сељана да негују соколе и псе краљеве или властелинске за лов).[5]) У другом једном споменику Душанов властелин Ћесар Гргур даје цркви Аранђеловој у Призрену „Дабиживa каматника да даѥ за годиште .мі҃. (18) лисиць.“[6]) На другом једном месту опет наређује се, да неки

[1]) Listine, I, стр. 119.
[2]) Apendini, Memorie istoriche e critiche, I, 232.
[3]) Hüllman, Finanzwesen des Mittelalters. 97.
[4]) Monum. Serb. 565.
[5]) Види те речи у Даничићеву Рјечнику.
[6]) Гласник XV, 273.

људи „даю за годиште тріи кожоує лисиче" (тој истој цркви.[1]) Из свега се види да су баш нарочито лисичије коже један од главних цељи лова, који се у великом размеру по српским планинама водио. Занимљиво је, да у народним песмама јунаци који припадају к другој половини XIV-ог века, већ чешће тумарају по планини тражећи лова без успеха. Са свим је за веровање, да су се при свршетку XIV-ог века већ почеле да показују последице систематичног затирања дивљачи, а ова се дотле тако немилице гонила баш услед добрих цена кожа од дивљачи, на светским пијацама.

2. У земљи богатој планинама, травним заравњима и сочним долинама, у земљи која је још слабо насељена и у којој уз то превлађују у економскоме подељењу велика пољска добра (властелинске и црквене баштине!), сточарство је баш услед тих самих односаја најобичнија, управо најприроднија, радња привредна.

Ове економске прилике превлађују у средњем веку мало не у целој Европи (изузимљем свагда Фландрију и Ломбардију с Тосканом). Оне су управо карактеристични знак средњег века у економном погледу. Као природну последицу њихову налазимо свуда (у Угарској, Немачкој, Француској, Енглеској, Русији итд.) да је сточарство поглавито привредно занимање народно.[2]) Али мало где да су се те прилике стицале у толикој мери као у српским земљама. Ту је осим тога било још и неких других услова, који су упућивали на сточарство, а којих свуда по осталим земљама није било. На западној ивици српских земаља, дуж сињега

[1]) Гласник XV, 309.

[2]) Види Hallam, History of middle ages, passim. Macaulay History of England I. стр. 309: Hüllmann, Städtewesen des Mittelalters, I, 21; — Cibrario, L' Economie politique du Moyen âge II, 260; — Gustav Freytag, Bilder aus dem Mittelalter II, 119.

мора, лежао је читав низ имућних и напредних градова са сразмерно густим становништвом; преко сињега мора, тако рећи на догледу српског приморја, лежала је Италија са својим многобројним градовима, становништво којих се поглавито занимало трговином и индустријом, које је и хтело да једе меса и имало чиме да га плати;[1]) па онда на југу Солун, на југоистоку Цариград, најмногољуднија, најбогатија и најцивилизованија варош ондашњег света! На кратко, без икаква претеривања можемо рећи, да ни једна земља средњега века није била окружена толико многобројним и тако богатим трговима за стоку. Узмите још у поглед и ту околност, што се стока сама собом транспортује, да за њу није баш нуждан „царски друм“ и да је управо у извозу стоке био једини начин, којим је Србин могао да богатство својих и најудаљенијих пâшâ и планина на светски трг изнесе, — па ће се лако опазити, да су се услови за сточарство у Србији средњега века стицали у необичној мери.

После овога не ће нас изненадити, што у нашим споменицима има доста доказа, како је у српским земљама средњега века сточарство важно место заузимало.Ваља само загледати у Даничићеву речнику техничне изразе, који се на сточарство односе (као што су: травнина, жировнина, стас, пасишта, овчиј десетак и др.), па да одмах добијемо општи један доказ о томе.

У време Стевана Првовенчаног и саме државне глобе плаћале су се у стоци. Забрањујући да се растављања између мужа и жене лакомислено чине, први краљ одређује

---

[1]) По споменицима које је Чибрарио покупио, у другој половини XIII-ог века у северозападној Италији волови су се плаћали са 163.35 франка од грла у средњу руку, премда им се цена како кад колебала између 55.98 и 209.80 франака у данашњем новцу, што је за ондашње прилике била заиста врло висока цена. Cibrario, II, 289.

и казни за оне, који би овај закон преступили, па вели, ако би то учинио ко од властела: „да оуземлеть се на немь кралю 3 конь; аште ли ѡть инихь воиникь да оузимають се по 2 конь; аште ѡть оубогихь люди сьтворить се, да оузимають се на нихь по 2 воли.“ [1]) По истом споменику онај који се растави од жене, ваља још да даде архијепископу два, а епископу једног вола. Ова глоба у стоци, место у новцу, као да се понајдуже задржала у Босни. Ту још год. 1322 бан Стеван, уговарајући с Дубровником како да се поступа с Бошњаком, који би од Дубровчанина узео на кредит новаца или еспапа, вели, ако Бошњакова књига (т. ј. облигација) буде у Дубровнику и „ако кнезь и сѹдіѥ пошлю, да ѥ кньига права, да ѥ вѣрована, да плати (Бошњак) Дѹбровчанинѹ и безь прѣставштине, а господинѹ банѹ шесть волова всаки на свою главу.“ [2])

Како су Срби, доселивши се у ове земље, затекли Влахе да се баве сточарством, то се име Влах пренело да значи у опште човека који се око стоке бави, па у томе значењу реч та једнако и долази у нашим споменицима. [3]) И Арбанаси су били поглавито пастири, па и то име често се узима као синоним пастира. „Где предстои Влахь или Арбанасин на селѣ, на томь селѣ да не станеть, дроуги за нимь греде; аште ли по силѣ станеть да платить потькоу и што ѥ испасль“, — вели се у Душанову законику, а тај чланак уједно показује како је покретање пастира по разним правцима а у тражењу боље паше, доводило често сукобе међу њима, што опет значи, да је било многобројних стада и живог покретања. [4])

Покрет сточарства био је у опште тако жив и давао повода правним заплетима тако, да се показала потреба,

[1]) Mon. Serb. 14.
[2]) Mon. Serb. 102.
[3]) Види примере у Даничићеву речнику код речи Влахь.
[4]) Душ. закон. чл. 36; упореди и Mon. Serb. 27.

да се државним законом определи, шта ваља да дају на име травнине они, који дотерају своју стоку на земљиште или иначе на исхрану на земљи властелиновој, црквеној (без сумње и краљевој). Напред смо већ навели шта наређује Душанов законик да се даје властелину на име травнине за исхрану преко зиме (од 300 кобила кобилу, од 300 оваца овцу с јагњетом и од 300 говеда говедо).[1]) С овим ваља упоредити и оно што се у једној Дечансковој хрисовуљи наређује, да људи не црквеној земљи „даю ѡть петь десеть ѡвцоу с ıагнıетемь а дроугоу ıаловоу и сь роуны.“ [2])

Цркве и монастири, као привредне личности, имали су велика стада своја. У једном споменику из друге половине четрнаестог века, наређује се: „всіи да даю цркви ѡвьчіи десетькь.“ [3]) У више разних споменика владаоци дају црквама и нарочите људе који ће им стоку пасти и о њојзи бригу водити. У једном споменику краљ Дечански утврђује и како ће црква да плаћа те људе: „влахь кто кобиле пасе, да не оузима бѣлѣга ѡдь кобиль, нь да се храни мѣсечиномь, а кьто ѡвце пасоу, да оузимаю на гıеѡргиıевь дьнь ѡвцоу с ıагнıетомь.“ [4])

Овај факт, да су цркве и монастири имали своја стада у материјалноме смислу, доноси собом да су они у неку руку и трговали (у најширем смислу те речи), у колико су слали стоку своју на тргове на продају. Сва је прилика да је економ, кога у сваком монастиру налазимо, управљао и овом страном монастирске привреде. На западу (у Француској, јужној Немачкој и Италији) у оно су време монастири не само продавали у великој количини (en gros) жито и стоку са својих баштина, већ су у правом смислу

[1]) Душ. Зак. Чл. 50.
[2]) Гласник XV, 310.
[3]) Mon. Serb. 192.
[4]) Mon. Serb. 98.

речи трговали, нарочито вином, држали по варошима своје продавнице, у којима су калуђери еспап крчмили и ту стално пребивали.[1])

Да је окрет са стоком на унутрашњим трговима жив био, и да су на њих долазили страни трговци да стоку купују, то се види и из овога места једне хрисовуље краља Милутина: „да имь се (Дубровачким трговцима) не намѣтѹє безь волѣ месо кѹпити или браве или свиниѥ, или кралѥво или чиѥ годѣ; развѣ кьди се хоке кралѥво месо продати, да се зарѹчи по вьсемѹ тргѹ, да не продаю ни кѹпѥю меса, до волѣ се кралѣво прода.“[2]) Ово је место још занимљиво и с тога, што показује, како је и за наше краљеве, као и за остале приватне газде онога доба, сточарство било један од важних извора за доходак. У осталом, ово што краљ забрањује, да се на тргу пазари друга стока док се његова не прода, није нешто што се само у српскоме краљевству дешавало. У она времена — као и у сва времена кад у владаоцу излази на видик и власник с великом јавном моћју и приватни газда, који има своје приватне рачуне трговачке — такав је појав сасма обичан. У Цариграду (с којим је баш Милутин био у тако присним одношајима) цареви су имали одавна монопол од продаје већине најнужнијих потреба.[3]) И по земљама западне Европе у оно време владаоци и велика властела по многим крајевима задржавали су себи право, да на тргу најпре производе са своје баштине распродаду.[4])

---

[1]) Hüllman, Slädtewesen, II, 129; Ghirardicci, Tom. I, 118. Кроничари веле да су калуђери крчмари лако заборављали свој „анђеоски чин“, па често постојали очеви многобројне породице. На ист. м.

[2]) Mon. Serb. 52.

[3]) Da la Primandaie, Etudes sur le commerce au moyen âge, стр. 20.

[4]) Hüllman, Finanzwesen da Mittelalters.

Да су се говеда, овце и свиње извозиле нарочито у Дубровник, за то имамо још и других доказа. Најстарији споменик о томе имамо у оној белешци о миру међу босанским баном Стеваном и Дубровником од год. 831, по коме се овај обвезује, да сваке године шаље у Дубровник по 50 волова и 500 овнова.[1]) У познијем времену налазимо, да се од стоке, која се дотеривала у град на продају, наплаћивала такса за кнеза, и то: од вола или краве 18 фонара, од свиње 8, а од овце по 4 фонара.[2]) Ови бројеви у једно показују и како су се односиле вредности оваца, свиња и говеда једно према другом (т. ј. као 4: 8: 18).

Да је стока била један од главних земаљских производа и да се извозила, види се и из оног споменика млетачке архиве од год. 1309, у коме се између осталога казује како су неки оштећени Млечићи на име једног дела новчане накнаде примили од епископа зетског неки број стоке, процењен на 1200 млетачких солида.[3])

Свиње, за које по последњој белешци видимо, да су се у Дубровник дотериване, нису могле бити ни с које друге стране већ из српских крајева. Свињетине се доста трошило и у Италији, а сољене и сушене нарочито на лађама. Сенат млетачки шаљући храну за морнаре па галији која је пред Рабом стојала, год. 1357 помињу на првом месту да шаљу 1174 литара свињетине (без сумње усољене).[4]) Зна се да се и у Цариграду у четрнаестоме

---

[1]) Макушев, 318.

[2]) Liber Statutorum, Cap. VI, De eo quod dominus dux recipit a beccariis, у Макушева стр. 152. Год. 1399 жале се Дубровчани, како су им Турци порсбили неке трговце отевши од њих 4067 овнова. Пуцић, I, 22.

[3]) Acta Arch. Ven. I, 8.

[4]) „Imprimis mezeni triginta septem carnium porcinarum, ponderis librarum MCLXXIV"; Listine, II, 14.

веку трошило много свињског меса, пресног и сољеног.[1]) Кнез савојски, Амедеј, платио је год. 1366 у Цариграду за 1 кинтал ($48._{951}$ килогр.) свињска меса $6^1/_2$ перпера или $3^1/_4$ дуката.[2])

Да је свињарство било и у старо наше доба врло важна грана наше народне привреде, опажа се и по пажњи коју му законик Душанов поклања. Овамо иде онај чланак који напред споменусмо, ако се у жупи жир роди, тога жира цару половина а половина властелину чија је жупа. Тако и онај чланак: „ако се оукрадоу свиниѥ царевє, да се соудіи свинарь сь жоупомь, что рече соудь; ако гоусаръ оукраде свиниѥ царевє, да плати околина.“[3]) Другим једним чланком (50-тим) нарећује се, да се царевим свињарима не даје ишшта куда пролазе. Из свега се види, да се баш у царевој приватној привреди много свиња патило. А ово већ тако не би било, да се та радња није добро плаћала, што опет претпоставља добре цене на суседним великим трговима.

Ондашње економне прилике изазвале су природним начином опет један економни факт, с којим се сусрећемо по свима земљама савременим српскоме краљевству и царству. О исхрани стоке преко зиме у стајама, нико ни сневао није. С пролећа се стока покретала из низина те улазила у планине, стизала до половине лета на највише паше докле је могла, па се онда опет спуштала полако низ планине, да пред свршетак јесени потражи низине и приморје за зимовиште. Како је зимних паша у опште далеко мање него летњих, и како пастирима није могућно било да и преко зиме исхране сав онај број стоке, који је преко лета достигао, то се под јесен знатан број стоке клао,

[1]) Krause, Die Byzantiner, стр. 85.
[2]) Cibrario, II, 291.
[3]) Зак. Душ. члан. 49.

кожа сушила, лој топио и месо солило.[1]) Сухо сољено месо говеђе, овнујско и свињеће, као и суха слана риба, кроз цео средњи век, и по свима земљама европским, главни су предмети народне хране (они први у мрсу, слана риба у време поста). С овим стоји у свези велика потрошња вина у српским земљама. Напред наведене речи из једне повеље Милутинове (где каже да се дубровачким трговцима не намеће куповати месо на тргу[2]) може бити да значе саму живу стоку, као што г. Даничић мисли, али оне могу да ту стоје још и у правоме свом смислу, то јест значећи сољено месо. Мљеци и далматинско приморје били су добри купци кастрадине већ и за потребу својих морнара. Марин тврди да су Мљечићи извозили сољено месо из наших крајева (из Далмације и Илирика, како он пише) још пре XII-ог века.[3]) Напред наведене речи како је мљетачка власт послала између осталих предмета за израну 180 морнара за два месеца 1174 литара свињска меса.[4]) Додајем да су сами Мљеци, у добре дане четрнаестога века, имали преко четири хиљаде лађа на мору.[5]) Да се у Мљетке увозило мимо живе стоке још и сухо сољено месо из околине Скрадина, Трогира и Ноне (другим речма из Босне и Захумља) о томе имамо белешку и у једном споменику мљетачког архива од год. 1303, и у једном другом од год. 1335.[6]) Да је у опште увоз тај у Мљетке и мљетачку област био врло знатан, види се и из тога, што одбор, — који је године 1345 у Мљецима састављен да промисли, на који би се начин најбоље увећао доходак државни, — предлаже на првом месту да се повиси цена соли, и одмах за тим да се удвоји увозна

---

[1]) Hüllman, Städtewesen I, стр. 20.
[2]) Види напред стр. 204.
[3]) Marini, Storia civile e commerciale, II, 111.
[4]) Listine, II, 14.
[5]) Daru, Histoire de Venise I, 49.
[6]) Listine, I, 195, 435.

царина на стоку и сухо сољено месо („.... quod dacium becarie duplicetur in totum; .... item de caseo et carnibus salitis")[1]) Одбор предлаже за тим читав низ разних других повишица, а што повишицу на царину од стоке и сухог меса ставља одмах иза соли, очевидно је с тога, што у њима налази најобилатији извор за доходак, а ово је могло бити само тако, што је увоз њихов био врло јак.[2])

У осталом рекао бих, да се кастрадине највише правило, ако не на самом приморју, а оно без сумње у Зети и Захумљу. У ове крајеве, ближе к мору, питомије и сочније, слазили су пастири са стадима својим под јесен. Мислим да ћемо с временом наћи споменике, да су око св. Срђа и око Габеле — главних стоваришта за со на југу и на северу — биле и главне кастрадинице.

Како се белога смока (сира и масла) на приморју и у Мљецима доста трошило, сва је прилика да је српска народна привреда средњега века и у томе правцу успешну радњу водила. По једном споменику мљетачког архива, који мало час наведосмо, види се, да је сир имао доста важно место у гомили онога што се у Мљетке увозило. По другом једном споменику у истом архиву,[3]) види се да је бели смок чинио широки део свакодневне хране. Ово се може рећи и за народну храну у византијској царевини и у самом Цариграду.[4]) Наравно да се то исто и још у

[1]) Listine, II, 265.

[2]) О извозу стоке из наших крајева у Мљетке, остао је спомен и у народним песмама:

„Ој Бога ми Ришњанин хаџија,
„Ја оћерах на Мљетке волове,
„Док ја продам хиљаду волова
„Купићу ти свијетло оружје." —

[3]) Listine, II, 14.

[4]) Krause, die Byzantiner стр. 88.

већој мери може применити и на храну нашег народа. У једном споменику Душан наређује, да се калуђерима Аранђелове цркве у Призрену између осталога даје још: „сирениꙗ двадесети и четири мѣхе, а мѣхь .рк. литрь, и сировь толикогы, а сирь .ѕ. литрь.“ [1]) Да је бели смок заиста чинио важан артикао ондашњег нашег извоза, томе имамо најбоље сведочанство у једноме од најзанимљивијих споменика српских дубровачког архива, у писму дубровачког кнеза и већа Стевану високом; ту се најпре каже како „за прве господе нѣсꙋ ини трьгь изь Срьбаль изьвозили, разиѣ коже, воскь и сирение“, па помињући како се скупоцена роба уноси у Србију додају: „ти такове трьгове не достоить се ни могꙋ плакꙗти кожами, воскомь и сиреньꙗемь.“ [2])

Да ли се и вуна из српских крајева извозила на страну, томе за сада не могох да нађем доказа по изворима, који су ми на расположењу. У Дубровнику се фабрикација чохе отпочела тек. год. 1433, а до тога доба талијанске фабрике, — и на првом месту Флоренција и Мљеци — довозиле су фину вуну из Шпаније, вуну средње финоће с Крима. Ова је прилика да се нешто вуне и из српских земаља још у XIII-ом и XIV-ом веку извозило; за XV-сти в. кад се т. ј. у Дубровнику чоха радила, то је извесно.[3]) Већина годишње производње у вуни остајала је у земљи, да се домаћом индустријом преради у грубо сукно за одело велике масе народа, у поњаве и други домаћи прибор.

Сирове коже — мешине волујске, овчије, јагњеће — поред кожа од дивљачи, биле су један од најстаријих и најважнијих предмета извоза из наших крајева. Дубровник је рано постао главно стовариште за овај наш артикао, и одатле су се оне после разносиле по Италији и нарочито

---

[3]) Гласник XV, 308.

[4]) Срп. Сп. Дубр. Арх. I, 138.

[5]) Appendini, I, 234.

у Мљетке. Између год. 1317 и 1319 Млечићи утврђују да све коже, које се „преко Дубровника а ма од куда" довозе, плаћају три од сто на име увозне царине.[1]) Тако и у једном другом споменику из тога времена говори се о царини, коју ваља Дубровчани да плаћају кад у Мљетке коже увозе.[2]) И у трећем једном споменику мљетачкога архива говори се, како се из Скрадина, Ноне, Трогира и њихове околине између осталога у Мљетке довозе и коже,[3]) а Скрадин је у време Душаново припадао српском царству, позније Босни, као што је економски овој свагда припадао, нити нам се ваља сумњати, да су предмети за које се каже да се у већој количини извозе из Скрадина у Млетке, у самој ствари извоз из српских земаља, Босне и Захумља. И у једном нашем споменику из времена Душанова, спомињу се „коже говеѥ" очевидно као артикао, који има прођу у трговини.[4]) Де Диверзис спомиње коже (pelles) као куплу, коју су Дубровчани извозили на стране тргове морем.[5]) Апендинија, по разним дубровачким писцима наводи међу производима, које су Дубровчани из наших крајева извозили, у првом реду: „коже говеђе, биволље и лисичије." [6]) И по српским споменицима дубровачког

[1]) Omnia pellamina undecumque conducta per Ragusium, solvant III pro centenario;" — Listine, I, 156.

[2]) Dacia imposita Raguseis solvenda de pellamine etc. Listine I, 162.

[3]) Listine, I, 195.

[4]) Гласник XV, 308.

[5]) De Diversis, у Макушева Ислѣдов.

[6]) Appendini, I, 232. У опште извоз кожа из наших крајева у XV и XVI-ом веку био је врло знаменит. Како у ондашњим јаничарским приликама није могло бити услова за развитак те трговине, то слободно можемо закључивати, да је та врста трговине јако развијена била још у време наше државне самосталности. Апендинија, говорећи како су дубровачке лађе (тако зване Аргозије) биле на гласу са своје велике теретне снаге наводи за пример једну лађу која једном у год. 1574 носила као терет: 14.597 кожа говеђих, 3999 кожа биволљих и 100 бала вуне. Append. I, 223.

архива, које је Пуцић издао, има несумњивих доказа, да су коже заузимале важно место у нашем извозу.[1]) Ваља ми додати, да су на италијанским трговима кожама из српских крајева још онда главну конкуренцију правиле коже из руских крајева, које су Ђеновљани још од XII-ог века црним морем извозили на обале средиземног мора.[2])

Да су се коњи из наших крајева изводили на стране тргове, о томе не могох наћи никаква трага, нити ће се мислим икада наћи, јер тај извоз и ако је могућан, ипак није вероватан. Али се, како по народним песмама тако и по писаним споменицима, види, да се коњарству поклањало много пажње. Међу поклонима које владаоци чине манастирима, често се помињу кобиле — без сумње као основни капитал за даље расплођивање ергеле. У осталом ова је пажња природним начином долазила услед ондашњих војничких и економских потреба. Ваља се само сетити, да се баш у тринаестоме и четрнаестом веку главна војена снага састојала из коњице; пешадија је имала сасвим споредан значај. И после ваља се сетити, да се сав покрет сухоземне трговине вршио караванима. У најбоље дане српске самосталности, хиљаде и хиљаде коња, у многобројним караванима, пролазили су по свима правцима српске земље, полазили с мора у планине царским друмовима и мимо царских друмова, и опет се слазили с планина, преко брда и долина, на равно приморје. Каравански коњи, под непрекидним теретом прелазећи тако неравне крајеве, без сумње су достизали велики ступањ јакосности и дурашности; народно предање каже да се Краљевић Марко није покајао што је свога шарца изабрао из средине једног трговачког каравана. Као најнижу цену коња с концем тринаестога и у почетку XIV-ог века у Србији можемо сматрати ону, коју налазимо у једној повељи краља Стевана Уроша, у

[1]) Српски Спом. Дубр. Арх. I, 83, 138.
[2]) Cibrario II, 243.

којој он нарећује да монастирски људи, ако монастирски коњи под њиховим надзором угину, „плаћаю ѡть себе конь по 30 перьперь а кобила по 20 перьперь." [1]) т. ј. по 15 и 10 дуката мљетачких. Коњи за јахање и нарочито извеџбани коњи за бој плаћали су се несразмерно више. [2])

3. Ако гледамо на природу производних чињеница, наћи ћемо, да међу сточарством и пољском привредом леже две гране привреде, које се обично увршћују у пољску привреду, али јој строго узевши не припадају, већ чине за себе врсту привредну. Ту мислим пчеларство и свиларство. Ма како да се данас мисли, наши су стари у четрнаестом веку стављали пчеларство ближе к сточарству него пољоделству. То се види и отуда, што се они изражавају да је уљарима посао „да пасу челе", као што је чобанима посао да пасу стоку.

Восак је један од најважнијих наших производа земаљских у XIII-ом и XIV-ом веку. Европа средњега века трошила је неизмерну количину воска, по неизбројним црквама, монастирима и капелама, приликом верозаконских обреда а и иначе за свакидашњу потребу по господским и богатим кућама. Ма да се уљарству свуда поклањало много пажње, ипак количине воска, које су се на трг износиле једва да су застирале потребу, те с тога восак кроз цео средњи век стоји високо на цени. Кад узмемо и поглед у то, да се он сразмерно лако транспортује (јер се даје лако довести у облике најзгодније за ношење, јер не подлеже тако лако спољашњим утицајима, и јер при сразмерно маленом свитку има доста високу цену) — да се и из најдаљих крајева српских с коришћу могао сносити на странске тргове, — онда ћемо лако разумети, што су се наши владаоци још од Немање толико заузимали око подизања

[1]) Mon. Serb. 61.

[2]) Cibrario, II, стр. 172. Најбоље је коње у оно доба имала Шпанија (Андалузија).

уљаника. Стеван Немања — очевидно са задовољством човека, који види да је добро учинио — пише у једној хрисовуљи, како је насадио винограде и подигао уљанике.[1]) Истим спомеником он даје цркви богородичиној у Минејама: „оулѣнике 4, ѥдьнь оу Трпезѣхь, дрѹги ѹ Дабьшорѣ, трети ѹ Голишевѣ, четврьти ѹ Парицѣхь“, а уза сваки уљаник по два човека, којима ће једини посао бити, да су уљари. И позније међу краљевским поклонима црквама и манастирима најобичније долазе уљаници с уљарима, који се ослобођавају од свију других дужности дажбина и данака, само да се старају о уљанику.[2]) Али ако би овај ма којим поводом угинуо, онда је био ред и закон „да га ѹлиѡрие ѡть себе поставлѩю.“ [3]) По једноме споменику од краља Дечанског рекли би, да су се сељани поред других својих послова радо занимали уљарством. Ту се вели у опште „ко има уљаник, да дају празнику св. богородице (цркви Грачаници) уља; ко неда, а има, да узме поп сам.“ [4]) Овде се не каже колико да се даје, али се без сумње подразумева општа дажбинска мера оног времена — десетак. Царица Јевдокија, стављајући богородичину цркву у Архиљевици под Хиландар год. 1379, наређује, да људи, настањени на баштини архиљевичке богородице, „вси да даю црькви ѡвьчии десетакь, трьмчани и да даю на зевгарь по .д. кьбле жита.“ [5]) За цело није било цркве ни манастира, који није имао својих сопствених уљаника и уљара а мимо то и сељани су имали своје трмке. По свему

[1]) Mon. Serb. 6.
[2]) „Ине работе да имь нѣсть, развѣ оулиѥ да пасоу“, Mon. Serb. 59.
[3]) Mon. Serb. 59 „и что погиба ѡть оулии, ѡни ѡть себе да плакаю; и аште се коимь врѣменемь слоучи погыбноути ѹлемь ѡни да их поставе ѡть себе.“ Mon. Serb- 62.
[4]) Mon. Serb. 565.
[5]) Mon. Serb. 192. Г. Даничић у овом речнику поред речи трьмчани вели: „као да је било мјесто које је царица Јевдокија дала Хиландару с црквом богородичином и Архи-

што знамо види се, да је уљарство било привредна грана омиљена и јако распрострта по народу. Али се уљарство није гајило тек само да има од чега „да ѥсть свѣшта“ по српским црквама, већ и ради значаја, који је та грана привреде имала у међународној трговини. По дубровачким хроникама налазимо већ у десетом веку трагова извозу воска из ових крајева на тргове у Италији. Год. 997 Мљечићи ухватише неколике Дубровчане, који с товаром сребра и воска брођаху некуда мимо Мљетке, а у овима је био закон, да се восак јадранским морем може носити на продају само на мљетачку пијацу.[1]) Из овога се види да су Мљечићи тежили да поред монопола соли задобију за своју пијацу и монопол продаје воска. То баш показује како је тај артикао био важан у трговачкоме погледу. Мљеци су у осталом своју цељ што се тиче воска бар у неколико постигли, у колико су т. ј. они постали заиста главни трг за тај артикао. У српским споменицима дубровачког архива имамо један споменик из кога се види, да су Дубровчани још у првој половини XV-ог века слали восак на мљетачки трг.[2]) Да су Дубровчани тај восак извозили из српских земаља, томе има више сведочанстава. У једном споменику дубровачког архива од год. 1399 Дубровчани се жале, што им Турци поробише између оста-

љевици, али стоји доста неразговетно.“ Ја бих рекао да је од супст, трмка, начињен адјект. који се у тексту односи на десетак, и да се хоће да каже да црквени људи дају цркви десетак од оваца, од уљаника итд.

[1]) „ad ann. 997 sono presi alcuni mercanti Ragusiei, delle galere veneziane, con argento e cere, che andarano nel Regno, ne fu fatte legge a Venezia, che non possuno condure cere se non in Venezia.“ Дубров. кроника у Макушева стр. 320.

[2]) „Наши грагѩне били сѹ послали по ѥдномь дрѣвѹ бнетачькомѹ воска, кожь и инога трьга, и дошадь ѡно дрѣво злѣмь врѣменомь ѹ Задрѣ итд.“ Срп. Сп. Дубров. Арх. I, 83.

лога и један карван од 15 коња натоварених воском и другим тргом.[1]) У другоме једном споменику у реду главних производа који се из српских земаља извозе, они наводе и восак.[2]) У истом споменику они изреком кажу, да је восак поред кожа и сирења најстарији извозни артикао из српских земаља. И Де Диверсис пише, да се у Дубровник са сува довози између осталога и восак.[3])

Да се из Босне и Захумља извозио восак у Млетке путем Трогира, Ноне и Скардина, о томе налазимо трага и у једном споменику млетачког архива од г. 1301.[4])

Знатно је што Млечићи онога доба највећу тежину, на коју се восак на њиховом тргу мерио, зову словенским именом „мјера." До год. 1346 у Млецима се на име увозне царине од воска наплаћивало 1% по вредности. Те године, искусни цариници без сумње увидевши незгоде скопчане с наплаћивањем царине по вредности — предлажу, да се на неке предмете царина ad valorem замени царином по тежини. Наводећи и восак међу тим предметима, веле: „Сега, la qual paga una pro cento, val libre CC lo mier, vignira a pagar libre II lo mier." [5]) Ово само потврђује да је млетачки трг добивао свој восак поглавито из словенских крајева.

По изворима који су ми при руци, не могох наћи колику тежину има „мјера." Али кад узмемо у поглед, да се у наведеном примеру где је реч о цени, мисле „libre a grossis" од којих је ишло две у цекин,[6]) да је дакле

[1]) Пуцић, I, 22.
[2]) Пуцић I, 138. — Упореди и Mon. Serb. 475.
[3]) У Макушева, стр. 359. — И Апендинија наводи восак међу главним артикулима дубров. трговине по српским земљама. Appendini, Memorie, I, 232.
[4]) Listine, I, 195.
[5]) Listine, II, 388. Што се по истом споменику и тежина рибе рачуна на „мјеру", то нам даје закључивати да су поглавито словенски рибари снабдевали Млетке рибом.
[6]) Romanin, Storia documentata, II, 321.

једна „мјера“ воска цењена на 100 цекина, кад узмемо даље у поглед, да је се цена једној литри воска по трговима у северној Италији и у Мљецима у првој половини XIV-ог века кретала између 10 и 12 солада, што је чинило од прилике четврт ондашњег цекина, онда ипак долазимо до резултата, да је у „мјеру“ ишло 400 литара и да по томе „мјера воска“ није много одступала од данашњег товара од сто ока. По белешкама, које је Чибрарио прибрао, литра воска продавала се год. 1327 у Ђенови по два солида 60 динара ђеновл. = $3._{93}$ франка; године 1352 у Провансу 3 солида вијенска = $3._{72}$ франка; год. 1366 у Мљецима 12 солида = $3._{62}$ франка.[1]) Пред свршетак тринаестога века цена је воску још више стојала (најмање $^{1}/_{4}$ дуката литра). Кроз четрнаести век восак по мало, готово неприметно али тек свакојако пада у цени. Слободно се може рећи, да је на ово падање цене имао бар нешто утицаја жив и развијен извоз воска из наших крајева.

О другом производу уљарства — о меду, за сада немамо шта много да кажемо. У оно време кад је шећер са Кандије, Сицилије и Шпаније тек улазио у трговину и продавао се по високу цену, мед је наравно имао несравњено већи значај него што га има данас. Али тринаести и четрнаести век били су по преимућству доба овнујскога меса, слане рибе, пастрме и „црвенике вина“, и мед као мед рачунао се само на слабу потпору жена и деце. Али у оно време, у које се у нашим крајевима још није знало за ракију, а у које као да је необична жеђ морила јунаке, лако може бити да је водом размућени и преврели мед служио као нека врста спиритуснога пића. Врло подозриво за безазленост меда — другим речма: потврђује карактер меда као спиритног пића — што се о њему у нашим споменицима говори одмах поред вина — и то још поред вина

---

[1]) Cibrario, II, 297.

без воде! Дубровчанима краљ Радослав дозвољава: „да си продаю вино без воде и медь ꙋ ꙋцѣнь. Ако се кто наиде продавь вино с водом и медь прѣзь ꙋцѣнь, да мꙋ се вее ꙋзьме.“[1]) Да се ово место како ваља разуме, треба знати да су Дубровчани радо вршили по трговима српским радњу крчмарску, а још највише на најважнијем тргу у Брскову; после да је полицијска страна државне управе у српскоме краљевству односно доста развијена била (развијенија но у осталих словенских држава по Маћејовском);[2]) на послетку и то, да је већ у тринаестоме веку по суседним земљама било правило, да се од стране власти утврди цена, по којој ће се потребна храна и пиће продавати.[3]) „Уцјен“ није ништа друго већ красна српска реч за оно што би ми данас рекли „полицијска такса јестива и пића.“ Што мед у српској држави долази под „уцјен“, то значи, да је он предмет велике, опште потрошње; што се крчмарима дозвољава да поред „вина без воде“ продају и „мед у уцјен“, то значи да се мед трошио као пиће. Ја ни мало не сумњам, да реч „мед“ у напред наведеноме споменику долази у смислу у коме народне песме певају „медовину.“ У осталом, медовина је прастари напитак индо-европских народа (у Германаца Meth).

Да ли се мед у природном стању, или и као медовина, на стране тргове извозио, томе за сада немамо никаквих помена. Ако и јесте, биће да је тај извоз од са свим споредног значаја. —

---

[1]) Mon. Serb. 17.

[2]) Маћејовски, Историја слов. права, превод др. Н. Крстића I, 215.

[3]) Muratori, Antiquitates Ital. II, 822 наводи такву једну уредбу од 1249 год. — У Угарској је још Бела I (год. 1061—1063) прописао цену, по којој се разни предмети трговине и свакодневне потрошње имају продавати. Horvath, Gesch. v. Ungarn. I, 59. С почетка XV. века у Дубровнику је таксирана била и цена сиру. „Et quod caseus ipse seincopo non possit vendi altre quam folleris octo pro libra qualibet. Пуц. I, XXXIV.

Гајење свилне бубе, није се ни из далека приближавало оним размерама у којима се чела гајила, али је свакојако занимљиво, да налазимо трагова да се већ у половини четрнаестога века свилна буба у српским земљама гаји и сирова свила на страну извози.

Обделавање свиле било је у време Немањића још једнако нова привредна грана у Европи. Истина, семе од свилених буба донели су из Серинде у Цариград још год. 550 два калуђера, а мало за тим (између 552—555 год.) пресадише и бели дуд на грчко земљиште у Европи.[1]) Али све до пред свршетак XII-ог века неговање свилне бубе као и ткање свилених материја, остало је ограничено на Цариград, Коринат и Тиву, могућно и Солун, и на вредне Мавре у Шпанији. Занимљиво је, да је византијско свилоделство онога доба било поглавито у рукама Јевреја. Рабин Венијамин из Туделе, који је у другој половини XII-ог века путовао из Новаре на исток, казује да је Јевреја било мало не у свакој приморској вароши грчкој, и да су се занимали поглавито свилоделством и пурпурисањем.[2]) Краљ сицилијски Рожер, ратујући с Византијом год. 1146 одвео је с византијског приморја Јевреје, као ратне заробљенике, у Сицилију, па с њима пренео и онамо обделавање свиле.[3]) Од тога доба поче и по Италији да хвата корена ова грана радиности, особито с успехом у Ломбардији и Мљецима. Али у Ломбардији тек од год. 1300 почеше садити дудово дрво у већем размеру, и кроз четрнаести век италијанске су радионице увозиле сирову свилу, купујући је нешто у Шпанији а нешто на истоку.[4]) У ово доба, у које је свила тако на цени, ми налазимо да се свилна буба у српској краљевини негује. Краљ Дечански да-

[1]) Riiter, Erdkunde, VIII, 550.
[2]) Zinkeisen, Geschichte Griechenlands, I, 778.
[3]) Muratori, Storia d' Italia, VII, 99.
[4]) Hallam, Middle Ages, стр. 623.

јући цркви хиландарској два човека, Захарију и Михаља у Пилоту, вели: остависмо ихь да давају црьквн свиле за вьсако годиште свиле Захарии 4 тисѹке а Михаль две тисѹке.[1]) Као што г. Даничић у своме речнику вели, овде се без сумње мисли толико тисућа чаура (кокона). То се мисли и у другоме споменику, у коме Душан наређује да неки људи у доњем Пилоту дају сваке године цркви Аранђеловој у Призрену „свиле сто тисѹкь, волю сто перьперь.“[2]) Пилот је као што се зна у Метохији, не далеко од Призрена.

Извесно је дакле, да се у време Душаново свилна буба у српским земљама гајила. Из познијега времена (из пол. XV-ог века) имамо споменик, из којег се види, да се она редовно из српских земаља и извозила, јер се једном приликом извоз тај забрањује: „ѹ Дубровникь оловѡ, свила, црьваць и восакь да не иде.“[3]) С друге стране знамо, да се сирова свила увозила у Италију поглавито у два облика: у коконама и већ одвијена.[4]) Могућно је, да се у наведеном примеру свила мисли у оба облика.

4. Напред смо видели од како је великог значаја било сточарство у српским земљама у средњем веку.

Међу тим, ко с пажњом проучава наше старине не ће моћи а да не опази да баш у време српске самосталности и **пољска привреда** из једне десетине година у другу, све до већег значаја долази. Ако пођете од најранијих писмених споменика наших па идете напред к петнаестоме веку, све се то чешће сусрећете с местима, у којима је реч о њивама, воденицама, воденичиштима, млиновима, о шеници, овсу, просу, брашну, о воћу, о виноградима све до самих позитивних података о извозу жита из српских крајева четрнаестога века.

---

[1]) Mon. Serb. 97.
[2]) Гласник XV, 287.
[3]) Mon. Serb. 475.
[4]) Hallam, 623.

Стеван Немања, ујединивши српске земље у једну државу, и у јединству државном — (онаком какво је онда могло бити) — давши народу јемство за сигурност с поља и за ред унутра, — положио је прве и основне темеље напретку пољске привреде у српским земљама.

Главна сметња развитку пољске привреде, — несигурност — и ако не потпуно и савршено, ипак у врло великој је мери уклоњена била установом краљевства и једне народне династије. Али је остала друга једна технична сметња, — сметња која карактерише средњовечну периоду свију народа — оскудица у радној снази, оскудица руку.

Немањићи су се трудили, да и овој незгоди доскоче, наравно према појмовима оног времена. У цељи да се земљишту задржи и осигура радна снага, издавани су сви они закони, који ограничавају слободу земљорадника да може оставити кад хоће земљу коју обделава. Да богме да са нашег данашњег гледишта оваква мера изгледа сасвим наопака; али оном се времену она чинила не само удесна него и једина могућна. Ова би ствар заслуживала нарочиту једну студију. Краљ Владислав, краљ Милутин и Дечански пошли су заиста разумним путем насељавајући земљу колонијама са стране.[1]) Али ова, у економном погледу са свим умесна мера без сумње је и онда наилазила у нашег суревњивог народа на тегобе у политичном погледу, осим што се при општим приликама средњега века, т. ј. при општој оскудици радних руку, није у великом размеру ни применити могла. Није остало друго већ да и српска државна власт ради онако, како је видела да се ради и по другим суседним земљама и нарочито баш у

[1]) Владислав је довео Сасе у земљу; за Милутина се зна, да је неколике хиљаде Кумана населио у својој држави. У једној повељи он сам помиње нека селишта, која су од старина запустела а која је он населио људма са стране (Mon. Serbica, 63).

најразвијенијој савременој држави, — царевини византијској.[1])

У томе смислу — т. ј. као производ тежње да се земљишту осигура радна снага — ваља разумети оно што Стеван Немања још год. 1198 или 1199 пише: ако ко од монастирских људи утече под заштиту великом жупану или коме другом, да се опет поврати монастиру, а тако и монастир да враћа људе, који к њему добегну.[2])

Какве су мере у духу ондашњег времена наши краљеви предузимали рад поменуте цељи најбоље се види из ових закона:

„Срьбинь да се не жени оу власѣхь; ако ли се ѡжени, да ю веде оу мѣропьхе и да ꙗи є мѣропьшькы законь и оуноучию єє.“[3]) Другим речма: деца из брака земљоделца са ћерју сточара, не ће моћи да се лате сточарства, већ ваља да остану да земљу раде. У истом споменику наређује се даље: ако мајстор какав у селу узима више синова, онда само један од њих ваља да остане на очеву занату, а остали ваља да пређу у ред тежачки, било да узму меропашку земљу или земљу сокаљничку. Ваља ми овде подсетити, да је једна од карактерних црта средњовечног друштва европског: наследност позива.[4]) Даље се утврђује да син тежака, који обделава меропашку земљу, ваља да остане на радњи свога оца и онда, кад књигу изучи.[5]) Ово је место занимљиво, што показује да се још у оно доба налазило српских сељана, који идући за плугом жуђаху и за књигом. У више обзира важно је што се

[1]) Вид. о аграрном законодавству византијском карактеристику у Finlay, History of Greece from its conquest by the crusades to its conquest by the Turks, I, 55.

[2]) Mon. Serb. 6.

[3]) Mon. Serb. 98.

[4]) Средновечна наследност позива и ограничење женидбе на круг једнаког позива, задржало се у јужној Албанији и до наших дана. Hahn, Albanesische Studien, 27.

[5]) Mon. Serb. 99.

утврђује: „поповьсци сынове кто кьнигоу изоучи, да стои с оцемь на своıемь ждрѣбию; ако ли книге не изоучи, а ѡнь да ıє мѣропьхъ. Тежаковог сина књига не може да спасе од тежачких послова и дужности, али поповог сина само књига може од тога да спасе; не изучи ли књигу, онда му не помаже што је попов син, закон га сматра као сваког другог меропха и тражи од њега меропашке работе. На послетку, и Душанов закон наређује (чл. 50), „меропьхь ако побѣгне коуде ѡть своєго господара оу иноу земью или оу царевоу, где га ѡбрѣте господарь ıєговь да га ѡсмоудіи и нось моу разьпори и оуємьчи да є ѡпеть ıєговь, а ино пишто да моу не оузьме.“

Овим примерима да богме да нисмо исцрпли све оно што се о тој стари из наших старина навести даје. Али за нашу потребу овде они нам довољно јасно показују, како се, као и којим начином државна власт онога времена старала, да пољској привреди радну снагу одржи.

Као што смо у уводу споменули, у тежачком реду у средњовечној српској држави, било је људи којих су дужности и обвезаности према баштинику биле нешто јаче по дужности и обвезаности осталих тежака. У чему је материјална разлика међу сокаљницима и меропсима најбоље се види из једне повеље краља Дечанскога, у којој се вели: „сокальникомь законь: пьшенице мьть, проса мьть, ѡвьса мьть, винограда мьть; .... а се законь мѣропьхомь: кто землю дрьже, да ѡроу 6 мьти пьшенице, ѡвьса 2, проса 2, винограда мьть мѣромь; — — — сѣно да косе како и мѣропси тако и сокальници и вьси маисториıє.“[1]) Споменик овај од неоцењиве је вредности за проучавање пољскопривредних одношаја у српском краљевству. Обраћам овде за сад само мимогред пажњу на то, да је пшеница поглавита врста жита у српским земљама XIII и XIV-ог

[1]) Mon. Serb. 97. 98. — Упореди и зак. Душанов. Чл. 34.

века; за тим овас и просо. Просо је постало познато на западу, нарочито у Италији тек у другој половини XIII-ог века пошто су се крсташи, освојивши византијску царевину с њиме упознали. Већ само тај један факт, што смо ми у XIII-ом веку имали једну врсту жита више него западна Европа, показује, да је наша пољска привреда била развијенија од обичне пољске привреде народа на западу.

Даље занимљив је начин на који се површина обрађевина мери а на који је и г. Даничић у свом речнику пажњу обратио. У наведеноме примеру површина се мери на мате. По другим споменицима налазимо да се мери на каблове.[1]) И мат као и кабао пре свега су мере кубичне (мере запремине), па се овде преносе на површину. Овај је начин рачунања занимљив и с тога што показује, како се још у средњем веку тежило да се разне мере сведу на једну основу, тежња која и ако је тако стара, тек се на крају прошлог века у француској системи мери остварила. Разлика је у томе, што се у нас мера запремине или мера кубична узела па применила као мера површине, док се у француској системи обратно мера површине узела па применила на јединицу за меру кубичну и меру тежине.

У осталом мат је не само у српским земљама већ и у свима другим земљама оног времена и једно и мера запремине и мера дужине. На мате се мерило жито, со и течности, и како видесмо и површина обрађевина, у оно доба ван Србије у Бугарској, у Византији, у Италији, Немачкој, Француској, на кратко у целој Европи. На западу се мат зове modius или и Mata (у Италији)[2]) а и muid (у Француској). У Италији се у мат, као меру површине, рачунало од прилике 266 квадратних хвата, или

[1]) Краљ Дечански пише у једној повељи: нњива оу баньи кьблом ле, нњива прѣдь нѣкоу кьбломь к. итд. Гласник XI, 135.

[2]) Вид. те речи у Du Cange Glossarium mediae ac infimae Latinitatis.

једна трећина дана орања од 800 квадр. хвата.[1]) У мат као меру за жито, со итд. рачунало се у Италији и Француској 16 стара (sextarius). Као у Млецима и у Дубровнику, тако се у нашим земљама жито мерило још и на старе и каблове.[2]) Ако смемо узети да је товар и мат једна иста мера, онда је се у српским земљама у један мат рачунало 14 стара.[3]) Узевши у поглед да се у Млецима рачунало у 1 стар 92 литре, то мислим не ћемо бити далеко од истине, ако кажемо да је мат, на који се у нашој страни рачунало, имао тежину између 1200—1400 литара. Да и тачније определимо тежину једнога мата нисмо у стању по материјалу који нам је при руци. —

Из напред наведених примера види се, да је пшеница у пољској привредној системи нашег народа у средњем веку заузимала важније место, него што би се према општим ондашњим приликама мислити могло. Почем је сваки меропах по закону био дужан да обрађује по 6 мата шенице а само по два мата овса и проса, то је очевидно највећи део српских њива у оно доба био засејан пшеницом. Према томе не ће бити основано што неки мисле да се наш народ у оно доба ранио поглавито овсеним хлебом.

Ово јако сејање шенице врло је добар знак за напредност наше пољске привреде у четрнаестоме веку. Без сумње њему се у неколико има приписати један општи факт наше економне историје. Средњи век свију осталих европ-

---

1) „Jugerum unum sedes 240 et in latitudine pedes 120 faciunt terram modiorum 8.“ — Du Cange, 461 париског издане.

2) „Једань старь пшенице а дрꙋгы старь глотине сокоп“, Mon. Serb. 531. — „платити за всаки старь (просе) два десети динари.“ Пуцић I, 113. — „да даю по 4 кьбле жита.“ Mon. Serb. 192. „кьбьль жита волꙗ перперь динарьми..“ Душ. Зак. Чл. 50. — Даничић преводи кьбьль са modius; али судећи по ценама жита, ја налазим да наш кабао одговара италијанском стару.

3) „Да даю црькви масла десеть товарь, а оу товароу четири на десете стари.“ — Гласник XV, 288.

ских народа карактеришу врло честе и интензивне гладне године. У Енглеској нпр. од год. 1069 па до год. 1358 била је 121 гладна година, дакле сваке треће године.[1] И у српским земљама било је у тринаестоме и четрнаестоме веку чешће гладних година него што се то данас дешава, али ни издалека тако честих као у другима сувременим државама. Овај се повољан резултат има, као што споменух, у неколико приписати јаком сејању шенице, за тим сејању проса, којега се обделавање у остале европске земље позно пренело и споро ширило; на сву прилику и томе што је у житницима краљевим, црквеним и властелинским свагда било приличне готовине, те се народу у нужди имало од куд да помогне. Без сумње је један: и то важан узрок томе резултату и то, што се у четрнаестоме веку у српским земљама сејала и озимица. У једном се споменику нашем нарећује да меропси: „ѡроуть дьнь ѥсенине и дьнь пролѣтине.“[2]) И у другом споменику Душан пише: „да ѡроу што имь ѥсть законь три дьни ѥсени заманицомь, и тріи дьніи прѣмалѣтине.“[3]) — На послетку и сразмерно жив саобраћај с Италијом, имао је у томе резултату нешто своје заслуге.[4])

---

[1]) Kiesselbach, der Gang des Welthandels, 233.

[2]) Mon. Serb. 63.

[3]) Гласник XV, 277.

[4]) Занимљиво је, да је народ наш давна опазио какву услугу чини трговина у оскудним годинама. У народној песми, у којој се описује како су свеци напустили гладну годину на народ, не би ли се овај усетовао те престао чинити безакоња, вели се даље да се народ тиме не усетова, јер:

„У некога жита прољетнога,
„У некога жита и сијена
„Преко мора лаће долазише,
„Те годину тако претурише.“

Петрановића Срп. Нар. Песме, издање Срп. Ученог Друштва стр. 3.

Сејање три разне врсте жита с јаким превлађивањем шенице, орање јесење и пролетње, карактеристични су знаци, који изводе нашу пољску привреду у ред најразвијенијих и најнапреднијих пољских привреда четрнаестога века. Пољска привреда у српским земљама под Душаном стоји врло високо изнад пољске привреде нашег народа у Турској деветнаестог века, кад се он ограничава готово искључно на једну врсту жита — кукуруз и зна само за пролетње орање.

Још један знак ондашњег привредног развитка имамо у разноврсности чињеница, које су у оно доба испуњавале појав правог и потпуног газдинства. Цркве и властела, као велике пољске газде, имале су у својој баштини: њиве, винограде, ловишта, млинове, ливаде, вртове, осим планина.[1]) Како се поред њива, винограда и планина, често спомињу и воћњаци и перивоји, то је сва прилика, да се у старом нашем краљевству доста воћа гајило. О перивојима наше модерне појете певају као оно персијске појете о ђулистанима; реч се тако окружила цветним колом, да чисто мирише и одмах вам пред очи изводи руже, зумбул и љубичице. Али јако сумњам да је наш добри стари краљ Дечански гледао перивоје у тако ружичним осветљењу. Сва је прилика да је перивој у оно доба значио башту за зелен, и да је краљ Дечански пишући у дародавним повељама ону реч мислио на пасуљ, сочиво и најмање на још два зеља, које св. Сава прописује у овом типику за храну калуђерима.[2])

---

[1]) Краљ Дечански даје црквама: селишта с њивама, виноградима воденицама, планинама, са зимовиштем, воћем, ливадом; у истој повељи он спомиње: „стас с виноградима, воденицама с периволем и планином, итд. Гласник XI, 133.

[2]) О пасуљу имамо један спомен из архива млетачког. Listine II, 14. — По типику св. Саве храна је калуђерима хиландарским у дане строгог поста: „сочиво квашено вь водѣ,

По свему што до сада знамо о старој нашој пољској привреди, јасно нам је, да је она, према општим приликама четрнаестога века, заиста била на високом ступњу развитка. Према овоме Замблак није претеривао кад у уводу к животу краља Дечанског пише: „Бѣше и се великааго и славнѣйшаго сръпскаго єзыка, не тькмо воинствеными силами дроугихь єзикь прѣвьсходити, и славою и богатьствомь и мѣста красотою и величьствомъ“ итд. и мало даље:

„Вь всѣхь бо того лѣтѣхь велико обилиє плодовь землꙗ издааше ꙗко оть вьсѣхь иже окрьсть чюдимѣ бити того дрьжавѣ ꙗко и мнозѣмь изь далече своꙗ отьчьства оставлꙗти и тамо прѣходити.“ [1])

Што по споменицима нашим знамо о односно јаком обделавању жита у српским земљама, даје нам мислити, да је и жито чинило један артикао нашег извоза.

У самој ствари ми се сусрећемо доста рано са траговима тога извоза. По уговору међу Дубровником и баном од Травуније од год. 831, овај се обвезује да сваке године шаље у Дубровник мимо 500 волова и 500 оваца, још и 200 товара жита.[2]) Али ипак сва је прилика да је жито до XIV-ог века имало сасма споредан значај у нашем извозу. Ово с тога што је пренос жита на самару врло незгодан и једва да се могао у ванредним годинама плаћати, што је извоз Дрином, Бојаном и Неретвом у маленим лађама тешко могао да издржи утакмицу с доносом огромних количина из Апуљске и Мисира. Најстарији трговачки уговор међу Дубровником и Апуљском[3]) без сумње је уговор

и овоштиа (у часни пость,) мало“, суботом и недељом „два варениа с маслом и охтаподы“, осим тога на извесне празнике још и риба. Разуме се да је у време мрса и храна боља и разноврснија. Гласник XX, 181. —

[1]) Гласник XI, 43.

[2]) Appendini, I, 241, — Макушев, 318. —

[3]) По Енгелу из средине IX века.

о извозу жита. Осим Апуљске и северног приморја африканског, главне скеле са којих су Млечићи, Ђеновљани и Дубровчани у XII, XIII и XIV-ом веку снабдевали Европу житом, биле су Родост у Романији, Варна у Бугарској и Каера у Криму.[1]) С XIV-им веком извоз из наших крајева преко Драча и Олгуња долази до већег значаја, тако да поуздано можемо рећи, да су и у четрнаестоме веку балканско полуострво и јужна Русија главне житне области европске, после Апуљске.

Што рекосмо да с XIV-им веком извоз жита из наших крајева долази до већег значаја, томе можемо навести неколике потврде из наших споменика. Из првих година владе Душанове имамо један споменик, којим он дозвољава Дубровчанима да купују жито по земљи „краљевства“ његовог, наређује да нико од власти не смета у тој трговини ни Дубровчанина који купује ни „землѣнина кои мꙋ продаѥ жито.“[2]) Неколико десетина година позније, Баоша даје Дубровчанима слободу: „да кꙋпꙋю трьговци Дубровьчци по моіои земли и по моихь рѣкахь жито, и да га могꙋ изнести свободно плативши .в. динара ѡдь мантие.“[3]) Још је важнији један ранији документ у коме Баоша дозвољава да „Дубровчани кꙋпꙋю и продаю всаки трьгь и жито, и да поносе кꙋде ѥ нимь драга, и да плакꙋю царинꙋ, како ѥ прьво било по .в. динара ѡть мантиѥ.“[4]) Из овога споменика види се, да се жито много пре Баошине власти из Зете и Албаније извозило. Из једне хронике дубровачке знамо, да се од прилике сто година пре Баошиног времена, т. ј. год. 1272 од становништва дубро-

[1]) Cibrario, II, 221. О житној трговини Италије с Истоком у средњем веку имају податци у Pratica delle mercatura од Балдучија Пеголотија, коју на жалост не могох добити.

[2]) Mon. Serb. 119.

[3]) Mon. Serb. 204.

[4]) Mon. Serb. 193.

вачког одбиле последице оскудице у храни изненадним довозом жита (овса и проса) из Албаније.[1]) Дубровчани у знак признавања примише срећног трговца за свог грађанина, у њему је основач славне куће Соркочевића.

О извозу жита из области која почиње од Олгуња па до Авлоне и иде на исток до Шаре (обухватајући без сумње равну Метохију) имамо још и споменика у млетачком архиву.

У уговору између Млетака и Карла Топије „кнеза од Албаније и господара од Драча“, од год 1386, овај се обвезује да Млецима даде, ако им устреба, искључно право на житну трговину у његовој области.[2]) — Кад је с почетком XV-ог века Албанија и већи део Зете дошао под власт млетачку, Которани моле да Бојаном и Дрином могу извозити жито за потребу свога града, што им Млечићи и дозвољавају, и дају потребне наредбе начелницима у Драчу и Лешу.[3])

И у дубровачком архиву има из петнаестог века споменика који то исто сведоче. Овамо нарочито иде оно писмо дубровачке општине Балабан-бегу од Арбаније, у коме веле: „ако пошлете продати жито или просо, морете послати и продавати на вашу волю и за понось сь барке в кѫкю гдѣ се продае и за кѫкю некѥте платити ништорь;

---

[1]) Дубровачка кроника у Макушева стр. 323.

[2]) „Secundo: obtulit et promisit dicto nomine quod si ducale dominium et comune Venetiarum volet habere tractum frumenti in dominio ejusdem domini Karoli, ipse D. K. concedet ducali dominio ipsam tractam, et non permittet, quod aliqua alia persona habeat ipsam tractam.“ — J. Шафарик Acta Arch. Ven. I 235. Овај је уговор удешаван противу интереса дубровачких.

[3]) Respondemus: „quod sumus contenti quod possint extrahere de flumariis nostris Albaniae de anno in annum frumentum neces sarium pro usu civitatis nostrae Cathari, et scribemus rectoribus nostris Durachii et Alexii.“ — Acta Arch. Veneti, II, 40.

вьсе кемо ми платити, ако ли кєте просо намь ѡпкини послать, вьсе што га пошлете хѡкемо га примити и платити за вьсаки старь двадесети динари, ѥрь намь за ѡпкинѣ трѣбѣє."[1]) Овај је споменик занимљив не само што потврђује, да се из напред обележеног краја српске државе жито и нарочито просо извозило, не само што даље показује како је цена једноме стару проса стојала у средини XV-ог века, већ још што нам даје опажати, како је у Дубровнику житна полиција развијена била, како се власт бринула да свагда у граду има доста жита, како је храбрила довоз разним олакшицама и како је постојала особита зграда, у коју се жито стоваривало и продавало.

О ценама жита у оно доба не знамо за сада шта много казати. По једној белешци из Пегологијева дела, коју је Чибрарио саопштио, знамо да се на италијанским трговима од европских жита највећма ценило оно из Родоста, понајмање оно из Варне.[2]) Познато је да се ниједан предмет трговине из године у годину ценом својом тако јако не колеба као жито, али с друге стране да је колебање то малено кад се узму у поглед средње цене великих периода. Да богме да су се годишња покретања житних цена у средњем веку мицала у много ширем оквиру него у наше доба. По белешкама које је Чибрарио прикупио и разрадио цене су се житу на трговима северне Италије у XIV-ом веку мицале: између 3 и 14½ солида вијенска за 1 стар турински у првој четвртини тога века; — између 6 и 27 солида за 1 стар у другој четвртини; — између 8 и 32 солида за стар у трећој четвртини.[3]) Другим речма, у оскудним годинама цена је житу била четири пута онолика, колика у године средње обилатости.

---

[1]) Пуцић, Срп. Спом. Дубров. Арх. I, 133.
[2]) Cibrario, II, стр. 221.
[3]) Cibrario II, 234.

На жалост, извори који су ми при руци врло су оскудни подацима о цени жита у четрнаестоме веку у нашој страни. Из једног споменика мљетачког архива знамо да је се године 1305 у Дубровнику 1 стар жита ценио на $1\frac{1}{2}$ перпер.[1]) У Душановом се законику један кабао жита цени на 1 перпер.[2]) Жупан Сенко, у једном писму, у коме нема назначена година, али је на сву прилику с краја XIV. века, вели да продаје товар жита за 10 перпера,[3]) што (рачунајући 14 стара или каблова у товар или мат) чини пет седмина једног перпера за кабао. Почем се при извозу жита из Зете и Албаније у XIV. веку наплаћивало 2 динара од мантије на име царине, и почем је обична царина извозна у оно доба чинила 2% од вредности, то излази да се једна мантија жита ценила на 100 динара, што рачунајући 12 динара у перпер, чини $8\frac{1}{3}$ перпера. Како мантија као мера за жито очевидно није друго већ што и мат, то је за основу поменутој царини узета цена од $7\frac{1}{7}$ динара од стара. Овде можемо додати да се и у Цариграду године 1366 један мат шенице продавао за 6 флорентијских дуката,[4]) или стар по 6 седмина једног перпера. По овим подацима најнижа је цена једном стару жита у нашим крајевима у XIV-ом веку била $7\frac{1}{2}$ динара, највиша 18 динара (свагда рачунајући 12 динара у перпер а два перпера у дукат). Мислим да по свему не ћемо бити далеко од истине, ако кажемо, да је средња цена једноме стару жита у четрнаестоме веку у нашим крајевима била = 1 перпер, — цена, која се спомиње и у Душановом законику. Цене испод 1 перпера значиле би по томе обилате, а цене изнад 1 перпера, оскудне године.

---

[1]) Acta Arch. Ven. I.

[2]) Да дају кабао жита волы перпер динари.

[3]) „И ћꙋ ꙋдати мога жита, ѥрь ми те товарь продавати по .I. перьперь." Mon. Serb. 247.

[4]) Cibrario, II, 297.

Како динари Душанови боље врсте теже 1.35 грана и како су се ондашњи бољи новци ковали у финоћи од 11:12, то можемо рећи да се у време Душаново 1 стар жита у српским крајевима продавао по 14.85 грам. чистог сребра.

У исто време у северној Италији продавао се 1 стар турински (по рачуну Чибраријеву [1]) у средњу руку по 4.92 франка, или 22.14 грама чистог сребра.

Допуштајући да је турински стар нешто јачи од стара на који се у Србији мерило, ипак разлика је у ценама таква, да се жито из српских крајева у Италију с кори-шћу извозити могло. Па, као што напред показасмо, оно се заиста и извозило.

Осим жита, сва је прилика да се из српских крајева у XIII и XIV-ом веку и лан и кудеља извозила. У нашој страни балканскога полуострва од старина се много лана и конопље обделавало. Стара је Тракија у грчко доба била на гласу са свога лана. И данас у Старој Србији, нарочито у околини Лесковца, много се лана обделава и на страну извози.[2]) У средини између ова два доба, и још у времену кад је ланена пређа чинила главни део у рубљу свега европског друштва (почем је памук био јако на цени), не може бити, да се обделавање лана није у српскоме царству у великом размеру вршило. Да се лан заиста обделавао, то се бар види из једне повеље Душанове, у којој он наређује: „да даѥ стась ѩгнѥтиноу и испорькь и льна тріи десети повѣсьмь."[3])

За сада немам при руци никаквих доказа из наших споменика за извоз овог пољско-привредног производа. Али Марини тврди да су Млечићи из ових крајева заиста извозили ланену и кудељну пређу.[4]) Тако и Дари.[5]) Деди-

[1]) Cibrario, II, 232.
[2]) Hahn, Reise v. Belgrad nach Salonik стр. 27.
[3]) Гласник XV, 305.
[4]) Marini, L. II, 112.
[5]) Daru, II, 97.

версис, међу предметима које Дубровчани на стране тргове преко мора извозе, наводи и лан. Што су Јакињани у својим трговачким уговорима с Дубровником баш нарочито гледали да лан заштите,[1]) то је један посредан доказ да су Дубровчани заиста извозили на ту страну лан. А врло је за веровање, готово извесно, да је, ако не сав лан који су Дубровчани извозили, а оно бар већи део, долазио из крајева српског царства. У осталом још у оно доба, доста се лана доносило за западне тргове из Крима и јужне Русије.[2])

Виногради су суштаствени део пољске привреде онога доба. Није било властелина, није било цркве ни намастира, на кратко није било баштиника који није имао својих винограда. Да богме да су их краљеви имали на све стране и још мимо њих подруме у које се стицала „чабрина" (десетак од вина) из свију осталих винограда. Наш велики Стеван Немања, поред величанственог свог политичног рада, поред прикупљања и уједињавања своје растурене „дједине", не заборавља да сади и винограде.[3]) Усталачни и вешти Дубровчани не пропуштају да се послуже сваком приликом те да по који педаљ Немањине земље засаде својом лозом.[4]) У време мира највећа већина српског народа троши добар део своје радне снаге на винограде. „Копање винограда" је кулук,[5]) и „чабрина" је дажбина која у ондашњој српској држави заузимље важно место у

[1]) P. Matković, Rad· XV, 23.
[2]) Cibrario, II, 243.
[3]) „Два винограда насадихь." Mon. Serb. 6.
[4]) „Да не покриюте ни юдьне педи (землю кралѣвьства ми) или лозовь или житомь или воћемь коимь", пише Дубровчанима краљ Радослав. Mon. Serb. 20.
[5]) Ѡсвободихь ѡдь вьсаке работе кралѣвства ми, ѡдь позоба и ѡдь воиске и ѡдь винограда и ѡдь сѣнь." Mon. Serb. 113. — У време краља Дечанског по закону сваки је меропах црквени био дужан да ради 2 а сваки сокаљник 1 мат винограда. Mon. Serb. 99.

економном и финанцијском кругу. Али не само у Србији — по свима европским крајевима где су климатични одношаји допуштали обделавање лозе винове. Виноград је један од представничких знакова средњовечног друштва европског. Властела свију оновремених земаља европских имала је једну исту и заједничку слабост — необичну оданост к вину. Хронике и предавања германских и романских племена из онога доба имају једнако вински мирис, који јако подсећа на пехаре, чутуре, на винске мешине и тулуме средњовечних јунака наших народних песама. И по манастирима се осећају „сушна и знојна времена“, па се по манастирским трпезаријама пије кад мали а кад богме и велики „крусовој.“[1])

Да ли се и вино из српских земаља извозило? По споменицима који су српски писани, до сада не могох наћи томе доказа. Али да се оно доиста извозило, и то право у Млетке, томе имамо сведочанства у не једноме споменику млетачкога архива. У једноме из времена између 1313 до 1316 год. изреком се помињу две лађе „које су донеле вино из земаља краља Рашког у наше земље.“[2]) О довозу вина „из крајева Словеније“ (de partibus Sclavoniae) има и више споменика у млетачком архиву, па како Млечићи врло често у границе Словеније узимљу српске земље све до Олгуња, шта више у понеким споменицима баш по преимућству тако називљу српску државу, то је могућно и вероватно да је вино, које се ту спомиње, из наших крајева, ма да у исто време није немогућно да се мисли и вино из Хрватске, како то г. професор Сима Љубић узимље.[3])

---

[1]) Види Типик св. Саве Гласник XX, стр. 179 и 182.

[2]) Officiales grossorum de Raxia satisfaciant paulum II lignorum, „que adduxerunt vinum de terris regis Raxie, contra nostros.“ Listine, I, 179.

[3]) Фебруара 13 год. 1338 млетачки сенат одлучује: quod Ribolium et vinum, „quod conducetur de partibus Sclavo-

Да Мљечићи под именом „словенског вина“ мисле баш нарочито вино из српских крајева види се најбоље из једног документа мљетачког архива од 14. Априла 1345. Ту се каже, како се из словенских крајева и из Апуљске (de partibus Sclavoniae et Apulee) доносило у Мљетке вино „у великој количини“ (de quibus consueverat vinum Venecias in magna copia aportari), од којега је довоза општина имала велике користи, али је тај довоз престао, од како су завели увозну царину од дуката на анфору; сенат по савету царинске управе одлучује да се та царина укине, не би ли довоз вина опет оживео, па као објашњавајући шта разуме под вином словенским, вели, да увозну царину не ће плаћати, вино из Шибеника и (из земаља) од Шибеника на ниже све до Крфа и од Крфа овамо на више“, као што је не ће плаћати ни вино из Апуљске.[1])

Ја јако подозревам, да нису у Мљецима од словенског вина и вина апуљскога фабриковали малвасију, за коју су Мљеци били заиста главни трг. Један део мешина (тулума) у којима се однело српско вино у Мљетке, враћао се дома

nie, quod venditur ad ripas communis“ итд. „solvat officialibus de Rivoalto grossos duos pro qualibet anfora pro dictis ripis.“ — Listine, II, 33. — Да Мљечићи под Славонијом много пута баш саму Србију мисле томе има доста споменика у Мљетачком и Дубров. Архиву. Најбоље се то види из Acta Arch. Veneti I, 185, где се о цару Урошу говори као о „serenissimi domini imperatoris Sclavoniae“; и из Acta Arch. Ven. I, 186, где се о Баошићима говори као о властели „maritimae Sclavonie“; и из Acta Arch. Ven. I 407 где се кнез Лазар спомиње као: „Conte Lazaro signor de Sclavonia.“ — У латинским документима дубров. архива, у којима је тако често реч о „Славонији“, свагда се мисле само српске земље.

[1]) „Quod vinum de Sibinico et de Sibinico ultra inter culfum, inteligendo de Corfu e a Corfu citra итд.“ Listine, II, 243.

напуњен „слатком малвасијом“, и многи честити властелин наш пун добре вере наздрављао је својим гостима малвасијом, и не сневајући, да је то његово рођено вино из његова винограда, које је само путовало у Млетке где га је вешта́ латинска рука замедила и у малвасију прекрстила.

Имамо још да додамо, да је сва прилика да се у оно доба извозило из српских земаља и разно рашће, које служи за бојадисање (броћ, шумак, кора јасенова итп.) Бојадисање је у оно доба било главна чињеница по свима гранама радиности, и у Мљецима, Флоренцији, бојарска је радња цветала као и у Цариграду, Солуну, Тиви и Коринту. У самом народу српском бојадисање је старинска, права народна вештина. Справљање боја, примењивање њихово на вунену и ланену пређу, мешање њихово у свакојаким шарама, све чему се и данас дивимо, тек је само окрњени и потамнели остатак онога цвета, којом је бојадисање у домаћој нашој радиности у време наше државне самосталности цветало.

Него једини спомен о извозу материја за бојадисање, који за сада знамо, односи се на кримез које се по нашим споменицима народним именом зове — црвац. Да се заиста кримез или црвац из наших крајева извозио, о томе имамо сведочанство Диверсисово, који међу предметима које Дубровчани из Србије и Романије довозе, спомиње и „cremexinum.“[1]) За тим имамо друго сведочанство у једном писаном споменику од године 1454 којим се забрањује тај извоз: „8 Дꙋбровникъ олово, свила, црьвьць и восакь да не иде.“[2]) —

5. Рударство је после сточарства и земљоделства најстарија привредна радња у крајевима које је српски народ у седмоме веку заузео, и у којима је у тринаестом и четрнаестом веку тако величанствену зграду подизао.

[1]) Dediversis, у Макушева стр. 359.
[2]) Mon. Serb. 475.

На неколике трагове о старини рударства у западној половини српских земаља, ја сам већ на дру̂гом једном месту пажњу обратио.[1]) Али и у басену Дрининои (Сребрница, Подриње) и у басену Моравином (Кучајна) као и у Пекском (Мајдан-Пек?!) без сваке сумње, олово, сребро и бакар доста су се рано обделавали. У Сирмијуму, с ону страну Саве према нашем Шапцу, у време римских царева била је једна од најзнатнијих провинцијских ковница римских, која је — као обично што је случај с ковницама у оно доба — потребни јој метал негде у околини црпла. Налазе се римски новци, који су ковани у Таурунуму,[2]) (данашњем Земуну, који је онда служио као пристаниште Београду), и нарочито се многи новци налазе, који су ковани у Виминацијуму (Браничеву).[3]) У десетоме веку онај крај Србије у коме лежи Кучајна и Мајданпек налазе се несумњиво у врло напредном стању. Арапски земљописац Масудија (+ 957) у своме земљопису говори о Кучајни и Браничеву као о важним трговачким местима.[4]) Тако и други један географ арапски Едризија (+1175—1186) описује Градиште, као важну и добро насељену варош, у богатој равници, добро обделаној, плодној житом и добро наводњеном, и мимо све то додаје још, да она води и велику трговину.[5]) Како је Браничево било важно и богато место, види се и по томе, што се око ниједнога града у северној страни српских земаља, — с изузетком једног Београда.

[1]) Гласник XXV стр. 242.

[2]) Angerii Gislenii von Busbeck, Vier Sendschreiben der türkischen Botschaft, стр. 36.

[3]) Rinks, De veteris numismatis, 143. — У нашем народном музеју има више новаца римских, који су ковани у Виминацијуму.

[4]) Lelewel, geographie du moyen âge, III, 49. У Масудија се Браничево пише „Бранчабин"; Кучајна: „Кхашанин"; у најстаријим латинским споменицима „Guduscani."

[5]) Lelewel, III, 102.

— није толико крви проливало као око Браничева.[1]) Важности његовој издао је сведочанство и св. Сава поставивши у њему владичанску столицу. Све ове околности скупа, дају нам мислити, да је у околини Браничева (у Кучајни и Мајданпеку) рударство још доста рано развијено било.

Да се већ у деветоме веку сребро са златом помешано извозило на море и преко мора у Млетке, о томе има спомена у једној дубровачкој хроници, о којој већ имадосмо напред прилике да говоримо.

И ако дакле не можемо казати, да је рударство у српским земљама тек под краљевима из дома Немањића отпочело своју историју, ипак казати можемо, да је тек под њима у тринаестоме веку почело да у пуноме јеку напредује, и да је под њима у четрнаестоме веку достигло свој највиши развитак.

На овај развитак рударства у Србији, а на по се на обделавање руда у којима има сребра и злата, пресудан е утицај вршила цена драгога метала на сувременоме тргу светском. Данас се већ може сматрати као доказана ствар, да се од почетка дванаестога па све до петнаестога века, готовина драгога метала у Европи све једнако смањивала.[2]) Нарочито је сребро расло у цени и према злату и према другим добрима. Док се до XII-га века, у опште узевши, на европским трговима могло добити за 1 драм злата пуно 12 драмова сребра, у тринаестоме није се могло добити

[1]) Византијски историци из XI и XII-ог века често говоре о Браничеву; тако Теофилакт год. 1081, Ана Комнена 1114, Кинам и др. Види. П. J. Шафарика Старожитности II, 3, стр. 612. — Угарски краљ Стеван II (1114—1131) ратовао је с византијском царевином узевши за повод оштете, које Браничевци починише угарским трговцима. Маџари га заузеше год. год. 1154; Бугари га сматрају за свој још у 1186, али је већ 1189 у несумњивој власти Стевана Немање.

[2]) Види Peschel „Ueber die Werthschwänkungen der Edelmetalle“, у „Deutsche Vierteljahrschrift“, № 64, 1869.

више од 11, у четрнаестоме у опште једва нешто преко 10 драмова. Ова премена у одношају вредности сребра к вредности осталих добара, понајпре се осетила онде, где су се велике вредности стицале — у коморама владалачким. У ондашњем детињству финансијском мало не свуда се по Европи у владалачим ковницама мислило, да се злу доскочити може, ако се у новац, који се примао по извесну неку вредност, нпр. у динар, стави мање сребра но до тада. У самој ствари детериорисање новца, т. ј. смањивање његове чистоће и тежине, једнако траје све до свршетка петнаестога века. Поскупљивање сребра на светскоме тргу у оно доба даје се лепо пратити у збирци српских новаца. Новци се ти све постепено лакше кују; тако док динари српски из прве половине тринаестога века имају пуно два грама сребра, најкрупнији динари Ђурђа Бранковића (из средине петнаестог века) имају само 1 грам сребра.[1])

Дуго се по Андерсону мислило, да је ово поскупљивање драгога метала дошло услед великих трошкова, које су крсташки ратови стали. Али новија истраживања изазвала су сумњу у то тумачење и открила трагове отицању сребрне готовине из Европе у Источну Индију.[2]) Ова нова теорија добива врло добру потврду у резултатима, до којих долазимо изучавањем новчарских прилика у нашим крајевима. Да је Андерсоново тумачење основано, то би се истина поскупљивање новца на западу дало разумети, али би онда ваљало да је у источном крају Европе и у Малој Азији, где се западно злато и сребро трошило, новац услед ове велике и неочекиване притоке појевтинио. А ми сада

[1]) Ова су питања опширније расправљана у мојој студији „о новчаној системи у српском краљевству“ у Гласнику XXV стр. р. 235 и даље.

[2]) Вид. Wilh. Kiesselbach, Der Gang des Welthandels und die Entwickelung des enropäischen Völkerlebens in Mittelalter, 84. —

знамо, да је и у Мљецима, и у српским земљама, као и у Цариграду и Малој Азији новац све једнако поскупљивао. Појав тај налази свог потпуног објашњења у томе, што су баш услед крсташких ратова трговачке свезе европске с источном Индијом с нова оживеле и нов полет добиле, и што Индија шаљући од тога доба Европи из године у годину све веће количине својих производа, није хтела да у размеру прима друго већ драги метал, по преимућству сребро.[1]) Производња сребра у Европи није могла да држи једнаког корака с отицањем сребрне готовине на исток. Отуда постепено смањивање ове последње; отуда све већа цена сребру, тако да се и обрађивање сразмерно сиромашних рудника плаћало; и у томе на послетку једна од најприроднијих побуда развитку рударства и нарочито обделавању сребрних руда у српским земљама! —

Полет рударства у српској држави почиње се од онда, од како су се Саси по српским рудним местима населили. Биће занимљиво једнога дана потражити ближе податке о насељењу ових немачких колонија и о њиховом политичком и економном положају у српској држави. За сада о њима знамо само оно што има у Душанову законику и још да је Ново-брдска општина ковала своје новце. Ново Брдо било је по преимућству саска колонија; али да је Саса рудара било и по другим рудним местима, то се види из самог законика Душановог. Још ћу овде да додам само толико, да је сва прилика да Саси нису дошли у Србију непосредно из Немачке, већ из Сибиња, куда су се они доселили још год. 1144 дошав са доње Рајне. С почетком

[1]) Ову политично-економну тајну открили су још Дубровчани у оном занимљивом писму њиховом Стевану високом, у коме спомињући скупоцену роба каква је кадифа, тешка свила и бисер итд. веле: „ти такове трьгове не достоеть се ни могꙋ плакꙑти кожами, воскомь и сиреньѥмь, размѣ сребромь, златомь и дразѣмь каменѣмь“ Спом. Дубр. Арх. I, 138.

тринаестога века обузео је био сибињске Сасе неки покрет, који се стишао тек год. 1226, кад им краљ угарски Андрија II. даде особене повластице неке.[1]) Чини ми се да би проучавањем најраније историје сибињских Саса дошли бар на какав траг, који би нас одвео к ближем познавању српских Саса. По Енгелу они су дошли у Србију у време краља Радослава.[2]) Ваља признати, да за ово потврђивање говори једна важна околност: управ у време Радосављево владала је међу сибињским Сасима узрујаност. Ко зна да није одлазак незадовољних Саса из Сибиња у Србију, дао повода, да краљ угарски нарочитим повластицама прекине то исељавање вредних и вештих рудара?! Ко зна да није баш то досељење велике гомиле странаца побудило незадовољство у властеле, те збацише Радослава?! У осталом по „родословију српских царева“ [3]) Сасе је у српске земље довео краљ Владислав (брат Радосављев), а по троношком љетописцу краљ Урош.[4]) Од овога Уроша имамо повељу једну, којом он наређује, како ће се судити спорови међу Дубровчанима и Сасима.[5]) Стари законодавци нису никад издавали законе о одношајима који ће тек настати, већ свагда законе који су практичким одношајима, правом стварном потребом изазвати; и почем правни спорови међу Дубровчанима и Сасима претпостављају да су ови већ од неког времена у редовноме трговачком саобраћају с Дубровчанима, то слободно можемо узети, да су се Саси пре Уроша у Србији настанили, и да је овај само уредио законом правне одношаје њихове према Дубровчанима који су се већ до њега пуно развили. Саси су се дакле досе-

---

[1]) Horvát, Geschichte v. Ungarn, I, 122. —
[2]) Engel Geschichte v. Servien, I стр.
[3]) Гласник XXI, 238.
[4]) Гласник V, 49.
[5]) „Ако бѹде пра сь сасиномь, да бѹде ѥдинь сасимь а дрѹги дѹбровьчанимь, прѣдь тѣми да се расправлаю.“ — Mon. Serb. 51.

лили у Србију ако не још под Радославом а оно за цело под краљем Владиславом, као што у родослову и пише.

Сребра и злата извозило се много из српских земаља XIII и XIV-ог века. Али добар део годишње производње остајао је да се у земљи изради. Златарска је радња врло стара у Србији. О златарима, који кују динаре имају у Душанову законику нарочита наређења.[1]) Може се веровати што Занетија вели, да су са женом краља Стевана Првовенчаног дошли у Србију из Мљетака и вешти златари. Да је мљетачких златара било по српским градовима и много позније, томе имамо и један писмен доказ мљетачког архива. Год. 1318 Мљечићи се жале краљу српском, што је закупац брсковског трга Драгош Балминовић оглобио и у тамницу бацио златара Блажа, мљетачког поданика, који се већ од 16 година у Брскову настанио, те свој занат ради.[2]) Златари су у српској држави имали доста посла већ само новце кујући. Механизам тога ковања био је онда још веома прост и неспретан, тако да је посао нужним начином споро ишао; једни исти калупи нису могли дуго да служе, отуда честа промена калупа и отуда многобројни типови старих српских новаца.

Мимогред буди речено, и радња ливења грубљега метала (бакара и смесе) забављала је доста руку по Србији, не само при израђивању нужне убојне опреме, него нарочито и при ливењу звона, свећњака, мангала и другог прибора за цркве и приватне домове. У нашем народном музеју имају неколики остаци од те наше индустрије ливења у XV-ом веку, који показују много укуса у својим управо елегантним облицима.

Да се сребро и злато заиста из српских земаља извозило у Дубровник и у Мљетке, томе по споменицима налазимо доста доказа.

---

[1]) Душ. Законик Чл. 143, 144, 222, 223, издање Ст. Новаковића.
[2]) Listine, I, стр. 299.

Напред смо већ споменули једну белешку, из које се види, да су Дубровчани већ у десетом веку извозили драги метал из Босне у Мљетке.[1]) У другој једној дубровачкој хроници стоји код год. 1279 забележено, да су босански трговци донели у Дубровник много сребра мешаног са златом.[2]) Диверсис нарочито наводи злато, сребро и олово као извоз наш.[3])

Међу споменицима мљетачког архива има један од год. 1317—1319 којим се наређује да се на име увозне царине наплаћује 3% од вредности од злата и сребра, које било Мљечићи било Дубровчани у Мљетке а преко Дубровника довозе.[4]) Нема сумње да је ово сребро и злато, које се преко Дубровника у Мљетке извозило, из српских земаља. Ваља ми додати, да су баш у време краља Милутина многи мљетачки трговци по српским рудним крајевима пазарили. Године 1300 у Босни је тако рећи у један дан бачено у тамницу 50 мљетачких трговаца.[5]) Другим једним спомеником из истог доба (1317—1319) наређује се колико ће царине Дубровчани у Мљецима плаћати на увоз злата, сребра и бакара.[6])

Напред поменути закон краља Уроша како да се суде спорови међу Дубровчанима и Сасима, може послужити такође као доказ о извозу драгих метала, у колико је он доказ живог саобраћаја дубровачког с нашим рудним местима. Као закупце краљевских доходака по рудним местима ми скоро свагда налазимо или Которце или Дубровчане. У време Кулина бана Дубровчани као да су држали

---

1) Макушев, стр. 313 и 320. Appendini, I, 211.

2) Љетопис Стулића у Макушева стр. 323.

3) „Aurum, argentum, plumbum ... ex Rassia, ex Nova Monte presertim et ex Bosna" итд. Макушев, 359.

4) Listine, I, 156.

5) Listine, I.

6) Listine, I, 162.

под закупом не само доходак банов, већ саме руднике с целим приносом њиховим.[1]) Необични полет дубровачке трговине у средини XV-ог века Апендинија приписује томе, што су Дубровчани закупили били у Ђурђа Бранковића главне српске руднике и начинили општину своју правом ковачницом злата и сребра.[2]) Извесно је, да је у Дубровнику наступила била озбиљна криза кад је једном године 1421 Стеван Високи забранио извоз сребра и злата из Србије. Под утицајем ове кризе писано је оно тако занимљиво писмо, у коме се Дубровчани труде да докажу да је баш у интересу самог Стевана, да се из његове државе извози драги метал, и у коме веле да се скупоцена роба која се у државу његову увози не може плаћати воском, кожама и сирењем, већ златом и сребром.[3])

Године 1461 налазимо, да краљ босански Стеван Томашевић дозвољава Дубровчанима да могу износити „сребро болано" али не „сребро неболано." Mon. Serb. 391. У другом једном споменику истога доба пише, да ће се од сваког трговца одузети све „неболано сребро" које се у њега нађе, „а онои што є болано, да понесе на слободнꙋ или мꙋ ꙋ Дꙋбровникь или инꙋда, кꙋда мꙋ драго." Mon. Serb. 487. Ово „болање" или урезивање белега у сребро које се извози, чинило се без сумње, да би се предупредио криумчарски извоз. Болано је сребро већ на један или други начин платило што је требало држави, па се могло без запреке извести; сребро које није носило „болану" белегу на себи, није платило царину, па се као криумчарско узапћивало.

У нашим се споменицима говори о сребру белом и о сребру гламском. „Ѡдь много славнога гѡсподина деспота Гюргꙗ господара срьпскои земли и к томꙋ примисмо ꙋ по-

[1]) Engel Geschichte des Freistaates v. Ragusa.
[2]) Appendini, I, 232.
[3]) Срп. Сп. Дубр. Арх. I, 138.

хранꙋ ниже речено именовано благо: наипрьво злата ꙋ верьгахь .ї. сакꙋль . . . . и сребра гламскога два сакꙋль . . . . и сребра бела .ке. сакꙋль" итд. — пишу Дубровчани 27 Јула 1441 год. Што се гламско сребро ставља према белом, то је знак да оно није бело; што оно долази одмах иза злата а пред белим сребром, то је знак да је литра гламскога сребра више вредила од литре белог. У самој ствари по белешкама дубровачких хроника ми данас знамо да глама није друго већ сребро помешано с нешто злата. Праве сразмере у смеси тој не знамо за сад на сигурно. Само у једној хроници остало је забележено, да је у ономе гламском сребру, које је краљица Маргита Дубровнику поклонила, у свакој литри било по две унче злата. Како се у једну литру рачунало 12 унча, то је у свакој литри гламе било 10 унча сребра а 2 унче злата; другим речма глама је сребро у коме има око 20% злата. У збирци старих српских новаца у народноме музеју нашем имају неколики динари који изгледају као бледо позлаћени; на сву прилику то су новци од гламе. И у угарском народном музеју у Пешти имају оваки српски новци од гламе.

Рекао бих, да се до доласка саских рудара из Србије извозило на страну поглавито гламско сребро. Наши стари рудари као да нису били вешти разлучавању сребра од злата. У једној се дубровачој хроници изреком спомиње да су дубровачки трговци долазили до необичне добити од 250% купујући од Срба гламско сребро и препродавајући га пречишћено у Мљетке.[1]) На једном другом месту каже се да је ово тако трајало до год. 1274, а у то су време већ могле да се пуно покажу последице од савршенијег начина радње саских рудара.

Сребро се продавало и на стране тргове извозило у плочама, у зрну, и у још једној трећој форми, која се по

---

[1]) Lukari, Appendini I, 227.

нашим споменицима зове плико сребро, него о којој за сада не знамо ништа извеснога, премда је прилика да се под тим именом мисли сребро у витким листовима.[1])

Злато се продавало и извозило у шипкама, које су се у ондашњој Србији као и у Италији звале вергама (verga). Да ли су се ове верге за трговину лиле у извесним размерама, не знамо извесно. Сва је прилика да јесу. Верге, које се спомињу у списку блага Ђурђа Бранковића, тешке су у средњу руку по 1½ ондашње литре.

О цени драгога метала на трговима за сада имамо само у једном споменику нашем трага, и то тек из средине XV. века. У Децембру год. 1442 у Дубровнику се продавала литра сребра по 7 дуката и 22 динара,[2]) или по 7.66 дуката, почем је се тада у дукат рачунало 44 динара (3⅔ перпера).

О цени драгога метала у средини XIV-ог века имамо података у једној тарифи, коју је год. 1356 саставио Јован Кабростина, коморник и поклисар папе Инокентија VI-ог. Из ове тарифе види се, да се у време Душаново на трговима на које се српски драги метал износио, злато продавало по 96 дуката флорентијских за литру или 8 дуката за унчу; а сребро сасвим чисто, по 8 дуката за литру. У тарифи се тој даље каже, да се литра сребра римског продаје по 7 дуката и 10½ гроша, а литра сребра из Арагоније, Тоскане, Сардиније „и других оваких крајева“ по 7½ дуката. На сву прилику ово је била и обична цена српскоме сребру у средини четрнаестога века.

---

[1]) Г. Ђ. Даничић у своме Рјечнику вели за плико сребро да ће бити оно што Немци зову Blicksilber, и по томе да значи чистоћу а не форму. Али реч плико у примеру у коме долази очевидно не односи се на кавкоћу сребра, јер се ту већ једном каже да је то сребро глатко, већ на форму као и што долази у реду где се говори о сребру у плочи и у зрну.

[2]) Пуцић, Срп. Спом. Дубр. Арх. II, 108.

Злато и сребро у трговини мерило се у нас и на дубровачкој пијаци на литре. У сваку се литру рачунало по 12 унача, у сваку унчу по 6 аксага. У Мљепима и по другим италијанским трговима драги се метал мерио онако као и у Србији на литре, али још и на марке, од којих је две ишло у једну литру.[1])

О извозу бакра из српских земаља за сада немамо споменика. Али се из споменика мљетачког архива види да се из Дубровника многи бакар у Мљетке довозио. Дубровчани су плаћали по 30 либара ad grossos (30 перпера) од миљара, док се од других странаца наплаћивало по 32 либре.[2]) Сва је прилика, да је дубровачки бакар долазио из српских земаља. Ово се исто може казати и за олово и за гвожђе. Да се олово из наших крајева у Дубровник извозило о томе спомиње и Диверсис. Год. 1454 Мухамед забрањује да се у Дубровник извози олово. Mon. Serb. 374. О извозу гвожђа за сад немамо података. Марини налази, да су Мљечићи доста давно почели извозити гвожђе из Далмације и Илирика.[3])

Да ли су се какве прерађевине из српских земаља на страну извозиле?

Марин налази, да се са далматинског приморја још до свршетка XII-ог века извозила преко мора грубља лончарија. Није прилика да је овај извоз имао ма каквог значаја у XIV-ом веку.[4])

По латинским и талијанским споменицима долази по каткад реч Раша (Rascia) у смислу неке купље. Диканж у своме речнику вели, да то није друго већ грубо сукно,

---

[1]) „Libra argenti puri, vel duae marchae argenti, valet VIII florenis“; u „Marcha auri valet duas partes librae aure.“ Muratori, II, 784. —

[2]) Listine, I, 435.

[3]) Marini, II, 112.

[4]) Marin, II, 112.

које се у Рашкој правило, па у трговини носило име земље где је израђивано. И мантије калуђера биле су од раше. Стеван Немања вели сину своме св. Сави: „вьзложи на ме расоу.“ Раса долази после у смислу саме мантије.

Ми смо већ напред на једном месту споменули, како се у белешкама мљетачког једног посланства из средине XVI-ог века спомиње извоз кордована из Скопља у Италију. Још у год. 1668 енглески путник Браун, нашао је у Скопљу преко 700 табака.[1]) Не може бити да се ова индустрија развила тек под Турцима. Ово тим мање, што се зна, да је чињење и бојадисање кожа најстарија индустрија византијских градова, и да су се још од шестог века чињене коже из Византије извозиле у Италију[2]) и после што се у нашим споменицима не једном помињу „стрьгоуниѥ“, које је словенско име за оно што ми данас турском речју зовемо табацима. Ја ни мало не сумњам да је чињење кожа у Скопљу било у пуноме цвету још за времена српске самосталности, и управ у индустријској и трговачкој важности Скопља ваља тражити тумача, зашто су краљеви српски, и нарочито за што је Душан тако радо становао и своје саборе ту држао.

Ако све, што смо до сада испитивали и нашли ставимо у прегледни ред, онда имамо ову таблицу извоза из српских земаља средњега века:

Дрво за грађу и огрев; угљен.

Катран;

Дивљач;

Коже од дивљачи (нарочито лисичије и зечије);

Жива стока (говеда, свиње, овце).

Сољено месо;

---

[1]) Broun, 128.

[2]) Gibrario, II, 239.

Вуна;

Коже воловске, бивоље, овчије.

Жито (шеница, овас. просо).

Лан и кудеља;

Сирова свила;

Восак;

Црвац;

Сребро;

Злато;

Олово;

Бакар.

Између ових 15 чланака за извоз, прва места заузимљу по јачини и вредности извоза: сребро, восак, сирове коже и стока.

Осим ових сировина, сва је прилика да су се извозиле и прерађевине:

Чињене коже (скопљански кордован).

Грубно сукно (раша).

Овим сам исцрпао све што је мени за сада познато о извозу из српске државе четрнаестога века. —

КРИТИЧКИ ПОГЛЕД НА ПРОШЛОСТ СРБА У УГАРСКОІ.

(НАСТАВАК).

ЧЕТВРТИ ПЕРИОД.

Од смрти деспота Бранковића и ћесара Јосифа I до српског устанка под капетаном Пером Сегединцем

(1711—1735).

ОД

ПРОФЕСОРА

Гаврила Витковића.

Још ћемо једном летимични поглед бацити на 20 минулих година, на период од кобног долазка Срба у аустријске области до смрти злосрећног Бранковића.

Знамо да судбина народа нашег по кобном свом преласку зависила је од поштења владалаца и владе њихове, с којима је уговорио услове за осигурање свога бића и своје будућности.

Нужно је дакле, да се што боље осветли онај период по Чрнојевића сеоби и да се што боље познамо са личностима, које сеђаху на престолу, а још више са онима, који беху чланови владе у течају поменутог периода.

У апсолутним монархијама, судбина народа, који у њој живи, зависи поглавито од личности владаочеве. Ако је владалац добар, то је и судбина оног народа поволнија; ако је рђав, то је и стање његових поданика чемерније.

Да видимо, какви су то били господари, којима беше наш народ своју судбу поверио, да ли су ови нови господари бољи били од старих турских господара.

Какво је било државно а према томе и друштвено стање у аустријској држави, пре и после српске сеобе; ево о томе износимо кратки нацрт онога времена, из кога ће наши читаоци дознати каква је морала бити судба српских насељеника.

Као што рекосмо, на аустријском престолу сеђаше Леополдо I.

Леополдо I, по сведочби свију самосталних историописаца, бејаше човек без срца, ограничена ума, подчињен поповиштини, оруђе у рукама Јежовита, савршено неспособан владалац, кога вараху и продаваху његови министри и ђенерали.

Јежовите владаху слабачким духом Леополда I, и учинише, да је овај владалац био савршено неспособан за сваки самостални владалачки рад, у њему угушише још за рана свако осећање за част и човечанска права.

Леополдо I заражен јежовитским васпитањем, већ у 18-ој години постаде редовни световни члан јежовитске дружине.

Није дакле чудо, што су ови највећи непријатељи човечанства, који су још од свога постанка владали са Хабсбурговцима, своје питомце руководили тако, да је владавина ових несрећника обележена била: издајством, мучким, моралним и физичким убијством, тровањем, најбездушнијим ратовањем, и гажењем свију човечанских права.

За владавине Леополда I, по ћуди његових духовних отаца, изменише се многи министри. Сви од реда бејаху продане душе, као аустријски државни министри служише интересима француског краља Лудвика XIV, од кога су примали редовну плату. Министри, тајни саветници, шта више и сами духовници ћесарови за новце издаваху државне тајне, и државне интересе.

Сво чиновништво ћесарево бејаше у тој мери заражено, да ни један не беше, који није крао и насилно отимао.

И сам онај иначе отличан војвода Јевђеније Савојски бејаше подкупљив, и не могаше се одрећи и свладати Мамона.

Љубазница Јевђенова, гровица Баћани, а жена познатог српског гонитеља министра Стратмана, распраскавала је милијуне, које јој уловљени љубазник пружаше.

Покввареност бечког двора бејаше достигао ужасну меру, да се тако знатан војвода могао одржати само помоћу и уплнвом таввих моралних аветиња, јер су оне владале страстима ћесаревих министара и духовника.

Племство и госпоштина аустријска под заклоном својих привилеђија гомилаше неизмерна богаства. Већина ових племића искупила се на грабеж, за владавине Карла V, Фердинанда III, Леополда I и Карла VI. Највећи део ових привилегисаних отимача беше измет Италијанаца, Шпањолаца, Немаца и Мађара.

На свако неваљалство готови, служаху ова оруђа бечких владара, где се имало извршити неко злочинство у интересу владајуће династије, а кад што по интересу самих министара, или поповске и световне властеле. Као посланици бечког ћесара ко̑д разних јевропских дворова, где гођ се тицало уклонити неког насљедника круне, или опасног супарника, или где је требало опасан полет суседне државе обуставити; ту су ти дипломацки посланици свакад у спреми имали чашицу отрова, или подмићене убице.

Под заштитом међународних права, која су сами по својим потребама скројили, стајаше ови дипломатички агенти заштићени; и могаху вешто удешена мучка убијства некажњено вршити.

Узалуд би човек исчекивао благодарности од бечког кабинета, после осведочене огромне неблагодарности, према јуначком краљу пољском Собјеском, који је спасао престолницу ових ћесара, према српском народу, који је рад

њихових интереса толику крв пролио; и према мучком издајству за време кримског рата, којим је бечки ћесар заблагодарио цару Николи, што му спасао престо од навале лојалних Маћара.

Шта би човек могао исчекивати од таквих господара, којих је пут владавине обележен крвљу и издајством.

И сада, где се веома мало могло завирити у тајне дворског архива, има множина већ доказаних злочинстава, која јасно карактеришу моралну пропалост бечког двора.

Значајно је, да се за владавине Леополда I читав низ званичних убистава догодио по неком систематичком реду. Многа лица, што стајаху на путу себичном увеличању династичке моћи, у одсудном тренутку нестајаху и умираху.

На такви тајанствени начин умре шпанска краљица Лујза (12. Фебр. 1699), и њезин муж Јосив Баварац принц Астурије 6. Фебр. 1699). Као кандидати за шпански престо стајаху на путу шпанским Хабсбурговцима. Оба лица, по сведочби савременика, отровао је аустријски посланик гроф Хајнрих Мансфелд по налогу својих господара.

Карактеристично је што вели орлеанска херцогиња у писму од 6. Декембра 1721, које је дакле писала 20 година позније.

„Гроф Мансфелд је отровао нашу добру краљицу Лујзу. Ћесарски дворски савет баш не је ни најмање скрупулозан у таквим пословима. Они испрате на онај свет људе и без ћесарова знања.

Небројена су политичка убиства, која је извршила бечка влада. Као што нам износи наш честити и вредни старинар М. С. Милојевић у својој књизи „Обшти Лист из патријаршије пећске“ (види стр. 75) да је кардинал Колонић, који је за владе Леополда I био примас — арцибискуп острогонски и маћарски дворски канцелар, онај исти, што је највише настајао, да деспот Бранковић у затвору остане,

и који је српској депутацији одговорио лаконично: „тако изискује Ratio status (државна мудрост), да деспот у затвору остане“; да је овај исти Колонић при свом столу у Бечу отровао свог госта патријарха Арсена III јамачно по истом начелу „Ratio status.“ „Сегѡ ради ѡтравленъ бистъ (Арсен III) на ѡбѣде од гардиналъ віенскагѡ 28. Ѡктом. 1705 лѣта, токмо два часа по ѡтровѣ жив билъ.

Из исте важне књижице дознајемо и то, да је по наредби мађарској варадински фелчер (лекар) отровао патријаха Арсена IV, а за што? казује нам исти хрониста на страни 78 и 79 овим речма:

„Тогда и сеи Арсеніи (IV) патріарх со одабраним народом колико возмог в немецкія земли убѣгає, и пріят бист честнѡ, не менше но паки больше првагѡ со всякою честію и упокоєніем и са потврждеіем првих и святих (?) привилегіях. Но под нем же все христіянство србскагѡ ѩзика, в мажарских (?) землях, живет. Сегѡ ради ѿ статов мажарских наипаче и ѿ єпископовъ и поповъ, тамошньи народ србски восточнагѡ православнагѡ исповѣданія утѣснаєм велми єст, наипаче во законѣ, ѡво усиліем: да празнȣют и Срби празднике их; ѡвѡ данодаяніем великим; ѡвѡ недающте цркви воздвизати, нити порȣшенȣю ѡбновити; ѡвѡ разними уловеніями, недаюштим нашим кȣпечествовати. Сегѡ ради принȣжден бист тȣжитися у двор цесаро-кралевски и по многих тȣжбах ва сим сицевіє предложи (или браните нас ѿ непразеднагѡ усилованія штатов мажарских, и садржите нас по привилегіях нам ѿ вас дарованим, или волю нам самим даите, да се мы сами браними ѡ како знамѡ, или даите нам свободȣ, да сви пођемо мали и велики кȣда хоћемо, мы кои смо закѡна греческагѡ, єр два закона држати неможемѡ, и своєга ѡставити нећемо). И за ѡвакоє

ѡстрое предложеніе наредбѡм Мажаров чрез фелчера варадинскагѡ во лаксиру или портаціи (потацији = пијћу медицине) ѿровлен бист Јун. 18. Но понеже крепкагѡ здравія бил и таки ночео се лечити; доживел ѿ вижереченаго числа до Іануарія седмагѡ лѣта господня 1748.“ — — — —

Бледе слике панулих жртава: оба патријарха Арсена III и IV, деспота Бранковића, војводе Шупљикца, кнеза Данила, кнеза Мијаила и других жртава јасно сведоче о грозној политици аустро-угарске државе.

Сви ови грозни подаци уверавају нас, шта ће тек бити, кад се једном отвори тајни архив бечких ћесара, свет ће уздрхтати од големих ужаса, што почини бечка влада и маџарска аристокрација.

Колико су сами ћесари умешани били у ова злочинства и то ће време показати. У осталом доста су били способни за таква недела, што није чудо, кад помислимо у чијој су школи васпитани, и који су им били учитељи.

Но и сами ћесари не су били сигурнији за свој живот но што бејаху њихове жртве.

У колико су били у милости и немилости своје поповске и аристократичке околине, од тога је зависило, хоће ли ови владари бити кратка или подуга века.

Значајно је то, да су најдуже владали љубимци и покровитељи језовита: Леополдо I, Карло VI и Марија Тереза, они су скупа владали 117 година.

Напротив, мало просвећенији владари, који су поповштину и племство ограничавали, Максимилијан II, Јосиф I и Јосиф II, свега су у скупу владали само 28 година.

Јосиф I, који је у својој околини имао више протестаната, бејаше и стрпељивији према некатолицима.

На свом месту казали смо, да је за његове владе држана два прва српско народна сабора у Крушедолу 1707 и 1710 године.

Захтеви првога сабора, да се привилегије на угарском сабору утврде, Јосиф I ставио је у своје краљевске предлоге но је овај сабор због куге растурен, а позније по његовој смрти нехтеше примити мађарска господа.

Но овом бољем владаоцу аустријском положише јежовите и племство границу данима његове корисног живота. Јосифу I дозволила је поповска и светска аристокрација само 6 година.

На против њихов роб и заштитник Карло VI на несрећу човечанства а поглавито на штету Срба владао је скоро 30 година (1711—1740).

Колика је тешкоћа такву трулу државу у бољи ред довести, сведоче жалосни покушаји Јосифа I и његова помогача принца Јевђенија.

То је проклество свију таквих деспотских држава, да и свеснији и поштенији владари несу у стању добра чинити. Јер при јачој контроли, коју боља влада уноси, још изгледа таква крајна деморализација, коју ни тај бољи владар није у стању брзо уклонити.

Најјасније примере имамо у владавини Јосифа I и Јосива II.

Неизмерна је забуна настала у свима гранама државне управе, чим је Јосиф I само покушао да уведе бољи ред и поредак.

У жељи да нови ред заведе учинио је само, да се у целој нагости укаже труло и крајње покварено развратно стање државне управе, Јосиф I поред добре воље само је отежао и онај пређашњи непоредак. Свака молбеница пролазила је кроз 80 руку, док је дошла до неког решења.

Мало даље саопштићемо документ из будимског архива, колико мораше Срби молити и митити, док су удостојени од председника београдске администрације херцога Александра, да му само предстану и молбу своју предаду.

Од министра до практиканта сви чиновници без разлике изнуђавали су мито од просиоца, само је у томе разлика била, што су старешине хиљадама узимали, а млађи њихови задовољавали се стотинаркама.

У оделењу финансијском превара и отмица била је тако рећи привилегисана, јер виши чиновници никако, а нижи, само по некад у ванредном и очитом случају бејаху дужни рачун полагати.

Хормајер у својој историји год. 1849 говори јасно: „Колико је по државу штетно било, што су аустријски владаоци сматрали, као увреду њихова достојанства, ако контролишу финансију. Према таквој немарности колики добитак мораше имати чиновници аустријских камералних администрација. Најбоље се види отуда, што кнежеви, грофови и барони новијег кова своје имање и унапређење имају захвалити грабљивости својих предака, који су били финансијски чиновници.“

Но далеко опаснији род отмичарства беху оне са најмучкијим убиствама скопчане похаре, што си дозвољаваху ћесареви министри, при свакој прилици, кад су угушили побуне и устанке оних народа, које су они сами својим неваљалством и вештачки изазивали на одпор и устанак.

Под Фердинандом II похараше Чехе, који се усудише по богом даном праву, да отресу тешки јарам аустријских господара.

За годину дана потоком пролеваше крвцу ческог народа, згазише им веру и народност.

Од чешких племића отеше добра и имања њихова, па раздадоше својим присталицама и протувама светским Талијанима, Шпањолцима и Њемцима. Тако убише и саранише народњу свест, образовање и понос у Чешкој, да јадни но честити Чеси и данас због ових крвопија не могу да дођу до својих права.

Позније је Леополдо I, савладавши двостољетне небројене устанке Мађара, похарао усташке племиће и њихова

добра дао својим маћарским присталицама и многим другим светским скитницама и изметима разних народа.

Ми неодобравамо ни ову похару, што смо убеђени да није право отимати добра и имања ни оних, који су противу неправде устајали бранећи своја законита права.

Но можели се и замислити грозније злочинство, но што је она зликовачка наредба Карла VI и Марије Терезе, којом се народу српском по разграничењу год. 1741 одузимљу земље и добра, која су они својом крвљу од Турака ослободили.

Године 1757 одређена је била комисија, која је имала испитати измишљена права пропалих маћарских племића, и католичких попова на оне земље, које су понајвише Срби прибавили од Турака и под власти аустријских ћесара као своју сопственост уживали.

И Марија Тереза нађе за право, да они пропали маћарски племићи, као потомци негдашњих спахија и господара тих земаља, који су кукавички своја права напустили Турцима и кроз два столећа крили се по пећинама карпатских гора, а њихови су синови и унуци толико пута кушали, да хапсбуршку династију протерају с престола, ова страсна жена — владалац апостолијски — досудила, да пропалице маћарске господаре над заслужним и јуначким Србима.

А још се више мора човек чудити, да су Срби могли претрпити у светом Срему господарство трију кукавичких породица: Одешкалкија, Елцова и Пејачевића, којима су аустријски владаоци на исти начин поклонили земље у Срему, које су Срби од искона уживали.

Право вели честити историк Струве:[1]) die Habsburger hatten verschiedenen spanischen und italianischen Herrn, welche geholfen hatten, das arme Volk unter das Joch seiner Dränger zu beugen, reiche Besitzungen in den ös-

[1]) Струве „Allgemeine Weltgeschichte.“ Книга II стр. 253.

terreichischen Staaten ertheilt. Leopold I und Karl VI vermehrten noch um bedeutendes die Zahl der Schmarotzer und willigen Werkzeuge ihres Despotismus.

— — — — — Der österreichisch-(Ungarische) Adel verdankt seine Reichthümer den Proscriptionen, welche die habsburgischen Kaiser über edelsten Männer ihrer Reiche verhängten, den Unterschleifen, derer er sich bei der Verwaltung hoher Staatsämter schuldig machte, und der Ausbeutung von Monopolen, welche nur zum Verderben des Landes ertheilt werden konnten.

Wenn wir fragen; wer sind die grossen Grundbesitzer in Österreich, Böhmen und Ungarn, so ist die Antwort: die Enkel der Henker und Pfafferknechte, mit deren Hülfe Ferdinand II, und Ferdinand III, bezugsweise Leopold I, Karl VI, und Maria Theresia jene Länder in einen Zustand der herabwürdigendsten Ünterwürfigkeit versetzten. Religiöse Verfolgungswuth, Verath, Mord und jegliche Art von Schergediensten sind die Titel, auf deren Grunde sie zu Besitzern der blühendsten Theiles der Österreichschen Monarchie wurden. Es sind die Enkeln jener Monopolisten und Cameralisten, welche ihre unermässlichen Reichthümer zusammen gestohlen, betrogen, und ergaunert hatten. Fürwahr, von allen Adeligen der Welt haben die Österreichschen am wenigsten Grundauf ihren Ursprung stolz zu seien. Die Namen der Fürsten, Grafen ünd Baronen, welche in solcher Weise zu hohem Range, grossen Ehren und Reichthümern gelangten, können wir hier nicht alle einzeln verzeichnen. Wir verweisen auf Vehse's „Geschicte des Österreichschen Hofes und Adels, welche alle wünschenswerthen Einzelnheiten auf's genauste mittheilt.

Nur im Schoosse durchaus verdorbenen Verwaltung konnte ein derartiger Adel entstehen und gedeihen. — —
— — — — — — — — — — — — — — — —

Während in der That die österreichschen Kaiser die Mittelpunkte waren, von welchen alle diese Schlechtigkeiten ausgingen, die Sonnen, welche alles dieses Ungeziefer ausbrüteten und die Medusenschilde, welche jede freie Bewegung erstarren machten, und die grossen Verbrecher des Reiches schirmten — bewährte der Adel seinen Sklavischen Sinn in den herabwürdigsten Redensarten, womit er Sich selbst beschimpfte, seine Beschützer aber zu verherrlichen meinte. — — — — — — — — — — —

(„Хапсбуршци обдарише разну шпанску и талијанску господу богатим спахилуцима у аустријским областима, што их ови помогоше, да јадан народ дође под јарам својих угњетача. Леополдо I и Карло VI знатно умножише број ових изелица, и вољног оруђа у вршењу свог деспотизма. — — — — Аустро-угарско племство има да благодари за њима подарена блага, што су хапсбуршки ћесари прогањали најплеменитије људе из своје царевине у туђинство, и што су себи дозволели разне преваре у руковању највиших државних звања, и што су најзад разним монополима, који су били на пропаст земље, исисали најбољу снагу јадних народа.

Кад би сад питали: који су то велепоседиоци у Аустрији, Чешкој и Угарској, то би нам се одговорило: то су унуци оних џелата, и поповских удворица, чијом су снагом Фердинандо II и Фердинандо III, а управо Леополдо I, Карло VI и Марија Тереза, довели оне области до најунижавајуће подчињености. Дивља гонидба због вероисповеди, издајство, убијство и разног рода пандурске услуге, то су заслуге, због којих су они постали господарима најцветујућих земаља у Аустро-угарској. То су унуци оних монополиста и камералиста, који су своја огромна блага похарали, изварали и искајишарили.

Заиста од свију племића васцелог света аустро-угарски племићи имају најмањег основа, да се поносе својим по-

реклом. Имена кнежева, грофова и барона, који су тим начином дошли до високог положаја, до части и богаства, није овде место, да их спомињемо. Но упућујемо наше поштоване читаоце на чувено дело славног писца Вексеја „Историја аустријског двора и племства“, из овога дела дознаће сва пожељена објасњења.

Само поред тако покварене управе, могло се излећи и осилити такво племство. — — — — — — — — —

Сматрајући ове аустријске ћесаре, као нека средишта, из којих су поницала сваковрсна неваљалства, као сунца, која сав овај гад својом топлотом оживљава, као штитови са Медузином сликом, што сваки слободан покрет још у клици слеђава, а моћне зликовце у држави заштићава — огрезло је ово племство у ропском духу, које се служи најунижавајућим начином говора, негледећи што себе каља, а међу тим мишља, да слав своје господаре). — — — —

За углед стависмо историчку слику, коју нам у истинитом облику изнео велики писац Густав Струве.

И кад човек само и за мало подигне завесу оне за наш народ тако кобне прошлости, мора се сгрозити рад жалосне судбе, што је наш јадан народ подпао под власт таквих владалаца, којих је прошлост тако мрачна, а начела још црња.

Може ли се замислити већа несрећа, но што се у несрећном деспоту Бранковићу и патријарху Чрнојевићу изродила она кобна мисао, она себична и кобна готовост, да рад њихове магновене користи народ српски продаду и то најневернијим и најцрњим господарима. А зар се могаше надати наш народ од последњих изданака тако себичне властеле, као што беше на жалост и наша, која је српску самосталност задавила, а у течају црних дана робовања на сваком кораку најсветије народне интересе ногама газила, која рад блага и варљивог сјаја мењала веру, изневери и отрекла се своје народности, своје презрела а туђину служила.

Јадни деспот доживео је за живота праведну казну, и животом најужаснијег робовања платио је, ал ни је могао више одкупити свој ојађени народ од туђег господарства.

Но и лукави себичњак патријарх Арсен III кажњен је но веома мало, њега су преварили они, којима свој народ мучки продао. Не могаше а и не дадоше му још лукавији пријатељи његови, да уз митру понесе и деспотски мач, да благосиља и да деспотује.

До смрти своје не дадоше мирнога станка несрећном патријарху Арсену III. Из Карловаца отераше га у Сентандрију, но и ту га не оставише, већ је морао већином живети у Бечу под надзором владе, која му више неверовашe, и не даде да живи у средини свога народа. Видимо најзад и конац Арсенова живота, и достојну награду од оних руку, које он лизаше.

И тако беше оба виновника сеобе Срба кажњена, но они су ту казну и заслужили, ал грозне бечке варалице казнише и српски народ, укинуше најважније тачке народних привилеђија, недадоше му политичку автономну управу, недадоше му сталног места, где би се мирно настанио.

Одмах по доласку свом у мађарску аустријску државу изгубише свог политичког поглавара. А након 15 година укинуше достојанство патријарха српског. Као што је бечка влада по смрти Арсена IV Исајији Ђаковићу дозволила само назив митрополита, тако је исто учинила влада Марије Терезе по смрти Арсена IV. И сви ови живи примери бечког лукавства, не могаху поучити наше црквене поглаваре, да у заједничкој борби са својим народом, извојују и изнуде самосталнији политички положај. Они остају слепо оруђе бечке владе, а најзад постаће вољним оруђем охоле маћарске аристокрације.

У свима овим и познијим поступцима бечке владе и маћарске аристокрације угледасмо само систематичку прорачуњену и на уништење српског народа управљену политику.

Видећемо где се наш народ свесно опире овој демонској политици, корак по корак брани своја права, и у одбрану својих уговорима освештаних права оружјем у руци устаје и очајно бори се противу својих угњетача.

Но на жалост видећемо, да један део српског народа у течају времена, да не би потпао под дивљу власт мађарских спахија, у тежњи, да сачува веру и народност, одваја се од своје рођене браће и бега у Русију. Остали део нашег народа, неимајући законитог земљишта, политичке автономије, изневерен и напуштен од јединих својих несрећних црквених поглавара, под големим притиском бечке владе, и њоме овлашћене мађарске аристокрације, на концу прошлог столећа мора најзад клонути и за пуни 50 година ћутати, и у несрећној чами вегетирати.

У течају овог периода видећемо, како моћ и уплив мађарске аристокрације после сатмарског мира (1711) нагло расте под закриљем оне исте династије, противу које до скора војеваше иста мађарска аристокрација кроз не мало два столећа.

Узрок томе ванредном благоволењу налазимо поглавито у томе, што се у апсолутној монархији моћ деспотских владалаца оснивала на симпатији властеле.

По томе и народи, који имаше аристокрацију, дакле вољна оруђа и помагаче тираније, такви народи могаху рачунати и на високу наклоност деспотских владалаца.

Мађарски народ имаше такву аристокрацију, и то моћну и богату а превећ лукаву и несавесну, и овај мајушан народ, толиким устанцима изнурен, није изгубио своје политичне установе, већ се на рачун других народа оснажио и ојачао.

Такви бејаше државни резон деспотских владара.

Српски народ, који немаше аристокрације, немаше стубова деспотије, не могаше задобити ни наклоност аустријских деспота, и ако је за њихов опстанак потоком лио своју драгоцену крв.

Осем тога од великог уплива на римокатоличке владаре бејаше вера, а већина Мађара била је католичка, и по томе стајаху мађарске јеҗовите и њихов народ у милости код бечких јеҗовита, код јеҗовитских владалаца, и њихових министара.

Српски народ остао је веран прађедовској вери, најкрвничкија гонитба и натеривање оружаном руком могаше подчинити само мали део Срба римпапиној власти.

Но већи део и српских спахија остаде веран вери својих отаца, коју је сачувао под фанатичким Турцима, коју мишљаше очувати под закриљем ришћанских царева аустријских.

И кад им ови владари ставише избор, ја л' да изгубе своје спахилуке, и сва остала добра, или да приме унију, и да се сједине са католичком црквом, већина српских спахија изабрала је просијачки штап, и немилост ћесара и римске поповштине, а мањина прими иго римских фратара, и повије шију своју под ноге ћесарове, и лизаше прашину ових деспота, само да сачува своја добра и спахилуке.

Немачки а нарочито протестански историописци најцрнијим бојама описују грозна гоњења Хугенота, оне крваве драгонаде францеског деспота Лудвика XIV, који је нарочиту војску под управом најгрознијег вође, изаслао у оне крајеве, где живеше Хугеноти, у тој цели, да оружјем насилно поврати заблуђене душе у наручија једноспасавајуће цркве.

И ова армада најстаријег сина католичке цркве све што је дало однора старо и младо, мушко и женско и саму одојчад крвничком руком смлавила. Стотине хиљада Хугенота пало је под ножем оних ришћанских џелата, а тројином је толико ојађених највреднијих радентка француских једва се бегством у Белђију спасло.

Но оне драгонаде, што их предузимаху синови исте цркве апостолички краљеви угарски и ћесари аустријски у

XVII веку противу ческих Хусита, а у течају XVIII столећа противу православних Срба, ни за длаку неуступаху у свирјепости оним францускии драгонадама.

Као што мораше напустити своју отачбину француске Хугеноте, тако су и Срби гоњени од апостоличких краљева морали оставити њиховом крвљу откупљене земље, и потражити у точишта у Русији.

Осем небројених других доказа како су грозно гоњени Срби, наводимо речи аустријског министра Бартенштајна, који вели: „беше дошло тога ради (због повреде привилеђија и гонитбе вере) за владе царице Марије Терезе, до опаких сукоба и до устанка, које не умеше лепше утишати, док управо неодрекоше заштиту, и неистераше из земље знатан број народа, који је заузео био дванаест тринаест села, што по одласку његовом пуста осташе дуго времена. Ови се бегунци упутише тамо, где њихова вера царује, тражише и нађоше у Русији код своје браће добродошла дочека.“ — —

„Оваки догађаји правише аустријском кабинету озбиљна посла; небејаху ли ради на један мах одрећи се све користи, које имаде политика, и државно газдовање од овога многобројнога народа, и проредити државну обрану и становништво, и учинити штете просвети и трговини, на коју се даваху у лењој Угарској сами самцити имућнији Илири, па тиме те како смањити државне приходе: то немогаху ни ону жестоку наредбу даље терати, ма што се чињаше, да важни узроци изискиваху, да се и много већма извршила била, него морадоше блажијега начина потражити.

„Свак је добро увиђао, да због тога, што народ нема властитог заступања код свог монарха, немогу његове жалбе да допиру до престола, нити да се решавају, већ ако се иначе усхте, да поставе илирске митрополите, да буде одмах и аустријски министар. Ствари су илирске помешане биле са угарским, па су с њима заједно цару предаване.

Је ли хтео митрополит у своме достојанству као архипастир да се заузме за своје једноверце, то је могло бити само представком (durch Vorstellungen), које је сваку пут по један извештај угарске канцеларије за собом повлачило. Па јѐ ли се после ипак нашло, да су њихове жалбе доиста основане, то је онда стајало извршавање пробитачних заповести опет до Угра (Маџара), којима су биле трн у оку привилегије илирске, као и оне свију редом туђинаца, које гледаху као неке зле госте.“ — — — — — —

А каква је била та маџарска дворска канцеларија, о томе нека нас увере речи маџарског историописца, Салајије, који у својој VI књизи „Magyarország története“ на 6-ој страни овако говори:

„Magyar kancreallárija akkori állapotját ekkép ecsetelé a' kanczellár Korompaj Péter: „Mellettem egy titkár van két irnokkal 's egy lajstromozó. Az utóbbi tisztnek viselöi nem ritkán vakmerök voltak magokat a' kanczellárok és titkárok meghagyásainak ellenszegezni. és elbizakodásukban, ök lévén a' pecsétörök — vonakodtak az ö felsége által már aláirott okmányokat megpecsételni, hogy a' törvényes dijnál nagyobbat zsarolhassanak ki á perlekedö felektöl.“

(Тадање стање угарске канцеларије описује сам канцелар Петар Коромпаји: „Имам једног секретара и два писара и протоколисту.“ Ови писари и протоколиста често су тако безобразни, да се противе налозима секретара па и самих канцелара, и у свом безобразлуку — као чувари печата — често се противише, да ставе печат и на она акта која су подписана била од његовог величаства краља, како би од парничара изнудили много већу таксу, но што им је била законом одређена).

Таква је жалосна судба била српског народа од првог дана доласка свога под власт ришћанских ћесара у аустрију па све до данашњег дана.

Какво је жалосно било стање Срба у Угарској, о том ће нас уверити по најбоље представка што је српски народњи сабор године 1790 поднео био ћесару Леополду II у тој цели, да се једном ослободи оних насиља, што је у течају овог период од сеобе до 1790 трпео од мађарске аристокрације и хијерархије.

„An Seine Kais. Königliche Apostolische Majestat Gehorsammtes Bittblatt dero der Orientalischen Kirche zugethanenen Glaubensgenossen.

Unter den mehreren und verschiedenen Völkern, welche sich dem gerechtesten Scepter des aller durchlauchtigsten Erzhauses Oesterreich anvertrauet, und demselben ihre glückliche Erhaltung und die gegründete Aussicht zur weiteren Aufnahme unvergesslich zu verdanken haben, begreift auch diese treu-gehorsamste Illirische Nation einen Platz. Ihren dermahligen Verhältnüssen nach stellt sie, zwar eine Nation nur in der Idée vor, da sie keine ihr eigentliche Territorial Verfassung hat, und die Ausübung des einzigen ihr noch übrig gelassenen Rechts, durch die National Congresse über die gemeinschaftlichen Angelegenheiten sich zu berathschlagen, und daraus für ihre Einrichtung Vorschläge entworfen eben so wenig ihre Consistenz zu bestättigen im Stande ist, so wenig, als das Blut in einem demselben uneigentümlichen Körper zu wirken vermag. Doch ist sie mit unstreitigen und vollständigen Rechten immer versehen, auf eine eigene Territorial Verfassung, als auf die zur National Consistenz unentberliche Eigenschaft, die gültigsten Anspruch zu machen. Zur Entstehung und Fortdauer jener Bündnüsse, welche das Illirisch Serbische Volk, von dem diese treu-gehorsamste Nation abstammt, mit dem hungarischen Reich unterhalten hat, ist die Furcht vor der angewachsenen Osmanischen Uebermuth, und die Absicht, sich gegenseitig zu erhalten die eigentliche Veranlassung

gewesen. Mit diesen vereinigten und gemeinschaftlichen Kräften ist die gänzliche Ueberschwemung von Seiten der erstgedachten Macht in ihrem reisenden Lauf aufgehalten, sind viele Provinzen wiederobert = auch mehrere glückliche Progresse der hungarischen Nation selbst gegen das deutsche Reich befördert worden. Diess und mehr dergleiche Verdienste sind Ursache davon gewesen, das dem Despota Rasciæ im Königreich Hungarn der Rang unter den Ersten Baronen nebst ausserordentlichen grossen Besitzungen mit Ausübung wahrer Landesfürstlichen Vorrechte darüber eingeraumet worden sey. Der nemlichen Betrachtung wegen hat man auch die Kirchen dieser Nation, mit Abtrettung des ganzen von ihr abgebenden Früchtenzehends, gleich dem herrschenden römisch-Katholischen Clero eben in erwähnten Königreich zu begünstigen nicht unterlassen.

Ausser denen glaubenswürdigen geschicht-Büchern enthält hievon auch das Corpus Iuris hungarici selbst die ungezweifeltesten Beweise in sich. Bei der ums allgemein und unwiderstrechlich bekannten Sache, dass diese Nation nie aufgehöret habe, dem hungarischen Reiche zu seiner Vertheidigung und Vormauer mit unverlezter Treue zu dienen, unb zu seiuer Glückseligkeit werkthätig beizutragen, ist gar nicht einzusehen, wie derselben ihre angezogenen Vorrechte mit einem vor der Gerechtigkeit giltigen Grunde haben entrissen werden können. Jenes aber, dass die Linie der Fürsten von Rascien ausgestorben sei, kann ohnmöglich das Recht, für die noch immer bestehende Nation, welches die mit Vergiessung so vieles Bluts, und Aufopferung wichtigster Possessorien als ein Eigenthum erworben, und blos mittlst ihres Vorgesezten ausgeübet hat, aufheben. Nach der allgemeinen Billigkeit, und dem Völkerrecht selbst hätte es wieder der Nation, sammt auch den übrigen selber vorher eigenthümlich zu-

gehörigen, und wieder eroberten Ländern anheim fallen sollen, da ihre gegenseitige Verbindung, und Hielfe dieses allein zum eigentlichen Grund gehabt hat.

Allein die in mehreren Sachen eigennützig, und sehr gebrächlieh ausgeübte Staatskunst der damahligen hungarischen Stände, welche die verschiedenen Zufälle und Revolutionen unbillig zu benutzen geneigt waren, hat diese Nation von allen ihren eigenthümlichen Rechten verdränkt.

Eben diese Staatskunst hatte auch mittlerweilen zu ihrer nothhendigen Folge, das dass Herz, des hungarischen Reichs von den Ottomannen eingenommen und besetzt vurde. Die Könige von Hungarn aus dem allerdurchlauchtigsten Erzhause waren mit ersinnlichsten Landes-Väterlicher Sorgfalt und mit aller Staatsklugbeit unermüdet darauf bedacht, alle nur mögliche Mittl, die zur Rettung ihrer Lander beitragen können, ausfindig zu machen, und sie auzuwenden.

Leopold dem Ersten hochseligen Audenkens kannte es nicht entgehen, dass ein grosser Theil dieser Nation unter der türkischen Oberherrschaft, doch auch unter einer eigenen unmittelbahren Lehens-Verfassung sich befinde, und dass mit Beiziehung desselben zu den Kräften seines Reichs für den beiderseitigen Vortheil eine gute Rechnung erziehlet verden könne. Nach vorläufig eingeleitteten Unterhandlung mit dem damahligen Patriarchen zu Ippek, hat er dieser Nation die höchste Zusicherung hauptsächlich für die Aufrechthaltung ihrer Kirche und einer eigenen Territorial Verfassung, dann andere mehrere Vorrechte und Immunitäten, laut der hier im Extract angeschlossenen Beilage ertheilet.

Gleich wie in den ersten Zeiten der-durch vorerzehlten Weeg veranlassten grossen Einwanderung hat diese treugehorsamste Nation in Vereinigung mit jenen ihrer Glie-

der, welche vorher schon unter dem höchsten Schutz des allerdurchlauchtigsten Erzhauses sich befunden haben, die Gelegenheit bekommen, an den Vielen-und wichtigen Siegen der Österreichischen Waffen, wie auch an der Dämpfung der gefahrvollen ungarischen und Siebenbürgischn Rebellionen Antheil zu nehmen, und durch die bezeigte Verachtung gegen die reitzendesten Versuche, mit welchen die Häupter gedachter Rebellionen sie zu verführen schriftlich unternommen haben, an Tag zu legen, dass in dem Fall, wo es auf die Beobachtung ihrer schuldigen Treue gegen den rechtmässigen Beherrscher ankommt, nichts würksam sein könne, sie wankelmüthig zu machen.

Diese Eigenschaft verehrt die treu-gehorsamste Nation in ihren vefahren als die grösste Zierde mit unauslöschlichen Andencken, und ist fest entschlossen, solche nicht allein für sich unverlezt zu behaupten, sondern auch der ganzen Nachkommenschaft als eine erblich-und ewig schuldige Pflicht zur gleichen vollständigen Behauptung zu überliefern.

In währender Zeit, als die Nation die vorbeschriebene Dienste befolgte, hat sie mittelst ihres Patriarch beim König um die ihr privilegialiter versprochene Einrichtung gebeten, und laut der hier in Abschrift nebengehenden Beilage die gnädigste Versicherung erhalten, dass Hochdersellbe allerdings geneigt wäre, die Nation in den vollkommenen Genuss aller verheissenen Rechte ohne weiters einzusetzen, wenn die noch immer fortgedauerten Unruhen die Möglichkeit dazu nicht abgeschnitten hätten.

So wurde also damit nur bis zur Herstellung der friedlichen Zeiten mit dem Beisatz zur Geduld verwiesen, dass sodann alles vas diesfalls noch abgehet, ganz gewiss, und vollkommen erfüllet werden wird. Durch den Tod dieses Regenten ward aber der Erfolg vorangeführten Versicherung hinausgesetzt.

Es bestättigten die von den höchsten Regierungs Nachfolgern weiterhin für diese Nation ausgefertigten, und hier beigelegten dreifachen Diplomen, dass selbe auch in allen nachherigen Kriegsvorfallenheiten ihren schuldigen Pflichten genug zu thun mit nichts versäumet, und derowegen ihrer privilegien und Freiheiten sich ungestört zu erfreuen, mit unersterblichen Lob verdient habe.

Sie war aber schon in der Lage zu empfinden, dass die herschende Hierarhye, und die weltlichen Aristocraten sich zum Theil Ziel gesetzt haben, und jene die Kirche dieser Nation zu zerstören, diese den Nahmen derselben auszulöschen. Die treugehorsamste Nation hatte alle Ursachen beisammen mit unerschüttlichen Vertrauen die vollkommene Kraft und Gültigkeit der von König Leopoldo dem ersten erhaltenen Privilegien zu verehren. Es war ihr bekannt, das die Ausfertiguug derselben aus Absicht für die Allgemeine Wohlfart geschehen sei, das die sonstigen Folgen dieser Absicht entsprochen haben, und das also der gesammte Staat, insbesondern aber das Königreich Ungarn, dem Werk, seines rechtmässigen Beherschers und eigentlichen Erreters, dem ohnehin das Recht des Kriegs und Friedens, wie auch allerlei Verträge zur Wohlfahrt seiner Länder su schliessen zugestanden ist, den gehörigen Raum zu lassen allerdings schuldig sei. Sie verliess sich daher ganz auf die höchste Unterstützung der Könige selbst, ohne den Einwilligungs Beitrit der hungarischen Land-stände für ihre Privililegien anzusucben. Hieraus wurde aber der Vorwand entlehnt, wieder die Gültigkeit erstgedachter Privilegien allerlei Anstände zu erregen, und zu verhindern, dass die Nation eine eigene Teritorial Verfassung nicht erhalten könnte. Mit diesen musten auch notwendig alle darauf sich beziehende übrigen Privilegial Rechten von sich selbst zusammenfallen.

Die Hierarhen unterliessen nicht, zur Vollendung dieses Sturzes noch mit dem beizutragen, dass eine Nation, die sich zur ächten Kirche nicht bekennet, ganz unwürdig sei in dem Umpfang des apostolischen (!) Reichs der bürgerlichen Wohlthaten theilhaftig zu werden.

Der vereingte Hierarchisch-Aristocratischen Partey, welche den wichtichsten Einfluss bei der Gesetzgebung und Reichsverwastung hatte, anbei aber ihre Privat Macht durch Unterjochung mehrere Menschen zu erweitern immer mit einem enthusiastischen Eifer strebte, gingen den Willen und der Fähigkeit nichts ab, sowohl dem Landesgesetzen, als auch sonstigen öffentlichen Vorfügungen einen für die Nation und ihre Kirche nachtheiligen Zug zu verschaffen, und den Erfolg gerechtester und wahrhaft Landesväterlichen Gesinnunden der höchsten Regenten, entweder unkräftig zu machen, oder solchen unstandhaft an sie zu überliefern.

Durch sie wurden verschiedene geheime Plane und Systema zur unterdrückung diéser Nation und Religion etworfen, und die Sache schon so weit eingeleitet, dass es nur gemeines Mittl zum Aufkommen ward, wenn jemand ein degleiches Project einreichen konnte. Und da sie wieder die unverlezte Treue und bürgerliche Tugenden dieser Nation nichts aufzubringen im Stande waren, so haben sie Beweggründe aus dem ungefehr der entfernster Zukunft herzuhollen, und damit ihre Systeme zu unterstützen gesucht. Sie sagten nemlich: Mann müsse diese Nàtion unterdrücken, und sie auf keine Art mächtig werden lassen; Sie sei ohnehin Zahlreich, gränze mit den türkischen Ländern und ihren dort befindlichen Nations-und Religionsverwandten an, könne also mit der Zeit gefährlich werden, wenn sie je Gelegenheit haben sollte, sich mit Russ-

land zu vereinigen. Vohrsätzlich aber haben sie die Allgemeine annerkannte Wahrheit dabei in Betrachtung zu ziehen vergessen, dass eine gut organisirte Republique die Anhänglichkeit und treue ihrer Bürger, nur durch gerechte Behandlung und die daraus entspringende Wohlthaten, für sich zu fesseln, und zu befestigen muss. Die alten Geschichten sowohl, als auch die gegenwärtigen Weltbegebenheiten beweisen sattsam, dass Republiquen von nemlicher Nation und Religion in ihrem Bürgerlichen Interesse unterscheiden gegen einander aufs blutigste gestritten haben.

Den ünseligen Kunstgriffen mehrgedachten ist es eigentlich zu zuschreiben, dass Wojwoda dieser Nation Graf von Brankovics lebenslänglich eingezogen, und in der böhmischen Festung Eger gefangen aufbewahret ward, ohne wider ihm dem Process vorläufig abzuführen, und von seinem Verbrechen jemals der Welt was bekannt zu machen.

Und obschon die Aufrechthaltung der Würde eines Wojwoden der Nation in den Privilegien auf immer zugesichert worden ist, folglich wegen Verbrechen einer einzelnen Personen nicht vertilget werden konnte. So musste Solche doch mit der Person, des vorbenannten Grafen ganz aufhören.

Von ähnlichen Kunstgriffen war auch jenes die unmittelbahre Folge, wo der Allerhöchste Hof im Jahre 1751 zu gestatten verleitet wurde, dass die Nation frei nach Russland, ohne die durch Abhülfe der etwa gehabten Beschwerden zu befriedigen, auswandern konnte. Bald darauf hat man zwar die Schädlichkeit dieses Schrittes eingesehen, und das, was vorher ordentlich erlaubt worden war, durch das Emigrations Patent unter schwärsten Straffen zu Verhindern gesucht. In zwischen aber war schon ein wichtiger Verlust so wohl für den Staat, als auch für die Nation geschehen.

Ihr Werk war es auch meistens, dass für die Nation die Gelegenheit zur wahren Erziehung als zu einer für

das bürgerliche Leben so sehr nothwendigen Eigenschaft zu gelangen, so lang verschlossen geblieben, und da durch die Nation durchaus unvermögend gewesen sei, die in ihren Mittl nothwendigen Ämtern mittelst eigener Nationalisten zu versehen, sondern solche so wohl, als auch andere ihr zugestandene wesentlihe Vortheile auf ewig abzutretten.

Der Ursprüngliche und immer noch gebliebene erste Weg im Königreiche Hungarn den Adel-und die damit verbundenen Vorrechte zu erhalten, ist selbst in der Grundverfassung dieses Reichs hauptsächlich fur jene, welche durch Kriegsdienste sich ausgezeichnet haben, mit dem ausgemacht werden, dass Sie allein und persönlich das Vaterland zu Vertheidigen schuldig seyn sollen.

Bei Gelegenheit der in Vormahligen Zeiten so oft ausgebrochenen türkischen Kriege, wo diese Nation mit ihren sämmtlichen Kräften zu dienen nie ausgeblieben ist, hat der Adel niemahls die Stime und Protestation da wieder erhoben, dass die Nation in die Erfüllung dem demsellben allein zukommenden Pflichten unerlaubt eingreife.

Vor welchem Recht kann es also entschuldiget werden, dass ihr in diesem Königreich ein Territorial Eigenthum versagt, und Sie dadurch in Concreto zur Eigenschaft eines Nomadischen Volkes ihre meisten Theile hingegen abgesondert zum Schicksal der beweglichen Eigenthums — Sachen für Privat Partheyen verurtheilet worden seien. Hie bei erkennt die treugehorsammste Nation mit ewiger und dewotester Verehrung, dass die höchsten Regenten der worbeschriebenen Unterdrückungssucht immer zu entreissen mit allen Kräften und Väterlich bemühet waren.

Dieser höchsten Würkung hat man auch blos zu verdanken, dass verschiedene Theile, ins besondere aber der Clerus dieser Nation viele unternommene Verfolgungen zerstreuet, und doch manichfälltige Vortheile genossen haben.

In der wohltätigsten Absicht dergleiche Vortheile für die Nation und ihre Kirche zu vermehren, da zu aber die erforderlichen Mittel nach dem wahren Zustand, und würklicher Bedürfniss derselben abzumessen und einzuleiten, haben die höchsten Becherscher mehrmahl die Versammlung des Volkes zu bewilligen geruhet. Es könnte aber der Erfolg hievon niemals der mildesten Landesväterlichen Absicht hauptsächlich aus der Ursache ganz entsprechen, weil gemeiniglich die da zu abgeordneten Vertretter der höchsten königlichen Stelle mit sehr für die Nation nachtheilgen Verurtheilen behaftet waren, und die Beschwerden der Nation bis zum höchsten Thron in ihrer wahren Gestallt durchzudringen verhindert wurden, die Nation hingegen keine aufrichtige Vertrettung beim König hatte, das wahre anzuzeigen.

Eben eine dergleiche Vertrettung ging derselben und ihrem Clero in unzähligen anderen Fällen sehr ab. Mit solchen bald stärkeren, bald schwächeren Schwirigkeiteu hat sie bis auf die Zeiten Kaysers Ioseph des Zweiten unaufhörlich zu kämpfen gehabt. Dieser unsterbliche Monarch, der die günstige Zeit und Gelegenheit hatte, sich mit allen nothwendigen Regierungs Grundsätzen auszurüsten, selbe durch eigene ausserordentliche Erfahrung zu bereichern, und den grossen Werth derselben lebhaft zu empfinden, dann alle dem gemeinschaftlichen Woll, schädliche seiten Weege und Kunstgriffe selbst in ihren Schlupfwinkeln aufzudecken, übernahm die Regierung mit dem stärksten Willen, alle Unterthanen seiner Staaten auf den höchstmöglichen Grad der Glückseligkeit zu bringen, und mit dem eifrigsten Wünsche, die Früchten davon noch selbst zu erleben.

Er hatte auch die unglaubliche Entschlossenheit, das Marck der zweiköpfigen Hidra anzugreiffen, wo durch die Kette, welche die Geläufigkeit wahrer und allgemein billiger bürgelicher Verhältnisse hinderte, aufgelöst, und die

ganze Monarchie zum vollkommen gemeinschaftlichen Vaterland aller Unterthanen ohne Ausnahme der Nation und Religion eingeraumet wurde. Unter ihm stieg an die treugehoramste Nation diese Wohlthaten schon in ihrem vollen Maass zu fühlen; als unvermuthet aber allgemein bekannt gemacht ward, dass die Nothwendigkeit erheischet habe in dem Königreich Hungarn und den darzugehörigen Ländern, die alte vor der Regierung dieses Monarchen bestandene Verfassung ganz wieder herstellen zu lassen.

Auf dem Fuss dieses Gerichtes folgte auch die betrübte Bestürzung sowohl hierüber, als auch über die befurchtene ungewisse Zukunft, etwa wieder in die vorige Enge zurückgestossen und zusammengedrängt zu werden, sah man zum unaussprechlichen Trost bald in Euer Mayestät höchster Persohn einen Regenten zu Hülffe kommen; alle Unterthanen seiner Länder mit gleichen väterlichen Herz umfassen und selbst aus dem Trieb angetroffenen Umständen des Staats solche Maassregeln entwickelé, welche anstaunenden Ueberzeugung für die ganze Welt dienen, dass die Anfälle, von welchen eine schädliche Erschütterug befürchtet ward, zur mehreren Befestigung des allgemeinen Wohls ausschlagen.

Euer Mayestät geruheten auch dieser treugehorsamster Nation durch den allerhöchst bewilligten, und gegenwärtig abhaltenden Congress die Gelegenheit zur Vorbringung ihren alleruntethänigsten Wünsche und Postulaten einraumen zu lassen. Bei dieser höchsten Wohlthat, und den mildesten Gesinnungen, welche Höchst die selben für die treugehorsamste Nation insbesondern zu offenbahren geruhet haben, und die man als das gröste Kleinod mit aller unterthänigster Devotion verehret, und für sich ewig zu behaupten wünscht, bleibt derselben zur schuldigsten Pficht übrig, ihre Laage mit kindlicher Offenherzigkeit auszuweisen, und von dem zärtlichen zu jeder gerechten Befriedigung Seiner Unterthanen ohnehin ganz geneigte Herz des höchsten Lan-

des Vatters die nur mögliche und von umständen zulässige Glückseeligkeit Vertrauensvoll in aller Unterthänigkeit zu erwarten. In dieser Absicht ist alles, was die treugehorsammste Nation und ihrer Clerus zu erzielen, und worüber die höchste Remedur zu erhalten wünscht, in gegenwärtigen Werk durch drey Hauptabtheillungen zusammen gefasst worden.

Горња представка сабора карловачког у савременом преводу гласи овако.

Ваше ц: к: апостолско величаство.

Између многих и различних народа, који су се скиптру најсветлијег дома аустријског поверили, и овоме своје срећно сахранење и темељан изглед за даље напредовање незаборавно благодарити имају, налази се и овај верно послушан народ илирски. Али по садашњем стању његовом можемо га ми само као народ у идеји представљати, почем он сопствену своју териториалну организацију нема, а уживање јединог народног права, које му је још остало, и које се у саветовању средством народног конгреса о међусобним стварима и отуд произходећи предлога ради свог устројења састоји, није у стању, народно своје бијће утврдити, као што не може ни крв у туђем телу да дејствује. Народ је овај увек с несумњеним и подпуним правама снабдевен био, која га опуномоћавају, да за народно постојање необходимо нужну територијалну инштитуцију праведно захтевати може.

Постанку и трајању ових инштитуција, која је илирско-српски народ, од ког је верно-послушан народ овај произишао, с угарском државом подржавао, био је узрок страх од увећања османског насиља и отуда произтекша нужда за међусобно обдржавање.

Сајединеној и међусобној снаги оба народа испало је за руком, да се разрушавајући ток османског завојевања колико толико задржи, и многе провинције опет да се

освоје; шта више и против саме је немачке државе народ наш помогао, кад је унгарски народ с овим више пута успешно и сретно ратовао. Ове и више таквих заслуга биле су узрок што се деспоти Расције у краљевини угарској међу првим државним баронима бројаше, и што су им ванредна велика добра, с извршивањем прави владетељски прерогатива уступљена била. Из истог узрока није се пропустило, да се не помогне и цркви овог народа уступањем десетка од ране, као што је то сам владајући римски клир у краљевини угарској уживао.

Осим веродостојни књига налазе се јошт и у самоме „Corpus Juris Hungariæ“ несумњиви докази за то.

Кад се узме у призрење, да је свеопште и непоречно познато, како је народ овај непрестано угарску државу бранио неповредимом верношћу заштићавао и за срећу њену дејателно принео, не може се схватити, како му се могла прирођена права по законитом основу одузети? Ер што је племе кнежева Расције изумрло, то ни је могао никако народ, који још једнако постоји свога права лишен бити, које он с толиком крвљу и пожртвовањем најважнијих интереса као својү сопственост задобијо, и само преко својих начелника извршивао. По самој општој правичности и међународном праву требало би, да народу његово право заједно с осталим на ново освојеним земљама, које су пређе њему принадлежале, натраг припадне, јер је то прави узрок био, чега ради је међусобан подпомажући сајуз учинио.

Али у многим стварима била је **управљајућа политика некадашњег угарског сабора себична и врло слаба**, и ползујући се неправично разним случајима и бунама, одгнала је она овај народ од свију својих задобивених права.

Међу тим била је необходима посљедица оваkове политике, да су Отомани чак до срца државе победоносно

напредовати и у њој се сместити могли, и краљеви Угарске из најсветлијег дома аустријског бринули су се отачаски и неуморно и са свом политичном мудрошћу, само да пронађу средства за спасење своји земаља.

Леополд први, блажене памети, могао је дознати, да се велики део овога народа под турским господарством, но ипак под собственим феудалним устројством налази, и да би како за државну снагу, тако и за једну и другу страну полезно било, ако се овај народ позове. После предходног уговора с ондашњим пећским патријархом обећао је цар овоме народу највећу безбедност цркве њихове и сопствено територијално устројство, па још и друга права и привилегије, као што се овде из прикљученог извода види.

Још у прво време велике, мало пре описане сеобе, имао је верно-послушан народ овај прилику, да заједно с браћом својом, који су се још пре под највишом заштитом пресветлог дома аустријског находила, у многим и важним победама, које је аустријско оружије задобило, и учествујући при утишавању опасних мађарских и ердељских буна као веран показао се, и да га ништа не може поколебати, јер је, презрео сва ласкајућа покушења, с којима су га поглавице бунтовничке писмено навести хтели, да се у верности према законитог владаоца огреши. Ово својство почитује верно подани народ овај у својима предцима као највећи украс са успоменом непорушимим, и тврдо се решио, да ову верност не само за себе неоскврњено сачува, него и целоме потомству свом као аманет вечито, савршено и подпуно одржи.

У оно време, док је народ горе описане заслуге себи стекао, просио је преко свога патријарха код краља за привилегиално му обећано устројење, и добио је најмилостивије уверење, да је његово величаство наклоњено, да овај народ у савршено уживање свију обећаних права ebe

изговора постави, само да ни су једнако трајући немири могућном уживању ових права на пут стали. Он је дакле само до повратка мирни времена на стрпљивост с тим додатком упућен, да ће се потом све, што год недостаје његовој независимости, подпуно и савршено испунити. Али је смрћу овога владаоца извршење ових предневедених обећања опет надалеко одложено.

Потврђују највише ове владалачке, и њихових наследника даље овоме народу дароване дипломе, да је он и у познијим ратним догађајима своју дужност савршено испунио, и ништа није пренебрегао, да би неповређено ове привилегије и слободе уживати са неумрлом славом заслужио.

Али већ се био народ у положењу налазио, да осети, какву је владајућа јерархија и светска аристокрација себи цељ противу њега предузела; она да му разори цркву, ова да утамани народно име. И верно послушан народ овај, имао је доста пути узрока, да своје, с непоколебимим уверењем потпуну силу и важност истих, од краља Леополда I получених привилегија почитује. Њему је било познато, да су му привилегије у корист оштега благостања издате, и да су им сљедства подпуно овој цељи одговарала, да је дакле цела држава, а особито краљевина Угарска зацело дужна, да делању свога законитог владаоца и управо свога избавитеља, — коме по себи право принадлежи, да ратове објављује, и мир закључава, као што и различите међународне уговоре на корист своји земаља извршити може, — принадлежећи круг делања остави. Народ се дакле поуздао са свим на највишу подпомоћ самих краљева, без да је тражио његове привилегије предходно саизволење угарског сабора, одкуда је и изговор и сметња произишла, да је вредност ових привилегија у сумњу доведена и тиме је пут препречен, да народ своју сопствену територи-

јалну инштитуцију добити није могао, а без ове морала се и сва остала на њу односећа се привилегија неопходимо по себи распасти.

Ова јерархија није пропустила коначно разорење, још и с овим потпомоћи, да један народ, који правој цркви не принадлежи, није достојан у простору апостолске државе грађанска благодејања (права) уживати! —

Заједничка јерархично-аристократична партаја, која је највећи уплив на законодавство и на управу државну имала, и која је, распростирављавајући своју личну власт, увек на то склоњена била, да се с ревносним одушевљењем потруди, све више и више људи подврћи под своју власт, нити је у вољи, нити пак у способности оскудевала и оклевала, да земаљским законима и јавним уредбама угарским, за наш народ и његову цркву убитачни правац даде, и с тим успех најправеднији и истинити намера високог владаоца, или ослабити, или их у онаковом виду на народ издати, како не могу од постојаног дејства бити.

Она је и различите тајне планове и системе измишљавала, које су на то ишле да овај народ и његову цркву угњетава, и ствар је већ до тога доведена била, да је могло као обично средство за препоруку и напредовање служити, ако би који овакав пројект хтео. Но будући да нису могли ништа навести, што би против ове непоколебиме верности, и грађанске добродетељи овога народа бити могло, то су непредвиђене узроке из даљне будућности навести тражили, да своју систему подпомогну. — Они рекоше, да морају овај народ угњетавати и ни под којим начином допустити, да се осили, јер је он већ по себи многобројан, у суседству са турским земљама, и тамо налазећим се народним и верозаконским сродницима, може дакле с временом опасан постати, ако даном приликом с Русијом се сједини. Али су хотимице на општу признату истинитост заборавили,

да добро уређено општинство привреженост и верност своји грађана само праведним поступањем и из овог происходеће благодети к себи привезати и утврдити треба.

Стара историја исто тако као и садањи светски догађаји довољно доказују, да су државе, које се из једног и истог народа и верозакона састоје, али од различитих у њима владајућих грађанских интереса, крваве борбе једна против друге водиле.

Несретним сплеткама споменутих партаја може се управо и приписати, што је војвода овога народа, гроф Бранковић на вечити затвор у Егру одведен, — где је до конца свога живота пробавити морао, и без да је најпре пред суд стављен био, и свет за његову кривицу икада што дознати могао. Па макар да је народу овом у издатим му привилегијама обећано, да ће се достојанство војводе одржати, и да се кривицом јединог лица уништити не може: то је ово достојанство за то ипак с грофом Бранковићем са свим престати морало. Непосредне последице овакови сплетака биле су те, што се високи двор дао навести да дозволи, да се народ овај може слободно у Русију иселити, и што га нису отклонењем тегоба, на које би се народ потужити могао, задовољити покушали. Истина, увидиле се одмах за тим шкодљиве посљедице оваковога поступка и покушавало се с тако званим емигрантским патентом и претњом, с најстрожијим каштигама ономе на пут стати, што је пре по закону дозвољено било. Но већ се био тешки губитак како за државу тако и за народ догодио.

По највећој части ове је партаје дело било, што је овом народу пут вишем образовању био спречен, и што се овај само у толико образовати могао, у колико му је то за обични грађански живот нужно било. Народ наш за то никад у стању није био, да у области, где он живи, ја-

вна званија од својих синова заузета види, већ се морао таквих као и других законитих средстава на свагда одрећи.

Првобитно и по самоме основноме закону државном још и сада највише важеће средство, да се може получити племство и с овим скопчана преимућства у краљевини Угарској то је, да је онај који се одликује у војеној служби, и по закону јесу сами племићи обвезани, да отачаство бране. Но кад народ овај у време пређашњих, често појављујућих се турских ратова никад пропустио није, да са свом својом снагом несаучаствује у борби с Турцима, то није никад племство свој глас против тога подигло, и није никад своју протестацију изјавило, што је народ наш оне исте дужности, које само њему припадају, чинио, макар да је то по закону искључно право племства.

Са каквим правом могло би се дакле оправдати, да се овом народу у Угарској сопствени свој територијум не даде, но напротив укупно га на судбу скитајућег се народа осудили, и по већој части разделивши га, као покретно имање приватним људма предали. При овој прилици верно послушан народ с вечитим страхопоштовањем припознати мора, да су га високоцењени владаоци свагда очински и са свом својом снагом свакога уобичајног угњетавања избавити покушавали? —

Високоцењеној делателности пресветлих владалаца има се само благодарити, да су неки делови овога народа, особито његов клир, од многих гоњења спашени били, и да је ипак разне користи уживати могли. У благотворној овој намери, да се оваковe користи за народ и његову цркву умноже, али притом и сходна средства по стању и истинитим потребама његовим пронађу и испитају јесу многоцењени владалац и више пута народну скупштину допустити благоизволио. Но успех од ових није могао никада очинској намери владаоца поглавито из тог узрока потпуно да одговара, што су ради тога послати заступници највишег краљевског надле-

жатељства обично од врло шкодљивих за народ предрасуда заражени били, и што тегобе народа до високоцењеног престола у њиховом правом виду продрети нису могле, а народ на против искреног заступништва код краља имао није, које би праведно јавити могло, како ствари стоје. Оваково застуништво оскудевало је народу и његовом клиру у безбројним другим случајевима.

Са оваким час јачим час слабим препонама имао је народ до времена цара Јосифа II непрестано да се бори.

Овај неумрли владалац који је најзгодније време и прилику имао, да себи сва потребна начела владања присвоји и иста ванредним сопственим искуством обогати, као што је сам велику вредност ових живо осетио, а у исто време умео општем благу шкодљиве странпутице и сплетке у самом њиховом скривалишту да открије, ступио је на владу с најтврђом вољом, да све поданике своје државе на највиши могући ступањ благостања доведе, ревносно жељан, да плодове своје тежње сам још доживи. Он је и имао невероватну одважност, да двоглаву хидру у живац дирне, и тиме је ланац раскинут био, који је току истинитих и опште праведних грађанских одношаја сметао, и цела је монархија свима поданицима без разлике народности и верозакона потпуно општем отачаству уступљена била. Под његовом владом почео је већ верно послушан народ овај та благотворства у пуној мери да осећа, кад се изненада свима обзнани поразни глас, као нужда захтева, да се у краљевини Угарској и овој принадлежећим земљама, старо устројство, како је пред владом овог монарха стајало, и опет се уведе. Уза стопце овоме гласу следовала је и вест о догодившој се смрти високог владаоца. У забуни због тога и у страху о неизвесној будућности бојећи се да неби опет у пређашњи теснац натраг гоњен и стиснут био, појавио се народу с неизреченом утехом у високоцењеној особи вашег

величанства владалац, који му у помоћ дође, који све поданике својих земаља прима, и који ће у самој клици нашавше државне околности до онаковик начела владавине довести, што ће целом свету на дивни углед бити, уверавајући га, да ће нападаји, од којих се штетних потреса бојати имало, за веће утемељење обштег благостања служити. И овоме верно послушном народу ваше је величаство благоизволело чрез високоцењени допуштеии и сада држећи конгрес прилику дати, да своје жеље и захтевања најпокорније поднети може.

Покрај оваковe многоцењене благонаклоности и благе намере, које је ваше величаство верно послушном народу овом нарочно изјавити благоизволело, и које он као највећу драгоценост са страхопоштовањем цени и вечито одржати жели, спада му ипак у дужност, да синовном искреношћу своје стање открије од нежног, свакој праведној жељи својих поданика наклоњеног срца многоцењеног земаљског оца овако могућно, од околности дозвољено блаженство најпонизније и с уверењем очекивајући.

Тога ради смо све, што верно послушан народ и његов клир постићи, и преко чега он многоцењено потврђење получити жели, у овоме делу у три разреда сложили. Први разред садржава: да народ и његов клир у будуће од вређања заштићен буде, која је у прошастим временима претрпети морао.

У другоме налазе се најпонизнији предлози, по којима би се за народ и његов клир бољи основ напредка произвести могао. Но будући да многоцењени изјаснителни рескрипт од 16 Јула 1779 у смотрењу овога народа и његовог клира особени законик сачињава, и што је у следству међу тим уведене опште законске толеранције више у њему налазеће се уредбе силу изгубише, а многе би опет други вид добиле, ако се ова нова предложења сходно високоцењеној вољи буду држала, то се у овом разреду о томе учињена расматрања подносе.

У трећем разреду налазе се предмети, који се на посебни чин или на поједине општине, или на приватне људе односе.

Из овога саборског предлога, видимо нацрт жалосног стања, у ком се налазио наш народ у Аустро-угарској. А најновија сурова насиља аустре-угарске владе потврђују она горка искуства ону жалосну науку, шта смерају Немци и Мађари противу Срба и свију осталих Словена; свакои свесном Србину и Словенину јасно мора бити, да ове здружене владе очито желе, да Србе и остале Словене коначно упропасте.

Страдања францеских хугенота и немачких протестаната нашло је саучешћа и одбране у Немаца, што су прве у заштиту узели, из политичких узрока, суревновања и што су мрзели Лудвика XIV, који је један део Немачког земљишта притиснуо.

До данас не нађе се ни један поштен Немац, да у име човечанства подигне глас свој противу насиља, што нанеше аустријски Немци Чесима, а Мађари Србима и осталим Словенима.

Па и најслободњачкији републикански немачки писци не налазе речи, коју би дигли у одбрану угњетених Словена и Срба противу угњетача њихових, јер су ови угњетачи њихова браћа Немци и Мађари. Док на сва уста вичу и назадњаци и либералци Немци противу Руса, и привидно заступају угњетене Пољаке. Међу тим знамо, да је немачка династија саксонских Августа, као владари пољски овај народ морално упропастили. Знамо и то, да је идеја деобе пољске државе поникла у главама немачких владара у глави Фридриха назови великог, и лакомо прихваћена од биготне Марије Терезе.

Није нам цел, да заступамо насиља и руских владара пристанак на деобу несрећне пољске. Но се Руси у нечем правдати могу, што су пристали, да са Немцима поделе

грабеж, што би Немци сами и без Руса поделили пољску, а друго, што су Пољаци, у своје време, под упливом својих зликовачких језовита, Руски народ гњавили и упропаштавали, и најзад што су Немци подјармљење Пољаке насилно понемчили, док Русија, до скора не је то чинила.

Из свега, што наведосмо, излази за нас Словене по све важан поук, да се Немци само онде заузимају за интерес и напредак човечанства, где су ови везани за њихове себичне интересе.

Ми умемо оценити оне моралне користи, што добисмо од Немаца, ал не смемо их прецењити, што смо их прескупо платили својом крвљу, јер знамо да смо ми Словени, а нарочито Срби били за толико столећа њихов бедем противу навале турског варваризма.

По томе заслуге немачког народа на пољу цивилизације равњају се са нашим големим жртвама на пољу крвавих ратова противу асијског варваризма.

Почетком прошлог века, аустријски Немци са Мађарима, дакле са мањином становника Угарске споразумели се, и уговором у Сатмару (1711) на штету и пропаст осталих пародности у Угарској, власт поделили.

Од оног доба, кад је бечка влада за цену прагматичке санкције, српски народ тако мучки продала самовољи мађарске охоле и сурове аристокрације и хијерархије, од тада па до данас, постала је мађарска аристокрација и хијерархија насилни и најубитачнији господар српског народа.

Ни један народ у Јевропи не допаде руке грознијем господару, но што је српски народ подпадши у руке мађарске госпоштине.

Хапсбуршка династија овим грозним делом насилно је погазила освештање уговоре (pacta conventa) закључене са српским народом при његовој сеоби. Ова династија с тим се грозније огрешила српском народу, што се овај у одбрани исте неверне династије за на век крвнички омразио са Мађарима.

На жалост уверићемо се у сувише у течају овог и познији периода, како је мађарска аристократија систематички радила, да уништи сва српска народна права и да коначно са лица земље сбрише српски народ.

Видећемо, да ће бечка влада и позније после нових доказаних неверстава и опет свим могућим средствима помагати ове мађарске насилнике противу српског народа. И ова бечка влада, неће се стидети у исто време мучења, да потоцима пролева српску крв, рад остварења својих себичних интереса.

Ваља дакле да имамо на уму, и не треба да изгубимо из вида, да су Немци и Мађари од најпрвијих времена до данас заклети непријатељи српског и свију осталих народа у аустријској монархији.

Знајући за ову непријатељску задругу, којој је животни задатак, да нас Словене прегази и упропасти: шта остаје нама Србима, но да се сложимо са осталом браћом Словенима, да се спремимо на ону голему борбу, која нам предстоји противу ове задруге, која се више неда избећи, и решиће се само на бојном пољу.

У кратком нацрту овог периода говорили смо о влади Леополда I; даље смо навели, како је Јосиф I задавио устанак Мађара под Ракоцијем крвљу својих по несрећи верних Срба.

Говорили смо и отоме, како је Јосиф I доживео сваковрсну несрећу, коју је његов злохуди отац Леонолдо I својим насиљем изазвао. Очина злочинства, донеше у наслеђе јадном Јосифу I проклетство дуготрајних устанака и сваковрсних заразних болештина. Реко смо, да је влада Јосифа I испуњена била грађанским и спољним ратовима. И најзад поменусмо, да је и овај иначе бољи владалац жалосно свршио своју владу, јер не беше дорастао, да својом добром вољом одклони стољетне злоупотребе злочине покварене владе.

По смрти Јосифа I дође на владу Карло VI, млађи и достојни син Леополда I. Пошто му вигови његова супарника не дадоше усрећити јадне Шпањолце, то дође да усрећи аустријске народе.

Но је узалудно толике хиљаде људи жртвовао, и свога супарника баварског принца Јосифа и његову жену отровом уклонио с пута; и опет не могаше се утврдити на шпанском престолу, на који се шћаше попети, по сродству са изумрлим шпанским Хапсбурговцима.

Карло VI насљедио је све мане, а ни једну врлину свога брата Јосифа I. На глас, да му је брат умрьо, журно се вратио у Веч, и тако је исто невешто радио на примирију са мађарским усташима, као што је пре тога невешто управљао са војском у Шпанији.

Небројене су жртве, које су учињене у ратовима због шпанског наслеђа, и у тако званом северном рату.

Поглавита тежња овога владаоца бејаше управљена само на увећање моћи своје династије, и ширење границе своје неприродно скрпљене државе. Васцело време његове дуготрајне владавине испуњено је многобројним освајачким ратовима. И ту своју сујету задовољио је у пуној мери, на превелику штету својих народа.

У гомилању големе масе земаља сматраше Карло VI величину своје владе.

Ми Срби имамо и сувише важног узрока да пристанемо на мњење самосталних писаца, који су достојно осудили ону кобну страст Карла VI за увећањем таште славе и сујетне величине.

Ми морамо осудити тим пре такву грозну политику, због које је овај крунисани себичњак пролио толику силну крв наших отаца. Не можемо одобрити крвничку тежњу, која је крвљу нашег народа увећавала моћ и славу пресветлог архидома и побожних владалаца.

Најзад би опростили, што су ови владаоци наш народ водили на јевропске кланице, само да су и у једном тре-

нутку показали готовост, да остваре најправичније тежње нашег народа.

Просто би им била крв наших отаца, да нису уговорима и понављаним потврдама освештана народна права ногама газили, да нису наш народ лагали, и да га нису тако мучки продали Маћарима.

Да ли је могла бити повољнија судба нашег народа под владом таква верооломна, сујетна и раскошна владаоца.

Дворско особље Карла VI износило је до 40 хиљада грабљиваца, који су јадне народе као пијавице сисали и пљачкали.

Карло VI тежио је, да се у свему равна и да надвиси својом таштом славом јадну величину Лудвика XIV. И заиста је и успео да је раван оном францеском тирану. Но је ту славу свог другара постигао само у религиозном фанатизму, и у големој раскоши.

Док су милијуни његових поданика пожељели леба, дотле су ћесареви папагаји благовали. Лебове за ове папагаје квасише у токајском вину, а дневно требаше два акова од овога најскупљег вина за папагаје, а за купање и успављивање царице рачунаху 2 акова дневно.

Колико су харали војни чиновници, види се отуда, што су на хартији бележили 120.000 војника, а у ствари не беше више од 40.000. И по томе свеколику суму за 80.000 војника поделише ђенерали и остала господштина.

У свом раскошном животу, није био у стању Карло VI, да опази ове големе преваре. Место њега управљаше гроф Цинцендорф државом, двором и његовом кујном, и самостални писци веле, да је са кујном најбоље управљао. И то је онај исти Цинцендорф, с којим је неверни митрополит Вићентије удешавао да Србе поунијати.

Јосиф I умрьо је без мушког порода. А брат његов Карло VI имаћаше две кћери ал немаше сина. Он бејаше изданак хапсбуршке династије.

С тога му и бејаше највећа брига, да свеколику аустријску државу осигура својој старијој ћерки Марији Терези, коју омужи са лотриншким херцогом Фрањом.

Ову би цељ Карло VI лако постигао са големим средствима, с којима је он као аустријски владалац располагао. Карло VI за 30 годишње владе своје могаше нагомилати блага, и са овим могаше и створити голему војничку снагу. И помоћу ових снажних средстава имао би најпоузданије јемство, да престо осигура својој ћерки. Но је он сувише био слабоуман, да би добрим поретком у држави ово поуздано јемство створити умео.

Он се надаше, да су довољна јемства уговори, које је у течају своје дуготрајне владавине са јевропским владарима закључио.

Карло VI, који је целог свог живота вероломно уговоре газио, бејаше толико малоуман, да је веровао у светињу уговора. Овај јадник шћаше своју царевину осигурати од напада грабљивих странаца, са папирним шанчевима.

Још од године 1713 одпочео је радити, да својој породици осигура наслеђе.

Установа наслеђа је у монархијама од велике важности, и неби му се могло замерити, ако би са поштеним средствима ову установу осигурао.

Но се Карлу замерити може, што шћаше то постићи ништавим подписима, обманом и продајом словенских народа, а нарочито издајничким делом, што Србе прошахерова Мађарима, и што се у монархији свагда може постићи само **силом**.

Посљедице овакве глупе политике не су могле изостати. Као што ћемо видети, да је Карло VI својом нехатошћу посејао клицу оним големим ратовима, који се мораше изродити по његовој самрти.

Све оне големе жртве, што су позније аустријски народи поднети морали рад одбране престола, сва она потоцима

проливена крв јадних народа, пада на душу овог слабоумног владаоца.

Према ономе, што казасмо, да је са преваре аустријских дворских саветника било само 40 хиљада војника у одбрану свеколике државе; лако ћемо поњати колико хиљаде Срба мораде изгинути, да сачувају престо хабсбуршкој династији.

У почетку своје владе затекао је Карло VI уређеније државно стање, и то је била заслуга његовога брата Јосива I.

Велики и врли војвода принц Јевђеније организовао је војску, и пошто је тешком муком, упливом своје Љубазнице жене министра Стратмана задобио право, да самостално управља војском и нечекајући на одобрење дворског војног савета, Јевђеније је сјајне победе задобио на све стране.

Најсјајнија јепоха аустријске државе настаје са почетком ратовања са Турцима, овим сјајним ратовима (1715—1718) задоби велику славу аустријско оружије, које је јуначки војвода Јевђеније поглавито помоћу Срба пронео до самих балканских планина.

Са 125000 војника од којих су већу половину сачињавали Срби, стајаше Јевђеније противу 150000 Турака, које предвођаше велики везир Кутурџи-Алија.

5-ог Августа 1716 године задобио је Јевђеније сјајну победу код Варадина и Карловаца. Турци су ту коначно разбијени, да су до Београда морали избећи, а велики везир је самртно рањен на пољу, где је и скончао. Последица ове сјајне победе било је ослобођење Тамишвара и целога Баната.

Између осталих јуначких дела, што Срби у овом ратовању учинише, поменућемо један случај, из кога се може оценити, колико су Срби користи допринели слави аустријског оружја.

У тако званом „Wienerisches Diarium од 1716 год.“ на страни 1394 читамо, да 1200 Срба под оборкапетаном Стеваном Детињом иначе Пиводом, изненада, док још немачка војска стајаше у Банату, упали у Влашку и допрли чак у Букурешт, и пошто су посекли до 500 Турака, заробише влашког кнеза Николаћа Мавро-Кордата, његову породицу и до 800 Бојара, и преко Трговишта допратише у Ердељ, где их предадоше свом ђенералу. Од Срба овом приликом погибоше њих 10.

Но су Турци још једном прикупили знатну снагу. Прогнани Ракоција са својим Мађарима придружио се Турској војсци, у цели, да Мађаре побуни, и с тим Турцима олакше војевање.

После ове сјајне победе Јевђеније обсади Београд. У том стиже нови велики везир Ашчи-Алија са 150000 Турака. Са две стране опкољен Јевђеније са највећом вештином и јунаштвом нападне (16. Августа 1717 год.) великог везира и у једном боју сатре сву турску војску. Београд одмах други дан падне у руке Аустријанаца.

Овим двема победама принуди Јевђеније султана Ахмета III, да потражи мир, који затим би закључен у Пожаревцу 21. Јуна 1718 год. По закључку овог мира дође под Аустрију Београд са већим делом Србије до Тимока Мораве и Дрине, сва Босна и велики део Влашке.

Овим знатним победама и плодовима отуда, користише се само Немци и Мађари, и као што једном рекосмо изјмети свију народа само, ако су имали плаву крв у жилама.

И ако су Срби и опет највише допринели и припомогли ћесару у овим завојевањима, невидоше користи и од овог новог пролевања крви, шта више у закљученом миру оставише Србе своје сајузнике познатој милости турској.

Шта више, можемо сматрати ове нове победе, као нов извор, много веће патње и нових јада.

Јер по уговору пожаревачком, подпаде под власт бечког ћесара тројином више Срба, а то ће рећи, да је од сада тројином више српских синова гинуло за таште и себичне интересе бечких ћесара, и за увећање аустријске државе.

Ново добивени српски крајеви стајаху под ћесаревом ришћанском владом кроз пуних 20 год. (од 1718—1739).

Да видимо какве је користи допринела српском народу ова ришћанска влада.

Истина, да према ономе, што смо у опште изрекли о покварености владајуће династије, државне владе, и своколике владајуће клике, мало ће требати, а да свак сазна, да је Србима боље било под Турцима, но под аустријском владом.

Осем што смо у овој нашој историјској расправи навели, и што је и сам аустријски министар признао[1]) и у истом смислу изразио се, као што мало пре рекосмо, да су Срби изменом господара само се оштетили и оназадили.

Она несрећна тежња аустријских биготних владара, да Србе ма и силом оружја привуку у крвава недра једино-спасавајуће цркве; донели су толиким ратовима измученом народу велика зла и многоврсне најгрозније патње.

У колико се пре само мањи део Срба могао отровом јежовитског католицизма заразити; толико су веће поље задобили ови крвнички мисионари и то у областима, где стајаше ћесарева војска под управом папизмом задахнутих

---

[1]) У I гл. на стр. 13 и 14 вели Бартенштајн: „Од Турака небејаху у својој вери; и како се у Турској незна за племство нити тамо место њега прост човек носи државне терете: то су Рајци, Власи и Рутени имали тамо већ у том погледу веће угодности; те се по себи казује, да они не би своје благо и добро, себе саме и свој живот у пропаст залагали, кад би се бојали, или кад би могли и замислити, да ће се морати за то побојати, ако им се оно закрати под новим господаром, што су под Турцима мирно уживали.

ђенерала аустријски, који су били оруђе ових, ришћанском љубављу титрајућих се демона.

Ови грозни мучитељи Срба, бејаху: ђенерао гроф Секендорф, по смрти узоритог Јевђенија војсковођа: хилбургхаусенски принц Јосиф, ђенерао Валис, ђенерао Петаци, ђенерао граф Страсолдо, ђенерао Хајстер, ђенерао гроф Кенигсег, ђенерао Штрасер и још други гадови.

Ево како описују тог несрећног Секендорфа чувени писци Хелц и Корвин у њиховој општој историји (у III књ. стр. 875).

„Seckendorf war einer jener Charaktere, die man eher in einem Jesuiten-Collegium, als an der Spitze von Armeen suchen sollte, die man aber nichtsdestoweniger häufig in den Kriegsheeren solcher Fürsten findet, denen es an männlicher- Kraft und Regentengrösse fehlt, und deren Thron-Unwürdigkeit sie nöthigt, alle ihre Berechtigung zur Herschaft von der Gnade ihres Gottes herzleiten, mit den sie desshalb auch in beständigeu Verkehr stehen, während sie die umberechtigte Herschaft selbst durch die Gewalt der Bajonnete eines blind gehorchenden Heeres zu stützen suchen. Frömmler in Uniform, pietistische Generale sind daher stets die Günstlinge; solcher Frömmler im Kriegsrocke war denn auch Seckendorf. Er verband mit türkischer Bosheit des Herzens, schmutzigetn Geitz, Betrügerei und Erpessungssucht, eine wahrhaft lächerliche Frömmelei. Während er für die orthoxe Lehre eiferte, liess er den Feind die besten Kriegspläne ausführen; und während sein Heer an den nothwendigsten Bedürfrissen Mangel leiden musste, liess er in Bosnien auf seine Kosten eine masse von Bibeln vertheilen. Wegen den schlechten Feldzuges wurde Seckendorf zwar verhaftet und vor ein Kriegsgericht gestellt. Allein der fromme Mann hatte, wie alle Leuthe seines Schlages, mächtige Freunde, die dafür sorgten, dass ihm kein Leids geschah.“

(Секендорф бејаше од оних карактера, које би понајпре тражити морали у неком јежовитском кољежу, но на челу војске, које ништа мање налазимо у војскама таквих владалаца, који нити имају мушке одважности, а још мање владалачке моћи, и који као недостојни престола принуђени су сва своја права ишчекивати од милости њихова бога, с којим баш зато и негују најтешњију везу, а међу тим своју незакониту владавину једва силом бајонета својих слепооданих војника одбранити могу. И по томе су лажни побожњаци у униформи, и фарисејски ђенерали најобичнији протежеји таквих владалаца, што непрестано изврћу очи и бројанице окрећу; овакви побожњак у војничком оделу, и сушти Тартиф бејаше Секендорф. Он је умео спојити најподлију освету срца са прљавим сципијашлуком, нагон преваре и насиља. Заиста смешна побожност! Он је вршио биготне церемоније, а међу тим је дозволио свом непријатељу, да за то време изврши најбоље убојне планове. Док је његова војска трпела највећу оскудицу у животним потребама, дотле је он о свом трошку раздавао библије босанским православним Србима.

Уапшен због рђавог вођења војске, предат је војничком суду на суђење. Ал је овај побожњак, као и други њему равни, имао моћне пријатеље, који се постараше, да му се што недогоди).

О главном аустријском вођу добисмо верну слику, да видимо још понеког ћесаревог ђенерала, што ће нам веома олакшати, да у правом облику угледамо и измеримо величину патње нашег бедног народа.

Ђенерао гроф Петаци један такођер од оних јевропских авантиријера, који је у Аустрији тражио и као рођен аристократ и нашао уточишта, и као вољно оруђе владалачких кругова, министара и попова, лако је дошао до ђенералства.

У ратовима кукавица, у мирно доба јунак у пљачкању сиротиње раје, закриљен влашћу ћесара, снажно потпомог-

нут од свемоћних језовита, служаше слепо увећању деспотске владе, утемељењу и ширењу неситог папизма.

По тврђењу самога Бартенштајна (види стр. 57) ђенерао Петација је својим суровим, самовласним и најгрознијим поступцима изазвао вараждинске српске граничаре на оружани отпор у одбрану своје праотачке вере.

„Овај дивни Петација предлагаше ћесару Карлу VI, и то у оно доба, кад је ћесар најнесрећније војевао противу Турака, Француза и Талијана, „да се у горњо-карловачком ђенералату, где граничари несу никад непослушни били, све женидбе међу неунијатима (православнима) и унијатима, које су од двора допуштене, не само самовласно укину, него да се сматрају и обележе као отмице, па да се сирћу казне.“

По заповести истога Петације убијен је од ћесарских војника лепавински игуман Кондрат на самом црквеном прагу, што је хтео да сврши службу божију.

Ђенерао Петација шћаше, да све православне манастире претвори у францишканске клоштере, како би по том што лакше и православне Србе пошокчио, и морално и материјално упропастио.

У тој цељи оружаном руком, с ћесаревим војницима нападе на манастир Марчу и на силу изгони отуда православне Србе. А као што Бартенштајн вели: (на стр. 58) „Вараждинци пак тврдоглави — манастира Марче ни пошто не дадоше, бојали се на двору узети им то место пре повратка мира. А кад се пак мир поврати и држаше да је сигурно, наређено буде грофу Петацију, да то учини, који то на силу изврши и буде за то богато награђен.“

„Кад је пак ово са свим добро за руком пошло, мислио је он, да унију све мећма и насилно шири, те да кроз то буде још заслужнији и достојнији награде.“

„По његовој дакле заповести, баце неунијатске попове, који су дошли били у жумберски срез, да тамо крсте децу својим једноверцима, у тешке окове, и у мрачним тавницама држаше их веома сурово, и све под тим чудноватим изговором, да је земља поунијаћена, те се тамо не сме ни један неунијат задржавати. И ма да је пређашња илирска дворска депутација са саглашавањем духовника његога величанства царице и краљице силно доказивала нетемељитост и чудноватост оне горње реченице, и ако је за тим изишла заповест, да пусте ону четворицу попова, не даде се ипак гроф Петаци тим задржати, да не чини зла народњацима другим путем, на који је подпомаган највише тајним писмима, и при свем томе огласи један патенат, којега садржај не даде се сложити са привилеђијама.“

„Тога се ради дакле диже буна у вараждинском ђенералату, коју су још осем тога пратиле разне околности, што злочинство повећаваху.“

„И као што увек овакав зао догађај тако исту шкодљиву песљедицу обично за собом повлачи, то се за мало час по том раширили буна, као неки пожар и по католичкој краљевини Хрватској, а за тим и по Славонији, где је било сила унијата, и најзад и по пространој бихарској жупанији.“

„Да је онда краљ пруски био одмах с двором прекинуо, умакла би била овдашњем двору не само хасна, коју је у рату, што и данас траје, као што се неда порећи, уживао и ужива, — него би такође натезало се, кад би дошло, да се у исто доба угушују унутрашњи немири, који су се дигли били у једноме крају земље, што захваћа 60 и више немачких миља, и да те довољно спречу и на пут стане спољашњим с почетка далеко силнијим непријатељима. Једном речи, веома би зло изгледало по архидом, по верозакон и по ришћанство, а они, који су томе криви били, неби никад у стању били одвратити опасност и несрећу, ко-

јој су повода дали, те ово треба дакле сматрати као веома важан узрок, да се у напред не излажемо више таквој опасности, у случају баш да мир веома добро испадне, а некмоли ако испадне средње или зло, и да се особито здраво и делом на пут стане непрестаном досађивању Петација, и тајном опадању поштених и верних слугу, кад зло узсмера; јер доиста никад неће фалити светлом краљевском архидому потајних и јавних непријатеља, од којих ваља да се чува, нити ће увек среће бити, да се за годину дана не само утишају онако опасни унутрашњи немири, него да се и они, који су у њима участвовали, окрену живљој и кориснијој ревности службеној.“ — — —

Године 1727 ђенерао Кенигсег силом оружја натури православнима поунијаћеног владику Рафајила Марковића, и свечано га инсталује за владику манастира Марче. Тим насиљем ђенерао Кенигсег изазва с почетка незадовољство и пасиван отпор тамошњег народа.

Мало за тим изроди се оружани устанак српски граничара, а узрок томе бејеше, што је ђенерао Галер, по налогу дворског војеног савет, предузео био попис Унијата. И ако се овим пописом јасно осведочило, да у целом ђенералату нема баш ни једног Унијата, ипак се на то није освртала војена власт, но је на силу бога сматрала православне као Унијате, и насилно их принудила да признаду за владику оног отпадника владику Рафајила.

Јуначки граничари одупираху се снажно бранећи уговорима ујемчану слободу вере.

Но ђенерао нехте знати за уговоре, већ сматраше јадне граничаре по старој аустријској практици, као ребеле, које требаше гонити мачем и огњем.

И одпоче своје грозне драгонаде, и предузе само мучити јадан народ. А да би поуздано успео у својој пакленој намери, пре свега похвата све оне православне свештенике, који не хтеше признати унијата владику.

И ове јадне својој вери одане и верне свећенике побаца у тавнице, где су их фратрови на најгрознији начин мучили.

Ко не познаје средства, која употребљаваху римски попови, нека прочита и проучи тајне шпанске инквизиције. У гонитби својих непријатеља бејаху сложни сви попови римски по целом белом свету. Начело католичких мисионара у свако доба и на сваком месту бејаше једно исто. Оно се најбоље огледа у њиховој грозној девизи: „Миса, или смрт.“

Колико су и најсветија човечанска права ногама газили ови фанатички фратори, можемо се уверити из навода често поменутог министра Бартенштајна. Који у свом извештају на страни 68 и 69; овако пише:

„У српским привилегијама што их ћесар Леополдо и његови насљедници потврдили, јасно се казује:

„Забрањује се свакој светској особи, да несме неунијатског свећеника, који стоји под митрополитом (карловачким) затворити, и само је њему (митрополиту) дато право, да таквог свећеника, који зло ради, казни по духовним или каноничким правима, али (дато му је) с изречним задржавањем врховне власти, која се владаоцу пристоји над њима, in Formalibus (у спољним стварима).“

„Nec super ecelesiastico statu ullus sæcularium præter Nos, potestatem habeat arestandi, vel incaptivandi aliquem, sed archiepiscopus tales a se dependentes Ecclesiasticos poenam aliquam incurrentes Jure Ecclesiastico seu Canonico punire queat.“

„Из овога се види, да је власт коју допустише митрополиту, двоструко била умерена, прво, што је владалачка власт над свећеницима, који зло раде без најмање разлике задржана in Verbis (у речима) praeter nos (осим нас), а друго, што су митрополиту везане руке, да не може друге казни изрицати осем духовних или каноничких.“

„На ова оба ограничења оснива се по том 4 § окружне посланице (Circular rescript) од године 1729 месеца Јануара, по којем ће се неунијатскоме свећанству, кад скриви, и свима кривичним случајима судити без разлике световни суд, и казнити по пресуди, како испадне, и од највишег места по реду потврђена буде. Но да се пре обзнане и извршивања пресуде рајцким црквеним судом, по обичају и по каноничким правима, расиопи (обрије). При том се пак и опет изјављује, да се ни мало неустручавају, у току кривичне парнице, или ударајући на муке (Tortur), пустити у суд двојицу од његова клира, као чланове, N. B. (nota bene), ако митрополит сам заиште, али само, да су ту да сами увиде, да је парница по реду текла и право извршена: као и то, кад би се усудили, што противу рећи, да се за то двору јави, ради даљег суђења и решења. А кад се кривцу већ пресуда справља, да духовни чланови, који и тако немогу онда ту бити, из суда одступе.“

„Ова је пренајвиша наредба тако пажљиво састављена, да митрополит неможе ништа на то рећи; зато је још одпре некако љуто приморава био, да изда двојицу својих свећеникя на суђење световном суду по кривичном делу. И колико ја знам, не је ни један митрополит икада тражио, да се приме при суђењу двојица духовних чланова, по свој прилици зато, што му за то допуштење не је јављено било. А тужише се они чешће и с разлогом, да је од чести угарско свећенство, од чести да помесни маћистрати, и коморски чиновници, особито од оног доба, од кад се одпоче угарској господи сталежима више, него ли пре, попуштати. И најзад некоје милитарске особе, и то на име господин гроф Петаци, — не само горњем месту (тачци) у привилећији противно радили, већ шта више; да су кад и кад неунијатске свећенике, ма да и не су криви били, сасма немилосрдно силним бати-

нама частили (tractiret), у тешке их ланце окивали, и у гадним тавницама затварали: Као што је међу осталима често споменути гроф Петаци четворицу таквих (невиних) попова злоставио на горепоменути начин (батинама), зато што су дошли у жумберски срез, да крсте децу својих једноновераца, а на другом опет месту веже неки унијатски парох неунијатскога попа за јасла (an eine Bahre) као коња у коњушници, зато, што му је матер на самрти причестио, и натера попа, да из јасла једе и пије, и још му и друга безчинија учини. — — —
— — — — — — — — — — — — — — — —

Знаће довољно њ. цар и апостоличко величаство краљица по своме властитом осећању, колико сажаљења буди у меканом срцу онакво љуто, а да нерекнем немилосрдачно и нечовечно поступање. Од њезина величаства неда се ни осем тога сакрити, како позорно краљ пруски све тражи, да изнесе на овдашњи двор, како гони оне, који у делима вере другачије мисле. Она по том знаде, како се ревносно заузима њ. величаство руска царица за своје једноверце, које се налазе у овдашњим насљедним земљама, и како се сила них тамо сасма труде на рускоме двору, да све дознаду, што се год овде неунијатима догоди, па после, да лукавством злоупотребе, и раздор посеју међу обадва двора, те би по том њ. царско и апостолско величанство краљица заповедила — кад год јој је јављано, не само за неко нехришћанско поступање, као што је оно горње, него и за саму повреду привилеђија, — да се ове злоупотребе спрече, а оно прво да се оштро казни.

Али су ове највише заповести хрђаво слушане, те до сад ни је никад такво злостављање, ма било бог зна како очевидно, као што треба казњено; већ су кривци, шта више удиљ довека налазили средства, пута и моћних пријатеља, како ће кривицу лажном неком обманом улепшати, а тужи-

теље опет гонити. Као што се тако нешто догодило у горњо-карловачком ђенералату ево у овај мах, кад ја ово пишем, где се за годину дана не је могло извршити оно, што је после честога забрањенога потајног подривања не само илирска дворска депутација, већ међутим и угарска дворска канцеларија и дворски војни савет за право нашао, па и од највишег места одобрено било, — макар што је то од оног доба на ново дваред истраживано, не бил се само грофу Петацију помогло, који је по доказима толиких и таквих лажних један другоме противних гласова донео, и што је рад те истраге наименован други референат дворског војног савета, који је пак исто тако, као и пређашњи, морао припознати, и кудити тешка злостављања тамошњега неунијатског владике и његових једноверацa.

Како пак све ово нити је право ни паметно, а још осим тога неможе остати сакривено од руского двора, то се даје из тога само по себи закључити, да најспасовитије пренајвише наредбе, ма те како оштро гласиле, неће ништа хаснити, докле се год не буде озбиљније томе лека нашло; које дакле ја држим, да сам савешћу обвезан, да по првој дужности напоменем, те да скинем са себе одговорност пред Богом и пред обадвема царским величаствима."

Још ћемо овде навести доказе големог фанатизма аустријских ђенерала, и жалосне посљедице отуда по државу и по народе, који су големе жртве оних крвавих ратова подносили, па најзад све користи њиховог јунаштва пропану због грабљивости невештине, глупости и религиозног фанатизма њихових војсковођа."

Као што и опет вели Бартенштајн (стр. 12); „кад се дају знатнија места и војничка достојанства, а међутим знање и заслуга и не допире до милости дворске, а ђенерали и официри, који ил не су увек уредно наплаћивани или грамзе, да се махом засите, мисле, да у освојеним

земљама па и у онима, што се вољно предале, не су баш тачно везани за строги војнички запт. С тога би Београд на ново изгубљен, а у Босни, коју су покорили били помоћу неунијатских становника, убише ђенерала Штрасера, који је те становнике љуто злостављао, и побише му сву војску, што имаде са собом по земљи расуту.“

У овом кратком нацрту износећи слике аустријских војсковођа, њихових официра, административних чиновника и оних несрећних пратиоца аустријске војске оних црних јежовита и фратара римских, видимо чемерно стање државе, и несрећно стање оних народа, који у таквој растројеној и само по страсти религиозним и сталешким предрасудама управљеној држави јадан живот проводише.

Ови нацрти и слике дају нам најјаснији поглед државног и друштвеног стања у аустријској држави у првој полутини прошлог века.

ПРЕГЛЕД РАДЊЕ И СТАЊА СРП. УЧ. ДРУШТВА

у 1872-ој години.

Прочитао секретар на скупштини Српског ученог друштва 30. Јануара 1872.

Част ми је, да од стране одбора прочитам преглед радње и стања Српског ученог друштва у минулој 1872-ој години.

У тој години имало је друштво свега 34 састанка, и то: 7 одборских, 11 у одсеку историчком и државничком, 5 у одсеку философском и филолошком, 6 у одсеку јестаственичком и математичарском, 5 у одсеку уметничком.

Уобичајеним већ редом прегледаћемо и ове године радњу на тим састанцима у четири одсека и говорићемо:

I. О чисто књижевном раду друштвеном;

II. О осталим пословима, нарочито о старању друштвеном за набавку и опис историјских и књижевних или уметничких народних споменика;

III. О библиотеци и архиви; и

IV. О новчаном стању друштва.

I.

Од књижевнога рада изређаћемо овде све по реду послове, које су радили друштвени чланови или остали књижевници, и који су друштву предати да их штампа у своме Гласнику или у особеним књигама, или да их просто потпомогне. Ред је писаца узет по времену, кад је који свој први прилог предао. Тако је предао

1. Г. *Гавр. Витковић:* а. Нове прилоге за историју српских пресељеника у Угарској као извештај о своме путу 1871-ве године; б. Критички поглед на прошлост Срба у Угарској, наставак;

2. Г. *Владимир Јовановић:* а. Општину; б. Политичког речника слова В, Г, Д, Ђ; в. Социјализам или друштвено питање;

3. Г. *Алекса Н. Спасић:* а. Неоснованост закона који одређује максимум интереса за новчане зајмове; б. Франклин економиста; в. Финансије и народи, књига друга.

4. Г. *М. С. Милојевић:* а. Препис поменика; б. Дечанске хрисовуље; в. Законик црквени.

5. Г. др. *Влад. Ђорђевић* своју болничко-експерименталну студију: „О каутерисању рана у опште и разголићених вена на по се".

6. Г. арх. *Сава Косановић:* а. Српске старине у Босни; б. Белешке о Богомилима.

7. Г. *Чедом. Мијатовић:* а. Цар Урош и краљ Вукашин; б. Пре триста година; в. Студије за историју српске трговине, чланак трећи;

8. Г. *Настас Петровић:* Независност Црне Горе.

9. Г. *Стојан Новаковић:* а. Библиографију српске и хрватске књижевности за 1871. годину; б. Српски историјско-етнографски музеј. Предлог и нацрт; в. лингвистичку студију Физиологија гласа и гласови српског језика;

10. Г. *Вл. Јакшић:* Статистику боловања и умирања српске стајаће војске:

11. Г. *Дим. Стевановић:* Нешто о пошти;

12. Г. *Мита Ракић:* Историју умственог развића Јевропе Џ. У. Дрепера. II. део;

13. Г. *А. Васиљевић:* О слободној вољи;

14. Г. *Стеван Д. Поповић:* Букварску методику у Срба, део први;

15. Г. *Алекса С. Јовановић:* чланак Задругу по прописима нашег грађанског законика;

16. Г. др. *Ј. Шафарик:* Српску исправу о куповини непокретног добра у Призрену XIV. века;

17. Г. *Милан Костић:* Школе у Црној Гори;

18. Г. *Мил. Ђ. Милићевић:* Живот Срба сељака други део;

19. Г. *Дим. Дукић:* чланак Геологију и историју, превод из Б. Коте;

20. Г. *Клерић:* а. Како се теоријски тумачи и на ствар примењује нова направа за ломљење стена коју је он изумео; б. Кинематичке проблеме;

21. Г. *Св. Ј. Никетић:* Историјски развитак српске цркве, чланак трећи.

22. Г. *Ал. М. Радовановић* свој превод: Природну историју постања или развиће органскога света на земљи Написао др. Ернест Хекел професор у Јени.

23. Г. *Велимир Антић:* Једну математичку студију о напонима.

25. Г. *Драгашевић:* Карту Хомоља.

Учествовала су дакле у раду друштвеном ове године *двадесет и четири* књижевника са *тридесет и седам* послова. Што се тиче поделе по наукама, интересно ће бити да споменемо, да од тог броја 22 посла иде у науку о народности српској ма по којој страни њеној (историја, литература, језик, старине, здравствено и друштвено стање и т. д.) а осталих 15 у опште науке. Тај опет број овако се дели појединце. На друштвене и правне науке долази 7, на математичке и природне 5, на историју 1, на философију 1, на лекарство 1.

Од тих послова највећи је део прегледан и на јавност пуштен, нешто чека да изађе у свескама Гласника које ће прве у овој години угледати света. Чланци који не иду у програм или нису рађени, како би их друштво могло издати, враћени су. Од онога што је ове године у свет пуштено и што је од ланскога рада нештампано претекло — изашле су ове године четири књиге друштвенога Гласника. У послу су, и на сваки ће се начин у овој години пустити у свет осим редовног издавања Гласника: „Збирка најстаријих народних песама српских“ покупљених по Далмацији, која излази под редакцијом г. дра В. Богишића; други део Дреперове „Историје умственог развића Јевропе“ у преводу г. М. Ракића; трећи део Гласника другог одељења, у ком ће бити стара писма будимскога архива у препису г. Г. Витковића, интересна и за језик и за историју пресељеника српских у Угарску, и збирка српских народних песама, које је покупио по Босни пок. К. Х. Ристић, које су приређене за штампу у филолошкоме одсеку, и које ће се издати пренумерацијом у корист фонда пок. К. Х. Ристића. Пред том збирком изаћи ће кратка биографија и надгробни спомен покојнику.

За сам тај фонд одбор је одлучио, да се цела сума утроши у издавање једнога „Босанског зборника", у коме би могли наћи места разни чланци историјског, етнографског, путописног садржаја о Босни. У осталом одбор је већ наредио, да се позову књижевници, да пошљу прилоге за овај зборник. Најпосле, уметнички се одсек бавио предлогом о томе, да се неиздана музикална дела славнога нашег композисте К. Станковића за Србију набаве и штампају. О томе је уметнички одсек и у преговоре стао с лицем, које сад рукописима покојниковим располаже, али ствар још није доведена до свршетка.

У томе је пребројана књижевна радња друштвена. У критику се овде улазити не може, али нема сумње да друштвени рад носи на себи општи белег времена и стања у коме је наш народ, белег, који се обично види на свима странама народне радње. Овде је на скупу згодно место, да сви, који смо чланови ове заједнице, помислимо, како смо ми у првоме реду оних који у нашем народу не могу напредак откле са стране чекати, већ којима је најпреча дужност тражити га у себи самима. Ако бисмо често, и при сваком друштвеном послу, и на сваком састанку на ово мислили, добри су изгледи, да би критика друштвеног рада испала може бити још и боља, него сад и до сад!

Осим тога овде је место да с тугом поменемо имена умрлих чланова, којих је ове године друштво наше лишено, људи знатних и заслужних. Међу њима је наш славни и заслужни сународник пок. *Људевит Гај*, књижевник хрватски и југословенски, кога је име довољно, да овде свакога од нас опомене на дуг, који ће му народ наш дуговати, за тим *Дим. Црнобарац* и *Рајко Лешјанин*, који су обојица заузимали висока места у државном животу нашем, а други је и књижевности нашој привређивао, по том *Мих. Рашковић* толикогодишњи професор хемије на великој школи нашој. Од наших чланова у братском нам народу руском нису више међу живима *Хиљфердинг* и *Невострујев*, обојица знатни по литературу словенске историје и археологије, људи, који су време свога живота посвећивали књижевноме раду на расветљивању и проналажењу непознатих ствари из прошлости словенске. Вечна им памет!

II.

Од осталих послова који су посредно везани са радом чисто књижевним, имамо мало да споменемо. И ове су године као и лане изашиљани изасланици уметничкога одсека гг. Д. С. Милутиновић и М. Валтровић, те су наставили свој посао на прецртавању старе српске архитектуре и живописа. Интересан извештај о обадве ове експедиције штампан је у Гласнику XXXVI. Из тога се извештаја види колико је већ до сад урађено. Поменути посао предузет је и рађен у 7 манастира и у Смедереву. Израђено је 52 цртежа, од којих 39 иду у архитектуру а 13 у снимање старог живописа. Кад би новчана средства допуштала, да се овај рад у ширим размерима предузме и да се после публикује, историја би културе и уметности наше неисказано много добила у овим пословима. Лане довршени радови послани су у Москву на политехнички излог, али су, не зна се чијом кривицом, задржали се на путу од Београда до Москве више од по године, и после су били изложени руској публици у московскоме музеју. Даље нам нису стигли никакви извештаји.

У одсеку јестаственичком и математичарском поведена је реч о упутству, по ком би се купила грађа за географију и етнографију Србије, и одлучено је да се питања, што их је г. Драгашевић саставио, наштампају и разашљу.

То ће се кроз кратко време извршити. Успех овога корака друштвеног зависиће од заузимљивости самога нашег књижевнога и интелигентног света, који живи у средини народној, па се можемо надати, да ће он најпре родом уродити. Важнији корак учинио је тај одсек ове године, изаславши г. Драгашевића у Омоље да га географски испитује. Г. Драгашевић се бавио тамо дуже времена с обилатом коришћу за географско познавање наше отаџбине. Послетке свога испитивања изнеће он у особитој студији и у особитоме картографском нацрту.

Пред одсеком историјским читан је предлог Ст. Новаковића, који данас на дневни ред долази, у ком се говори о образовању српскога што потпунијега историјско-етнографског музеја. У томе се предлогу с једне стране

представља важност такога музеја за сваковрсно изучење саме наше народности, и с друге стране показује крајње време, да се на томе почне радити, ако се жели доћи до неке целине и систематичне потпуности. Предлагач је мислио, да би учешће друштва у овој ствари и при почетку њеном и после, пошто се установи, било од велике користи, и да је управо друштву дужност, да, као научни завод земаљски, оваке идеје креће.

Међу најкорисније предлоге за унапређење посла око прибирања грађе за познавање природних особина домовине наше, ваља убројати рад једног пододсека јестаственичког одсека, који је израдио кратак *нацрт за прибирање метеорологијских бележака по Србији,* који да се предузме по једном плану с испитаним и тачним оруђима, да би се наука на белешке могла ослонити, и да би се знало да су *једне вредности.* Тај ће се нацрт данас овде прочитати. Узевши у обзир при бирању места за посматрање географске правце и особине наше земље, пододсек је предложио, да би посматрања требало чинити с погледом на *ваздушни притисак*, на *топлоту* и на *правац* и *јачину* ветрова, на *влагу* у ваздуху и на множину *кише*. Нешто је у овоме правцу још пређе друштво српске словесности предузимало, али нема сумње, да би остварење овога предлога знатно умножило чињенице у познавању наше земље, у послу, који ће остати међу најпречим дужностима овога друштва.

На многе друге ствари друштво није могло мислити, налазећи се непрестано у стешњеним новчаним приликама.

III.

Што се тиче стања друштвених збирака, за друштвени историјски архив приложено је 9 писама. То су приложили г. г. арх. Н. Дучић, Вл. Јакшић и Петар Мировић. Збирка рукописа умножена је са 6 комада, које је друштву уступио г. Витковић.

Од књига за друштвену књижницу придошло је ове године 192 свеске свега. Од тога је највећи део дошао у замену или на поклон од разних друштава или завода, с којима је друштво у свези. Тим путем дошло ја 127 све-

зака. Ове године слали су друштву овоме своја издања: Матица српска, матица илирска, матица словенска, југословенска академија, хрватски педагогијски збор, управа карловачке гимназије, панчевачко српско певачко друштво. словенски благотвор, комитет из Москве, царска руска академија наука, варшавски университет, демидовски јуридички музеј, друштво природњачко при харковском университету, краљевско-пруска академија наука из Берлина, бечка академија наука, мацарско историчко друштво, општина колошварска, университет у Христијанији.

С приватне стране дошло је од разних родољуба 65 свезака. Овим се свим тим родољубима свечано захваљује, а поклони се њихови обично објављују у протоколима у „Српским новинама" и у „Гласнику." Ове су године учинили прилог: г. г. Јов. Гавриловић, г. митрополит Михајило, П. Мировић, Стеван Д. Поповић, Св. Ј. Никетић, Љуб. Клерић, Н. Некрасов, И. Боден-де-Куртнеј, Бр. Петрановић, К. Невострујев, Антоније Радивојевић, М. Ђ. Милићевић, В. Макушев, Ј. Головацки, Стојан Бошковић, Јов. Ђорђевић, Владимир Јакшић, Андрија Книћанин, А. Мелман, др. Владан Ђорђевић, М. С. Милојевић, Ј. Живановић, Ст. Новаковић, Љубен Каравелов, Јос. Јиречек, Ј. Хлавка, А Н. Спасић, Сиг. Капер.

IV.

На послетку новчано стање друштвено стојало је у минулој 1872-ој години овако:

А. *Доходака* имало је друштво:

1. Остатак од прошле године заједно с прилогом Влад. Штросмајера, који је ове год. утрошен	7.948—19
2. Помоћи државне на своје редовне трошкове	29.882 —
3. Помоћи државне на научна истраживања и путовања	10.676 —
4. Интереса прилог владике Штросмајера.	942—34
5. Помоћи државне на плату секретару.	3.084 —
6. Дохотка од продатих књига	1.380—35
7. Фонд пок. К. Х. Ристића	10.200 —
Свега	64.114— 8

Б. Из те суме *потрошено је:*.

1. На хонораре или помоћ за научне списе	27.165 —
2. На трошкове на путовања и публикације о томе	19.140 —
3. На плату секретару	3.084 —
4. На плату послужнику.	2.880 —
5. На канцеларију, књиге, препис, уређивање библиотеке и остале ситне трошкове .	1.658—10
6. На штампу и повез књига	3.428—30
7 На поштанске трошкове и експедицију . .	1.137—5
Свега	58.493 — 5.

Кад се од суме доходака у 64.114 гр. 8 п. чарш.
одбије сума издатака у. . . 58.493 гр. 5 п. чарш.

остаје у готовини . . . . 5.621 гр. 3 п. чарш.

Али како сума доходтка није права сума дохотка, него је у њој смеса од 10.200 гр. чарш. депозитног фонда пок. К. Х. Ристића, то сума дохотка излази чиста истом по добитку од . . . . 64.114 гр. 8 п.
10.200 гр. —

а то је 53.914 гр. 8 п.

Кад се с том правом сумом дохотка упореди сума трошкова, излази дефицит од 4.578 гр. 37 п. чарш. који је покривен зајмом из горе реченог депозитног фонда.

У чистом дохотку друштвеном имала је особита сума на истраживања и научна путовања на расположењу остатак од прошле године у . . . . 9.424 гр.
а добила је свега ове године . . . . . 10.676 гр.

те је имала ове год. на расположењу . 20.100 гр. ч.
Из те је суме потрошено ове године 19.140 гр. чарш.

и тако остаје на расположење за 1873. 960 гр. чарш.

А кад се узме у рачун, да је сума друштвенога чистог дохотка у . . . . 54.914 гр. 8 п.
имала на тај трошак да да . . . . 20.100 гр.

онда остаје . . . . 33.814 гр. и 8 п.
као сума, која остаје на редовне друштвене трошкове. И кад се с том сумом упореди извршена сума редовних тро-

шкова у 39.353 гр. 5 п. чарш. онда излази дефицит тих трошкова у 5.438 гр. 37 пр. чарш.

Кад томе додамо знатан дуг у државној штампарији, околност, да се скоро цела сума овогодишње помоћи морала одмах издати на покривање у прошлој години учињеног зајма и на заостала плаћања писцима, који нису могли ништа примити из трошка прошле године — онда је очевидно, да је друштвено новчано стање у најгорим приликама. Ако повишица државне помоћи, за коју смо толико пута молили, и ове године изостане; ако се управо одмах овоме не доскочи, друштво долази у немио теснац, да гледа, како му се радња зауставља и прекида, управо онда, кад ју је оно у већим размерима но до сад започело. То су мисли, које нас морају обузимати, кад погледамо на мало час изнесене цифре.

РАДЊА СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА.

Седница одсека јестаствено-математичарског

13. Нов. 1872.

Били су: Зах, Владан Ђорђевић, Ст. Здравковић, М. Панић, Јосимовић, Панчић, Клерић, Драгашевић, Нешић и Валента.

1.

Секретар друштва г. Новаковић шиље одсеку преводе г. Д. Дукића „Геологија и Историја" од Коте, и одсек према пређашњој својој одлуци, да се преводи у опште а још мање одломци не примају, — одлучује да се преводиоцу дело врати.

2.

Редовни члан друштва г. Клерић подноси своје дело: Како се теориски тумачи и на ствар примењује нова направа за ломљење стена, коју је изумео он, — Одсек одлучује да се оригинално дело г. Клерића, пошто је оно у Европи уважено а нека г. г. чланови и читали га, — у Гласнику печата као математички рад са сликама и одсеком награди са 25 дук.

3.

Редован члан друштва г. Драгашевић, који је о трошку друштва путовао по Омољу, те да га по географски испита, јавља одсеку, да је он тај пут извршио, и да је карта од Омоља већ у послу; а кад буде готова, он ће је донети одсеку, и за тим текст уз то. Узгред и предходно наводи, да је осим топографијских ствари сазнао још за неке о којима се до сада није знало. На прилику нашао је још два града, о којима се није знало, један грб, до сад у хералдици нашој незнан, и пронашао место, где је била црква Орешковица, о којој се спомиње у руској кроници, неколико црквишта из 14 века, и ако се не вара један стари бакарни рудник. Што се тиче географије и топографије има доста занимљивости, које ће се видети из карте и текста.

Седница одсека уметничког

29. Новембра.

Били су: Драгутин Милутиновић, Никола Марковић, Јован Драгашевић, Александар Бугарски и Михајло Валтровић.

Изасланици за снимање уметничких старина по манастирима српским, Драгутин Милутиновић и Михајло Валтровић, поднеше одсеку уметничком извештај о свом путовању а уједно и цртање на увиђај.

Одсек прима знању, и одлучује, да се започети посао настави и до године.

Састанак одсека философског и филолошког

8. Декембра 1872.

Били су: председник г. Ал. Васиљевић, чланови: г.г. Д. Матић, М. Ђ. Милићевић, М. Кујунџић, М. Поповић, Стојан Новаковић, из другог одсека г. М. Ракић.

1.

Ред. члан г. Милорад П. Шапчанин јавља, да је прегледао и он збирку нар. песама из Босне коју је скупио пок. К. Х. Ристић, и да је мишљења да се може штампати по ономе, како ју је приредио ред. члан Ст. Новаковић. За тим ред. члан Ст. Новаковић прочита надгробни спомен са кратком биографијом племенитога родољуба, које би ваљало штампати у почетку, и одсек одлучи, да се тако учини. По том исти ред. члан јави, да су браћа покојникова јавила друштву, да они примају на се све што се од трошка на издавање ове књиге не би покрило претплатом. Услед тога одсек одлучи предложити одбору, да се та књижица за спомен покојников изда од стране друштва пренумерацијом на корист покојниковог фонда, а што даље о томе треба оставља се одбору.

2.

Редовни члан г. М. Ракић уписује се у чланове овога одсека.

Шести састанак одбора

11. Дек. 1872.

Били су: председник г. др. Ј. Шафарик, чланови: г. г. А. Васиљевић, Ст. Бошковић, Милутиновић, секретар Ст. Новаковић.

Бр. 31.

Прочита се писмо министарства просвете и црквених дела од 7. Нов. 1872. № 5720. којим шаље друштву извод буџета за рачунску годину 1873.

Бр. 32.

Прочита се писмо књижаре Јовановића и Павловића из Панчева, којим тражи, да јој друштво пошље своје књиге у комисијон. Одбор одлучи, да се то учини, с обзиром на то, што друштво нема у Аустро-Угарској никакве књижаре, која би од друштва непосредно примала и растурала књиге. Услови су они исти, под којима се друштвене књиге дају овдашњим књижарама.

Бр. 33.

Одбор одлучи, да се цена Гласнику повиси од 6 на 10 гр. чарш. за Србију а 1 фор. за стране земље, и да се рабат који се до сад давао кад се више књига купи, са свим укине. Цена та вреди и за све дојакошње свеске.

Бр. 34.

Председник одсека историчког и државничког јавља одбору, да је одсек одлучио, да се у Гласнику штампа и са осам дуката од штампана табака награди историјска студија г. Чед. Мијатовића „Цар Урош и краљ Вукашин." Одбор одобрава ту одлуку.

Бр. 35.

Исти председник јави како је одсек одлучио да се предлог ред. члана г. Ст. Новаковића „Српски историјско-етнографски музеј" штампа у Гласнику и у особеној књижици, па да се у своје време поднесе скупу на коначну одлуку.

Бр. 36.

Исти председник јави, како је одсек одлучио да се чланак г. Вл. Јакшића „Боловање и умирање српске стајаће војске" може штампати у Гласнику, а да се награди са осам дуката од штампана табака. Одбор одобрава ту одлуку.

Бр. 37.

Исто тако по реферату истог председника одбор одобри да се може штампати у Гласнику чланак председника друштвеног г. др-а J. Шафарика „Српска исправа из XIV. века“ заједно са снимком.

Бр. 38.

На исти начин се одобрава, да се у Гласнику штампа и са шест дуката од штампана табака награди чланак г. Обрадовића „Историја народа округа подринског.“

Бр. 39.

На исти начин одобрава се, да се у Гласнику штампа прилог г. С. Косановића „Белешка о Богомилима,“ и да му се за њу даду на поклон Гласници.

Бр. 40.

На исти начин се одобрава, да се у Гласнику штампа прилог г. С. Косановића „Српске старине из Босне“, и да му се за њ да награде шест дуката свега.

Бр. 41.

Председник одсека философског и филолошког јавља, да је одсек одлучно, да се у Гласнику штампа и са седам дуката од штампана табака награди чланак г. А. Васиљевића „О слободној вољи.“

Бр. 42.

На исти начин одбор одобрава, да се у Гласнику штампа чланак г. Стеве Д. Поповића „О букварској методици у Срба,“ и да се награди са 7 дуката од штампана табака.

Бр. 43.

На исти начин одбор одобрава, да се на корист фонда пок. К. Х. Ристића претплатом штампа његова збирка „Српских народних песама из Босне“ и да претплату купи секретар друштвени Стојан Новаковић.

Бр. 44.

По протоколу одсека јестественичког и математичарског, како председника не беше на састанку, одбор одобри да се у Гласнику штампа чланак г. Клерића о његовом изуметку, „Како се теоријски тумачи и на ствар примењује нова направа за ломљење стена“ и да се награди са 25 дук. цес. с обзиром на математички рад и цртање.

Бр. 45.

Председник одсека уметничког покаже овогодишњи рад и цртање изасланика тога одсека, који су живопис и грађевине у једном делу Србије снимали. Одбор тај посао са задовољством прегледа. За извештај изасланика о томе раду наређено би, да се штампа у Гласнику.

Бр. 46.

За новце којима је пок. К. Х. Ристић основао фонд на издавање српских књига, одбор нађе да је најудесније, да се цела сума употреби на издање једнога зборника, који би се могао назвати „Босански зборник," и у који би ушли чланци историјског, етнографског и путописног садржаја о Босни. С тог се нареди секретару, да за једну од првих седница спреми позив књижевницима, да за таки зборник прилоге пошаљу.

Бр. 47.

Секретар подноси књиге, које су дошле на поклон или у замену српском ученом друштву:

1. Од г. J. Гавриловића:

Cronicele romaniei de Michail' Kogalniceani, Tomu I. Bucuresci 1872.

2, Од југославенске академије из Загреба:

а. Rad XX XXI.

б. Stari pisci hrvatski IV.

в. Starine IV.

3. Од мађарског историчког друштва из Пеште Szazadok IX. 1872.

4. Од пруске академије наука у Берлину Monatsbericht за месец Мај, Јун, Јул и Август.

5. Од г. Мелмана из Брисела: Etudes historiques et statistiques au point de vue du commerce et de l' industrie Belges Bruxelles 1872.

6. Од матице далматинске; Pučki mudrac. Pohrvatio Juraj V. Bianchini. Zadar 1872.

7. Од редовног члана г. Стеве Д. Поповића: Немачка граматика по Трауту. Београд 1872.

8. Од управе карловачке гимназије; Програм велике гимназије карловачке за школску годину 1872.

9. Од д-ра Владана Ђорђевића његова дела:

1. Народна медицина у Срба. Н. Сад 1872.

2. Да помогнемо браћо, правој сиротињи нашој. Предавање Београд 1872.

3. Санитетски послови у Србији. Београд 1872.

10. Од г. Вацлика његово дело: Feldmaréchal russe le prince Alexandre Jovanovic Barjatinskij. Esquisse biografique. Prag 1871.

11. Од г. Милојевића: Општи лист из патријаршије пећске. Београд 1872.

12. Од г. Јована Живановића професора из Карловаца његову књижицу: „Стари словенски језик. Види Истор. књиж. српске Стојана Новаковића. Нови Сад 1872."

13. Од Стој. Новаковића његову књижицу: „Језик и стил." Београд 1872.

14. Од редовног члана г. М. Ђ. Милићевића његово дело. Емило деветнаестог века. Француски од А. Ескироса. Београд 1872.

15. Од општине колошварске из Ердеља: Kolozsvar törtènete Budan 1870. с два прилога, свега 3 књиге.

16. Од дописног члана г. Љ. Каравелова:

а. Хаджи Димитаръ Ясеновъ. Драма отъ петъ денствия. Отъ Љ. Каравеловъ. Букурешт 1872.

б. Неда. Расказъ отъ моя баба. Отъ Л. Каравелова. Букурешт 1872.

в. Личо Стоичев. За воздухътъ и за неговото влияние на животните а на растенията. Букурешт 1872.

17. Од дописнога члана г. J. Јиречка његова дела:

а. Antologie z literatury české III. Prag 1872.

б. Narodopisnij prehled králowstwi českého roku 1850 Prag. —

18. Од г. Хлавке његово дело: Denkschrift über dem im Auftrage des k. k. Ministeriums für Kultus und Unterricht entworfenen und ausgefürten Bau dr. or. bischoflichen Residezgebäude in Czernowic Wien 1872.

19. Од ред. члана г. А. Спасића његову књижицу: Париске и лондонске банке и како оне узајамно пребијају и измирују рачуне. Београд 1872.

20. Од доп. члана г. С. Капера његову књигу: Zpěvy lidu srbskeho. Prag 1872.

Прочитано и потписано на седмом одборском састанку. Јануара 1873.

Састанак одсека историчког и државничког

14. Децембра 1872.

Били су: председник г. Ст. Бошковић, чланови: г. г. М. Спасић, арх. Дучић, Вл. Јовановић, А. Васиљевић, Г. Витковић, Ст. Поповић, М. Ракић, М. Зечевић и из другог одсека Ст. Новаковић.

1.

Прочита се чланак г. А. Јовановића „Задруга по прописима нашег грађанског законика.“ — Одсек одлучи вишином гласова, да се тај чланак прими у „Гласник,“ но да се измени наслов једном одељку у њему и да се на дотичним местима под примедбом наведу текстови оних параграфа из законика, што се спомињу, а награда је за чланак 6 дук. од штампана табака.

2.

Прочита се реферат г. г. арх. Дучића и Ј. Шафарика о чланку г. Чед. Мијатовића „Пре триста година.“ — Одсек одлучи, да се тај чланак прими у „Гласник“ и награди са 8 дук. од штампана табака.

3.

Поднесе се чланак г. Чед. Мијатовића „Студије о српској трговини“ (наставак). — Одсек одреди за референта тога чланка г.г. Ст. Поповића и М. Ракића.

4.

Поднесе се на ново преписани чланак г. Алексе Спасића „О основаност закона, који одређује величину интереса новчаним зајмовима.“ — За референте тога чланка одсек одреди г. г. А. Чумића и Љ. Каљевића.

5.

Поднесе се чланак г. Гаврила Витковића „Критички поглед на прошлост Срба у Угарској“ (наставак). — Одсек

одреди за референте тога чланка г. г. П. Срећковића и М. Зечевића.

Прочитано и потписано на састанку одсека историчког и државничког срп. ученог друштва од 5. Јануара 1873. год.

Састанак одсека филолошког и философског

3. Јануара 1873.

Били су: председник г. Ал. Васиљевић, чланови: г. г. Д. Матић, М. Ђ. Милићевић, Кујунџић, М. Ракић, и из другог г. арх. Н. Дучић.

Ред. члан г. Ст. Новаковић прочита своју лингвистичку студију „Физиологија гласа и гласови српског језика.“ — Одсек одлучи, да се та студија штампа у Гласнику, а писцу, да се труд награди са десет дук. од штампана табака.

Састанак одсека историчког и државничког

5. Јануара 1873.

Били су: председник одсека г. Ст. Бошковић, чланови: г. г. Јанко Шафарик, Вл. Јовановић, Вл. Јакшић, П. Срећковић, А. Васиљевић, Г. Витковић, Ст. Поповић, М. Ракић, М. Зечевић и из другог одсека М. Кујунџић.

1.

Прочита се заједнички реферат г. г. Ст. Поповића и М: Ракића о чланку г. Чед. Мијатовића „Студије о српској трговини.“ — Одсек одлучи по предлогу г. г. референата, да се тај чланак прими у „Гласник“ и награди са 8 дук. од штампана табака.

2.

Прочита се заједнички реферат г. г. Вл. Јакшића и А. Васиљевића „о политичком речнику“ г. Вл. Јовановића писменима *г д* и *ђ*. — Одсек одлучи по предлогу г. г. референата, да се и за ову свеску даде писцу у име помоћи 5 дук. за штампани табак.

3.

Прочита се реферат М. Зечевића о чланку г. Витковића „Критички поглед на прошлост Срба у Угарској,“ а други референат г. Срећковић усмено изјави своје мишљење о томе

чланку. — Одсек одлучи по предлогу оба референта, да се чланак г. Витковића прими у „Гласник“ и награди са 6 дук. од штампана табака, но да се изостави у њему излишан приступ и једно место даље у чланку.

4.

Прочита се заједнички реферат г. г. П. Срећковића и М. Милојевића о чланку г. М. Ђ. Милићевића „Живот Срба сељака.“ — Одсек одручи по предлогу г. г. референата, да се тај чланак г. Милићевића прими у „Гласник“ и награди са 10 дук. од штампана табака.

5.

Поднесе се чланак г. Св. Никетића „Историјски развитак српске цркве.“ — За референте тога чланка одсек одреди г.г. арх. Дучића и М. Ђ. Милићевића.

6.

Изнесе се чланак г. Вл. Јовановића „Социјализам или друштвено питање.“ — Одсек одреди за референте тога чланка г. г. Ст. Бошковића и Ст. Поповића.

Прочитано и потписано на састанку одсека историчког и државничког срп. ученог друштва од 13. Јануара 1873.

„Гласник“ и остала издања „Српског ученог друштва“, која још нису распродана, могу се набавити преко Главне Српске књижаре, књижарнице Велимира Валожића у Београду и књижарнице браће Јовановића у Панчеву.

Гласник I—XXXVI (осим I, II, VIII, IX, X, XI и XVIII)	10	гр. ч.
У Аустрији	1	ф. а. вр.
Гласник 2. одељ. I. књ. Протокол Шабачког магистрата од 1808—1812.	5	гр. ч.
— - II. књига. Споменици о Шћепану Малом. Исписао С. Љубић	5	„ „
Преписка Венедикта Краљевића о унији	2	„ „
Српски споменици из Дубровачке архиве. Преписао кнез Медо Пуцић I. св.	12	„ „
II. св.	8	„ „
Acta archivi veneti I. и II. књига	24	„ „
Српска синтакса Ђ. Даничића	24	„ „
Деловодни протокол Карађорђев. (Грађа за новију српску историју I. део)	8	„ „
Српске народне приповијетке понајвише кратке и шаљиве. Скупио Вук Врчевић	6	„ „
Српске народне игре. Описао Вук Врчевић	2	„ „
Грбови српских земаља. Нацрт М. А. Симића	4	„ „
Богомили. Од дра Б. Петрановића	8	„ „
Описаније древности српских у Св. Гори Д. Аврамовића	4	„ „
Света Гора са стране вере, художества и повеснице Д. Аврамовића	4	„ „
Српска библиографија 1741—1867. Саставио Стојан Новаковић	20	„ „
Мисли о важности, правцу и средствима унапређивања књижевности српско-хрватске од Ог. Утјешеновића Острожинског	5	„ „
Географијско-статистични речник Србије од Ј. Гавриловића. Београд 1846.	6	„ „
Историја умног развића Јевропе. Написао Џ. У. Дрепер. С инглиског превео Мита Ракић. Први део	12	„ „
Предлог за изучавање живота народа српског. Од А. Чумића	2	„ „

ГЛАСНИК

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА.

КЊИГА XXXVIII.

У БЕОГРАДУ У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1873.

ГЛАСНИК

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА.

КЊИГА XXXVIII.

У БЕОГРАДУ У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1873.

Где је што.

БУКВАРСКА МЕТОДИКА У СРБА.

од

Стевана Д. Поповића.

У време кад се увиђа да је потребно водити рачуна о природним начелима педагогијским, по којима ваља васпитавати и учити народну омладину, неће бити излишно загледати и у своју сопствену прошлост и испитати, како се до сада у нас гледало на наставу у опште, којим се путем ударало да се дође до онога што је држато за најпотребније, и шта се сматрало за најпотребније и као задаћа школе. Ограничавајући своје испитивање на рад основне школе, и то још на ону књигу коју деца наша прву добијају у руке, радисмо у овим врстама да покажемо, којих је било у нас покушаја и радова у букварској књижевности, којим је правцем ишла наша букварска методика, и да ли је и колико је мењата у разна времена. А у једно да испитамо, колико је која метода била у сагласности с истинским законима, по којима се развија човечији (дечији) дух, и да сваку по својој вредности оценимо. Држимо, да ће нам такво испитивање донети — ако ништа друго, а оно — ту корист, што ћемо сазнати каквих је већ било у нас покушаја и радова на пољу почетне наставе, и ако су се ти покушаји и радови рђаво свршавали, сазнаћемо узроке из којих су промашили своју цељ, па не ћемо држати за пробитачно и потребно, да — може бити не знајући — на ново огледамо нешто што се и у нас преживело и што је свуда у напреднијег света осуђено

као неприродно и наопако. С друге стране познаћемо своје људе, који су умели овако или онако пронаћи природнијег и лакшег правца у почетном раду школском, али с разних прилика нису може бити успели да буду у своје време саслушани и примљени као што ваља од стране оних који су практиковали онако како се већ затекло.

Упуштајући се у излагање како се у нас развијала букварска методика, имамо одмах у почетку приметити, да нам испитивање ово не ће испасти потпуно, јер нам није било могућно добавити све букваре а поред буквара дечијих и остала упутства намењивана учитељима за почетну наставу, за које с других страна знамо да их је било у нашој књижевности, но као ретке старине још нису набављена у нас. Осим тога лако је могуће да ће време изнети на јавност још које књижевне производе за децу, за које се за сада ништа не зна у нашој библиографији, која нам је с оним што је у њој и дала повода да разгледамо нашу букварску књижевност од њених првих дана па до најновијега времена.

Своје испитивање разделили смо у два чланка, јер смо у нашој букварској методици нашли остварене две методе, прву (по времену) синтетичку, а другу аналитичко-синтетичку.

I.

Буквари синтетичке методе.

А. Излагање садржине.

1.

На питање (које нам се само намеће): који је у нас најстарији буквар, налазимо у неколико одговора у чланку г. Стојана Новаковића: „Стари српско-словенски буквар“ (који је штампан у „Гласнику“ [1]). Ту видимо да

[1]) Види „Гласник“ XXXIV (од 1872. г.) стр. 53 до 60.

нам је први буквар писан 1717 године. Ко га је писао, то г. Новаковић није могао пронаћи; но вели да би се по једнакости руке могао судити, да га је писао Кипријан Рачанин, учитељ и калуђер (један од оних који су с Арсенијем Чарнојевићем, патријархом, прешли у Аустрију). Исто тако није било могуће г. Новаковићу да на сигурно дозна, да ли се наш писац угледао на кога састављајући свој буквар или не, и ако упоређујући садржину овог буквара с неким руским налази између њих доста сличности (стр. 59.). Враћајући се на прво питање, г. Новаковић узима на ум, како је у оно време било врло много сметња око распростирања књига, како је пергамен био скуп а тако исто и хартија, како је за нашег робовања под Турцима и за књигу било свакојаких незгода, како је пала наша писменост итд., па држи да „лако може бити“, да је „ово најстарији наш буквар“ (в. „Гласник“ стр. 60). Свакако пак, последњу реч оставља он „времену и случају, хоће ли се или не ће наћи још какав рукопис старији од овога.“

На првој и другој страни овог буквара изређана су сва слова („буква или писмена“) овим редом:

а, б, в, г, д, е, є, Є, ж, ѕ, з, ї, и, к, л, м, н, о, п, р, с, с, т, т, оу, ѹ, ѳ, х, ъ, ѿ, ѡ, ѡ, ѡ, о, ф, ѱ, ц, ч, ш, щ, ѣ, ꙗ, ю, є, ѯ, ћ, џ, ы, ѵ, ѵѱилон.[1])

Иза ових (ваљда штампаћих) слова долазе мала брзописна готово истим редом.[2]) По неко слово долази два и три пута (у различном нацрту), и тако ту излазе четири шаре више но у буквици коју наведосмо.

Из ових првих врста изилази на видик система по којој је овај буквар рађен. То је тако названа синтетичка

[1]) Међу овим словима (на броју 50) има неколиких која долазе више пута. Чиме се она међу собом разликују, види поменути „Гласник“ стр. 61.

[2]) Види „Гласник“ XXXIV. стр. 61.

ГЛАСНИК

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА.

КЊИГА XXXVIII.

У БЕОГРАДУ У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1878.

Обележити утицај овог нашег првог буквара на писце који се јављају доцније у нас с истим књижевним делима, није нам никако могуће. Како је Рачанинов буквар остао у рукопису, може се мислити, да никад није ни завођен у наше школе. Сумњамо да су и остали наши писци знали што за њ, не гледајући на то што ћемо доцније наићи на доста сличности између њих и писца буквара од 1717 године.[1])

П. П. Кад сам свршавао овај чланак дознао сам добротом г. Стојана Новаковића, да у карловачкој патријаршијској библиотеци има неки рукопис и у њему на крају (на 206 и 207 листу) почетак буквара. За њ држи г. Новаковић да је допуна овом овде описатом, но да је ипак старији од њега за коју годину. Наслов му је мало друкчији него у овога, а материјал скоро исти. После буквице иду слогови: Ба, ва, га, да, итд. редом са свих 20 сугласника. Исто тако спајају се ови сугласници редом и с: е, и, о, ѹ, ъ, ы, ь, ѣ, ю, я. По том долазе слогови: бра, вра, итд. итд. редом са свима гласницима.

2.

На другом месту узимамо један буквар, на коме нигде није забележено ни место где је ни време кад је штампан. Ослањајући се на библиографију г. Стојана Новаковића (стр. 16.) држимо да му је писац Захарије Орфелин и да је штампан у Мљецима године 1776. Може бити, да му је издање, које је у нашим рукама, из доцнијег времена (н. пр. од 1793. г.), јер се на једном месту у предговору овог буквара вели, да се на ново („вновь“) издаје; но свакако не ћемо погрешити, ако узмемо да у доцнијем издању није било никаквих измена, почем би се

[1]) Вредност овог буквара, као и свију осталих које ћемо у овом чланку изложити, разложићемо на крају у општој карактеристици и оцени синтетичке методе.

то у том случају изриком напоменуло. Наслов је Орфелиновом буквару овај: „Первое оученіе хотящымъ оучитися книгъ писмены славенскими, называемое Букварь. Съ многими полезными и потребными наставленіями, по которыма возможно въ краткомъ времени отрока, не токмо церковныя, но и гражданскія славенскаго языка писанія совершенѡ читати обучити, къ прямому Бгопознанію и Бгопочитанію наставити; и къ понятію разныхъ въ гражданскомъ житіи нуждныхъ вещей привести: Нинѣ первѣе ради оупотребленія сербскагѡ юношества изданъ."

У предговору свога буквара писац се позива на искуство, како српска деца учећи се читању словенских књига издангубе врло много у почетку учења, па ипак не изиђу из школа многи, који би умели да читају „безъ погрѣшенія правилно и добро." Као главни узрок, што је то тако, налази Орфелин, да је то што деца „не имуть основателвнаго въ самомъ началѣ наставленія." Осим тога напомиње, да је кривица и до неких московских (већих) и кијевских (мањих) буквара, за које признаје да не могу бити од користи српској деци, почем је у Срба „изговарываніе реченій весма отмѣное", а способних учитеља опет — вели — нема много. То су побуде пишчеве, из којих овај буквар („вновь") издаје, и то с правилима и примедбама, по којима би — вели се — могао сваки наставник, баш и да није „совершеннѡ искусенъ" за врло кратко време и без великог труда да упути децу у „савршено добром" читању. Писац још обећава, да ће деца бити у стању да читају „правилно и скоро" сваку штампану књигу, ако прописаним начином" два три пут проуче овај буквар, нити ће — вели — као дотле бити од потребе, да се деца уче толико времена да читају и из других књига.

Што се тиче угледа, по којима је писац израдио овај буквар, то он сâм напомиње, да је у томе следовао, „са-

мымъ искꙋснѣйшимъ народамъ, имѣюштымъ попеченіе ѡ успѣхѣ въ наукахъ своегѡ юношества.“ За ово ћемо одмах наћи потврде. -- Разлажући, како није потребно, да се поред овог букварa даје деци још који (од оних који су за онда били најраспростањенији), Орфелин препоручује онима који би хтели да уче сасвим малу децу познавању писмена да раде овако: да начине онолико четвртастих картица колико је у азбуци слова, да се на свакој картици напише слово по величини карте (не каже се у ком облику, но по свој прилици као штампана слова) и да се детету дају у руке сваки дан по две карте и да му се показује, како се на прилику на овој карти слово зове *А*, на тој *Б* итд. (Што се тиче изговарања и именовања слова, препоручује се, да се сваки управља по овом буквару). И тако ће — вели писац — дете имати те картице по вазда̀н у рукама и с њима се играјући најлакше ће научити да чита. Поред тога препоручује писац, да се преко дана иште од детета ова или она карта с именовањем слова које се хоће, н. пр. „дай мнѣ Бꙋки, дай мнѣ Азь“ итд. те ће тако дете трудити се да пази и запамти спољни облик и назив свакоме слову и на искање даваће одмах ону картицу коју треба. Нарочито би се ово постигло — изјављује писац на крају свог предговора — кад би родитељи обећавали својој деци, да ће им за свако погођено слово дати какав дар, било то у воћу или другом чему. И на тај би начин — мисли писац — „маленкіе дѣти, которые только проговорывати начнꙋтъ, въ десять или въ 15 дней вивчили азбꙋкꙋ.“

Ове четвртасте „карте“ са исписаним словима и ово давање којекаквих поклона за погађање слова, опомиње нас на тако назване „човекољупце“ („филантропинисте“) у Немачкој и на њиховог најнеуморнијег поборника **Базедова**; за то ћемо о овоме коју рећи.

У Немачкој је стојало врло рђаво са школама у то време кад су се јавили „човекољупци“ (у првој половини

18. века). Сирота деца која су се учила по школама, била су прави мученици. Учитељи су били страшно сурови људи, који су тукли и пребијали децу кад год су могли. По основним школама морала су весела деца да уче до зла бога сухопарне ствари, све без икаква трага од разумевања и од љубави према ономе што су учила. Особито се граматика бубала на памет, а исто тако и непрегледно силество изрека из св. писма. Чим које дете није што год од своје лекције научило по вољи свом „магистру“, најобичнија му је у оно време била казна да мора научити тачно од речи до речи 119. псалам Давидов (који износи скоро два листа вел. осм. по Даничићеву преводу). Филантропинисте дигоше се да томе злу доскоче. Обратише прво пажњу на реалне науке, усташе противу лажне побожности, а што је најзначајније за оно време, они уведоше по школама велику благост у поступању с децом, место доондашњег тиранлука и батинања. Они су, — то им се мора признати (као што веле Карло Кêр и Г. Шлимбах у својој методици почетне наставе из језика[1]) хтели и ради били да створе много доброга и човечнога, али нису умели да огласе рат доондашњој (синтетичкој) методи с именима слова и да је оборе, већ су само гледали да човечним поступањем и другим којечим загладе с поља и засладе некако оно што је по себи било сухопарно, горко, несварљиво за нежну природу детињег духа и скроз неприродно и систематисано у неке голе форме и класификације без икакве занимљиве садржине. Тако најзнатнији филантропиниста, Базедов, мислио је да се читање може сиграјући научити. Према таквом схватању он је непрестано радио и измишљао којешта, чиме би деци олакшао сухопарно бубање слова и бесмислених којекаквих слогова. Тако у разним својим књигама он је препоручивао н. пр. родитељима, да пред својом децом изговарају речи од разних слаткиша,

[1]) Види Die Methodik des sprachlichen Elementarunterrichtes. Gotha, 1866.

од воћа или пића, као: јабуке, крушке, сухо грожђе, бадем, мед, шећер, млеко итд, а деца да се од својих родитеља тако исто уче изговарати те речи. Тако у једном његовом буквару стојале су ове речи: „Е-во сли-ка од лепих ствар-чи-ца: ко-ла-чи-ћа и дру-го-га те-ста; је-дан та-њир су-хо-га грож-ђа и ба-де-ма; је-дан грозд на ло-зи-ци, је-дан ба-дем у љуш-чи-ци, је-дан ба-дем сав о-љуш-тен, је-дан пе-рец и је-дан рак; је-дна ча-ша и је-дна бо-ца итд. итд.“ Ово је сиграчка с изговарањем речи (по слоговима). Пошто се то сврши, онда је требало по Базедовљеву начину да се настави слична сиграчка и с учењем и са „срицањем“ слова. Рад тога су се цртала слова на картама (онако као што се препоручује у овом нашем букварү), па су се онда деца са својим родитељима играла карата. Отац баци н. пр. *а* (из средине карата које стоје пред њим), а дете потражи у својим картама *б*, баци га на сто до *а*, па радосно изговори: аб. Отац баци даље карту, на којој је нацртано н. пр. *о*, а дете нађе н. пр. *з*, баци га на сто, па од радости повиче оз!“ Кад тако погоди дете да прочита оно што баци оно и отац му, онда — препоручује Базедов (а по њему ваљда и писац нашег буквара) — треба детету за то да се даде што год, н. пр. мало суха грожђа или парче јабуке или крушке, или да му се покаже каква лепе слика, или да му се допусти, да може за који тренутак свој шеширић накривити, или опет да му се за то што је погодило другови његови учтиво поклоне итд итд. — Као што се види, Базедов је вољан био, да цео рад сухопарног учења начини колико је могуће запимљивијим, па је у томе — разуме се — отишао и сувише далеко, те је цео рад учења, који по себи мора бити вавек озбиљне природе, постао права сиграчка, без икакве више цељи за децу и излишан у очима озбиљна човека. — Али то све није било доста „ревносном“ Базедову. Он смисли и поручи код хлебара, да му умеси и ис-

пече по доста од сваког слова немачког. За тим напише књигу о томе, тражећи да се у свакој вароши постави по који хлебар за прављење и печење слова (од теста од ког се обично месе земичке), па да та слова купује учитељ за дечије паре и на њима да уче деца читати. Које дете научи које слово, оно га сме (у школи) да поједе. Базедов сâм вели: „Ми смо то огледали. Више од четири недеље дана није ни једно дете имало потребе да једе печена слова. Кад пође ствар као што треба, онда прављење тих колачића не стаје дневно за свако дете више од 2 паре. То чини на недељу по 12 пара, а за четири недеље нешто више од гроша. Толико ова ствар дојиста вреди, па ма како да су деца сиромашна.“ итд. — Ова „неочекивано велика поправка“ — као што је Базедов крстио свој проналазак — нашла је у оно време многих и ревносних присталица. Оно се истина после Базедова нису више јела слова по школама, али су се сиграња настављала још више после њега. Тако су се оне карте и слова по букварима штампале разним бојама, и то „шаренило“ држало се за неки напредак. (За девојчице прављене су лутке с аз, буки, вједи итд). По букварима било је осим шарених слова и свакојаких слика са стиховима да не може глупљим бити.[1])

На шарена слова налазимо и у нашем овом буквару.[2])

Буквица је изложена у облику великих и малих слова (по 40 на броју) заједно с придодатим именима слова, да би се — вели Орфелин — дете још испрва навикло на добро изговарање. А да би дете „још боље схватило и запамтило“ спољни изглед слова, наводи писац читаву буквицу још три пут: једном као велика, други пут као мала слова и трећи пут обрнутим редом.

[1]) Види о свему томе поменуту методику стр. 14—17.

[2]) Велика слова штампана су у црвеној боји; исто тако и почетно слово од имена слова; мала пак слова штампана су црном бојом.

Иза ових буквица писац се упушта — доста кратко — у раздељивање слова (гласова) на: „самогласныя“, „согласныя“ и „припряжногласныя или безгласныя“ (стр. 10). Као методски разлог томе наводи се: што је „неможно безъ того правилно и добрѣ ни читати ни писати.“ Уједно се ту излаже, где долази ъ а где ь, шта је ѿ, спомиње се ж и доказује се како је потребно да у буквици има и *и* и ы зарад разликовања неких речи итд.

Кад се деца потпуно упознаду с црквено-словенским словима, онда их — вели писац — ваља упутити у познавању „гражданскихъ писменъ.“ И та су слова (на стр. 12) изложена и као велика и као мала с придодатим малим црквенсим словима, само их је мање на броју (т. ј. свега 32). Остало навођење буквице као „началныхъ и подначалнихъ писменъ“ и дељење гласова, готово је онако исто као што споменусмо напред за црквено-словенску буквицу.

О слову *ћ* говори се да је Србима потребно и да се „двојако“ изговара.[1])

Иза овога долазе слогови. Они су састављени из два слова (једног сугласника и једног гласника), и то у два пут: црквено-словенским и грађанским словима као: Ба, бе, би, бо, бꙋ, бы, бѣ, бю, бя и тако редом с *в*, *г*, *д* итд (преко 200 слогова са црквено-словенским и близу 200 с грађанским словима). Међу овим слоговима има и таквих, за које Соларић доцније каже, да се никако не налазе у „чистом нашем“ језику, а ти су н. пр. гы, гю, гя; дю; кы, кю, кя; фю, фя итд. Орфелин пак вели, да их је навео — не обзирући се на пређашње словенске букваре, већ — угледајући се на петербуршке и латинске, да би деца лакше утубила „гласныя писмена, которыя здѣ едино у другаго близко стоитъ.“

---

[1]) Ово је чињено из нужде, почем онда није било данашњег слова *ђ*. За то се и натезало свакојако, те се за прво (*ћ*) писало и ть а за друго (*ђ*) дь.

Да овај разлог не вреди много, разуме се по себи. Много је похвалнија друга примедба пишчева, у којој се оправдава што није још више слогова изређао (као што их има у другим словенским букварима), да не би „дѣти въ такихъ слогах время напрасно теряли, расуждая что реченія полезнѣе простыхъ такихъ слоговъ." (стр. 18).

Методско правило за срицање и изговарање слогова гласи: да ђак именује испрва само слова, а учитељ да изговара слогове, па да тражи од ђака да и овај повтори то што он изговори, а доцније да се ђак сâм научи обоје изговарати (стр. 17).

Прелазећи на речи од три, четири и више слова писац напомиње, како наставници ваља добро да пазе, да деца изговарају сваки слог јасним гласом и сваку реч чисто по акценту и да је читају онако као што је написана.[1])

Што се тиче прве врсте речи, ту није — као доцније у других — пажено ни најмање на какву систематичност, јер н. пр. гласник долази час у почетку, час у средини, час опет на крају, а сугласника има један или два (н. пр. азъ,.. внѣ,... лжа, мжа,.. ѣлъ (стр. 19 итд). Од речи с два слога (и 4—5 слова) има и оваквих: „ав-ва,... ир-ха,... ла-ва,... ха-ря,... ца-та" (стр. 20) итд. Ко-

---

[1]) Тако н. пр. забрањује им реч: во имя читати као: ва име; исто тако забрањује читати ове речи: хвала, хрістосъ, филиппъ, фістъ, фараонъ итд. као: вала (или и: фала), ристос, вилип, вист итд. Нарочито говори против тога, што се речи: лѣпота и лѣпый (и лѣпъ) читају као: лепота, лепи (и леп) и пребацује онима који те речи тако изговарају како то раде „безъ расужденія что лѣпъ и лепъ имутъ въ сербскомъ языкѣ свои особенныя знаменованія", јер лепота („лѣпота") значи „красоту вещи", а леп је смеша земље с плевом и водом („съ плевелью и водою") итд. Од свега тога и од других речи „языку не свойственныхъ и слуху непріятныхъ" ваља српску децу — по изричној препоруци овог русомана — „прилѣжнейше отвраштати."

лико су такве речи могла српска деца разумети, то може свак себи представити. Исто тако има и оваквих речи: „Ат-ті-ки, бе-ре-за,... га-ле-ра,... жа-ло-ба,... из-ли-ха,... че-са-ло“ итд. За ове и многе друге речи одо те врсте примећава писац, да је нарочито бирао такве у којих су слогови састављени само из по два слова, „что бы тѣмъ легчае отроку возможно было, составляя тако краткія слоги, реченія изговарывати.“ За веће речи (стр. 21. и 22.) напомиње унапред, како при њиховом срицању ваља пазити: ако се која свршава на два гласника, онда је последњи слог за се, а ако се десе два гласника у почетку речи, онда први чини за се слог, а уз други иду остали сугласници. н. пр. є-ди-на-че,... і-дол-ско-е,... ѫр-ман-ка,... ѱі-фи-да,... ѳе-о-ло-гі-я,... ѵ-па-ко-и (48 на броју). Уз то се наводи још неколико правила, како различне речи ваља делити на слогове.

На послетку се још наводи неколико (27) речи од једног слога, а од више (4—5) слова, и неколико (преко 30) речи од више слогова грађанским словима. Да се и ту није пазило на избор речи и на ону децу која би их имала читати, види се из неколико њих, н. пр: „А-да-мантъ,... гар-ни-зонъ,... кан-ди-датъ.... у-прям-ство,... це-ре-мо-ні-я,... шля-хет-ство,... экс-пе-ри-ментъ“ итд.

И у једној примедби на крају овог одељка (стр. 24) опет признаје писац, да српска деца проведу по „три и четири године“ с букваром и прочитав неколико пута часловац и псалтир једва дођу до тога да читају без погрешака. Узрок је томе, вели, што деца немају темељитог упутства „въ познаніи и складыванью писменъ“, па се од стране писца препоручује, да учитељи непрестано упућују децу, како ће састављати из „писмена“ слогове и из слогова речи, ласкајући себи, да ће се на тај начин деца за кратко време спремити да добро књиге читају.

У део букварски долазе и скраћене речи које се налазе по црквенским књигама. Оне се налазе у овом букварy у приличном броју (близу 160). Упоредо с њима изложене су и потпуне речи, како би деца „знала, какъ оныя подъ титлами сущтия изговорывати надобно“ (стр. 33.)

3.

Иза Орфелиновог буквара долази као по времену њему најближи: „Букварь ради сербскагѡ юношества въ ѹнгарскомъ кралевствѣ, и присовокѹпленныхъ емѹ предѣлехъ“, штампан у Бечу године 1785. Он је врло значајан с тога, што су се из њега и његових доцнијих издања учили толики нараштаји српске деце како у Аустрији тако и у Србији (у Србији готово непрестано до 1844. године).

Цела буквица у штампаћим и брзописним, великим и малим словима, изложена је на првим странама тога буквара овим редом:

а, б, в, г, д, є, ж, ѕ, з, ꙁ, и, ї, к, л, м, н, о, п, р, с, т, ѹ, оу, ф, х, ѿ, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, ѣ, я, ѡ, ю, ѥ, ѧ, ѯ, ѱ, ѳ, ѵ. (Овде су — примера ради — паведена само мала слова у штампаном облику). Пре него што би се прешло на склапање разних слогова морао је дакле ђак изучити ова 43 слова и то у четири разна облика, (дакле управо преко 170 по спољашњем изгледу доста различних слова).

И у овом буквару, као и у првом и у другом, долазе прво слогови од два слова, н. пр. Ба, бе, би, бі итд. спајајући редом све сугласнике с гласницима. У осталим слоговима разликује се од њих, јер је у њему — што се тиче слогова — проведена велика систематичност. Тако иза првих слогова долазе слогови од три слова, и то прво такви који се почињу с којим гласником, завршују с ъ, а у средини имају буди који сугласник (н. пр. азъ, адъ, охъ,

ихъ итд стр. 6.), даље слогови који се почињу буди којим сугласником, савршују с й, а у средини имају који од „осам“ гласника (н. пр. бой, вой, дой, чай, дай итд стр. 7.) и најпосле слогови састављени од два буди која сугласника и једног гласника на крају (н. пр. бла,... мно,... кси,... лгѹ,... прю,... чтѹ,... ѳро итд). Иза ових долазе слогови од 4, 5 и 6 слова, склапани нарочито тако, да у почетку стоје по два и три сугласника а на крају који гласник (н. пр. стра,... скля,... сплю,... жезлъ,... фістъ итд. близу 70 таквих слогова, стр. 7 и 8).

После простих слогова долазе читаве речи од два и више слогова (као: бо-дрость, крѣпл-шій, совокупл-шій, рожд-ше... Ан-на, Сар-ра,... зи-ма, па-ра.... Авра̑-ам', Мо-авъ итд. од стр. 10—16). — На послетку долазе многе скраћене и потпуно обележене речи (на три и по листа) и неке заменице с предлозима къ и съ. С тим се завршује први — букварски — део[1]).

Овај буквар од 1785. год. налазимо и у доцнијим издањима, и то у једном од 1812. год. у другом од г. 1844. и у трећем од г. 1853. У овим је издањима остало све као што смо изложили из буквара од 1785 год. Само је буквица у неколико скраћивана, почем је изостављен који облик од слова навођених два и три пута у првој буквици. (Осим тога у азбуци је промењен спољашњи ред у толико, што после првих малих слова у штампаном облику долазе одмах мала брзописна слова, а не као у оном издању од г. 1785. да долазе велика слова штампаћа одмах после малих у истом облику.[2])

[1]) Имамо напоменути још и то, како је овај буквар израђен напоредо на два језика: немачки и црквено-словенски. Буквица је само чисто словенска. Што се тиче слогова, они су — разуме се на немачкој полутини са свим друкчији, а на словенској опет друкчији. Све пак остало налази се у верном преводу и на једном и на другом језику.

[2]) Што се тиче немачког текста, тај је у овим — будимским — издањима са свим изостављен.

4.

Буквар Павла Соларића, назван: „Букварь славенскій тріазбучный, или первое руководство къ познанію книгъ и писаній" итд. штампан је у Млетцима године 1812, и одликује се од пређашњих својом садржином, која је изложена нарочито у другом дѣлу. Из предговора Соларићевог види се, да је била у оно време велика потреба да Срби добију свој потпун буквар „и отличанъ ѿтъ Букварей другихъ народовъ, како что є отлична и судбина наша ѿтъ сѹдбине другихъ, и писмо наше ѿтъ писма ихъ" итд. Желећи да „самоуки наставници" (каквих је онда понајвише било у нас) добију у руке „једнако правило и руководство" за себе и за децу коју уче, и намеравајући да једном избави српске синове „ѿтъ оне погѹбне дангѹбе съ нѣколикократнимъ пѹстымъ пречитаваніемъ часослова и ѱалтира, коя толикѡ дугѡ ніе дала Сербѡм отворити очи . . . . и ѡбодрити родителе сербске изъ онога равнодѹшія или неохоте ко книгамъ, коя є попремногѹ произишла изъ досаде, гдѣ они доселѣ, не видећи по три и четири лѣта никаквога успѣха дѣце свое, враћали су пѹни справедливога презренія къ (такѡвимъ) школамъ и Магїстрѡмъ, сынове своє дома" итд. Соларић је после Орфелина а за Србе написао први заједно с букваром и неко упутство, како треба децу учити читању црквено-словенском и грађанском (а и глаголитичком). За то је његов буквар у првој својој поли испрекидан честим примедбама и опширнијим разноврсним упутствима.

Испрва разлаже Соларић, шта је то књига и на шта су слова, опредељује буквар као књигу која учи „правоглаголанію славенскомѹ" или као науку која упућује како ће се познати словенска слова, како ће се правилно изговарати, како ће се у слогове скупљати, како ће се речи правилно читати, а по том како ће се и сама слова цр-

тати (т. ј. писати), — па дели буквар на два дела: „правоглаголаніе и краснописаніе."

У првом делу пошто је определио шта су слова у опште, излаже одмах сва мала слова словенска (42 на броју) по њиховом спољашњем изгледу, казује како се зове које слово по свом имену и обележава њихов глас. За тим казује, како је ту буквицу саставио св. Кирило угледајући се нешто на грчку азбуку нешто на св. Јеронима, и напомиње, како је одавна постојао обичај, да се имена дају појединим словима, и како и ми имамо имена: аз, буки итд. за своја слова. Ово „подражавање" вели Соларић није било добро: „Ибо вмѣсто ѡтворити умъ некамѡ натрагъ таковыми имены, требало би (какѡ су већ древніи Римляни творили, хотя полѹчивъ ѡтъ Грекѡвъ, како и мы, азбѹкѹ) свакѹ бѹкѹ звати, єлико можно, онымъ самымъ гласомъ, коєга она знакъ єсть." — На крају овог одељка примећава Соларић, како наставник ваља детету да показује свако слово прстом или сказаљком, да му га именује и да му покаже како се изговара (као глас), н. пр. „Писме ово *А*, именѹе се Азъ, а гласи аа — — —; ово писме *Б*, именѹє се Бѹки, а гласи Въ" итд. —

После изложене буквице и овог упутства Соларић дели слова по нацрту на „рукописна и књигопечатна", па ова друга дели на строчна мала или „подначална" (и излаже их сва редом — као и остала — како изгледају), на „строчна велика или начална", и најпосле на „двострѡчна или надначална" (стр. 15). То је била подела слова по њиховом спољашњем изгледу. Осим тога дели Соларић слова „по внѹтреннѣй силы" на „самогласна" и то на „проста и сложена" (ова сложена опет на „двоегласна" и то „явствена — као: ай, ей, їй итд. — и „потаєнна" — као: ѣ, ю, ꙗ и ѧ) и на „троегласна" — као: ѣй, юй и ѧй; даље на „согласна" и то „проста и сло-

жена" [1]) и најпосле на „безгласна" куда рачуна ъ и ь, казујући како су она у свези са сугласницима „полугласна" слова (стр. 16 и 17). Напоменув из чега је састављено слово Ѿ, наводи, како у Срба има још једно слово: Ћ које се зове ћерв а час ђерв, па вели, како се држи да је боље јачи глас (Ђ) писати овако: дь (јер онда још није измишљено слово: Ђ), а слабији глас (ћ) писати словом ћ. После разлагања: где треба да се пише ѕ а где з, како се ф и ѳ не налазе ни у једној чисто словенској речи, место којих слова долази: щ, из чега је састављено ы, ѣ, ѥ, ѫ (јус) итд. (стр. 18.) налазимо нешто упутства, како треба децу — пошто науче сва слова и по имену и по гласу њиховом — често пропитивати, која су слова „самогласна", која „согласна" и која „безгла̀сна". У одговору свом — вели — треба дете прстом да показује која су то слова, па пошто се у томе довољно упути, да сазна колико има слова „самогласних", колико „согласних" итд. и да их на памет казује (стр. 19). Рад тога по свој прилици препоручио је још у предговору свом ово: „време нїе заставляти дѣцꙋ къ Азбꙋцы, докле нисꙋ у состоянїю наизꙋсть до стотине числити, и кꙋпнѡ что год (грахъ, лѣшнике) рꙋкомъ безъ помѣхе бројити"; (стр. 6). Од мање су важности за нас овде правила која поставља Соларић за изговарање неких и неких слова, нарочито гласника, (стр. 19—21) а исто тако и нека његова правила о „срицању" (стр. 22—27). Од ових последњих навешћемо само упутство, које Соларић препоручује учитељима за практиковање приликом срицања. Најпре признаје, како је наше „срицање", услед сметња које долазе од наших азбучних имена, почетницима врло тешко, како сви изгубе с њим се занимајући

[1]) Проста сугласна слова су му: б, в, г, д итд, а сложена: бл, гм, нн, ст, итд. Сложена дели опет на „раздѣлима" — као: лл, нн, рс итд. — и „нераздѣлима" — као: бл, вр, мл итд.

много времена, и како се многи (не могући се у томе извештити) држе „за неспособне ко извыченію чтенія, ц совѣтѵе им се да ѡставе книгѵ“, — а за тим изјављује своје страховање, да то није главни узрок, што је у нас свакад мало људи који умеју да читају и „что многіи познаю чѵждее писмо, пишѵ нимъ свой языкъ, а за Азъ и Буки не могѵ ни чѵти.“ Интересантно је, како сâм Соларић налази, да ми „сричући“ коју реч (по методи која тражи да се слова уче по својим именима) „заведемо съ именами азбѵчными нѣкіи дивій разговоръ, кой є са свимъ чѵждь оной рѣчи, и ономѵ, кой насъ слѵша, ако ніе учіо се оваковомѵ срицанію.“ Сам пак препоручује наставницима, да припремају своје ученике за срицање, учећи их разликовати како свако слово има своје име и свој глас и „да у срицанію име тога ни во что не вмѣпавасе, но само иштемѵсе гласъ.“ Доследно томе наводи примера ради (нарочито за оне наставнике који не умеју да сричу речи у којих је у почетку или у средини гласник чинећи за се слог) две три речи како их ваља срицати: „Отецъ, Моавитъ“ итд. сричу се овако: „Онъ (произнеси) ѡ, — твердо єсть цы єръ (произнеси) тецъ, совокѵпнѡ Отецъ“ итд.

Даље наилазимо прво на слогове од два слова, готово онакве исте као и у последњем буквару (и готово у истом броју). Од правила за упутство имамо овде напоменути, како Соларић препоручује, да деца испрва изговарају слова, а учитељ слогове, и да показујући деци како се који слог изговара то повторава докле она сама не свикну једно и друго (као и у Орфелина). — Слогови од три слова — једног гласника и два сугласника — грађени су онако исто као и у буквару од 1785 године, само их има (готово два пут) више у Соларића него у његова претходника. (стр. 28. и 29). Они су чист посао Соларићев, као и остали слогови од четири слова, н. пр. здра, здри, скве итд. (стр. 30).

Што се тиче речи и већих слогова, и они су чист посао Соларићев, као што се уопште и то примећава, да је овај вредни књижевник много више пазио да сличне ствари дођу у своје групе. Највећих речи у овом букввару има од 2—3 слога, н. пр. бра-зда, вре-менъ итд. аз-бꙋ-ка, бе-сѣ-да, ва-ри-во итд. (стр. 31).

Кад деца отпочну састављати из слогова речи приликом „срицања“, Соларић препоручује учитељима готово све оно што и Орфелин. — За читање прописује у свом буквару (в. његов буквар стр. 34—40.) неколико правила, у којима опредељује испрва шта је читање, шта је реченица, који су знаци интерпункције и рашта се употребљавају, а за тим: у чему се састоји добро читање, како треба гласом удешавати према различној садржини у којој се исказује „веселост, љубав, жаљење, страх“ итд. Што се тиче „средстава“ којима се долази до „савршенства у читању“, Соларић напомиње: да се марљиво чита, да слушамо оне који говоре правилно и да се на њихово читање навикавамо, да с пажњом најпре прочитамо оно што ћемо „јавно“ да читамо и да пазимо „на смислъ писателя.“ Најпосле препоручује, да деца сричу своје прве задатке по један пут, а „ако треба“ и по два пут, докле се дете не извежба да без „срицања очима слогове бере“ и „реченія едно за дрꙋгимъ“ чита. После још неколико одељака из буквара тражи, да се деца упознају и с брзописном буквицом и да им се задају прописи „по правилѡмъ красописанія“ и да наставник с ученицима разликује „славеносербскій“ језик од нашег народног говора.[1])

---

[1]) После разноврсног материјала намењеног за читање и после неких краснописних правила излаже Соларић „руску“ буквицу (стр. 105—108) и глаголитицу „азбуку славено-иллирическꙋю“ (стр. 116—128).

5.

Имамо да разгледамо један буквар, који је 1824 год. штампан у Москви под насловом: „Началное оученіе человѣкωмъ, хотяштымъ учитися книгъ божественнагω писанія“ с додацима: „Во имя отца, и сына, и святагω дѵха, аминь“ и: „Боже въ помошть мою вонми, и вразѵми мя во оученіе сіе“, и који је 1847 и 1861 год. прештампаван у Београду с додатком напред: „Бѵкваръ“ („или началное оученіе“ итд). Новога у методи не ћемо у овом буквару наћи, већ само други неки материјал одређен за срицање и читање. Прво је изложена црквено-словенска буквица у облику малих (45 па броју) штампаћих слова, међу која су помешана и два *А* као велика слова, а за тим грађанска буквица у облику великих и малих (по 38 на броју) слова, (међу којима се налази и: Ѕѕ, Ээ, Ѯѯ, Ѱѱ, Ѳѳ и Ѵѵ).

Слогови састављени из два слова прављени су по досадањем начину, као што смо га управо прво видели у буквару од 1717 год., т. ј. прво се узме један гласник, па се спаја са свима сугласницима редом по буквици тако да гласник стоји на другом а сугласник на првом месту, н. пр. бю, вю, гю, дю, жю, зю, кю, лю, мю, ню, пю, рю, сю, тю, фю, хю, цю, чю, шю, штю итд. с осталим гласницима, па и съ и сь (н. пр. бъ, въ, гъ, дъ итд. редом до штъ и бь, вь, гь, дь итд. све редом до краја) изузимајући сугласнике: ѳ, ѯ и ѱ, који се на против налазе у првом нашем буквару (од 1717 год.). (Оваквих слогова има на другом месту управо 220, т. ј. по 20 од сваког (од 9) гласника и од ъ и од ь спајаних с 20 сугласника).

Као што смо у првом буквару (од 1717 год.) нашли слогова од три слова: два сугласника и од једног гласника, спајаних тако, да један сугласник непромењено стоји у средини и да се сваки слог с гласником којим свршава,

тако исто на то наилазимо и у овом московском буквару, и то — што нарочито пада у очи — са сугласником *р* у средини као и у првом буквару. Једина је разлика само у томе: што се у буквару од 1717 год. задржава први сугласник донде, док се не изређају (на крају) сви гласници (као н. пр: бра, бре, бри, бро, брȣ, бръ), а у московском буквару од овог века мења се само први сугласник, докле се сви сугласници не изређају (н. пр. бря, вря, гря, дря, жря, зря... лря... нря... рря итд. 20 таквих слогова). И на овај начин има начињених управо 220 бесмислених слогова, који су грађени по једном калупу — све за љубав непојмљиве систематичности — не обзирући се, што нити имају каква смисла, нити се у језику којем чују (као н. пр. рра, рре, рри, рро, ррȣ, ррък, рры, рръ, ррѣ, ррю, рря итд).

И тако цео део букварски састоји се само из буквице (два пут изложене) и из 440 неразумљивих слогова. — Даље долазе још једном сва слова редом с исписаним својим именима (као: азъ, *а*, бȣки, *б* итд.) и скраћене речи које се налазе већином по црквенским књигама.

У осталим издањима овог буквара измене су врло незнатне. У издању од 1847 године напред је изложена буквица великих (44) слова, и испод ње и азбука малих слова. Слогови од два слова остали су сви они исти, а слогови од три слова умножени су још новим (из буквара од 1755 год. редом преписаним) слоговима. (Свега их има 269 слогова, 220 старих а 49 придодатих из буквара од 1785 год.) У првом издању није било слогова или управо речи од пет, шест и више слова, а у другом се издању налазе у приличној количини (на читавом једном листу), но ни једна реч готово није нова, већ све су преписане из буквара од 1785 год., само су нешто мало друкчије распоређене. Осим тога друга је пола буквара изишла много краћа у другом издању. — Треће (од 1861 год.) издање

са свим је онако као и друго, које се — као што видесмо — само у множини слогова и речи од првог разликује.

Велика је сличност између овог буквара од 1824 г. и његових доцнијих издања и оног од 1717 г. који смо узели за прво дело у нашој букварској књижевности То нам даје доста повода да мислимо, да је и Кипријан Рачанин угледао се на Русе састављајући свој букварски део. Што се у доцнијим издањима налази више материјала, тај је — као што видимо — узимат из будимског буквара, који је био и у Србији најраспрострањенији и онда највише познат.

И још једном или управо два пут сусретамо се с овим московским букваром истина у сасвим другом (спољашњем) облику. То је „Србски букваръ, ради ученя младежи гражданскому и црковному читаню“, штампан у Новом Саду год. 1856 (од 52 стране на средњој осмини). Ово је опет поновљено издање буквара, који је под истим насловом штампан год. 1836 на Цетињу; само су — као што видимо из једне примедбе на насловном листу (екземплара који се налази у народној библиотеци у Београду) нечијом руком прибележене — „неке мале и незнатне промене“, учињене у доцнијем ново-садском издању од 1856 г. Што овај буквар држимо за понављана издања московског буквара, на то нам даје права његова прва (истина врло малена) пола, која је са свим непромењена остала, а што га одвајамо овако од издања од 1847. и 1861. год. то је због његове друге (много веће) поле, коју је други писац с других страна морао прикупити.

Рекосмо, да је у првој поли остало у овом издању (од 1856 г.) сасвим по староме. Што је промењено, то је само спољашњи облик слова. Место црквено-словенске буквице дошла је — према новом наслову — српска буквица и ова је изложена на првој страни у облику великих слова за тим на другој страни у облику малих слова, (све по 36 на броју, међу којима нема; ѕ, ȣ, ѿ, ѱ, ж, ѡ, ѧ,

ѯ, ѱ, ѳ, ѵ). Што се тиче слогова (од два и три слова), они су готово непромењени остали. Грађени су истим редом, само им је број увећан услед нових српских слова: *Ђ*, *Ћ* и *Џ*.

Друга пола сасвим је нова. У њој су разне „избране" изреке моралне садржине и разноврсне приче, басне и животописи неких личности из српске историје.

Словенска је пола — што се тиче материјала одређеног за читање — истоветна као и у првом московском издању, само је много краћа, (јер је изостављен „сокращенный катихисісъ", који заузима пуних 9 листова у првом издању).

6.

Из оволиког се прегледа види, како довде управо није било никако чистога буквара за српску децу. Наша су се деца (нарочито у Србији) учила непрестано из оног буквара од 1785 год., који је — због својих доцнијих издања — познат под именом „будимски буквар." Из њега су се учила деца све до 1838 год. (или управо до 1844 год.) кад је у Србији изишао први буквар за српске школе. Но много раније — још год. 1827 — изнео је Вук Стефан. Караџић свој „Оглед српскога буквара" у својој „Даници" („Забавнику" од исте године), из које је и у особитој књижици одштампан. Вук није написао потпун буквар; то и он сâм не вели: осим тога по његовом букварском „огледу" нико није покушао да начини потпун буквар с методом гласања, коју он препоручује; али поред свега тога овај је „Оглед" Вуков значајан с много страна. Ми не бисмо смели обићи Вука рад сâме потпуности историјског прегледа наше букварске методике, а још кад узмемо на ум, да је Вук, први (може бити) огледао да учини неке важне измене у синтетичкој методи, по којој је и он свој „Оглед" букварски радио, то на сваки на-

чин дужност нам је, да се што боље упознамо с тим првенчетом чистога српског језика.

И досадањи писци увиђали су и нагађали, да има тешкоћа које деци смећу, те не науче у школи читати, као што би требало; но ни један до Вука није погодио управо, које су то тешкоће и које би по томе што пре ваљало одклонити колико се може. Вук је у синтетичкој методи нашој први пронашао прави узрок, који отежава деци учење читања и задаје им силне муке које морају како му драго да савладају, да би после толиког времена колико толико научила течно читати. Да бисмо се о томе уверили, навешћу из његовог предговора к „Огледу српскога буквара“ (од год. 1827) неколика места. Разлажући, како је онај „који је први писмо измислио“ био готово „више Бог, него човек“, и како су у Срба ретки људи који знаду читати и писати, и „ако су још пре хиљаду година са законом ришћанским примили тај дар Божиј“, Вук наставља овако: „Што Срби још слабо почињу књигу учити, и што је још сва српска књига у читању часловца и псалтира, томе је криво млого којешта; али што млоги учи по двије и по три године читати, па опет не може да научи, него остане срзислово, томе су само криви букварии учитељи.“ И тако видимо, како Вук устаје (први) противу самих оних који пишу букваре и противу њихове закореле системе. Он вели одмах даље: „Сваки прави и паметни родољубац мора желити, да се и у нас буквари начине и школе уреде према данашњем вијеку; а онаке родољупце, који — „имајући ревност, но не по разуму“ — вичу, да се ништа не поправља, онаке, велим, ваља сажаљавати, и молити се Богу, да би ји опаметио и на прави пут извео. То је највећа разлика између човека паметна, и између простака, што паметан човек једнако жели и труди се, да што боље научи или измисли, и да он буде паметнији од својије стари, а његова ђеца од њега; про-

стак пак све је рад, да остане, као што су му и стари били, а његова ђеца, као и он што је. Какав би јадан и жалостан род људски и овај свијет био, да су сви људи остајали онаки, као што су и њиови стари били! Бог је само безумним животињама усудио, да остају до вијека, као што су им и стари били; а човека је одредио, да се једнако учи, и све нараштај од нараштаја паметнији да постаје. Што се гођ људи по овој наредби Божјој већма труде и напредују, то све срећнији и славнији постају, а што се гођ већма лијене, и задржавају, то наличнији на звериње остају. Тако су пред нама измакли Енглези и Французи, и многи други народи европејски; тако су иза нас заостали многи дивљаци по Африци и по Америци, који и данас живе голи по шумама и једу људско месо сирово.“ Из овог Вуковог протеста противу оних уопште, који „вичу да се ништа не поправља“, морамо извести да није било лако устајати с којом изменом ма у чему, па и у језику и у писму народном.

Да му се не би пребацило што спомиње Енглезе и Французе, који су „другог закона и племена“, он вели: „— — — ево Руса, који су с нама једнога закона и племена. Они су прије сто година, како су њихов језик и писмо одвојили од црквенога језика и писма, познали, да су имена слова наших тешка и претешка за учење читати; за то су они још онда по њиховим школама место аз, буки, вједи, глагољ итд. почели учити: а, бе, ве, ге, де, же, зе, і, ка, ел, ем, ен, ω, пе, ер, ес, ше, еф, хе, ге.“ Овај начин називања слова држи Вук да је „сто пута лакши“, да би се по њему научило читати, па са свим умесно примећује даље: „али ни ово још нијесу права имена (?) полугласних слова, јер н. пр. *б* не може се читати бе, док се не метне предањга *е*, негов је прави глас бъ. Тако учитељ који је рад кога најлакше да научи читати, ваља да му не казује никако имена слова, него само њихове

гласове, које имају у читању; па онда нема срицања, него како се познаду слова, одмах се може читати." „Тако — вели Вук — може човек ласно за десет дана научити читати!" па додаје да је то огледао на неким местима. Овом „новачењу" нису били ради писци старих буквара, за то су се подсмевали Вуку и они и други „који су по старом обичају научили читати"; но Вук је остао при свом, па за то и вели: „но колика је моја радост била, кад сам прошавше (1826) године у Али (Halle), у ондашњој славној и на далеко чувеној сиротињској кући, виђео, да иљаде ђеце тако уче читати." —

У његовој буквици изређана су слова овим редом:

а е и о у
р с ш з ж ц ч џ
т ћ д ђ л љ к г
в ф б п м н њ ј.

Иза ових 29 писмена (међу којима — као што видимо — нема *х*) долазе слогови од два слова састављеног прво из два гласника, друго из једног гласника и једног сугласника и најпосле из једног сугласника и једног гласника, н. пр: (1) ае, ао; (2) ос, ош, од, он, оп, ој, ис, из, иш, им, уд, уз, уш, уб, ум, ај, еј; (3) са, се, си, со, су, ва, ве, ви, во, да, де, ди, до, та, те, ти, то, ту, га, го, ђа, ђе итд. још таквих близу 30 слогова).

Слогова од друге руке нема више у Вука. Он одмах — врло паметно — прелази на читаве речи, и то прво на речи састављене из два слога и четири слова, н. пр. ба-ба, бе-ба, бо-ба, бу-ба, ба-ра, во-да, го-ра, душа, зи-ма, же-на, ја-је, јо-ва, ју-не, је-ло, ку-ћа итд. (близу 50 таквих обичних и деци са свим познатих речи). Иза ових долази неколико речи опет од два слога, но од три слова, од којих прво као гласник чини слог за се, н. пр. а-ко, а-мо, е-во, е-но, е-то, и-ва, и-за итд. — За тим долазе једносложне речи од три слова, од ко-

јих су два сугласници (један у почетку, други на крају) а трећи гласник (у средини), н. пр. бан, бар, без, бир, боб, бог, бор. бос, буд, вас, век, вид, вир, вис, воз, вук, гај, гој итд. (преко 90 речи од те врсте). — За овим једносложним речима долазе опет двосложне речи, но од пет и шест слова. (Што се тиче слогова у тим речима, они су састављени или из једног сугласника и једног гласника или из два сугласника и једног гласника, коме је место у средини слога, — као и у горњим једносложним речима). Као што је међу горњим речима било различних, готово од сваке врсте говора, тако их исто има и овде, н. пр. ба-рем, ви-сок, го-лем, да-нак, ђа-чић, ја-дан, је-дан. ју-гов, ко-сац итд. или: бум-бар,... кут-њак итд. (преко 30 речи).

Тросложне (и нешто мало четворосложне) речи, које одмах за овима долазе, бирате су такође с обзиром, да не дође у њима ни један слог другачији него што је дотле долазио. н. пр. бо-со-ног, ве-се-љак, до-го-вор, жи-во-тан, жи-во-ти-ња, ја-за-вац итд.

Одатле настају речи с другачијим слоговима. Оне су од четири, пет и шест слова, од два или од једног слога и из разних врста говора. Свака се реч почиње с два сугласника, од којих је други непроменљив, н. пр. бра-на, вра-на, гра-на, гра-ђа, дра-го, зра-ка, кра-ва, мрав,... прав-да, срам,... гре-да, гри-ва итд. (50 речи). Међу овим речима само се три налазе од три слога: дре-њи-на,.. ври-је-жа,... кро-пи-ти.

Особити одељак чине речи бирате на исти начин с том само разликом, што од два сугласника, којима се реч одпочиње ни један није непроменљив и што они не долазе увек у почетку речи већ иначе у почетку слога, н. пр. бла-го, вла-га, вла-да,... глад, гљи-ва,... клас, млад,... са-бља, зе-мља,... гле-дај,... пљу-ван-ка, бје-жи,...

пер-ја-ни-ца,... сјај-но,... о-ру-жје, по-ду-шје,... о-лу-ја итд. (преко 50 речи).

Иза оваквих речи долазе друге, у којих су слогови састављени из више сугласника. Многе се међу њима одпочињу с три (и с два) сугласника и најмање су од једног а највише од три слога. Н. пр: сва, све, сви, свак,... свла-чи-ти, свра-ка,.. скра-си-ти, — скроб,... смла-чи-ти, смрад, смре-ка,... сплав, спле-сти, спра-ва итд. (преко 110 речи).

Овај одељак речи намењених за читање по слоговима завршује се другом врстом разних речи, у којих глас *р* чини слог за се. Речи су од једног, два и три слога и од три до осам слова, н. пр. бр-бла, брв-но, бр-гља, бр-до, брз,... вр-ста, вр-шид-ба,... др-ну-ти-се итд.

Иза неколико пословица намењених за читање као читаве реченице, у којима речи нису дељене на слогове и у којима се нигде (па ни у почетку) не налази велико слово, долази буквица великих (и испод њих малих) слова данашњим уобичајеним редом (без слова: џ).

„Словенска или ћирилова“ слова која су у нашим црквеним књигама, изложена су сва редом заједно с потпуним својим именима, и стављено је неколико правила о словима: е, і, л, ъ, ь, ѣ, ю, я, ж, ѵ и є. За тим долазе многе скраћене речи црквено-словенске с неким молитвама, с разним бројним знацима и с (малом) таблицом множења. То је сав материјал Вуковог покушаја.

7.

Године 1838 (од прилике у Јулу месецу — судећи по једном званичном акту, који се налази у канцеларији министарства просвете у Београду) изишао је из српске „књигопечатње“ буквар Глигорија Л. Зорића, по своји прилици први који је штампан у Србији. Наслов му је: „Малый учитель или србскіи букваръ, садржавајућій у

себи правила церковногъ и гражданскогъ читаня, нуждне молитве, и многе полезне предмете за србску дѣцу.“

Буквица је изложена прво у облику малих и великих (штампаних) слова, без имена њихових, но с обележеним оваквим гласовима: а, бе, ве, е итд. (као што Вук напомиње да је у Руса.[1]) У буквици има 37 слова, међу којима видимо и слово Ђ (пошто је Вук дотле о томе слову већ пресудну реч изрекао) и међу којима наилазимо и ова два стара слова: щ и ѳ.[2]) — За тим је изложена и буквица брзописних (великих и малих) слова.

Као и у досадањим букварима, тако и у овом, праве се слогови све по једном калупу; прво од једног сугласника и једног гласника (н. пр. за, зе, зи, зі, зо, зу, зы, зѣ, зю, зя итд. или; ай, ей, ой, ій итд), а за тим од три слова н. пр. бай, бей, бой, итд. или: кра, кре, кри, кро, кру, крѣ итд. — Што се тиче поступности у бирању речи, та се састоји у томе, што су испрва узимате речи од два гласника и 4—5 сугласника (преко 60 самих именица), за тим речи од три и четири слога и друге речи од једног и више слогова, које се свршују на ань, аль, ель, онь, итд, а најпосле и такве речи које имају у почетку већином по два сугласника, и то понајвише именице. Има још и придева који се свршују с ій, или ый од два и три слога и неколико придева у првом ступњу поређења, наведених нарочито рад дечијег вежбања у изговарању последњих гласника. Осим именица, и заменица наведених с неким предлозима и у разним родовима има и неколико глагола у првом и другом лицу садањег времена.

[1]) Зорић је из Русије дошао у Србију за управитеља школа.

[2]) Слово ѳ избацио је Зорић, угледав се на руску академију наука, као што се види из једног његовог писма од 1. Септ. 1838 г., у коме је давао своје примедбе на „примѣчанія“ једне комисије, која је његов буквар прегледала.

Сав овај материјал намењен (по свој прилици) за срицање, свршава се с неким именицама и придевима од 5, 6 и 7 слогова. Ове су речи испрва навођене за се, а доцније у свези придев с именицом, — по свој прилици рад читања (а не зарад срицања, које је дотле трајало).

Црквено-словенска буквица изложена је с потпуним именима слова. Сав материјал у појединим слоговима и речима као да је узимат из досадањих буквара, (само што је много краћи до одељка у читавим реченицима одређеног за читање).

8.

Негдашњи „директор свију школа“ у Србији, Петар Радовановић, израдио је — по својој званичној дужности — год. 1837 буквар, који су прегледали професори „књажеско-србске гимназіе“ и који је тек друге године — но без његова имена — штампан због тога што до тог времена — као што се вели у једном званичном акту у српској штампарији у Београду није било „рукописних“ слова.

Буквица је изложена у облику малих и великих слова и то прво штампаћих па онда одмах и брзописних. Још су додата имена свију слова, а поврх тога обележени су и „гласови“ појединих слова као у Зорића. У буквици (која броји 38 слова) налази се: щ, ѳ и ѵ.[1])

---

[1]) Изостављена су слова: ѕ, ȣ, ѿ, ѡ, ѧ, ѯ и ѱ, која су била дотле у употреби. Радовановић је хтео изоставити и писмена: ѳ и ѵ, и почем — вели — ѳ има исти глас с т, а ѵ с и, ы и і“, али комисија професорска, коју напоменусмо, била је у већини противног мњења, како за та два слова, тако и за слово шт (щ). За ово слово Радовановић — у званичном свом акту од 1. Јула 1837 г. заведеном у мин. просвете под № 13 („примљ. 15. Маја 1838 год.“) — вели, да се може писати са шч или шт, позивајући се у томе на старе писце саме словенске азбуке, како су оніи преданіемъ одъ своіи предкова учили изговарати писма тога знакъ,.. и изговарали штай, а не шча (щ).“

Система по којој је овај буквар рађен, са свим је онаква као што смо је видели у досадањим букварима.

Прво се спајају сугласници с гласницима у слогове од два слова, и то најпре један сугласник са свима гласницима редом итд., као год и у оном буквару од 1717. г. у буквару Орфелиновом, оном од 1785. г. и Соларићевом. За тим се спајају гласници са свима сугласницима редом, и одатле излази силество свакојаких слогова (близу 400). Слогова од три слова има исто тако много (на 1½ листу преко 470) и сви су прављени по ондашњем начину: два сугласника напред, а гласник на крају (н. пр. сла, сле, сли, сло, слу, слѣ, слю, сля, итд.).

Што се тиче речи, прво су бирате од три и четири слова, н. пр. сей, сій, сѣй, скрой, итд. или: васъ, видъ, волъ, итд. Од речи од пет слова бирате су онакве, у којих су у почетку два сугласника, у средини гласник а на крају сугласник завршујући се већином с ъ. (Наведено их је више од 160 које именица које придева). — Даље наступају прво речи с два гласника и два сугласника који стоје у почетку свог слога, за тим и с више сугласника (н. пр. бо-дрый, ва-тра, ме-двѣдъ, итд. преко 90 таквих речи). — У особитом параграфу наводе се силне речи од три слова и једног или два слога (н. пр. адъ, азъ, атъ, итд. или: а-да, а-ко итд.). Даље преотимљу мах вишесложне речи (од 3, 4, 5, 6 и 7 слогова), подељене све у особите параграфе, не мешајући једне с другима (као што је у Зорића). Међу тим речима има их прилично доста, које нису ни мало добро изабрате за децу првога разреда, као: Ір-ланд-ска, хе-рой-ство, зло-ко-вар-ство, Ѳе-о-фі-лактъ, ѵ-по-ѳе-ка, а-рит-ме-ти-ка, об-сто-я-тел-ство, фи-ло-со-фі-я, хро-но-ло-гі-я, ѵ-по-ста-сі я, ан-ѳро-по-ло-гі-я, до-мо-стро-и-тел-ство, со-бо-лѣз-но-ва-ні-е и т. д. (више од 1½ листа).

Налик на Зорићев начин и у овом је буквару изређано више речи које се или свршавају на аљ, ањ, ељ, иљ, или иначе имају где год слог њи или љи.

Што нисмо налазили у досадањим букварима — изузимајући Вуков „Оглед“ — то су многе (преко 80) речи у којих глас *р* (с другим сугласницима) чини слог за се, н. пр. брзъ, бр-бля, бр-вно, итд. Исто тако ново је овде и то, што су наведене многе (преко 110) именице особне, понајвише имена разних земаља, река итд. Међу тим има и оваквих: Англія, Волга, Везувъ, Герзелезъ, Єдренъ, Елба, Етна, Китай, Олимпъ, Хекла, итд.

Завршетак материјала намењеног за читање у првој половини буквара чине многи придеви спојени с именицама као: „Добар отац. Блистаюће звезде. Вкусный намештай. Уредно домостроителство. Добротворна штедрота“ итд. и многа „кратка нравоучителна изреченія.“

Црквено-словенска је пола са свим онако као што је у будимском буквару (т. ј. готово је сва преписана од речи до речи).

Овај се буквар одликује од осталих једино — може се рећи — својом пунијом садржином (и у првој и другој поли). У њему наилазимо на силество слогова који су сасвим нови, а све је рађено тачно по одређеном правцу не мешајући ништа што је несродно. Систематичности по усвојеној методи има врло строге, тако да се писац отуда нада, да ће деца тим начином научити добро срицати, „а по томъ съ врло малымъ трудомъ и у читаню утврдити се.“ За то и вели — у свом званичном писму од 1. Јула 1837. г. заведеном у архиви мин. просвете под 5. Јула 1837. г. № 2735 и под 15. Маја 1838. г. П№ 16 —: „Смѣло судити могу, да ће ученици у I-ву класу дошавши, за єдну годину букварь съ таковымъ успѣхомъ свршити, да ће, кадъ у классу часловаца пређу, много болѣ и совершеніе читати моћи одъ садъ. него до садъ. А кои за єдну го-

дину не буде у станю букваръ добро изучити, онай слабу надежду и за будућность дае, да ће добре успѣхе у вышимъ школама чинити; а поредъ тога и учительи ће или небреженіе или неспособность свою, или противно, доказати." —

Овај буквар врло је значајан по нас за то, што смо се ми сви у Србији — све од 1838. до 1869. г. по њему (у суштини) учили. Његов је материјал, особито у другој поли нешто или са свим мењат, али је, као што рекох, он у суштини својој остао све до најновијег времена, тако рећи до јуче.

Пред нама је издање од 1844. год. Буквица је у њему толико само измењена, што нема више старих слова: шт (щ), ѳ и ѵ и нема слова: џ. Иначе буквица је изложена истим начином, у штампаном и брзописном облику, као мала и велика слова, с том само разликом што испод слова не стоје више по два назива, већ само један, и то онај стари: аз, буки, вједи итд, а не и онај немачки: а, бе, ве... ка, ел, ем, итд.

Слогови од два и три слова остали су са свим они исти као што смо их видели у издању од 1838. год., само их је — разуме се — нешто мање на броју, јер су отпали слогови који су прављени помоћу она четири избачена слова. (Слогови — 470 на броју — од три слова остали су са свим непромењени). И сав даљи материјал у првој половини, одређен на срицање и читање, остао је са свим исти, осем што су по неке стране речи замењене другим нешто мало познатијим српској деци, као н. пр. место „а-риѳ-ме-ти-ка" (стр. 15.) дошла је реч: „а-бро-но-ша", место: „ан-ѳро-по-ло-гі-я" (стр. 16.) дошла је реч: „А-лек-сан-дрі-я" место: „Александеръ"(стр. 16.) дошла је реч „Анакреон" (на сваки начин рђаво изабрата).

Црквено-словенски део, као и сва друга пола српског буквара остала је у овом издању са свим непромењена.

Почем је овај буквар остао у суштини својој у рукама српске деце у Србији све до најновијег времена, то бисмо

могли на овом месту разгледати и „Србскій букваръ“ од 1850. год. и његова многа доцнија издања; но како је овај буквар (од 1850. год.) дело другога писца нашег и како се пре 1850. год. јавио са свим нов појав у нашој синтетичкој методи букварској, то остављамо да о буквару од 1850. год. проговоримо коју доцније где му буде места у историјском овом прегледу.

9.

Усред ове једнообразности и механичности, која владаше у нашој букварској методици, јавља се год. 1846. Исидор Стојановић са својим букваром, који је написао за недељне школе. Потпуни је наслов овој књизи: „Брзоукій букваръ, или новый способъ написиванѣмъ, уподобляванѣмъ, составлянѣмъ и раставлянѣмъ слова, слогова и речій, научити књиги и писму невеште за 40 часова предавања србски и црквено-славянски правилно читати и прилично на изустъ писати.“

Стојановић одпочиње познавање слова штицом, на којој су мала српска штампаћа слова. Осим штице потребно је — тако препоручује Стојановић — да има у школи црна табла, а наставник да држи у једној руци прут а у другој (десној) креду. Што се ученика тиче, сваки од њих треба да има пред собом „црну таблицу од црепа“ а у десној руци писаљку. Сам рад познавања слова прелази се у облику разговора између наставника и ученика. Прво казује наставник, како на „штици“ види „различне шаре“ (које ученици на питање такође повторе), за тим, како се те „шаре“ зову слова, како ће сваки моћи читати кад та слова добро упозна и како ће свако слово добро упознати кад га научи писати и изговарати. После овог кратког увода прелази наставник на писање једног слова. Показавши (прутом) прво слово на штици пише на табли *і* и казује како оно изгледа као игла, и пита по том ученике

како то слово изгледа. Одмах за тим тражи да ученици сами напишу на својим таблицама то „слово што изгледа као игла“ показав им како ће вући одозго право доле и ставити горе једну „точку.“ За тим каже ученицима, како се то слово што је написано и што изгледа као *игла* (ударајући јаче гласом на први слог *(и)* у речи *игла* зове *и* (по гласу, а не по имену) и пропитује о том своје ученике, нарочито тражи да ученици покажу како треба вући писаљком по табли, да би то слово написали. Да не би ученици заборавили, Стојановић као наставник — казује „правило“, по ком ће га сваки „моћи свагда и написати и изговарати.“ Да би га могао написати, препоручује да сваки рад тога помисли како изгледа игла кад убодена право стоји. За тим се на ново огледа писање тога слова (пошто се избрише с таблица ученичких и с велике табле школске и пошто се на штици покрије) изводећи на таблу час овог час оног ученика. А да ученици не би заборавили, како се то слово изговара, препоручује им се, да увек „изреку на глас ону ствар што изгледа као ово слово“ па ће „први“ глас „опоменути“ свакога, да се то слово изговара *и*. За тим се у том правцу пропитује: која ствар изгледа као ово слово, који је први гласић „што се чује кад се изрекне и г л а“, по чему се може свак сетити, да се то слово изговара *и*, како се изговара то слово, где је оно на штици итд, и ученици одговарају редом на свако питање (стр. 1—4).

Пошто су ученици упознали слово: *і* (а упознали су га „по томе што га умеју да напишу и изговоре“), прелази се на друго слово, које долази иза слова *і* и које „изгледа као о б р у ч.“ То се слово напише на табли, за тим се каже да стоји на штици после *і* и још једном повтори да изгледа као „обруч.“ После тога пишу га ученици на својим таблицама, по што им наставник покаже како ће „писаљком“ по табли вући, и ученици се о том слову даље

пропитују исто онако као и код слова *і*. На исти начин прелази се у дијалошком облику слово *с*, (његов изглед — као у српа — и његов глас) и на послетку се пропитују ученици о свима овим словима редом овако: іос, оіс, осі, ісо, соі, сіо, (како се које од њих зове по своме гласу). То је материјал који је писац овог буквара одредио за први час ученицима „недељних школа“ (стр. 4. 5.).

За даљих пет часова препоручује Стојановић — по кратком повторењу онога што се дотле прешло — исти начин показивања и пропитивања. Тако за пет идућих часова ваља прећи остала слова овим редом: м ш з л б р в т п к у г и о д ч н ц с а ћ ж џ ђ х ф (свега 29 слова). Како су се дотле она три слова (*і*, *о* и *с*) упоређивала с неким стварима или појавама, н. пр. м с муњом, ш са шаком, з са змијом, л с левком, б с бобом, р с репом, в с вином или с ветреницом, п с „пенџером“, к с клештима или с крестом, у с ушћем („као да се две рѣке у нѣму састаю“), г с гуслама, и с ивером („као да га іоштъ држи оно у средини брвно“), є с језиком, д с домом, ч с ченгелом итд. За свако слово препоручује писац да се пропитују ученици: које се овако а које онако изговара, н. пр. „Које се слово изговара з?“ — „Оно што изгледа као змија“ итд. За тим и овако: „По чему се зна, да се ово слово изговара з?“ — „По томе, што се чује гласић з у почетку, кад се изрекне змија.“ „А зар се не чује у почетку гласић з, кад се изрекне шака?“ — „Кад се изрекне шака, онда се не чује у почетку гласић з, — онда се чује гласић ш“ итд.

Седмог и осмог часа упознају се ученици на сличан начин са словима: ль и нь и том приликом казује им се како ь ова два слова (*л* и *н*) „кад одмах до њих стоји, умекшава, те се она онда изговарају ль нь“, као што је почетак „у речма льигавъ, ньива“, или као што је свршетак „у речма маль, конь.“ Осим ових слова упо-

знају се још са словом ѣ („што изгледа од прилике као ћепенакъ“) које се изговора као є; за тим са словом ю („што є саставлѣно из *i* и *о*, ал' не изговара се іо, него іу, као што є почетакъ у речи югъ“); после тога са словом я (за које писац вели да „не зна како изгледа“ — т. ј. на шта је налик — и које се изговара я); за тим са словом ы (које се изговара „као *і*“); за тим са словом й (које је од пре ученицима познато, само „што има више главе кукицу и што се изговара као: *ј*, као првый гласићъ у речи іошъ (још) или као последньій гласићъ у речи рай“); за тим са словима ій и ый (која се изговарају „као иј, као што є у речи пій оно осимъ *и*, у речи лій оно после *л*“) и тако редом упознају се ученици — све седмог и осмог часа — и с осталим словима: щ (шч), ь, ъ, ј, ѳ, и ѵ (стр. 7—9).

Деветог часа уче се ученици да изговарају по два слова „заједно и у један мах“ (као н. пр. і-г (иг) или: г-и (ги) или друга која два слова, већином по два прва од оних речи с којима је изглед слова упоређиван). Сва се слова пишу на табли. — Од десетог до тринаестог часа уче се ученици прво изговарати „заједно и у један мах“ по три и четири и пет слова, као н. пр. с р п (срп), п р с (прс), б о б (боб), з м і я (змія), л е в а к (левак) итд, а за тим „растављати (стр. 11 и 12) речи на слова по њиховом гласу“, н. пр. да се растави на гласиће или слова: ад, на, ти, пи, ви, во, го, итд. (а-д, н-а, т-и, п-и, в-и, в-о, г-о, итд).

За 13. и 14. час одређено је „изустно написивање слова и слогова“, пошто се предпоставља, да су се ученици дотле упутили да слова уједно изговарају и састављају и да сваку реч која им се „ненаписана каже на слова (на гласове?) раставе.“ Да би дакле ученици умели сваку реч написати, треба да умеју „у памети раставити нѣне гласиће, па ове по реду пописати“ (стр. 12). И у једном и у другом ваља их добро извежбати.

Одавде настаје читање по слоговима („или слаганѣ“) и то прво појединих речи, а за тим и читавих реченица. То је одређено за даља три часа (од стр. 13. до 16.). Поступност које се писац „брзоуког“ буквара овде држи, са свим је различна од поступности на коју смо наилазили у осталим букварима. У Стојановића читање по слоговима иде овим редом: „а ад а-да а-дам а-да-мов а-да-мо-виħ а-да-мо-ви-ħев....; о он о-на о-най, о-на-кій о-на-ко-вый — о-но-ма-да-шньій...; или: ħе ħук ħур-ка ħе-лав ħу-скі-я ħе-ра-ми-да ħе-ре-ħе-лі-я....; льи льиг льо-кач льо-ка-нѣ; ньи-ва ньи-я-нѣ ньи-ви-ца...; или: срп, свр-до, мр-твац са-мр-тник смр-то-но-сан, стрв смрт...; или: а-лек-сан-дрі-я бла-го-дѣ-я-ні-є вѣ-ро-ис-по-вѣ-да-ні-є итд. (Ове последње вишесложне речи преписане су из буквара од 1838. год. или управо из оног нешто мало измењеног издања од 1844. год.) Довде су се (на три пуне стране) читале поједине речи, а одавде настају читаве реченице, н. пр: „дан и-ма два-де-сет и че-тир ча-са, час и-ма че-тир че-твр-ти, че-тврт и-ма пет-найст ми-ну-та итд. (стр.“ 15. и 16.).

Како су се ученици довде упознали само с малим словима, то за даља три часа упознају се и с великим, међу којима — као што писац вели — „има само четири, коя се одъ малы разликую, а друга сва изгледаю као и мала“ (стр. 17.). Та су слова: *I А Б Е.* У дијалошкој форми прелази се начин писања и изговарања тих слова, а осим њих и слова: *Ћ* и *Ђ*, за која се такође вели (стр. 17. и 18.) да се од малих слова разликују. Иза тога долази неки материјал за читање у читавим реченицама, од којих свака у почетку или у средини има у којој речи по које велико слово. Н. пр. „У Бе-о-гра-ду на-ла-зе се ве-ли-ке шко-ле. О-ве ве-ли-ке шко-ле зо-ву се Ли-це-ум и Ги-мна-зі-я. О-сим о-вы ве-ли-ки шко-ла и-ма у Бе-о-гра-ду Бо-го-сло-ві-я и Тр-го-вач-ка шко-ла. Про-шле го-ди-не за-ве-де-не

су у Бе-о-гра-ду и Не-дель-не шко-ле. У њи-ма се мо-гу не-у-ки на-у-чи-ти чи-та-ти пи-са-ти и ра-чу-на-ти“ итд. (стр. 19).

За даља два часа (21. и 22.) одредио је писац познавање курсивних „или лежећи слова, коя се одъ стоећи разликую.“ Приступајући к тим словима вели (стр. 20.) да их има само шест (и то малих) која се разликују од обичних малих штампаћих слова (и та су: *а в г и ш х* и овима је додао: *ж д*, но за њих (на стр. 22.) вели, да се налазе више у рукопису него у књигама; после овога упушта се у описивање онога чим се курсивно слово од обичног штампаћег слова разликује, и то све усвојеним дијалогом, у коме ученици повторавају све што наставник нађе на ком слову да је слично с овом или оном ствари (као што се чинило и у почетку приликом учења обичних штампаћих слова). Свако се курсивно слово показује на штици и пише на табли (по својој прилици као обично курсивно слово). За вежбање у читању курсивних слова има доста материјала (стр. 22. до 24). у читавим реченицама, које су и овде — као речи — подељене на слогове, н. пр. „Жу-па-ни Срб-ски бы-ли су: — Во-и-славъ, Радо-славъ, Про-се-гой, Вла-сти-миръ“ итд.

Као што су се пре овога речи растављале на своје гласове, тако се сада растављају и на слогове (од стр. 24. до 28). Напред казује писац — све у дијалогу као наставник и ученици — како има речи од једног слога, од два, три, четири и више слогова, па се за тим разлаже, које се речи зову једносложне, које вишесложне и за сваку ту врсту наводи више примера. Уједно се и сами ученици вежбају у погађању броја слогова од оних речи, које им се задају. Но да би се речи „лакше“ на слогове растављале, напомиње се (стр. 26.) да је потребно „прво знати“, која су слова „самогласна“ која ли „сагласна.“ Рад тога описују се која су то слова „самогласна“ (и ређају се сва —

дитељима.“ У томе се писму излаже (као бајаги од стране ћурчијског калфе) управо цео начин по коме је писац написао свој буквар, и по коме су ученици дошли до читања. После прилично опширног увода, у коме се исказује радост за добивену уметност у писању прелази се управо на излагање методе по којој је буквар изведен, (а тиме се уједно хоће да докаже да су 40 часова предавања по тој методи довољни да неписмен човек научи „исправно читати и прилично писати“). Изриком се напомиње, да наставник није „те́о казивати: ово се слово зове азъ, а то буки, вједи“ итд., већ је на штици изложио сва српска штампаћа слова редом како су их ученици најлакше „могли познати“, па им је онда писао на табли једно по једно и учио их прво како ће свако слово написати, а за тим како ће га изговарати (стр. 56. буквара).

Од стране ученика „калфе ћурчијског“ уверавају му се родитељи, како је овај рад врло лако ишао, „нарочито“ за то што је учитељ скоро свако слово упоређивао с каквом познатом ствари, која је изгледала више или мање као оно упоређено слово. Осим тога имена од упоређених ствари отночињала су се увек онаким гласићем као што се изговара ово или оно слово које се упоређивало. Упоређивање ствари (или управо имена њихова) биле су на тај начин ученицима и „огледало“ и „шаптало“ (стр. 57.) итд.

10.

Буквар о коме имамо сад да говоримо није ништа друго до прост препис из других буквара. То је буквар Гаврила Поповића (бив. владике шабачког), који је он „израдио“ 1850. год., кад је и од стране ново-установљене „школске комисије“ „прегледан и одобрен.“ [1]

[1]) Види „Српску библиографију“ Ст. Новаковића (стр. 312.) и „Школе у Србији“ од Милана Ђ. Милићевића, у „Гласнику“ XXIV. стр. 22.

Прва је пола преписана из буквара Радовановићевог од 1838 г. или из његових доцнијих издања, с изоставком неких и неких слогова и речи. У самој буквици измењено је нешто у толико што прво не стоје (као у Радовановића) мала већ велика штампаћа слова, што су изостављена имена слова (оставивши учитељу да он сâм казује деци како се зове које слово), што је ушло у буквицу слово *џ*, кога није било у доцнијим (познатим нам) издањима буквара од г. 1838 и што је на послетку изостављена буквица брзописних слова, која је у поменутом буквару долазила одмах иза штампаће буквице. Гаврило јој је друго место дао.

Прелазећи на слогове писац је додао од своје стране напред само „самогласна“ слова: а, е, и, і, ы, о, у, є, ѣ, ю, я, а све остало преписао је из буквара од 1838 год. умаливши само број слогова од два слова, почем је изоставио све који су се почињали с овим сугласницима: г, д, з, р, ф, х, ц, ч, ш, (шт), и ћ. Изоставивши слогове који су се почињали с тим сугласницима, нарочито је бирао у другом чланчићу (§ 3) оне слогове у којих је био на крају који од сугласника изостављених у првоме одељку.

Што се тиче слогова од три слова, којих је у поменутом буквару 1838 год. било преко 470, њих је Гаврило Поповић са свим избацио, што је — по нашем схватању — најпаметније овде урадио.

Даљи материјал, који се састојао у појединим речима од једног и два слога, узет је такође са свим онакав као што је у буквару од 1838 год. само је доста умањен и нешто друкчије распоређен. Тако н. пр. у Радовановићевом буквару стоје на првом месту речи од три (ретко од четири) слова са словом й на крају, а у Гавриловом буквару узете су на првом месту речи од четири и три слова које се свршавају с ъ и које у првом буквару стоје на другом месту, а одмах иза ових долазе речи у којих је слово *р* гласник, које у првом буквару чак доцније (на 12 месту),

долазе. Што се тиче речи од три и четири слога, оне су са свим нове и при њиховом избору Гаврило је много више пазио на чисте српске изразе, но што се на то освртао Радовановић са својим дугачким речима: „обстоятелство, клетвонарушеніе, жестокосердіе“ итд.

Као год што има у буквару од г. 1838 особитих чланака за велика слова, тако и у Гаврила Поповића стоје обашка именице особне (које казују имена вароши) и придеви спајани с разним именицама. И у једном и у другом чланку много се више пазило на оне речи које казују ствари српској деци познате. Тако н. пр. нема више оних имена: Анакреонъ, Англія, Харковъ, Хекла итд, а место њихово заузимају имена српских места: Авала, Алексинацъ, Копаоникъ итд. (стр. 10 и 11). Материјала је и у том и идућем чланчићу (§ 15) много мање но у поменутом буквару од 1838 г. и његовим доцнијим издањима.

Од даљег материјала, намењеног за читање, пословице су преписате, само им је број скраћен (в. § 16), а идући чланак (§ 17) од стр. 14 до 19 држимо да је самостално дело писца овог буквара.

Исто тако држимо да је самосталан и први чланак штампан (на стр. 21 и 22.) курзивним словима, рад којих је напред (стр. 20.) изложена буквица рукописних великих и малих слова. Што се тиче другог чланка, штампаног истим (само ситнијим) словима, тај је преписат од речи до речи из Стојановићевог „брзоуког“ буквара, само су на једном месту изостављене код описа личности Кара-Ђорђевог сина две речи: да је он син „покојног господара“ и „избавителя србскогъ“, које налазимо у поменутом ранијем буквару. Осим тога изостављено је у буквару од 1850. год. све што се у Стојановића (на стр. 24.) говори о св. Сави и другим „просветитељима“ српским.

Према скраћеној првој поли српскога буквара, скраћена је и црквено-словенска половина. Материјал је иначе остао

исти који се налази у буквару од год. 1838. и осталим које смо напомињали.

Сав материјал замењен за читање у буквару од 1838. год. (стр. 40. до 60.) с онако разноврсном својом садржином, изостављен је у буквару од 1850. год., тако да овај према ономе изгледа мален у сваком обзиру.

И овај буквар, у коме су само четири пет листића нови (по својој садржини), прештампаван је и налазио се у рукама српске деце, (нарочито у Србији) пуних 19 година! За све то време нити је у његовом распореду нити у материјалу у главноме штогод мењато. Само се по неки пут по неки као нашалио, те додао по који слог или коју речцу више. Тако у издању штампаном после шест година обележен је карактер слогова од два слова, од којих је сугласник на првом а гласник на другом месту, само тиме што је на средини врсте стављено дотично сугласно (велико) слово! Осем тога повраћени су из буквара од 1838. год. сви они слогови од два слова, за које рекох да их је Гаврило Поповић у издању од 1850. године изоставио. Још је учињена промена нека у распореду у толико што су напред узете речи друге врсте, које у првом издању долазе мало доцније (на 4. 5. и 6. месту,). И то су све измене у издању од 1856. год.

После толико година наилазимо опет на неке ситничарске измене. Тако у издању од 1864. год. избрисана су велика слова која су стојала у почетку чланака (од стр. 7. до 14.) одређених за срицање (појединих речи). Ова измeница са свим је непојмљива по томе што су у буквици на првој страни изложена и велика и мала (штампаћа) слова, која деца морају редом изучити пре него што се макну до срицања неколико неспретних слогова. Према потреби овакве буквице дакле, која је морала бити увиђавна ономе који је ово издање припремио, био би разлог, да и велика слова што чешће долазе у буквару. Место тога ми

их налазимо избачена у неколико листића, око којих су деца — разуме се — имала да проведу по толико недеља и месеци.

Даље су измене са свим незнатне као и ове, јер су се састојале једино у додавању или избацивању по које речи.

У црквено-словенској поли буквара затурена је дондашња поступност, јер после изложене буквице нема предходног вежбања у читању појединих речи, већ се одмах прелази на читање читавих реченица (изрека из св. писма, које се у издању од 1864. год. први пут јављају). У колико је та непажња на неку поступност и у црквено-словенској поли могла задавати испрва неке тешкоће деци, у толико је врло добро учињено у овом издању, што су изостављене све скраћене речи („с титлама“). Колико је тиме олакшано црквено-словенско читање деци која су се доцније учила, може разумети свак који се сећа како се он некада мучио нагађајући шта ли је она скраћена реч, поред које је исписана и потпуна, но коју је учитељ у школи вазда руком покривао. Ту није могло бити ни спомена од разумевања или умешности у читању, већ свако је дете научило просто онако чегртаљски на памет све речи редом, тако да и данас можемо наћи по којег одраслог човека или жену, који су у стању да на памет (и то брзо, а никако полагано) изговоре све речи које су биле у оном буквару из кога су се учили црквено-словенском читању.

11.

Имамо да разгледамо један буквар, који се од досадањих разликује истина не методом по којој је рађен, већ планом који је са свим нов у нашој букварској методици. То је „Букварь за србска училишта у аустрійскомъ царству“, штампан у Бечу 1853 год.[1])

[1]) Нисмо могли доћи до издања одо те године, већ нам је у рукама друго или треће издање од 1857 год. Поводом првог

На првом су изређана сва гласна („проста и сложена") слова и спајана на разне начине. Ред по ком су изређана овај је: Іі, Ии, Ыы, Уу, Ее, Оо, Аа, Йй, Ѣѣ, Єє, Юю, Яя, а спајана су овако: ій, ый, уй, ей, ой, ай, ѣй, єй, юй, яй, или: іи, іе, іо, іа итд. уи, уе, уо, уа, ую, уя, еи, ее, ео итд, или: ѣй, ѣе, ѣо, ѣю, ѣя итд. на разне начине без икаква обзира да ли то спајање има какваа смисла и да ли је деци лако за изговарање.

За тим су изређана сва сугласна слова овим редом: Гг, Тт, Ћћ, Ђђ, Пп, Нн, Цц, Шш, Лл, Мм, Дд, Хх, Чч, Бб, Вв, Кк, Жж, Сс, Рр, Фф, Зз. — Још обашка налазе се ова слова: Ъъ, Ьь, ЛЬль, Ньнь, (свега: 37 слова без џ, које се и овде не налази).

Од стране 4. па све до 18. (поменутог издања) изложене су речи од два, три итд. слога, које се почињу или иначе пишу буди којим сугласником (обележеним рад тога на средини врсте у облику великог и малог слова) по реду обичне буквице (а не редом који смо изложили напред за сугласнике како су у овом буквару изређани). Тако н. пр. под одељком обележеним (на стр. 10.) под Сс стоје ове речи:

издања изишла је на овај „Нови српски буквар" рецензија г. Ђ. Даничића (у Бечу, 1854. г.) из које дознајемо да у буквици првог издања није било слова ћ и ђ, већ место њих да су стојала слова: ть, и дь, која су у доцнијим издањима — по свој прилици услед критике г. Даничићеве — отпала. Међу тим и ако у самој буквици првога издања није било тих слова, као што није било ни слова џ, Даничић је нашао на неким странама буквара и овако наштампаних речи: „япунџе, нећакъ, чуваркућа", а било је — доследно буквици — и оваквих: „джакъ, боаджія, патлиджанъ." Г. Даничић премишљајући зашто је једно писато овако а друго онако вели у својој „рецензији" за овај буквар, да он сâм сведочи, „колико је буквица која има ова слова (ћ и ђ) обичнија од оне којом је он писан, кад се споменута слова могу поткрасти и оној али књижевника која не ће да их пише."

Са-са, се-ло, сѣ-но, сѣй, со-ва, сой-ка, су-за, итд. или: но-си-мо, си-нѣ мо-ре, со-мо-ви є-су ры-бе,... о-са итд. (свега таквих 40 речи).

На стр. 18. и 19. изложена је цела буквица обичним редом с потпуним именима сваког слова (по познатом начину: азъ, буки, вѣди, итд).

Од стр. 19. до краја стр. 22. изређано је доста речи, у којих је у почетку по два сугласника, — а дотле су узимате готово само онакве речи које имају у почетку само један сугласник, иза кога одмах долази који гласник. — Тако су прво изабрате речи, које се почињу са сугласницима: бд, бл, брв, брш, брч, вт, вл, итд, (н. пр. бдѣ-ні-є, бла-го, бра-ва, брв-но, брш-лянь, брч-ка-ви-ца, втор-никъ, власи, итд.)

Као што смо у буквару Вуковом и оном од 1838. г. наилазили на речи, у којих је *р* гласник, тако исто наилазимо и овде на такве — у већини исте — речи, само у много мањем броју, јер су изабрате речи само од једнога слога, а све вишесложне нису узимате.

Иза тих речи долазе разне именице особне, и то прво: имена људи и жена, за тим: имена вароши, делова света, разних држава јевропских, река и планина (неких које су ближе нама), и то готово све подељено на слогове рад читања (по слоговима).

Иза богатог материјала намењеног за читање (под одељком: „Предмети за читање“) од стр. 25. до 50. долази буквица брзописних великих и малих слова (изложена обичним редом, с *ћ* и *ђ* на крају). За буквицом изложен је (од стр. 52. до 58.) разноврстан материјал, из кога се деца упознају, колико има (на броју) од ког предмета, какве су ствари (предмети) по боји, по величини, по облику и по другим особинама, шта која животиња ради и други материјал за опредељивање места, правца и времена којој радњи или појави.

Црквено-словенски део (од стр. 65. до 76.) изложен је нешто друкчије но у досадањим букварима, изузимајући азбуку, која је стављена напред уобичајеним редом с именима појединих слова (42 на броју).

12.

Што писац овог буквара није исправио у њему приликом прештампавања онако како је Даничић разлагао у својој рецензији (од 1854. године) — с којом ћемо се после упознати — то је на своју корист употребио одмах до године Петар Нинковић у своме „Малом србском буквару, за I. нормалну класу, из кога се најбрже и најлакше учи читати“, — у Новомъ Саду 1855. године.

Нинковић (онако као што вели Даничић да је у многим аустријским букварима) отпочиње учење буквице „самогласним словима“, и то само оним чистим која Даничић наводи *(а е и о у)*. Остала „сложена самогласна слова“ узима много доцније, (са свим онако као што препоручује Даничић у поменутој својој рецензији). Иза оних (пет) гласника настаје прављење слогова и омањих речи помоћу свију тих гласника и једног новог „сугласног слова“ *м*, н. пр. „ма ме ми мо му, ам ем им ом ум, а-мо и-ма о-ме у-ме мо-и и-ме ми-о у-ми ма-ма. За сугласником *м* долазе остали сугласници овим редом, „т, н, д, л, в, р, б, г, с, з, к, п, ж, ш, ц, ч, ћ, ђ и џ, и с њима се редом чини све оно што и са словом *м*, само — разуме се — у много већој мери према броју слова с којима се чине разне комбинације. Иза ових 20 сугласника долазе ова слова: ль, нь, і, ы, я, є, ѣ, ю, х, ф, ай, ей, уй, ой, ій, ый, яй, ѣй, юй, іой и ъ и ь, која се такође спајају на разне начине, но у много мањем броју но први сугласници. (То је у кратко материјал овог буквара од 1. до 16. стр. на 24-ни). По што су се ученици на тај на-

чин могли упознати са свима (малим) словима нашим, излаже им се цела буквица великих и малих слова заједно с њиховим именима. Иза тога долази нешто мало материјала за читање (у самим појединим, речима од којих се свака почиње великим словом). За тим долази нешто једносложних и двосложних речи, у којих је слово (глас) *р* гласник (или као што писац неправо вели: „полугласно *р*“). На послетку је додано (од стр. 19. до 21.) нешто мало материјала (у појединим речима и читавим реченицама) с курзивним словима, ради вежбања а претходно је изложена цела буквица тих слова.

13.

После толико година наилазимо на буквар сличан овоме Нинковићевом, који бисмо уврстили напред из неких разлога, да му није по сличности плана по коме је рађен и по времену овде место. То је „Буквар за основне школе у вилајету босанском“ (штампан у Сарајеву, у вилајетској штампарији, год. 1867).

Као што није у Нинковића излагана напред цела буквица ни у облику великих ни у облику малих слова, тако тога не налазимо ни у непознатог нам писца овога буквара. После изложених пет гласника: *а, е, и, о, у,* праве се слогови и неколике речи помоћу сугласника *б*, за тим сугласника *в, г,* и *д,* н. пр. ба, бе, би, бо, бу, а-ба, бу-ба, ба-ба, ва, ве, ви, во, ву, итд. За тим се предузимају сугласници редом по буквици (а не оним редом као што је у Нинковића): ж, з, ј, к, л, љ, м, н, њ, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, ћ, ђ, и џ. Слогова без смисла нема више, него од сугласника *ж* почињу речи од два и три слога, и четири, пет, шест, до седам слова. Код свију тих речи (од стр. 1. до 6.) пажено је, да ни у једном слогу не дођу по два сугласника један до другог, него увек или један сугласник и један гласник или по два

сугласника раздвојена једним гласником, н. пр. у-же, гази (стр. 1), ја-бу-ке, ку-кољ, (стр. 2), ми-је-на, казан, бу-га-рин, (стр. 3), та-њир, (стр. 4), чав-ка, фи-шек (стр. 5), итд.

После речи бираних по овом закону, долазе речи друге врсте (од стр. 6. до 9.). Оне имају по два сугласника један до другог у своме почетном или иначе у ком другом слогу, н. пр. бла-то, бри-јег, вру-ћи-на, (стр. 6), гвож-ђе, гни-је-здо, драм, зви-жди, (стр. 7) итд. Иза оваквих речи долазе као и у букварима Гаврила Поповића речи, у којих је глас *р* гласник, н. пр. тр-ње, (стр. 8), брк, црв, хрт, стрм, (стр. 9), итд. Но у чланцима намењеним за овакве речи није строго пажено, да у њима не буде речи и од друге руке. За то међу њима и налазимо оваквих речи: стра-на, ждрал, стри-је-ла, у којима је *р* сугласник.

Довде (до стр. 9.) све су се речи почињале с малим словима. Одатле као и у буквару Гаврила Поповића настају именице особне, или иначе друге речи које су (у буквару) обележене у почетку великим словима. Избор је именица особних (нарочито имена вароши, река, земаља итд.) подешаван са свим према босанској деци, т. ј. узимата су имена само босанских вароши, река, планина и др. (Тиме не мислимо рећи да је избор тих речи уместан за децу првога разреда, већ само то, да се — врло паметно — нису мешале речи које казују вароши, планине и земље које су преко бела света од српске деце у Србији или Босни). Ово мало материјала, као и све дотле, са свим је ново у овом буквару. Што се тиче осталих чланака, као: придева спајаних с именицама, народних пословица и другог материјала намењеног за читање (све од стр. 10. до 16.), то је просто преписано (или прештампано) из буквара Гаврила Поповића, нарочито његових доцнијих издања.

Црквено-словенска је пола такође прост препис из „Србскогъ буквара“ Гаврила Поповића, и то његовог издања од 1864. год., у коме нема старе поступности у читању, нити пак скраћених речи црквено-словенских.

Још имамо да напоменемо, да је ово први буквар, који је после Вуковог „Огледа српскога буквара“ штампан новим нашим правописом.

Турци, који су пре нас допустили српској књизи, да се пише новим правописом, нису никако били и за то да у њој има штогод из српске историје. За то је изостављен и онај сухопарни списак имена српских владалаца, који се налази у Гавриловом буквару. Осим тога нема ни буквице брзописних слова, коју смо досада свуда налазили.

Б. Карактеристика и оцена.

1. Проматрајући у опште наше букваре рађене по синтетичкој методи, налазимо, како су сви њихови писци држали за најпотребније, да се деца прво и прво упознаду са свима словима наше буквице. И није им доста било што су излагали по једну буквицу, већ су таквих и од више руку наводили! Тако Кипријан Рачанин излаже српско-словенску буквицу три пут, Орфелин пет пута, а у буквару од 1785. год. изложена је четири пута. Први је Соларић који се задовољава испрва само с излагањем буквице од малих слова, али после неколико страна наводи је и он још три пута. Тако је рађено и у московском буквару од 1824. год., у коме први пут после Соларића налазимо и грађанску буквицу поред црквено-словенске. Но Вуку Караџићу прво је дошло на памет, да није потребно мучити децу разним буквицама држећи да им је доиста доста и једна, за коју се он и иначе постарао да је проста. Али се на његов предлог, изложен просто и разговетно у његовом „Огледу српскога буквара“, нико скоро није освртао. И после Вука излажу се буквице од више

руку. Тако је у Зорића и Радовановића (године 1857. и 1858.) изложена управо четири пута, у Исидора Стојановића два (три) пут, у Гаврила Поповића и непозната нам писца буквара од год. 1853. по два пут.

Сви ови писци држе, да мала деца не могу тако рећи ништа отпочети (н. пр. ни једну реч прочитати или написати), док се добро не измуче учећи сва слова редом, како велика тако и мала, како штампаћа тако и брзописна. Деца су наша по овим букварима имала учити 29—40 и више разних слова у једном облику и толико у другом итд. Ваљало им је дакле запамтити толика слова како изгледају у овом како ли у оном облику и како се уз то свако зове или како се свако изговара. Почем у овом послу моћ размишљавања није имала прилике да што ради, то је једино памтење дечије имало да се напреже, е да би у свести остала колико толико стална слика о овом и оном слову. Да то није могло бити без многог механичког повторавања, не треба ни напомињати.

Колико нам је познато, први је у нашој букварско-методској књижевности устао противу тога неначина упознавања са словима г. Ђ. Даничић, у својој „рецензији“, писатој поводом оног буквара од 1853. год. Како је његова критика исцрпла готово све што би се о овој ствари имало рећи, то ћемо је изложити овде, у колико се на то односи. Желећи доказати да ли ће моћи наша деца оним „новим“ букваром научити да што пре читају или то неће моћи научити, г. Даничић излаже (на стр. 9. своје „рецензије“) прво, како има буквара „који су тако уређени да дијете како позна које слово одмах чита ријечи од онијех слова које познаје, н. пр. дијете најприје научи изговорити слово *о*, по том позна *к*, па одмах чита ријечи: ко, око, по том научи изговорити слово *а*, па одмах чита не само поменуте двије ријечи него и: ока, као, како, кока“ итд. Ово што г. Даничић у синтетичкој ме-

тоди предлаже, доиста је у њој најбоље и једино у стању да олакша деци сухопарно учење слова. Велика је истина изречена за тим у овим врстама Даничићевим: „Свак може ласно помислити, како би се дијете радовало кад би научивши само четири слова већ знало прочитати толике ријечи. Оно би се радовало за то, што би одмах видјело плод труда својега, плод велики, труда малога, плод који би био много мањи кад би буквар био тако уређен да дијете за оно вријеме за које би могло научити читати цијеле ријечи, научи само слова изговарати. Што који посао задаје више радости, — што се више мили ономе који га ради, то се брже свршује; зато би дјеца учећи читати на овај начин, научила много прије него на онај на који ће учити из новога буквара. У новоме буквару треба дјеца најприје да познаду сва слова, велика и мала, па ће истом онда почети читати. У буквици његовој има 37 слова; к овоме броју ваља додати најмање још три у име великијех слова која се разликују од малијех (*А, Е, Б;* за слова *У, I, Р* рећи ћемо да се ласно могу познати по малијема); дакле у новоме буквару треба дијете да научи 40 слова док почне читати. Колико ће дакле у радњи својој бити без оне радости коју би му читање чинило, кад му најприје ваља познати толика слова! И по томе колико ће му радња бити спорија!“ Велики део успеха у школској настави зависи нарочито од тога, да се детету од стране наставника омили оно чему га учи, а то ће се достићи, ако се буде пазило да се памћење дечије не претоварава и да са́мо дете може самостално нешто радити чим само један ступањ преворачи. У буквару рађеном по синтетичкој методи то би се достигло једино на начин, који овде препоручује г. Даничић и који је — као што он изриком напомиње — у то време био усвојен у свима букварима аустријским, осим овога српској деци намењеног. „У свима овијем (њемачким, русинским, чешким, пољским, српским — латинским словима, —

крањским и влашким) букварима дјеца у велике читају прије него што почну познавати велика слова“ (стр. 10).

Улазећи даље у саму систему, по којој би требало буквар радити, г. Даничић — и ако (са свим појмљиво) „не види доста узрока за што би онај који је рад научити читати требало најприје да научи самогласна слова“, као што је то у Немаца — налази да би тај начин ипак био врло згодан за српски буквар. Био би згодан за то што у српском језику има само пет гласника (*а, е, и, о, у*) — не рачунајући *р* — и што су ти гласници „са свијем чисти“, те их је с тога ласно изговарати. Но са свим би друкчије — разуме се — стојала ствар, кад би деца морала учити више одо тих пет гласника, као што је у овом буквару од г. 1853: ы, і, ѣ, є, ю, я. То би било „већ много“ за децу, нити је с друге стране потребно да стоје ови „дупликати и назови — самогласна слова“ пре читања, као што стоје у „новоме буквару“. Напомињући, да би ти „дупликати“ гласника могли доћи чак на крају, пошто се на изложени начин „познаду или сва сугласна слова или неколико њих“, г. Даничић устаје и противу сугласних слова, т. ј. противу тога што су и она напред у буквици сва нарећана. Као што смо напред изложили, у овом се буквару после изрећане целе буквице „узима да дјеца још непознају овијех слова, него да треба у потоњим чланцима да их уче тако, да како које науче одмах читају ријечи са онијем сугласнијем словима које науче.“ Са свим умесно бележи то ова рецензија као „непотребно“ и као „сметњу“, која је „то већа што је (у буквици) више слова (свега 25 осим великијех и заграђенијех), која ће дјеца учити прије него почну читати.“ ... „Какву ће имати дијете корист што ће ... познати н. пр. слово *ш*? Познавши га на стр. 3., неће ли га са свијем заборавити докле дође до стр. 14., гдје ће га опет наћи? Неће ли му га онда ваљати опет на ново учити?“

И ако нисмо присталице синтетичке методе ми усвајамо потпуно, како оне разлоге који се противу ње наводе тако исто и оно што се од стране г. критичара као измена у њој препоручује. — Г. Даничић је могао као филолог имати и других разлога што је поред осталог устао противу слова: і, и ы, слова која с *и* имају један глас; но ми имамо да обележимо као уместан његов разлог, који је он исказао тиме што „мисли да није добро што ће у новоме букварү прије свију другијех слова дјеца учити і, и, ы",... јер ће бити „врло мален плод који ће дјеца опазити од првога труда својега. Научивши дјеца три поменута слова не ће знати прочитати ни три гласа, „него само један, а камо ли коју ријеч" (стр. 11)!

Писац овога букварa од г. 1853 није исправио — не знамо зашто — готово ништа у доцнијим издањима те књиге, на шта му је овом „рецензијом" довољна пажња обраћена. Али што је он пропустио доцније учинити, то није пропустио Петар Нинковић тиме се зараније вајдити, као што смо се могли уверити из прегледа његова буквара (в. напред под 12) од г. 1855. Ту први пут у самом буквару видимо изложених не више но пет гласника, који се поступно и просто спајају у разне слогове и омање речи, најпре с једним, па онда са свима сугласницима редом, као што предлагаше г. Даничић. Тиме је на сваки начин скинут велики терет с дечијег памћења.

Колико нам је мило, што је услед темељитих разлога г. Даничићевих победило у Нинковића оно што је простије и лакше за дечију памет и што је на тај начин могло колико толико растерати мртвило из наших школа, толико нам је с друге стране још жалије, што је то остало само код наших научњака, не могав стећи приступа у саме школе. Толика понављања издања Гаврилових буквара за пуних 19 година — штампана су по старом калупу, као да се или није чуло за какву поправку у очевидној механичности

или баш намерно није хтело примити оно што је по себи простије и рационалније.[1]) Сирота деца шта су она била крива, те им се не даде да се у првој својој књижици упуте путем здравога разума и да се користе оним што им је човечија памет наменила за олакшицу и радовање у учењу!

Само су српска деца у Босни била срећна, те се — истина по доцкан, али ипак пре својих другара у Србији — почеше учити из много простијег буквара, удешеног онако — и нешто боље — као што г. Даничић препоручиваше.

Незгодно је било за децу учећи буквар и то, што се правопис није могао за дуго утврдити, те су по једном имала да уче и по 50 а по другом по 29 слова. Кад је нови правопис — доказат науком — добио и званичног овлашћења на практиковање у Србији,[2]) онда су и по млађе нараштаје српске деце наступиле прилике нешто повољније.

2. Но није сама наша буквица — излагана у „неограниченој" опширности — задавала деци много посла и муке, већ их је још тежи рад очекивао даље у самом буквару. Ту мислимо начин, како су се учила поједина слова изговарати, а исто тако и читаве речи „срицати".

Ма с које стране окретали ствар почетнога учења читања, наћи ћемо да читању не може бити ништа друго основа до глас или слово (знак за глас) или — ако није глас, а оно — име слову. Из изложеног прегледа види се, да је у нас била прва и најраспрострањенија метода

[1]) Пок. Гаврило не може бити за то ништа одговоран. По заведеној практици у нашем министарству просвете за доцнија издавања школских књига брине се онако узгред час овај час онај чиновник — по званичној дужности. — Школска комисија само се по неки пут запита: да ли би требало што мењати у овом или оном делу итд.

[2]) 1868. год.

која је имена слова узела за почетно изучавање читања. Како по синтетичкој методи „срицања“ треба свако слово звати по његовом имену, које је тако далеко од оног гласа који треба да обележи у језику и који треба да се изговори у којој речи, тако „срицање“ слогова и речи није могло ни мало лако бити. Узмимо н. пр. неколико слогова кы, ѯѹ, нря. Они су се срицали овако: „како јери“ — и то није било какојери већ — ки, — — „кси ук“ — и то није било ксиук већ — ксу. — „наш рци ја“ — и то није било нашрцијa већ — нрја! Исто је тако ишло и срицање речи, н. пр. „покој јест рци он“ није било покојјестрцион већ перо, или: „земља јест мислете људи ја није било земљајестмислетељудија већ земља.[1]) Странац, који не зна нашег језика и писма не би никад могао доћи до тога, да погоди или изговори реч која би му се (усмено) на овај начин срицала. — Да бисмо сами на којој страној речи огледали неприродност тога „срицања“, навешћемо само две речи: Schaf (овца) и Vieh (стока) Рег „Schaf“ срицала би се — и срицала је се за владе синтетичке методе у Немачкој — овако: „Есцеха а еф“, и то није било есцехааеф већ шаф; а реч „Vieh“ срицала се овако: „фау и е ха“, и то није било фауиеха већ фй. Како је могла дечија памет да изведе ове речи из оних гласова, то је с једне стране доста чудно, а с друге појмљиво да није могло бити без великог напрезања памћења. Чудно је, како се дечија памет могла разбрати усред оноликих и онаквих гласова (имена слова), како се довијала да одбаци оне који нису у изговарању потребни и да задржи оне који су од потребе! Изгледа као да су се деца учила да не верују оном што изговарају и свом уху, већ учитељу, који силом свога положаја заповеда да се овај слог изговара овако, она реч онако.

[1]) Нећемо напомињати и оно досадно повторавање слогова приликом срицања.

Из тадашњег живота школског познато је, да је много и много деце срицало и овако: „покој рци слово тврдо дебело јер = крст" и „како рци слово тврдо дебело јер' = власт" итд. — Неко се дете само морало више или мање досећати, да се не треба поводити за силним именима слова, већ краће изговорити реч. Друго пак дете одводила су имена слова на са свим другу и трећу реч, која није пред њим обележена стојала.

Неки писци наших букввра увиђали су, како учитељи и деца — као што рече Соларић — заведу неки „дивљачки разговор" кад отпочну „срицати" по изложеном начину, који је непојмљив ономе ко се по њему није учио. Исто тако Вук је предлагао, да се то наопако „срицање" замени гласањем", т. ј. да се од сваког слова изговара само глас његов, а не и име му као што је хтео Соларић, који — како нам се чини — није смео сасвим прекинути с ондашњом практиком изучавања слова. Он управо задаје два три посла, тражећи да дете сваком од 42 слова памти и облик и име и глас који у језику обележава.[1])

Најодсудније, рекли бисмо, устао је противу методе „срицања" Исидор Стојановић, и ако не први и са свим оригинално. Стојановић је пошао Вуковим трагом. Метода, по којој је његов буквар рађен, није у суштини нова. Ново је у њој — за нашу букварску методику — то, што се свако слово упоређује с којом сличном физичком ствари (или појавом), пазећи при том да у имена упоређене ствари стоји у почетку онај глас који одговара слову које се упоређује с оном ствари. Стојановић полаже у свом буквару много на то упоређивање. То се види и из оног писма „ћурчијског калфе", у ком се овако разлаже: „Кадъ насъ

[1]) Тако је било некад и у Немачкој услед тога што су присталице методе „гласања" почели у томе претеривати, те многи старија учитељи — не знајући које је боље — мучили су децу и с једним и с другим.

е наставникъ учіо, да познамо слово *з*, казао намъ е, да оно изгледа као змія, и да у писаню представимо себи змію како се савила, па да га знамо негледаюћи на штицу написати, и казао намъ е, да се то слово изговара зъ, кое ћемо да намъ нико не каже. сазнати по првомъ гласићу у речи змія итд. Колико намъ е овымъ начиномъ лакше било задржати у памети не само изгледъ свакогъ слова, но и нѣговъ глас? — Млого лакше него ли ономъ, когъ су учили, да се, за примѣръ наведено слово, зове земля. А зашто? Зато, што смо га: 1 учили написати, и за ово време морао е нѣговъ изгледъ већма у памети остати нама, него ли ономъ, кои га е само сматрао; 2 што намъ е учитель одмах за тымъ казао правый нѣговъ гласъ (зъ) кои намъ е у читаню нужданъ, а ние га помешао и заплео съ другимъ непотребнымъ гласовима: *(з)*емля; 3. што је уподобляваюћи то слово зміи, свезао у памети нашой нѣговъ изгледъ съ нѣговымъ гласомъ, па чимъ смо видили или написали *з*, пао намъ е на паметь и нѣговь гласъ (зъ) због првогъ гласића у речи змія, коя е подобна изгледу слова *(з)*; а чимъ смо чули гласъ тога слова *(з)*, пао намь е на паметь и нѣговъ изгледъ збогъ истогласногъ почетка у речи змія; ова пакъ речь съ онымъ што означава, опоменула бы насъ на подобовидно слово *(з)* кое бы написали."

Има доста истине у овој (може бити првој) нашој мнемоници. Ова нас мнемоника Стојановићева опомиње на сличне појаве у букварској методици немачкој. У Немачкој — као и у нас — најстарија и најраспрострањенија метода била је синтетичка. Она је била у части све до најновијег времена, а има и данас доста у Немачкој својих присталица. Но борба противу те методе започета је у књижевности давно и давно. Још у првој половини 16. века (1529. год.) устао је први противу ње учитељ Валентин Икелсамер доказујући како је много природније да се читање отпочиње позна-

вањем (учењем) гласова који се у којој речи налазе. Са свим основано он је разлагао, како ученик може да научи читати а да не познаје још ни *а* ни *б* ни *в* итд., т. ј. он може да чита а да не види слова пред собом, јер зна (по што научи) колико гласова има у овој колико у оној речи, те из гласова може да састави (прочита на памет) ову или ону реч. Осим тога треба да напоменемо како је Икелсамер препоручивао да у дечијем буквару има слика од оних животиња које дете виђа сваки дан око себе, па поред сваке слике да стоји по једно слово, којим ће се обележити колико може верније природни глас оне животиње од које је слика у буквару. Тако н. пр. говораше он: поред слике „коза“ нека стоји слово *е*, јер се тим словом (гласом) обележава овчије мекање; поред слике „псето“ нека стоји слово *р* (јер псето режи), поред слике „врабац“ нека стоји слово *ц* (јер врабац цвркуће) итд.

После Икелсамера наилазимо у 18. веку у немачкој букварској методици на много сличнију појаву с мнемоником Стојановићевом. Један писац буквара узео је такође слике у буквар и поред сваке ставио по једно слово, пазећи да то буде бележило први глас оне речи која казује ствар од које је слика у буквару. Тако н. пр. поред слике „пећ“ ставио је слово *п*, поред слике „срп“ слово *с* итд. На ово колико је налик Стојановићева мнемоника, још више личи данашњи наш (најновији) буквар са сликама, удешен по аналитичко-синтетичкој методи. О њему ћемо говорити у другом чланку.

Наводећи ове личности из немачке букварске књижевности, не мислимо ни издалека наговестити, да се наш Исидор Стојановић на Немце угледао састављајући свој „брзоукій букварь.“ [1])

[1]) Ми ћемо напротив допустити, да је то његово оригинално дело, док неби когод у књижевности којег (н. пр. руског) народа нашао на са свим подједнак или сувише сличан про-

Нинковић, који је много шта исправио, на шта је г. Даничић својом „рецензијом“ прстом указао, задржао је изговарање слова по њиховим именима. Он у предговору к свом „Малом српском буквару“ препоручује учитељима да децу обавесте, „како се од сагласныхъ и простыхъ самогласныхъ слова само први звуци у срицаню узимаю, н. пр. одъ слова „буки“ узима се само бъ, одъ „вѣдый“ въ, одъ „глаголь“ само гъ итд, и како се „сложена самогласна: я, є, ю, као єданъ звукъ у срицаню употребляваю: ядъ, єкъ, югъ.“ Но почем и сâм увиђа, да ово правило не може важити за сва имена слова, то наводи изузетке од њега за слово ы, ѣ, л, и е. Тако н. пр. за слово ѣ, ово вели: „ѣ, (яћ), важи у књижевномъ єзику као єћ, (а не као яћ), тако: дѣ-ло, н. пр. чита се дє-ло, а не дя-ло, вѣкъ чита се вєкъ а не вякъ“ итд. И ово натезање и крпарење, које је тако незгодно у „срицању“ и читању, није могло за толико време људима отворити очи. Више се служише недотупавним изговарањем слова по именима, а не хтедоше усвојити начин „гласања“ као једини природни и најкраћи пут у познавању слова и читању. Поједини — као Вук и Стојановић — препоручиваху начин „гласања“, е да би се деци у истини олакшао рад почетног учења; но већина тераше стари шлендријан, који се тек 1862. г. укиде званично у Србији, — да л' свуда и у практици по школама, то није лако погодити.

3. Чудноватој систематичности приликом упознавања слова и нелогичком раду у изговарању слогова и речи придружила се у синтетичкој методи и трећа мана, која је јодина — и да није било других — била у стању, да у деце сасвим убије вољу према књизи. Ту мислимо оно непрегледно море бесмислених и деци за изговарање нела-

извод књижевни као што је овај Стојановићев. Своје поштовање не можемо никако одрећи труду Стојановићеву, који се огледа у свакој врсти његова буквара.

ких слогова. Као што се држало да се морају изучити пре свега сва слова од једне или и више буквица, исто се тако мислило, да је потребно пронаћи све могуће слогове у нашем језику, па их — као нешто најизврсније — ставити на прво место после буквице. Али да се само запитамо, какве је умне хране могла наћи дечија памет у овоме: „ра, ре, ри, рі, ры, ро, рꙋ, рѣ, рю, ря“, или: „дрꙋ, сла, бри, хра, ѳро“, или: „скре, скрой, стри, стрю, стря?“ Је ли ово било за то, да деца — што рекао један — „јачају духом?“ Шта је могла дечија памет да мисли читајући и на глас изговарајући овакве слогове? Није ли се овим начином дете и нехотично учило, да не мисли баш ништа кад чита свој буквар? А и каква би му вајда била, што би мислило нешто читајући оне бесмислице? Колико је могао успети учитељ, који је ту несварљиву умну храну објашњавао н. пр. тако као да то треба доцније у читавим речима? — Нама је познато, да је било деце која су била у стању да онако чегртаљски — т. ј. више певајући и само брзо, а никако обичним гласом и полагано — изговоре на памет по неколико страна таквих слогова и речи из буквара из кога су се учили. Ово је довољан доказ, да се учило ништа не мислећи. И сама је система увлачила у школу механизам и папагајско тртљање. Јер имају ли каква смисла под божијим сунцем ови слогови: „лгу, нра, прю, шле, екво, сплю, стрѣ, ству“ итд? Не изгледају ли животињски гласови — што рекао један методичар — као анђеоски говор, као цвеће од говора, спрам оваквих букварских грдила?

Замислимо само децу малу, која су истом дошла од својих кућа, весела и ведра, у школу затворену да се уче књизи и умноме раду. Оставимо на страну, како су се у школи сусретала махом с намрштеним погледом у свога наставника и с прутом у руци му (који је врло дуго био нераздвојан од учења), па представимо себи оно умно злостављање, оно

бесвесно мрдање усана дечијих, — и не ће ли нам ондашња српска школа изгледати као неки музеј пун живих аутомата? — Шта би радили одрасли људи или сâми они који су писали такве букваре, да је било кога, који би њих држао у школи затворене толико месеци, сваки дан по неколико часова, пре и после подне, код таквих учитеља, па да ништа друго не раде но да за својим „учитељем“ из дана у дан понављају оне слогове: „чва, чве, чви, чво, чву, чвѣ“?

Како је још први наш буквар од 1717. г. одпочео безмисленим слоговима: ба, бе, би, бо, итд, или: вла, вле, вли, итд, тако је продужено у великој мери у Орфелина, у оном буквару од 1785. г., у Соларића итд. Соларић је у осталом узимао само онакве слогове за које је знао да долазе у речима чистога српског језика, а Орфелин се на то ништа није освртао. Вук Караџић изилази први с најумеренијом количином слогова и то врло простих. Но као што се писци наших буквара нису ни у другом за дуго угледали на Вука, тако ни овде. Буквар Глигорија Зорића и П. Радовановића кипте од силних слогова (близу 900 у једном буквару). Готово је исто тако и у буквару Гаврила Поповића, из кога смо се ми толики први пут упознали са српском књигом. Што је Исидор Стојановић задржао такође слогове без смисла, није чудо, јер је то онда било нешто тако рећи неизбежно; но у њега нема много таквих слогова, а осим тога он је се и од друге руке трудио да то мртвило оживи. Поред синтезе прибегавао је чешће и аналитичкој методи. И ту је Стојановић први у нашој букварској методској књижевности. Није држао да је довољно што ће се ученици извежбати у састављању слогова и речи из појединих слова; па за то је препоручивао (стр. 11—13. „Брзоуког буквара“) да се поред тога ученици вежбају и у растварању речи на слогове (стр. 24—28).[1])

[1]) Због ове мешавине ми не можемо на сваки начин обележити методу Стојановићевог буквара као чисто синтетичку. Но

У писца буквара од 1853. г. нема истина онолико и онако неспретних слогова као у његових предходника, али их ипак има у приличној количини, само у новом неком облику. Чудно је, како су људи мислили, да ничега пречег нема но упознати децу с овим: ій, ый, уй, итд, или с: ои, ое, оо, оа, ою, уа, уи, итд, само за то, што у неким и неким речима нашега језика има као бајаги и таквих гласова* (слогова).

Г. Даничић, који је и с других страна овај буквар претресао, није пропустио изрећи свој суд и о овом маниру синтетичког методичара. Он је узео највише на око страну изговарања тих гласова (слогова), па вели у својој рецензији: „У чланку 3. на стр. 2. (буквара) уче дјеца читати свако самогласно слово са словом й, и том је послу њихов почетак: ій, ый, по том долази: уй, итд. Овдје ваља запитати: хоће ли се й, у ій, и ый изговарати, као што се изговара н. пр. у уй, или се не ће никако изговарати, као што се не изговара н. пр. у великій"? Ако ће се изговарати, онда је велика погрјешка што су најпре стављена дјетету да изговори она слова која је најтеже изговорити; ако ли слово й не треба изговарати, онда је опет погрјешка што се дјетету ондје гдје треба да учи изговарати по два слова стављају такова, која се не изговарају, па још на првоме мјесту." — После оваквих разлога критичаревих нама је доиста непојмљиво, како је писац истог буквара могао остати равнодушан, и приликом доцнијег издања не поправити оно на што је рецензија прстом указала. Ако је држао да они гласови долазе ма у којој српској речи, па да их с тога треба пре свега учити, онда је на сваки начин мислио да треба градити

како анализа у њој ништа не превлађује, и како је у првом раду познавања слова и састављања слогова и речи проведена синтеза, то смо ипак у праву, што рачунамо „Брзоукій букварь" у врсту синтетичке методе.

деци сметња и онде где би се могло без њих проћи. Он је сваку реч (од стр. 4. до 24.) делио на слогове. Деца учећи читати имају да изговарају сваки слог чисто за се. На што им је дакле мучити се у засебном изговарању онога што се без муке у читавој речи даје изговорити? Осим тога ми нисмо наишли нигде у буквару на речи, у којима би било једно до другог оваквих слова: ее, оо, аа, юю, яя, итд. Рашта су онда навођена?

Може се мислити, да је то све било за љубав неке доследности у системи, која мисли да јој ваља испрпсти све могуће комбинације слова у слоговима и речима; али та научна доследност нема никаквог методског разлога; за то је за малу децу излишна и шкодљива. У осталом ми овим нећемо да кажемо да је свака поступност излишна у вештини изучавања читања, као што је мислио писац буквара од год. 1856. (види напред под 5. на крају) прештампаног за прву полу из московског буквара од 1824. г. Ту се све припремање за читање састоји после буквице у неколиким слоговима с два три слова; одмах се за тим прелази на читање читавих реченица, као: изрека, приповедака, басана итд. (од стр. 8. до 31.). Овако велике непоступности нисмо нигде више нашли, ни у ранијим ни у доцнијим букварима. Она се не даје ни с чим — с гледишта синтетичке методе — оправдати. Не знамо, како је могао писац тога издања претпоставити, да ће деца — чим науче „срицати“ неку стотину нагрђених слогова — моћи одмах прећи на „упражненія читаня“, т. ј. на читање у свези, као што доноси собом природа прича, животописа и др.

Нинковић се хтео користити рецензијом г. Даничића, али — као што ћемо даље видети — обичај је ваљда јачи од његове воље и жеље. Тако он сâм вели у предговору свог буквара (стр. VI.): „До сад су деца морала найпре сва слова на Штици учити безъ употребляваня (аплици-

рања) ньиховогъ, после у букварy на ново поедина у простымъ слоговима, и то на више мѣста, таковымъ слоговима, каквыхъ у нашемъ езику нема, као што су: квѣ, жвѣ и т. д. Докле су дѣца само Штицу изучила, прошло е по по' године, а кодъ слабіе дѣце и читава година; докле су пакъ научила честито срицати, прошла е друга година. О течномъ и правилномъ читаню не смѣ се ништа ни споминяти; еръ познато е свакомъ, кои е србске нормалне школе учіо, да е у ньима кои 4, кои и 5 година пропустіо, а ништа друго ніе научіо читати, до само свое читанке (часловца, псалтира и т. д.) и то дондѣ, докле е съ читанѣмъ у школи дошао. Наравно е, да се пытанѣ рађа, шта е томе узрокъ, што дѣца за толико времена не могу да науче честито срицати и читати? — По моимъ мнѣнію и увѣреню онъ се ниучемъ другомъ не може тражити, него у неприродномъ, дакле и отежчаномъ начину обучавания, кои у нашымъ нормалнымъ школама влада, и у томе, што дѣца не разуму, што сричу и читаю, и по томе никакве радости у своме послу не налазе."

Даље (стр. X.) у свои предговору разлаже, како није доста, да „дѣте у букварy учи само брзо срицати и читати"; већ „оно треба да се упути и да мисли." „А да то може, треба — вели — да разумѣ, што сриче и чита. На тай су конацъ одмахъ съ почетка буквара слогови кои имаю значенѣ, а на више мѣста и читаве мисли употребляване."

Све је ово са свим на месту, али је само рђаво, што са̂м Нинковић није на то своје постављено начело пазио, већ у свој буквар трпао и такве речи (или слогове) које немају никаква „значења" у чистом српском језику. Тако н. пр. на стр. 5. буквара стоје под одељком *г* овакве речи (?) (слогови): „диг, риг, ног, дог, лог, вог, гог, вуг, руг, мег, тег, нег, бег, лаг, ваг, гим, гом, год, гол, гор, гум, гуд, гув, гур, гут, гат, гал итд. на више

места. Како ће се деца читајући ове слогове учити да штогод мисле, то је Нинковић остао дужан да покаже. Он истина држи, да и сами овакви слогови, „кои по себи немаю никаква значеня, кадъ се съ другимъ словима или слоговима сложе, постаю значеће рѣчи, као што н. пр. слогови: ат, ет, ит, ут немаю значеня, али сложени са словима коя доцніе у букварy долазе, добіяю га, и постаю рѣчи: „рат, сат, дат, бат, гат, шат" итд; али ми бисмо ради били знати, да ли што значе у српском (а не и у немачком) језику ове речи: чат, шат, или, мис, тис, лис, тос, лос, вос, рос, мес, тес, рес, мас, лас итд. (стр. 6. буквара) и шта имају деца да мисле кад те слогове читају?

4. Да би се деца првом својом књигом доиста упућивала да што год мисле кад читају, требало је много већих измена у овој методи него што их је Нинковић нагађао. За то би требало прво рада од стране саме деце, — а тога нема нигде скоро у читавој нашој букварско-синтетичкој методи. Но и ово што Нинковић наводи позајмљено је од г. Даничића, јер овај (на стр. 17. своје „рецензије") напомиње, како је врло рђаво што деца учећи читати само говоре речи, „међу којима нема смисла никаквога." Још то разлаже овако: „Као што ће се дјеца изнајприје радовати кад виде да знаду читати још више што осим ријечи. Та голијех ријечи међу којима нема смисла, не може читати ни сваки одрастао човјек, а камо ли дијете." Уз то излаже г. Даничић, како је с те стране боље у немачким букварима, и наводи у доказ више реченица, које немачка деца у I раз. могу да читају из свог буквара и то пре него што се упознаду са свима словима своје књиге. Што није тако и у оном српском буквару од г. 1853. (који је „рађен по немачком"), то г. Даничић бележи као „ману већу од осталијех, јер се — вели — оне све могу поправити, нешто изоставивши, нешто додавши а нешто пре-

иначивши, а ова се поправити не може; јер кад би се поправила, онда буквар не би био овај него са свијем други; толико вриједи ова ствар у буквару, јер се све остало може само превести из њемачкога буквара; али овдје превођење слабо помаже“ итд. (стр. 17. и 18.).

Међу тим овај буквар од 1853. год. први је, у коме се још у првој половини налази овде онде по која реченица; но по садржини својој махом су врло незнатне. Пре њега налазимо само у Исидора Стојановића приличних реченица, — иначе нигде више ни пре ни после год. 1853.

Но не само што се нико скоро није на то освртао, већ је исто тако слабо ко водио рачуна и о избору појединих речи које ће деца читати, и о којима ће мислити шта казују итд. Ово не важи толико за наш први буквар, колико за све остале, као: за буквар Орфелинов (у коме се налазе речи: „ѳі-фи-да“ итд.), за онај од 1785., нешто мало за буквар Зорићев и Радовановићев. Први је Караџић који у српском буквару износи чисте српске речи. На њега се угледао и Гаврило Поповић и непознати нам писац босанскога буквара од год. 1867.

5. Скоро сви писци наших буквара трудили су се да проведу неку поступност и после слогова. Тако су разне речи нашег језика дељене на особите групе, узимајући за основу тим поделама једном час број слова у опште, час опет број самих гласника, други пут број слогова или уз то и сугласнике како стоје један до другога. Има ли за то каква разлога? На сваки начин појмљиво је, да за малу децу нису испрва речи од 5— слогова и 10—15 слова; исто тако допустићемо да није лако деци изговарати више сугласника једно за другим. (Ово у осталом вреди само у неколико, т. ј. више за слогове но и за речи. Осим тога ово важи само за оне писце који нису занимали децу оним слоговима: скви, здрја, итд.) Али поред свега тога је ли доиста било непоречно потребно, да се на једном месту

исцрпу све речи једне врсте, па истом онда да се пређе на речи друге врсте, н. пр. да се узимају прво речи с два гласника (као: „а-на, е-ва“, итд), па после друге н. пр. с једним сугласником (као: „бој, дој, дај“, итд). И није ли и та претерана поступност од своје стране припомагала, да се деца уче оном механичком тртљању, које је познато свакоме који је пазио по школама на оно пусто изговарање речи на памет од стране дечије? Допуштајући само донекле потребну поступност у читању речи, држимо да би много боље било да су се и несличне речи тако рећи на првим листићима мешале, а уз то правиле и лаке реченице, како би се колико толико избегао механизам и стало на пут папагајском учењу на памет материјала који је намењен за читање. — —

6. Синтетичка метода, онаква као што се развила у нашим (а и туђим) букварима, неприродна је. Оне не зна за законе по којима се дух дечији развија.

Некима се чини, као да се она баш држи оног поступног развијања говора у деце. Јест истина, да дете — чим почне ходити и упоредо с тим проговарати — испрва говори све у неким гласовима, као: *а, у, е,* и слоговима: ба, ма, де, та итд. Али је исто тако истина, да дете доста брзо почиње изговарати и читаве речи, као: мама, баба, тата, дете итд. Оно дакле не чека да научи прво све слогове, па онда истом речи, већ и они слогови које изговара заступају у њега тако рећи саме речи и казују читаве мисли. Осим тога, зна се, да дете научи толико речи, пре него што је у стању да изговори разне поједине гласове, као: *ц, р* и друге код којих раде непца или сâм језик.

Што назвасмо синтетичку методу у букварској методици неприродном, то је за то што она ни на једном свом ступњу не покреће у деце моћ размишљавања. Без разлога и на веру уче се слова. Слепо, за учитељем, повторавају се и

„сричу“ слогови и речи. Учећи слова и непрегледну множину слогова, дете никад ништа не мисли и нема управо шта да мисли. Оно што би требало да му дође тако рећи најпосле, то му долази на првом месту, и то још без икаква рада од његове стране. Место да сâмо — после неког упућења — дели речи на слогове и изналази разне гласове, оно то све налази готово у буквару, а никад свесно не дође до тога, да те слогове и гласове спаја у целине. Отуда оне силне погрешке после „срицања“ у изговарању речи. За то су деца и учила буквар две, три и четири године, па ипак нису умела течно да читају.

Једино речи, као имена оних ствари које дете познаје или с којима може лако упознати, (а уз то и згодне реченице), у стању су да покрену дечије мишљење. За ово је још — разуме се — потребно, да учитељ с децом води разговор о оним стварима које казују речи у буквару; овај разговор не сме бити тек онако на празно, већ по опште усвојеним начелима т. з. очигледне наставе. Без ове сав рад почетног учења остаје механичан или у најповољнијем случају апстрактан и сухопаран.

7. Наша је синтетичка метода у букварима врло заметна. Толике буквице, толика слова у њима, толике стотине чудноватих слогова, све је то управо сметало, да се дође до читања са свешћу, а никако га није припремало. Уз то још она имена слова и начин срицања како се практиковао по нашим школама! Ово двоје није — разуме се — морало бити, и неки су дизали свој глас противу тога, али је тако ипак практиковано више од сто година.

Осим тога још једно из начина практиковања по тој методи у нашој основној школи. Учитељи нису били умешни — нити је то лако по синтетичкој методи — да у једно време занимају све ученике. О заједничком учењу нема готово ни спомена. Штице су то истина у неколико надокнађавале, али само за време докле се буквица учила. У

даљем раду и „преслушавању“ учитељ је обично изводио једно по једно дете до свог стола и са сваким се обашка занимао.[1]) И тако морало се много дангубити. А колико је то с других страна врло шкодљиво за одржање реда и пажљивости у школи, може се лако представити.

8. Узимајући у рачун неприродност синтетичке методе — која се није обзирала на психологијско-методске разлоге наставе — и заметност с дангубом, које су неизбежне у њој, морамо доћи до закључка, да је почетна настава по искључној синтетичкој методи шкодљива. И дојиста она је са свима својим последицама као почетни начин учења читања осуђена давно и давно готово свуда у јевропским народним школама.

Што присталице њене наводе као последњи разлог — и то више озбиљно но иронички: — да још никоме није пукла глава који се на тај начин учио, то је само за то истина, што је природа човечија — па макар бројала и само шест седам година узраста — у стању да поднесе сијасет туђе глупости и своје муке, много неприродности, насиља и напрезања, па опак да изиђе из те борбе као неки победилац. У осталом кад би се о томе тачнијег рачуна водило, нашло би се, да је многима још зарана поремећена умна ведрина. Услед тога и примећује се на толиким младићима ограниченост у мишљењу и нека немарност према науци, и то двоје прати их кроза цео живот њихов. И овде важи она пословица: „По јутру се дан познаје.“

Додатак.

1. Из наших буквара види се да се једино читање сматрало као нешто најпотребније и најзаслужније да се што пре изучи. У многим букварима нема брзописних слова,

[1]) За то су време друга деца — незнајући шта да раде — — проводила несташлук. Рад тога су бивала чешће лупана. Но дечија природа тражећи занимљивијег занимања није се

нити икакве напомене о томе како треба децу учити писању. Што се пак у неким букварима налази изложена буквица и у облику брзописних слова, то нам даје повода мислити, као да је уз читање упоредо требало учити и писати. Али шта ће се писати и којим ће се редом то вршити, о томе ништа не знамо. По свој прилици ту је остављано учитељима да се помажу сами како знају. Писање је на сваки начин било нешто споредно, рад чега није било потребно никаква упутства давати.

Међу тим и то поље није баш са свим занемарено. Захарија Орфелин написао је још г. 1776: „Новѣйшія славенскія прописы ради пользы и употребленія Славеносербскаго юношества“ (у сремским Карловцима). Ту налазимо прво упутство како треба пера зарезивати и писати поједине саставне делове сваког малог слова. Слова се пишу старим уобичајеним азбучним редом. Иза мале буквице долазе писани слогови од два и три слова, велика буквица и читаве реченице писане разноврсним словима по величини и дебљини.[1]

После Орфелина први је Соларић, који (у самом упутству за буквар) говори о писању у опште и о краснопису, поставља нека краснописна правила: како треба слова да су подједнако нагнута, које да су висине, ширине, којег растојања итд.; даље даје упутства како треба пера зарезивати и држати, а исто тако како треба држати тело приликом писања, и најпосле излаже буквицу малих и великих слова и читаве реченице у разним карактерима слова.

И код једног и код другог писца писање се врши за се а читање опет за се. О заједничком неком раду нема у том погледу ни спомена.

дала стегнути. Поред свих батина реда није било у школи никад за време док је учитељ једне по једне „преслушавао.“ Није ни чудо. Батине и несташлук дечији стоје увек у управној сразмери.

[1]) Никакве сличности у материјалу нисмо могли наћи између буквара Орфелиновог и ових његових краснописних прописа.

Једини је Исидор Стојановић, који је учинио значајан покушај, да споји почетни рад читања и писања. Не мари ништа, што он учи ученике прво штампаћим словима, кад не пропушта приступити одмах и писању сваког слова чим се схвати у првом свом облику. После Стојановића нико није од синтетичких методичара прихватио његов покушај. А колико би добила ова почетна вештине, да је упућена даље тим путем и колико је истина у оним речима Стојановићевог ученика: кад смо писали које слово, за то време „морао нам је његов изглед већма у намети остати, него ли оном, који га је само сматрао!“ (У II чланку видећемо, како се могло остварити удружено писање и читање много темељитије и много успешније).

2. Има једно питање, које нам се наметало више пута у нашој букварској методици, а то је: да ли је потребно и могућно, да деца првога разреда основне школе изуче читати и црквено-словенским словима. Што су старији наши писци то држали за прво и најпрече, није чудо кад се представи, какав је онда у опште владао правац у нашој књижевности. Чудно је, како Вук и сви писци после њега — (изузимајући јединог Нинковића) — отпочињући први упознавати децу с нашом грађанском буквицом не увиђаше да је и сувише поред тога још теретити децу и с учењем црквено-словенских слова.

У грађанским полама наших буквара и било је овда онда неких промена, али у црквено-словенским готово никакве. Нарочито онај одељак, у коме се наводе речи „под титлама“, преписивао је редом један писац од другога, те су тако рећи до јуче наша деца учила све оне исте речи које су определили још први наши писци. (Дакле ни ту никакве измене за читавих 150 година!).

3. На послетку да речемо коју уопште о материјалу који се налази у разних наших писаца у другој поли буквара за дечије вежбање у читању.

У Рачанина, Орфелина и писца московског буквара од 1824. год., тај је материјал сав богословске садржине. У њих се ништа друго не налази до саме молитве, неке изреке из св. писма и других црквенских књига, неки свакојаки стихови, у којима се описује карактер разних слова (в. Гласник 34. од стр. 73. до 84.), неки разговори о Богу [1]) итд. У Орфелина има и неких „грађанских ствари“, као: из земљописа, историје итд. (стр. 90. до 96.), али му је све тако мршаво и искидано, да се управо не зна рад кога је писато.

У буквару од 1785. године налазимо први пут неких пословица и приличних прича, у којима се описује простодушност, крађа, неумереност, празноверица итд. Молитава нема никаквих. (Неке су изреке узете из Орфелиновог буквара).

У Соларића се налази врло интересантан материјал за „прва читања српској деци“ из историје опште, словенске и српске. У том материјалу има поступности врло добро изведене, али је ипак у главноме неподешено према деци којој је намењено. Осим те историјске садржине има нешто и Давидових псалама и др.

У свих осталих писаца после Вука налази се у другој поли буквара разних моралних изрека и простих поучљивих прича. Од свију се највише одликује онај буквар од 1853. (изложен под 11.). Садржина му је махом добра за децу. Ту се говори о дечијој послушности, о поштовању старијих људи, о захвалности, о чињењу добрих дела, и о томе како ваља говорити истину, бити у послу тачан, бити услужан, вредан итд. и то све просто, у причама, без досадног и апстрактног моралисања, онако како деца могу разумети. Још има говора о подели времена и има

[1]) Орфелин вели, да је тај материјал узимао из књиге: „Краткія богословскія сказанія (П. Феофана Прокоповича, архіепископа новогородскаго).“

кратких описа годишњих времена и разних ствари по боји, величини, облику, броју, радњама итд. Што се тиче одељка под насловом „Предмети за размишљавање“ (од стр. 59. до 64.), рекли бисмо, да је сувишан за децу I. разреда и да многи учитељи без нарочитог упутства нису могли знати, да ли им ту осим простог читања ваља још шта радити.

Буквар Гаврила Поповића врло је мршав у другој поли својој, а што се тиче онога његовог материјала из наше историје, тај је налик на просту читуљу, која у другој књизи може бити на месту, само не у буквару.

Примедба. У неких наших писаца налази се у буквару поред материјала за децу и упутстава за учитеље. Ти су буквари писани управо за учитеље, и као такве ваља их и сматрати. За дечију непосредну употребу нису удешени.

У неким букварима има сијасет граматичног метеријала, а у свима скоро има по штогод и из рачуна. И једном и другом није никако места у буквару, и ако то услед дуге практике многима изгледа као нешто нераздвојно и „врло потребно.“

31. Декембра 1872. године
у Крагујевцу.

СТУДИІЕ ЗА ИСТОРИЈУ СРПСКЕ ТРГОВИНЕ

XIII-ОГ И XIV-ОГ ВЕКА.

ПИШЕ

Чед. Мијатовић.

III.

Б. Увоз.

Економно начело, које је дало особени карактер нашем извозу, могло би се овако формуловати: извозити оне земаљске производе, којих је потрошња на страним трговима веома пространа, тако да им је прођа сигурна, и да у обиму те прође извозник нађе свакојако своју добит, а уз то извозити и такве производе, којих потрошња истина није тако широко простртa, али којих је тражња ипак јака, цена висока, пренос сразмерно лак. Према томе начелу, главни предмети нашег извоза, као што видесмо, били су: с једне стране производи сточарства, с друге стране сребро и восак.

Исто то економно начело као и исти друштвено-политички одношаји, дали су карактер и увозу нашем у тринаестом и четрнаестом веку. С једне стране артикао, који се истина доста тешко преноси и којега је цена ниска, али којега велика и пространа потрошња у исто време осигурава извесну трговачку добит; — с друге стране артикао, којега је потрошња истина ограничена, али ипак прилично јака, којега је пренос лак, тим лакши што према свитку и тежини има веома високу цену. С једне стране со, с друге

скрлат, — то су главни предмети увоза српског у време о коме говоримо. У ономе писму, које су Дубровчани год. 1416. писали деспоту Стевану високом,[1]) врло су добро означене две велике периоде у историји српске трговине: до Немањића српски је народ извозио сточарске производе а увозио со; под Немањићима он је извозио сребро а увозио скрлат. Једва да се с мање речи може означити економни карактер две периоде, од којих најмања обухвата преко две стотине година.

Да богме да не мислим да кажем, да су со и скрлат једини предмети увоза. Они су главни, карактерни артикули наше увозне трговине под краљевима и царевима, али не једини. Како је со најстарији и као предмет опште потрошње најважнији чланак увозне трговине; то ћемо њојзи да поклонимо нашу прву пажњу.

1. Со. — Кад су наши стари у првој половини седмога века дошли у ове крајеве, нашли су у њима мало не све што су зажелети могли, — само соли нису нашли. Оно неколико сланих извора што их има у Восни, ако се за њих још и знало у оно доба, свакојако нису достизали да подмире потребе непосредне своје околине. Народу је требало соли. Одмах од првих дана нашег живота у овим крајевима народ се наш окренуо лицем к јадранскоме мору. Одмах од првих дана главна политичка мисао нашег народа била је, да заузме положај на јадранскоме мору и да се ту утврди.

Не могу рећи, да је народ пошао овом политиком једино и искључно што је хтео да осигура себи изворе соли. Свака велика мисао, која је кадра да у себи усредсреди све тежње и сву радњу народну, ма како да јој је основа материјална, свагда има и моралну неку садржину. Тако без сумње и мисао, којом се наш народ кроз прве векове

[1]) Срп. Спом. Дубр. Арх. I, 138. —

свога становања овде покретао. Али колико ја могу да видим у нашој прошлости, празна слава никада није заносила нас као народ. Као народ ми смо се свагда борили само за извесне и опредељене материјалне користи; баш и онда кад смо на заставе стављали: за крст часни и слободу златну! Тако и сав наш историјски рад од VII. до XIII. века била је борба да осигурамо себи море; другим речма: да осигурамо себи со и отворен саобраћај с осталим светом. Први наши сукоби с Италијом били су око соли; у самој ствари мало не двестогодишња борба наших Неретљана с Мљечићима своди се на питање о соли: Мљечићи су радили да задобију монопол продавања соли на јадранскоме мору, Неретљани су, тако да кажем, слободу соли бранили до последње капи крви.[1]) На сву прилику и наши први сукоби с Дубровником, били су због соли. Тек кад се наш положај на приморју сињега мора колико толико утврдио и рашчистио, друга једна политичка мисао ставља се на заставе српске, и бели орао Немањића шири крила своја погледајући пут Цариграда.

Али питање о соли не оставља никако листове наше историје за све време српске државне самосталности. Дубровник са следственошћу, којој налазимо равне само у мљетачкој аристократској републици, тежио је и радио непрекидно и неуморно да задобије монопол продаје соли према српским земљама. Из садржаја зборника дубровачких закона (Liber Statutorum civitatis Rhacusii) и из царинских протокола (Capitulare delle Dagana grande),[2]) види

[1]) Мљетачки историци говоре да је повод ратовању с Неретљанима било гусарење ових по јадранском мору. Али ово, и ако је служило као изговор, било је тек формални повод али не и прави и стварни. У осталом да је монопол трговине са сољу био главна политичка тежња мљетачка у IX и X-ом веку, види Daru, Histoire de la République de Venise, I, 97, XIX, 110.

[2]) У Макушева Изслѣдов. стр. 149 и 169.

се, како важно место заузимљу солила у свакодневној бризи дубровачке политичке власти. Кад у год. 1253. Дубровчани праве уговор с бугарским царем Михаилом Асеном а противу српског краља Уроша, главна мисао око које се тај уговор окреће (без сумње и главни повод неспоразумевања с краљем српским) јесте: „ѡдь рѣке дриньске до Неретьвѣ кѹмерекь сольски да несть на ино место развѣ вь Дюбровьникь.“[1]) Од овога савеза, од овог покушаја да се само у Дубровнику со продаје и ту царина плаћа, очевидно не би било никаква резултата, јер већ у Августу 1254. видимо где краљ Стеван Урош даје слободу трговања Дубровчанима, да иду у Брсково, али „давьше десетькь ѡдь соли, и по тола да си гредѹ скрозѣ мою землѹ свободьно.“[2]) Има и других споменика, из којих се види да је Брсково кроз цео XIII-век а на сву прилику и у XIV-ом све до Душана, главни трг за со подаље од мора. Биће да је Дубровчанима још незгодније долазио трг соли у Неретви. Неретва је град на самом приморју, од прилике на средини између Сплета и Дубровника: а да је у њему био трг соли до Душана види се из једног споменика од год. 1334., којим бан босански Стеван уступа неку со у Неретви Дубровчанину Клименту Држићу и друговима.[3]) Кад су већ видели да монопол не могу да задобију, Дубровчани су радили да се продаја соли ограничи на што може бити мање места и да та места не буду у непосредној околини њиховога града. На послетку Душан је расправио питање о соли, и определио тргове, на којима ће да се продаје; могућно да је та ствар уређена приликом његове походе Дубровнику год. 1350. кад су га, као што се може мислити, Дубровчани сјајно и срдачно угостили.[4]) Свакојако

[1]) Mon. Serb. 35. У наведеноме примеру мисли се река Дрим а не Дрина. Види Даничићев Рјечник реч дриньскыи.
[2]) Mon. Serb. 46.
[3]) Срп. Спом. Дубров. Архива II, 14.
[4]) Appendini, Memorie, I, 290.

од средине XIV-ога и једнако кроз XV-ти век Дубровчани, ако не могу да пођу корак унапред к постигнућу солског монопола, а они суревњиво бране „да се не море поставити нигдѣ ꙋ примориє трьгь соли развѣ на ѡбична мѣста.“[1]) По споменицима дубровачког архива на више се места они позивљу на то уређење као на дело Душаново.

Која су то „ѡбична мѣста“, сазнајемо из једног споменика из средине XV-ог века, у коме кнез Владислав, син Херцега Степана, вели: „да нѣсамь волꙗнь ꙋчинити габелꙋ ѡть продаѥ соли нигдерь ꙋ всемь нашемь котарꙋ, разма ѡдь ѡнихь, гдѣ сꙋ наредила господа стара, а тои ѥсть: ѥдно на Дривихь, а дрꙋго ꙋ Дубровникꙋ, третиѥ ꙋ Которꙋ, четврто ꙋ Зети ꙋ светога Срьђа на Боꙗни.“[2])

Сва је прилика, да су се у овоме уређењу подударили интереси Дубровника, који је као што поменух гледао да утакмицу солних тргова бар ограничи с финанцијским интересима српских владалаца. Ови су т. ј. само одредивши неколике тачке на којима се трговина на сољу сконцентровала, сигурно, и лако могли контроловати је и за своју касу наплаћивати десетак. Ваља даље признати, да су ове четири тачке за главна стоваришта соли доста згодно изабрате. Многобројни каравани натоварени земаљским производима, свакојако су силазили у Котор и у Дубровник, и ништа није природније, већ да су се отуда враћали натоварени сољу ако не чим другим. Дубровачка и Которска со (која оба назива по споменицима долазе[3]) била је у неку руку каравански баласт. Царина се платила на изласку из града царинику краљевом.[4]) Главна дубровачка капија, ко-

[1]) Mon. Serb. 201.
[2]) Mon. Serb. 446.
[3]) Mon. Serb. 328, 476.
[4]) „Цариникь твои да стои ꙋ нась“ пишу Дубровчани краљу Владиславу (год. 1234—1240) Mon. Serb. 23.

јом се из града излазило у Захумље звала се до наших дана Плоча (Porta Ploсce). Биће да се на тој капији наплаћивао десетак од соли коју су поданици српског краља из Дубровника извозили. Ово место мисли Душан кад у једној својој повељи пише, да се за ћелију св. Саве у Кареји „узима всако лѣто на Плочи 50 споудь соли.“ [1]) Дубровник је био без сумње највећи трг за со на словенском јадранском приморју; али како су купци његове соли били поглавито народ наш из Захумља и Босне, то је он природним начином суревњиво чувао, да му се ти купци не одбију. Отуда и његова особена политика односно трговине са сољу. Отуда се његова влада у једноме писму од год. 1414. жали војводи Сандаљу што његови подручни му власници „ѡдьвраћаю народь да не греду у наше мѣсто по соль“, па се не може такоме чему да начуде, „ѥрѣ вѣмо да ви ѥ добро у памети красни закони и слободьтшине, коѥ ѡдь постанка имамо сь русагомь босаньсцѣмь и како ѡдь вину народь русажьски ходиль ѥ у Дубровникь на куплю по соль.“ [2]) Особито су ове последње речи важне, показујући да је заиста од старина Дубровник био главни трг за со. У осталом у четрнаестом веку, ко није хтео да из Босне и Захумља силази у Дубровник, тај се могао снабдети са сољу у „Дрвима“, они из Зете, Рашке и „из Србаљ“, ако нису имали шта да носе у Котор, могли су купити со у св. Срђу. За со с приморја више Дубровника најприроднији је пут у српске земље био долином Неретве. С приморја пошавши уз Неретву у Захумље, најпре се улази у кланац један, на излазу из којега лежи данас Габела, што без сумње није друго већ

[1]) Mon. Serb. 139. — У Херцеговини има једно место Плоча у басену Неретвином, али зањ, ма да је било не ударцу караванима, који су из Дубровника ишли у Босну и Рашку, нема никаква спомена да је било трг соли.

[2]) Срп. Спом. Дубр. Арх. I, 123.

стари трг „Дрѣва“, као што то и г. Ђ. Даничић у своме речнику код ове речи мисли. У „Дрѣва“ се со доносила на лађама реком Неретвом. На томе се тргу вазда бави по добар број Дубровчана трговаца са сољу, као што је и иначе „царина древска“ била већином у рукама дубровачких закупаца.[1]) Со с приморја од Дубровника на ниже до Драча, нешто се стицала у Котор, а нешто одлазила на лађама уз реку Бојану у св. Срђ. Овај је, рекао бих старо стовариште за со, бар онолико старо као и Брсково. Осим тога мислим да ће св. Срђ. бити оно место које се некада звало „Мало Брсково“, а за које арапски земљописац Едризија вели да је трговачко место, „на реци једној и не далеко од језера.“[2])

Како се чини, на целом источном приморју јадранском најважнија су солила била на ушћу Неретве. Већ споменух борбу Мљечића и Неретљана око соли. Рекао бих да је оно постојанство, којом је Дубровник пред свршетак XIV. и у првој половини XV-ог века радио да задобије и осигура себи Конавље, у свези са жудњом његовом да задобије сасвим и потпуно у своју власт солила неретљанска. Ревност, којом су Дубровчани тај посао радили даје се протумачити, кад се зна, да су краљеви босански пред свршетак четрнаестога века огледали да пробију стара уређења о продаји соли, па отворили нов трг у Новоме на Суторини. Да богме да су Дубровчани одмах противу овога протестовали (у Новембру 1397.) позивљући се на „старе добре законе, кое смо имали сь царемь Стефаномь и сь вьсом господомь србьскомь и босаньскомь.“[3]) Шта више у првој навали гњева донесоше одлуку „да се постави једна оружана лађа да чува, да се со у Суторину

[1]) Срп. Спом. Дубр. Арх. I, 110, 112.
[2]) Lelewel, Géographie du Moyen Age, III, 120.
[3]) Срп. Спом. Дубр. Архива, I, 11.

не вози.“ [1]) Него из једног документа од год. 1400 види се, да се краљ босански није на то обзирао.[2]) Било сад да се на овоме новом тргу со заиста нешто скупље продавала, било да су Дубровчани, да би га оборили, спустили цену својој соли, свакојако со из Дубровника и дубровачких солила почела је да се уноси у Босну кријумчарским начином у врло широком размеру. С овога се краљ Стеван Остоја жали Дубровнику год. 1400. а овај му одговара да и дубровачка солила имају много штете од „контрабанде сольске“ него нека краљ постави стражу, „да се контрабанда не чини ѡдь соли а навлашть по краини.“ [3])

Год. 1411. Дубровчани пишу војводи Сандалу: „ѡбьзнаидосмо за истинѹ како нѣкои иностранци довезоше соли подь Нови и тѹи продаше нѣкои дѣль а ѡстало изьносише и поставише ѹ кѹки подь градомь да продаде, а тои никако не мислимо да они ваши кои сѹ ѡньдѣзи припѹстили тои безаконье ѹчинити, да сѹ ѹчинили сь вашомь вѣстью ѥрь господьство ти добро зна ѥръ имамо записе ѡдь кралѥвь и господь, а господьствомь ти и рѹсагомь потврьгѥно како да ѡньдѣзи не море бити и да не бѹде никьда мѣсто соли продаваньѥ.“ [4]) Они даље апелују на дужност Сандаљеву, као грађанина дубровачког, да брани права и слободштине њихове, и уздају се уњ да ће казнити оне, који су поменуто „безакоње“ допустили. Ово је писмо тако енергички написано, да је по себи добро мерило оне суревњивости, којом су Дубровчани чували да никаква страна конкуренција не умали добит њихове трговине са сољу.

---

[1]) „De ponendo unam barcham armatam ad custodiam ne sal conducatur ad Sutorinam.“ — Cons. Rogatorum, XIV Novembr. 1397. Срп. Спом. Дубр. Арх. I додат II.

[2]) Срп. Спом. Дубр. Арх. I, 30.

[3]) Срп. Спом. Дубр. Архива, I, 31. „И толикогѥ за контрабанде ѡдь соли, послали смо заповѣдаѥ да нитко несмѣ чинити, ѥрь тако ни Бога и твоѥ милости и намь ти великѹ штетѹ чине ѹ наших сланицехь“ итд. —

[4]) Срп. Спом. Дубр. Арх. I, 107.

Значај потрошне соли, као извора за финанцијски доходак, обратио је пажњу на себе још много пре ове периоде, о којој овде говоримо. У тринаестоме и четрнаестоме веку свуда по Европи продаја соли била је или монопол („приватива“ како се то онда звало[1]) општина, или „регал“ владаочев. Скоро све слободне општине на западу, скоро све тако зване „царске вароши“ по Немачкој имале су у оно доба продају соли у свом монополу.[2]) У Мљецима је она била државни монопол још с почетком десетога века;[3]) у Ђенови, Напуљу, Монпелију с почетком XII-ог; у Цириху, Аугсбургу и већином главних вароша по Немачкој и Француској у XIV-ом веку.[4]) У Дубровнику с почетком XIV-ога века ко донесе со у град, није смео продати је коме другом већ самој општини, или тек по нарочитом одобрењу од стране кнеза; мало позније забрањено је са свим приватним лицима доносити со у град на продају, и ко би је донео, осудио би се да је сву изгуби и још да плати десет перпера глобе.[5]) — И у Котору, који је стојао под влашћу српских краљева, продаја соли била је право општинско, од којега је она без сумње имала добар доходак. Из трговачког уговора међу Котором и Дубровником од год. 1287. дубровачким се трговцима допушта да доносе со у Котор „ако се с општином которском најпре погоде о цени по коју ова хоће да откупљује ту со (si comune Cathari ad emptionem poterit concordare.[6]) Ван слободних и повлашћених општина продаја је соли била регал владалаца по свима државама. У суседној нам угарској кра-

---

[1]) Cibrario, II, 189.
[2]) Hüllmann, Finanzgeschichte des Mittelalters, II, 110.
[3]) Mntinelli, Del Commercio dei Veneziani, 74. — Marin, Storia civile e polit. del Commercio, IV, 256 Daru, Romanin, Storia documentata pass.
[4]) Hüllmann II, 109. — Cibrario на горњ. м.
[5]) XVI, Statutorum, у Макушева Изслѣдов. 158. —
[6]) Listine, I, 121.

љевини, коморници који су прибирали регал од соли (Comites Cameræ Salinarum) помињу се већ с почетком XIII. века.[1]) Већином се, онако као у српској држави, одређивао ограничени број тргова, на којима се со стоваривала и продавала, па се на тим местима водила и могла водити строга контрола над продајом соли, а од онога што се дејствително продало и што је ушло у потрошњу, наплаћивао се „десетак“ на име регалне таксе.[2]) Овај се десетак још по нашим споменицима зове и „царина соли“, габела и кумерак од соли.[3]) Још се обично по свима државама тај доходак, као и остали државни дохотци онога доба, давао под закуп. По нашим споменицима има особито за десетак од соли у св. Срђу и на Дрвима доста доказа, како су се под закуп давали.[4]) Ово се може рећи и за коморску царину.[5]) Да се десетак од соли дубровачке давао под закуп, томе истина не знам за тада доказа, али се зна, да се тај десетак узимао и да се у Дубровнику стално бавио цариник краљева и царева српских.

Све што напред рекосмо о дубровачкој политици односно трговине са сољу може служити као доказ, како је та трговина важна била. Важност њезина опажа се још и по томе, што у нашим споменицима тако често долази реч о соли, о габели, о кумерку, о царини и о десетку од соли, што све једно исто значи. Кад би се хтели задовољити с бројевима у врло размакнутом оквиру вероватности, то би се могли послужити једним занимљивим спомеником који је на сву прилику из прве петине XV-ога ако не из последње

---

[1]) Horváth, Geschichte v. Ungarn, I, 119.
[2]) О десетку о соли по Немачкој види Hüllmann, Finanzgesch. des Mittelalters, I, 68.
[3]) Mon. Serb. 88, 46, 174, 422 и др. Види у Даничићеву речнику све те речи.
[4]) Срп. Спом. Дубр. Арх. I, 112, II, 22, 42, 83, 84, 85; Mon. Serb. 178, 452.
[5]) Mon. Serb. 233.

петине XIV-ога века. Живе, Маре и Мартолица, очевидно три ортака ако не буду и три брата, уговарају с краљем босанским да узму царину которску под закуп за 500 дуката годишње, али под условом да његови Власи изнесу из Котора сваке године бар 10.000 товара; ако ли које године не изнесу, онда да му не плате ништа.[1]) Десет хиљада товара очевидно је количина, на коју закупци доста сигурно рачунају; на сву прилику се тај број приближује пре најмањој него ли највећој мери извоза. Извоз из Дубровника по свој прилици био је већи, за цело не мањи, од извоза из Котора. По свему што о важности св. Срђа и Права у Дрвима знамо, имамо основа да мислимо да прођа соли на овим трговима није била много испод извоза из Котора, ако шта више још и равна није била. Узевши дакле да је десет хиљада товара ближе к минимуму него к максимуму которског извоза и узевши у поглед значај осталих тргова за со, мислим да можемо узети, да је годишња прођа соли на споменута четири трга износила неку количину између 50 и 100 хиљада товара.[2])

[1]) Mon. Serb. 233.

[2]) Најсигурније ће бити да узмемо средњу количину: 75.000 товара. Узевши 5 ока наших као обичну средњу површину соли с главе на главу, то она количина од 75.000 товара (коњских) одговара популацији од 1,500.000 глава. Кад узмемо у поглед да је поменута количина соли трошена у Захумљу, Босни, Рашкој и Зети с Метохијом, и кад узмемо географску површину ових крајева и с њоме поделимо горњу цифру популације, излази да је насељеност тих крајева била 499 глава на 1 квадр. миљу. И што знамо о броју највеће војске Душанове (80.000!) говори за предпоставку, да је народонасељење у српскоме царству у најбоље доба Душаново износило око 500 глава на квадр. миљу. Према данашњим приликама ово је слаба насељеност; али не према ондашњим. У Енглеској се год. 1377, рачунало само 380 глава на квадр. миљу. Дубровник у средини XV. века на врху своје славе имао је 40.000 становника. De Diversiis. Занимљиво и важно питање

На сву прилику добар део соли, која се на српским трговима распродавала, долазио је из Млетака а поглавито кроз Дубровник. Ово мислим да је било нарочито у XIII-ом веку, можда и у првој половини XIV-ога, док радња на солилима на нашем приморју, још није достигла била свој највиши полет. Млеци су у та два века (XIII и XIV-ог) били највећи трг солски на ондашњем цивилизованоме свету. Велика производња на солилима у Червији Чиоџи, Истрији и Далмацији, није довољна била да намири голему прођу соли по тргу млетачком. Млечићи су доносили со још и из Сицилије, с африканских обала, па чак и из Астрахана, те пунили своје државне магазе. Со из јадранских солила звала се општим именом „со из Чиоџе“ (sal Clugiae, sale de Chioggio), сва друга со која се из туђинских крајева довозила, звала се „прекоморска со“ (sal maris). Из државних магаза продавали су је млетачким и страним трговцима, који су је разносили у све суседне земље, у Италију, Хрватску, Угарску, у Дубровник и Котор а одавде у српске земље. Механизам, којим је држава управљала овом радњом, био је још у оно доба тако усавршан, заплетен (компликован) али и сигуран, да му равног има само у францускии финанцијским установама деветнаестога века.[1])

о народонасељености српског царства расветлиће нам се пуно тек кад се нађе ако не какав попис људства од Душанова времена, а оно бар попис који је Вук Бранковић после битке косовске предузео („расписахъ землю колико ѥ въ ѡбласти моѥи, како кѥмо плакꙑти данькь Тѵрькомь.“ Mon. Serb. 223). —

[1]) Вид. Mutinelli, Del Commercio dei Veneziani, 74. — У модерним царинским уређењима нема много шта што већ није било у млетачким уређењима XIV-ог века. Тако између осталога, онај који је купио со у Млецима да је извезе некуда на страну ваљало је да понесе званично писмо спроводно, у коме је власт записала његово име, количину и каквоћу соли

Знатно је, што краљ босански Остоја у трговачком уговору с Млецима од год. 1404, дозвољава овима сваку трговину по краљевству његовом, само не трговину са сољу.[1]) Ово је или с тога, што је краљ био већ ранијим уговорима с Дубровником везан да тако поступа, или што је сам узео био продају соли у свој монопол или на послетку што се ваља да надао, да ће овим начином довести Млечиће, да и њему за слободу солске трговине плаћају годишње неку суму, као што су по уговору од 1380 угарском краљу давали по 7000 дуката годишње за монопол продаје соли по Хрватској.[2])

О солилима не знамо шта за сада рећи. Дубровачка је со долазила поглавито из солила на Неретви; ту је негде ваљада била и варош Солило. С крајем XIV-ог века помиње се чешће солило босанских краљева у Новоме на Суторини. (Mon. Serb. 528). У Котору је било важно солило; ако се оно и не спомиње, спомиње се „со которска“ (Mon. Serb. 328). Испод Котора, а у власти господе Зетске спомиње се солило Љуштица, које Которани гледају за се да задобију, и о коме пишу (год. 1420), да су им га стари господари (т. ј. краљеви српски) поклонили па га Баошићи на силу отели.[3]) Спомињу се даље солила у Бару (Mon. Serb. 416). Биће да је ово оно „прво добро на мору солило“, које по народној песми Млечићи ишту као откуп за Ђурђа Црнојевића. У латински писаним споменицима долази реч о солилу у Драчу. Млечићи једном при-

---

пут којим ваља да пде, место у које се извози; овај је документ ваљало показати конзулу или другом каквом агенту млетачкоме у месту у које со дође, да овај после о томе извести царинску управу у Млецима. На ист. м.

[1]) Acta Arch. Veneti, I, 365.

[2]) Mutinelli, 76. — Horváth, Gesch. v. Ungarn, I, 218.

[3]) Acta Arch. Veneti II, 37. — Од Душана заиста има једна повеља, којом даје Котору Доброту „до Љуте.“ Mon. Serb. 151.

ликом дозвољавају Баошићу, да из Драча извезе две барке натоварене сољу у свакој по 200 мага.[1]) У другом једном споменику говори се, како се со „из Драча преко Леша носи у Словенију“[2]) т. ј. у српске земље, без сумње на трг у св. Срђ. Драчка се солила спомињу и у средини XV. века, као особито важан извор за доходак Кастриотићу (Скендербегу.[3])

Со се на свима овим солилима градила на сву прилику у духу онога времена кулуком народа у непосредној околини. Од овога је остао траг у ономе што је и данас по турским солилима у Епиру. Ту су т. ј. сељани дужни да кулуком со праве, али су ослобођени од свију других данака и дажбина; солило је подељено на онолико поља колико кућа у селу има, па свака кућа на своме пољу ради.[4])

По споменицима долазе разне мере, на које се со мерила. Најстарија је спуд. Како Немања мери со на спудове, то је очевидно та мера најобичнија у његово доба.[5]) Али ако се позније појављују и друге мере, спуд остаје да се на њ со често рачуна кроз цео XIV-ти па и у првој половини XV-ог века.[6]) Нарочито се спомињу спудови трга древског: „и било ѥ сѡли реченѣхь Растикь како ви смо и прьво писали деветь сать спѹдовь велѣхь дебелих дрѣвсцѣхь.“ [7]) Али се со мери и на каблове, као и жито: „сѡли тріи кьбли“ (Гласник XV, 308); „десет кьбль солы дебеліехь“ (Mon. Serb. 534). Још и на „ћентенаре:“ „продаль ѥ своѥ сѡли по 44 перьперь кентенарь дрѣвски.“ (Срп. Спом. Дубр. Арх. I, 81).

---

1) Acta Arch. Ven. I, 355.
2) Acta, I, 281.
3) Paganel, Histoire du Skanderbeg, 78.
4) Hahn, Albanesische Studien, pass.
5) Mon. Serb. 6.
6) Mon. Serb. 139. — Гласник XV, 288.
7) Срп. Спом. Дубр. Арх. I, 81.

У Мљецима се со мерила на старе и на мате. Тако и у Дубровнику. Рекао бих да спуд у нашим крајевима одговара мљетачком и дубовачкоме стару. За сад је још тешко пронаћи праву величину ових кубичних мера. Јасно је толико да је један кентенар „дрѣвски“ ишло 1½ кентенара дубровачког, и да кентенар овде не значи 100 литара, већ стотину других неких јединица за мерење соли (100 каблова или спудова?!).

И о ценама овог толико важног артикула имамо за сада тек врло мало података. У Цариграду се год. 1366. један стар соли продавао по 1½ перпер. (Cibrario, II, 297). — У Мљецима год. 1345. финанцијска једна комисија предлаже да се, док устраје рат и због ванредних издатака, со продаје по повишеној цени од 16 гроса за стар. (Listine, II, 265). Како је у дукат у оно време ишло 24 гроса или две перпере, то је предлог другим речма ишао на то, да се со продаје по 1⅓ перпере за стар. Биће да се у редовним приликама у Мљецима стар соли продавао од прилике за 1 перперу. — Године 1286 мљетачка је власт плаћала сардинску, ципарску и евичанску со са 7 либара а александријску са 6 либара и 15 солида за мат (модиус); две године доцније (год. 1288.) плаћала је сардинску со са 6 либара и 5 солида.[1]) Овде се очевидно мисле „libræ ad grossos“ (lire a grossis) које су равне нашим перперама,[2]) јер кад би се мислиле „libræ grossorum“ (lire dei grossi) онда би изашла цена једноме мату на 70 дуката, а ово би била тако прекомерна цена, да се неда замислити. Кад узмемо да је мљетачка влада куповала со по највишој између горњих цена — по 7 либара или 64 динара за мат, — кад узмемо даље у поглед да се у мат у Мљецима рачунало 12 стара — да је дакле сваки стар долазио на 7 динара, — и кад узмемо даље, да је влада

[1]) Listine, I, 145.
[2]) Romanin, Storia documentata, II, 521.

млетачка, по горњим податцима препродавала со по 12 динара (1 перпер) за стар: — онда налазимо да је добит млетачке државе на целој овој трансакцији износила у средњу руку 50%. Сад нам је лако разумети што су Млеци државни монопол продаје соли сматрали као први и најважнији извоз за државни доходак, и што су суревњиво чували да се он како не обиђе.

Год. 1303. неки Дубровчанин, не познавајући законе млетачке, довезе из Триполиса око 50 мата соли у Млетке. По закону ваљало је да сву ту со изгуби, јер је само млетачким лађама и млетачким грађанима а за рачун државе дозвољено било со довозити. Али се влада смилова па путем милости даде Дубровчанину као неку накнаду по 40 малих солида или две трећине дуката за сваки мат.[1])

Сва је прилика, да су се цене соли у Дубровнику и на српским трговима врзле негде на близу око цене на главном светском тргу за со у оно доба, а још на тргу, који нам је био тако близу. За ово имамо за сада само једно сведочанство, па и до њега долазимо тек околишним путем. Као што видесмо, од соли која се у српске земље увозила, узимао се десетак, на име царине. Кад прекупци нуде краљу босанском 500 дуката за которску царину ако се он обвеже да његови људи извезу бар 10.000 товара преко године, то му они нуде управо десетак од најмање количине извоза која је за веровање; другим речма они очевидно рачунају да 10.000 товара соли вреди 5000. дуката или 10.000 перпера; у своме рачунању они дакле стављају цену једноме товару соли на 1 перперу.

Али у овај нам рачун не пристаје један споменик дубровачког архива с почетка XV-ог века. — „Влахуша

[1]) Listine I, 201. — 20 малих солида ишло је у малу либру (lire a piccoli), а три мале либре рачунало се у један цекин. По томе Дубровчанин је добио две трећине дуката за сваки мат. Romanin, на навед. м.

Малиновикь продаль ѥ своѥ соли Бранкꙋ Ꙋсникикю по 44 перьперь кентенарь дꙋбровачски, ѥрь би дошло 66 перьперь кентенарь дрѣвскы, а по томꙋже врѣме продали сꙋ били речени Растики Марою Великикю по к и т (?) дукать кентенарь дрѣвски", — пишу Дубровчани војводи Сандаљу год. 1407.[1]) — Или ће бити да цене у овоме споменику нису добро преписане, или се мора узети да се овде разуме да у кентенар иде стотину стара или каблова а не сто литара.[2]) У овом последњем случају 1 стар дубровачки дошао би да стаје $5\frac{1}{2}$ динара, а 1 стар древски 7.₉ динара. Из самог споменика види се, да се сав говор односи на некакву трговачку шпекулацију с великом количином (en gros; говор је о некаквих девет стотина спудова соли за које ваља да се Растићима даде нека накнада) и по томе горње се цене не односе на цену соли у ситној продаји, већ на цене кад се на много продаје. Само као „ангро" — цене оне се доста добро подударају с онима, по којима је млетачка влада велике количине соли куповала.

Остаје ми још да додам, како је сва прилика, да је народ наш у области данашње кнежевине још у оно доба довозио со из Румуније, као што је се народ у басену вардарском снабдевао сољу из Солуна и с маћедонског приморја. О овим двома изворима са којих се со у наше крајеве доносила, за сада још немамо никаквих ближих података.

---

[1]) Срп. Спом. Дубр. Арх. I, 81.

[2]) Кентенар значи у опште стотину јединица основне мере; како је већини предмета литра била основна јединица за меру тежине, то се да богме под кентенаром разуме обично мера од 100 литара. Али да кентенар није морао ни у име да свагда значи 100 литара, даје нам мислити што налазимо, да и по другим ондашњим државама он то свагда не значи. У Енглеској и оно је доба „кентена", којом се мерио и бибер и восак, значила 104 литре (13 каменова по 8 литара); али „кентена" којом се гвожђе мерило значила је 100 каменова или 800 литара. Du Cange, Glossarium, Centena.

С тога основано мислим, да се може рећи да су Браничево и Градиште била главна стоваришта соли за северо-источни угао српског царства у XIV веку.

На послетку имам још да кажем, да је главни утисак, који на завршетку истраживања о трговини са сољу у наше старо доба, остаје, тај: да су наши стари сразмерно скупље плаћали со, него ми данас у XIX-ом веку у кнежевини. —

2. Свите. — После соли најважнији предмет, или управо најважнију групу предмета за увоз у српске земље чине свите.

Ова реч долази по нашим споменицима у два значења, као што се то на мах може опазити из примера које је г. Ђ. Даничић у своме речнику прикупио и изложио. Она долази најпре у значењу готове одеће: плашт, шуба, контуш, гуњ, клашње, све је то свита. То је њезино уже и нарочито значење.[1]) Још чешће долази она у општем значењу за све тканице од ма чега биле. У томе смислу каже се у једном споменику: „велике чисте свите разлике“, па се за тим побројавају разне тканице.[2]) И кад Дубровчани уговором од 1237. с бугарским царем Асеном дају Бугарима слободу да извозе из Дубровника: „вьсаки трьгь, злато, сребро, свите и златьне поставѣ“,[3]) то под свитом они мисле овде све врсте тканица, као што то исто мисли и краљ Владислав, кад скоро у исто доба допушта Дубровчанима, да греду сь велимь трьгомь на трьге кралѣвьства ми, емьше ѡдь кавада дори до свиль.“[4])

---

[1]) „Када оумрѣ властелинь, конь добьрь и ѡроужіе да се да цароу, а свита велика бисерьна и злать и поѩсь да има сын мѵ.“ Зак. Душ. Чл. 100.

[2]) Срп. Спом. Дубр. Арх. I, 138.

[3]) Mon. Serb. 37.

[4]) Mon. Serb. 46. Како је већина тканица, које су се у српске земље у средњем веку на продају доносиле, била од вуне, то је мало по мало дошло да свита по преимућству значи вунену тканицу или чоху, као што то — данас у неким крајевима значи. Вид. у Вукову речнику реч свита.

Да пређемо одмах на поједине врсте свита, које су се увозиле.

Кавад, фустање. У мало час наведеноме примеру има доказ, да се кавад увозио. У томе примеру реч ова очевидно не долази у смислу неке одеће, већ у смислу неке још нерезане свите. Још је очевидно да он стоји најниже на лествици финоће и скупоће разних врста свите, јер он и свила стоје као две крајности. Како та реч по византијским споменицима долази у нарочитом значењу неке женске одеће (*καβαδίον*, = genus palii), то је прилика да кавад у нашим споменицима долази као врста свите, од које се поглавито прави руво за женскиње. Мислим да ће кавад бити то исто, што се по талијанским споменицима зове fosdagna, од које су се такође поглавито женске одеће правиле. Док талијанске радионице још нису ојачале биле, кавад се доносио у наше земље из византијских крајева и дотле се без сумње и звао византијским именом. Кад су пак талијанске радионице ове врсте свита ојачале од средине XIII-ог века овамо, талијанска мануфактура и талијанско име истисло је с наших тргова византијску мануфактуру и византијско име. У трговачкоме уговору међу Дубровником и Котором од год. 1279, утврђује се, колико ће на име царине плаћати од еспапа, који Которци, (т. ј. трговци поданици српских краљева), извезу из Дубровника. Ту се вели да од свако 100 перпера вредности плаћају 30 крупних динара (што чини $2\frac{1}{2}\%$ од вредности) — „осим од фустање, од које ће плаћати истој царинарници (дубровачкој) по 1 крупан динар млетачки од сваког комада фустање.“ [1]) О увозу фустање у наше крајеве имамо споменика и из XIV-ог века: год. 1374. Баоша је узаптио једну млетачку лађу, у којој је

[1]) „Exceptis fostagnis, de quibus solvant dicte doane unum denarium venetum grossum pro qualibet petia de fostagno.“ Listine, I, 128.

било између осталога еспапа и фустање.[1]) Што по српски писаним споменицима до сада не нађосмо реч фустања, то је за то, што се та врста свите најпре називала кавад, а после се губила у општем називу свите. У осталом да се кавад и фустања увозила и трошила по нашем народу, о томе је остао спомен у именима кавад и фистан за неке извесне делове женскога рува по гдекојим крајевима (вид. Вуков Речник).

По ономе што знамо да фустања у талијанскоме значи, о техничкој природи те врсте свите можемо рећи само толико, да је то тканица од ланене пређе и памука. Она је прелаз од платна к финијим врстама тканица. Материјал од којега је фустања, даје нам мислити да је она, као и кавад у наведеном примеру, заиста на најнижој цени међу свима врстама свита. Ова јој је цена без сумње осигуравала добру прођу по трговима српским.

Сандао. Међу тканицама за израде којих су се Мљеци славили, био је и сандао (Cindalum, Sandalum, старофр. Cendaulx, талијанска још и cindone); особито је ова радња у пуноме цвету била у XIV-ом веку.[2]) До тога доба најбољи се сандао правио у византијским приморским градовима, и међу артикулима, које су Угри и Немци у XII. веку из Цариграда а кроз Србију извозили, сандао се изреком спомиње.[3]) По нашим народним песмама сандао се тако често спомиње, да не можемо сумњати да га је се много по нашим крајевима у средњем веку трошило. По писаним споменицима за сад налазим само на једном месту траг и то доста нејасан. Стеван Косача у тестаменту своме од г. 1465. оставља сину Стевану између осталога: плашть царьлѥнога дамашкина сь златомь подставлѥнь ченьдомь целинѡмь.“[4]) У латинскоме преводу овога те-

[1]) Acta Archivi Ven. I, 219.
[2]) Cibrario, II, 240.
[3]) Hüllmann, der byz. Handel стр. 102.
[4]) Срп. Сп, Дубр. Арх. II, 125. Г. Ђ. Даничић у своме речнику мисли за ченьду да је кожна постава нека (pellis quaedam).

стамента место које наведосмо гласи: Item clamidem damaschini rubri cum auro suffultam sindone rubro. (II, 131). Овај sindon није друго већ сандао, и како се по Италији „cendault“ и „cendale“ изговарао као „чендо“ и „чендале“, то је лако дошло, да се по нашем приморју та иста ствар зове „чењда.“ Да је ченда заиста сандал, тим мање сумњам, што су се у оно доба господске одеће осим кожа још нарочито баш црвеним сандалом постављале. Између више примера навешћу из Чибрарија само овај: „год. 1330. купише за поставу плашта кнеза и кнегиње од Савоје црвенога сандала 6 аршина.“ [1])

По нашим народним песмама сандао служи поглавито за женско руво. У Италији је служио још и за руво мушкиња и као фина постава. Од скрлетног су се сандала по Италији још и заставе правиле; на сву прилику биће тако и у нас. Израђивало га се у разним бојама. Године 1366. скрлетнога се сандала продавао аршин по 60 солида млетачких од прилике $1\frac{1}{2}$ дуката ондашњег. Бели сандао у исто време продавао се по 40 солида за аршин. Било је и сандала кремезног (гримаза, cendault vermeil), којега ће цена по свој прилици бити негде у средини између ове две.[2])

Фино сукно (чоха), скрлат. — Најстарији траг о увозу сукна у наше крајеве имамо у једној хроници дубровачкој, која помињући да се у год. 831. начинио мир међу Дубровчанима и баном босанским Стеваном, додаје да су се први обећали да овоме сваке године шаљу „14 лаката чистога скрлета.“ [3]) Ово је истина ишло под именом поклона, али у самој ствари није друго већ царина у натури од најскупоценијег предмета за увоз. Позније у првој половини XIII-ог века видимо где Дубровчани мирећи се с краљем Владиславом, обећавају му сваке године слати по 1000

[1]) Cibrario II, 304.

[2]) За све ово Cibrario II, 306.

[3]) Хроника у Макушева Изслѣдов. стр. 318.

перпера и 50 лаката скрлата, „чистаго и чрьлюнога“, који му се већма милио буде (Mon. Serb. 23). Од средине XIII. века све се чешће сусретамо са споменима о увозу сукна у област српске државе. Краљ Стеван Урош издаје налог, да нико не узимље на силу „скрлат“ ни друго што од Дубровчана, који по земљи његовој тргују (Mon. Serb. 52). Краљеви су наши у опште радо ишли на руку овој трговини. И у самом законику Душанову подјемчава јој се слобода: „скрьлата и малѣ и велике коуплѣ потребна трьговцїи да гредꙋ свободно безь забавѣ по земли царьства да продаю и коупꙋю и трьгꙋю како комꙋ трьгь доноси.“ Зак. Душ. Чл. 129.

У мљетачкоме архиву има споменика, из којих се види да се нарочито од почетка XIV-ог века из Мљетака сукно извозило у српске крајеве. Из год. 1324. имамо један документ, којим власт мљетачка дозвољава Донату Делегу да извезе своја сукна у Рашку.[1]) Једним документом од г. 1331. дозвољава се посланицима краља рашког (Стевана Дечанског) да извезу из Мљетака „62 бале сукна“ осим других сребрних ствари.[2])

Можемо рећи да је у XIV-ом веку Котор био највећи српски трг за сукно као и за свите у опште. Дубровчани и Мљечићи носили су и сами разну свиту у Котор, или је Которцима давали у комисијун. Ово се особито види из уговора међу Котором и Дубровником од год. 1279. (Listine I, 128), и који се у XIV-ом веку неколико пута обнављао. Још се то види и из документа једног, којим мљетачка влада наређује како да се наплаћује нека ванредна царина од сукна које се Србима, а нарочито на тргу у Котору, продаје.[3]) Један прилог к доказима о увозу сукна

[1]) „Donatus de Lege possit deferre ad partes Rasciæ suos pannos.“ — Listine I, 167.

[2]) „Quod possint conducere ballas LXII pannorum“; List. I, 167.

[3]) „De qualibet pecia panni, quam (Veneti) vendent seu vendi facient in Cataro, quillibet mercatorum de Venetiis per sacra-

у српске крајеве, имамо и у оном споменику млетачког архива, где се говори како је г. 1374 Баоша узаптио неки еспап млетачки, а међу којим се помиње и сукно (pannos.[1])

И у дубровачкоме архиву има споменика који ово потврђују. Године 1395. 10. Маја Дубровчани ослобођавају од извозне царине сав еспап, који се у Зету извози, само не сукно.[2]) Ово значи не само да се сукно из Дубровника у српске земље извозило, већ још и да се извозило у толикој количини, да је царина на тај извоз била важан финанцијски извор, који дубровачка влада није тако лако могла да жртвује. Да је сукно било поглавити артикао који су Дубровчани у српске земље увозили, то се види и по томе, што кроз цео XIV и XV-ти век кад хоће ког српског власника да почаствују поклоном по ондашњем општем обичају, они свагда то чине поклоном у финоме сукну. Тако нпр. међу одлукама дубровачког већа налазимо на једном месту: „да се даде господину Баоши поклон до 60 дуката и то у једноме комаду сукна (чохе) за одело.“[3]) И на другом једном месту: „да се господин краљ Твртко приликом овог његовог крунисања почаствује поклонима до вредности од 750 перпера у свитама.“ [4])

Да се разуме велика прођа сукна по српским земљама за времена наше самосталности, ваља се сетити на велико богатство наше властеле, на карактер ондашњег луксуза и на ондашње обичаје, као што их у уводу напоменусмо. Властелин није излазио на трг да купи сукна колико је њему за његово руво или за руво његових синова требало; ако је хтео да и спољашношћу одржи свој положај, њему

---

mentorum adstrictum tenentur et debeat excutere ab emptore grossum unum venetum.“ Listine I, 465.

[1]) Acta Arch. Ven. I, 219.

[2]) Срп. Спом. Дубр. Арх. I, 179.

[3]) „De donando D. Balsæ usque ducatos LX in una petia panni pro vestibus.“ Срп. Спом. Дубр. Арх. II, додат. X.

[4]) Спом. Дубр. Арх. I, XXI.

је ваљало у ризници имати доста „свита резаних и нерезаних“, ваљало му је старати се да су му дворани и друга чељад пристојно одевена, ваљало му је овде и онде одличне своје госте, пријатеље и познанике почаствовати поклоном каквим, а једва да је било милијег поклона од једног комада финог скрлатног сукна. Као год што је ред био да владалац „властеле дароуе свѣтлыми свитами“ [1]) (на коју је цјељ без сумње и оне 62 бале Дечанскове отишло), тако је и властелину ваљало у извесним приликама подносити поклоне владаоцу и још нарочито даривати своје властеличиће и дворане око себе.

Без сумње ова велика, осигурана и корисна прођа сукна по српским земљама, охрабрила је дубровачку владу да доведе Флорентинца Петра Пантелу и да га свима средствима протективне трговачке политике потпомогне, да у самом Дубровнику оснује фабрику сукна, г. 1433.[2]) Како су Дубровчани полагали велику вредност на одомаћење индустрије сукна, види се из описа, који је Диверсис тој ствари посветио.[3]) Између олакшица и ободравања, које је дубровачка влада чинила Петру Пантели и брату му, навешћемо само ово: дали су му нужни капитал на зајам без интереса за десет година, саградили му фабрику, дали му на поклон кућу и виноград и још за сваки израђени комад сукна дукат награде.[4])

У осталом сукно које се кроз XIII и XIV-и век доносило у српске земље и ту распродавало, долазило је из Мљетака, али је већином било производ флорентијских

---

[1]) Старожитности Љетоп. 54.

[2]) Макушев, Изслѣдов. стр. 326.

[3]) De Diversis, Cap. IX, De arte lanificiis fundate Ragusiis auctore Petro Pantello. Макушев, 370.

[4]) Appendini, Memorie, I, 234. — Позније чоха дубровачка стекла је такав глас, да је један краљ француски молио дубровачку владу, да му пошље неколике мајсторе, да обуче француске ткаче да такву исту чоху праве. Appendini, на истом м.

радионица. И у Мљецима је у XIV-ом веку било славних радионица за фино сукно (Cibrario II, 240); али тек најбоља и по боји најлепша су се сукна онога доба израђивала у Флоренцији. Године 1338. било је у њој на 200 радионица, које су израђивале сваке године преко 80.000 комада сукна; год. 1368. било их је на 300 с годишњом израдом од 100.000 комада, од којих је половина била фине, а половина ординарије врсте.[1]) У првој петини XV-ог в. у Мљецима се рачунало, да млетачки трговци сваке године шаљу на исток (у Романију и Леванту) око 16.000 комада флорентијског сукна.[2])

Као што смо у уводу напоменули, највише се тражило и највишим се ценама плаћало сукно скрлетно, зелено и загасито — плаво, које боје тек су само преливи боје скрлетне. Скрлетно сукно разликовали су у две врсте: у сукно, које је обојено чистим скрлатом, и које се по преимућству звало скрлат (scarlatini) у нас још и „чисти скрлат"; и после у сукно обојено мешаним скрлатом, а таква се сукна по талијанским споменицима зову scarlatini con mezza grana.[3])

О ценама сукна на жалост за сада тек врло мало података имамо. Као општи и несумњив факт можемо навести, да је цена овоме артикулу била врло висока, и да се највишим ценама плаћало скрлатно и зелено сукно. Год. 1281. Филип, кнез Савојски платио је у Шамберију за 1 комад скрлета 46 либара вијенских што би по Чибраријеву рачуну, чинило 160 дуката. (Cibrario, II, 299). Год. 1291. у Лондону се продавало зелено сукно по 10 солида и 8 динара, што (рачунајући у комад по 36 аршина) чини за комад преко 75 дуката. Год. 1313. купљен је на тргу

[1]) Cibrario, I, 254.

[2]) Говор дужда Томе Моченига, год. 1423. у Sanuto, Vita de' duchi di Venezia, у Muratori Script. Rer. Ital. XXII, 952.

[3]) Cibrario, II, 253.

шалонском за кнеза од Ахаје 1 комад зеленог сукна за 19 либара или за 66 дуката. (Cibrario,, I, 300). Године 1366. кнез Амадеј Савојски платио је у Млецима за 13 аршина зеленог сукна 23½ дуката млетачка, што би за цео комад изнело 65 дуката млетачких. Дубровчани год. 1408 поклањају Баоши један комад сукна у вредности до 60 дуката.[1]) Мислим да ћемо бити близу истине, ако узмемо да је кроз цео четрнаести век цена фином зеленом сукну покретала између 50 и 70 дуката млет. или 100—140 перпера наших за комад. Скрлат се још вишом ценом плаћао. Али је било и ординарнијих врста, које су се плаћале испод цене за зелено сукно.

Свилене тканице. — Из повластице коју је краљ Урош Дубровчанима дао у средини XIII-ог века и из које напред наведосмо неколике врсте (Mon. Serb. 46), види се да су се и свилене материје доносиле на тргове српске. То се исто види и из више других места по споменицима нашим; нарочито у документима дубровачког архива често се спомињу „свилни поставьци“, „тканице свильне“ као предмети, којим Дубровчани тргују по српским земљама.[2]) Рекао бих да се у опште мисле свилене тканице, где год се у споменицима нашим каже да је нешто сребром и златом везено на тканици, а не каже се изреком од чега је ова. Појаси, који су тако суштаствени део у руву средњовечне господе и госпођа, већином су се везли на свионој тканици, премда их има и везених на кадифи, на хаздеји и на црвеној кожи. Мимогред да речем, појаси сребром везени на плаветној свионој тканици, који се такође спомињу, већ показују бољи укус;[3]) премда у исто време нема сумње да се највише појасева радило на црвеној и зеленој тканици.

[1]) Вид. напред навод из Спом. Дубр. Арх. I.

[2]) Спом. Дубр. Арх. I. 138, II, 49, 56, 60.

[3]) Mon. Serb. Спом. Дубр. Арх. II. 103.

Свилене тканице израђивале су се до почетка XIII-ог века поготово искључно у Шпанији и Византији (Цариград, Тива).[1]) Од тога доба отпочела се ова индустрија и у Сицилији, Ломбардији и Тускани.[2]) Најбоља се талијанска свила до XIV-ог века израђиваза у Лукама; кроз четрнаести век у Мљецима.[3]) Него поред свег полета, који је израђивање свилених материја у Италији узело, ипак фина тешка свила остала је све једнако до самог пада Цариграда, специјалност византијске престолнице. Сва је прилика, да су лакше врсте свиле долазиле на српске тргове из мљетачких радионица, а теже врсте из Цариграда (нпр. она тешка црвена свила, на којој је Ефимија монахиња везла завесу на дверима хиландарским и покров кнезу Лазару). У Мљецима се у средини XIV-ог века тешка црвена свила продавала по 6 мљетачких дуката за аршин.[4])

Шта се још увозило у српске земље најбоље се види из писма Дубровчана к деспоту Стевану (год. 1416): „а гдѣно сѹ славни и велики трьгове како но ѹ Новомь Брьдѹ и по инѣхь велицѣхь мѣстехь господьства ти а навластито вь славни и многочестити дворь господьства ти, ѹ коихь се приносе многоцѣне велике чисте свите разлике, аксамити, пандаѹри, хамѹже, хазьдеи и чисти свилни поставци и велике чисте подьставе и бисер.“ [5])

Аксамит је то што ми данас зовемо кадифом или сомотом. Најбољи се у средњем веку израђивао у Цариграду па онда у Лукама, у Тускани и у Мљецима. Што му се у нашим споменицима задржало грчко име, то је само знак

---

[1]) Hallam, History of Middle Agg. 623. — Krause, die Byzantiner 52.

[2]) Muratori, Storia d' Italia, VII, 99. — Krause, die Byzantiner, 61.

[3]) Cibrario II, 218; — Daru.

[4]) Cibrario, II, 304.

[5]) Спом. Дубр. Арх. I, 138.

да је се овај артикао нарочито из византијских радионица у наше крајеве доносио. Тек позно у XV-ом веку почиње да долази и талијанско име за ту израђевину, **велута**, што је опет знак да је у XV-м веку талијански производ већ одржао победу над византијским, без сумње не лепотом и финоћом већ сразмерном јевтиноћом. У нашим споменицима готово је свагда реч о црвеном аксамиту. У једном се споменику говори: више речена госпогіа Єллена теи двіе свите контѹшь златом фигѹрань **црьвенога аксамита** а посталень хельдами, а дрѹга свита плашть црьленога аксамита сь бисерьними парьтами такогіе потьсталень хельдами ѥсть те свите ѡпорѹчила мене господинѹ воиводе Степанѹ." [1]) И у тестаменту Стевана Косаче спомиње се „**шѹба велика црьлена аксамита.**"[2]) Знатно је што у латинскоме преводу овога тестамента за аксамит на једноме месту стоји да је исто што и brochatum auri (златан брокат) а на другом pannum aureum (опет брокат или златна свита.[3]) Може бити да је преводилац овако рекао, што је аксамит толико златом извезен био, да је изгледао као златан брокат.

Шта су **пандаури**, **хамуже** и **хаздеје** за сада не знамо да кажемо. Пандаур свакојако не ће бити да значи какву одећу, већ материју од које се одећа прави; ово мислим за то, што долази у реду иза аксамита а пред хамужом и хаздејом, које ниједно не значи одећу већ материју. Наклоњен сам да мислим да пандаур значи или брокат.[4]) (panno d'oro, или pannus aureus), или неку скупоцену тканицу с истока; на ово последње долазим што видим да се међу поклонима који се позније (у XVI и XVII.

---

[1]) Спом. Дубр. Арх. II, 104.

[2]) Спом. Дубр. Арх. II, 181.

[3]) На ист. м.

[4]) Брокат се продавао год. 1363. у сев. Италији по 330 златних флорена за 1 комад. Cibrario II, 304.

веку) чине султанима или од стране султана пашама, свагда поред чохе, атлаза, кадифе, броката спомиње још и „пунедар“, за који Лакроа вели да је некаква фина персијска тканица, а Хамер: да је нека врста везених шалова индијских.[1]) — Хамужа ако не буде фино урађена мекана јеленска кожа (тал. camoscia), — од какве се сада обично рукавице војничке праве — друго ми за сад не пада на ум шта би могло бити. — Осим поменутога места (Спом. Дубр. Арх. 138), о хаздеји долази реч још и у документу о покладу госпоће Јеле Сандаљевице. Између других својих ствари она даје: „поѫсь бисерань на хаздею црьвенꙋ“ и „виенаць великога бисера с каменци 16 положень по хаздею.“ [2]) Из овога се јасно види, да је хаздеја некаква тканица и то скупоцена, јер се по њојзи бисер ниже и везе. У народним песмама она долази у смислу неке горње одеће и то свагда скоро с епитетом „коласта аздија“; по негде још и с ближим означењем да је то свилена нека материја („ у скут свилен коласте аздије“ Нар. Песме). По свему мислим да ће то бити нека врста скупоцене свиле, можда атлас. Кад је позније друго име истисло име хаздеје из значења неке тканице, оно је остало да значи онај део одела, који се од њега највише правио. Епитет „коласт“ значи да се таква одећа везла златом у шарама округлим као коло.

Златне поставе, које се спомињу као предмет извоза из Дубровника у ове крајеве (Mon. Serb. 37) ако не буду то што и „паньдаури“ или брокат, биће да су оно што се по оновременим талијанским споменицима зове „bisetta auri“ (франц. besette d'or), а ово је прећица од златне жице, којом се руво у разним шарама китило. Год. 1366. у Млецима се продавао аршин бизете по дукат. (Cibrario, II, 305).

[1]) Hammer, Gesch. des Osman. Reiches, VI, 705, мишљење оног првог на стр. 709.

[2]) Спом. Дубр. Арх. II, 103.

Још се по споменицима види да се увозио дамашкин (дамаст), брачин и челун.[1]) Шта је брачин не знамо за сад; види се да је нека скупоцена материја. Рекао бих да је брачин и хаздеја једно исто: у покладу гђе Јеле у једном се споменику говори о венцу бисерном који је са 16 драгих камена положен по хаздеју — које је све скупа тешко 6 унача (Сп. Дубр. Ар. I, 103), а у другом једном споменику о њезиноме покладу говори се опет о венцу бисерном који је са 16 драгих камена (10 рубина и 6 тур- киза) положен по брачину, а све је тешко 6 унача 2 аксаге (Mon. Serb. 368). — Челун је талијанско celone пругаста тканица, која се обично узимље за засторе и за- весе. Још се спомиње и „гримиз“ („клобукь црьлѣна гри- миза“ Mon. Serb. 498; „плашть цалина гримиза“ Дубр. Арх. II, 125), о коме не знамо извесно да ли је сукно или кадифа крмезне боје.

Још у једноме споменику долази реч поред сукна и о „бѣль“-у. „Бјељ“ је без сумње оно што и г. Ђ. Даничић у своме речнику вели, — gausape, губер, ћебе. Него ваља ми признати да није јасно да ли се овај предмет увози или извози из наших земаља.[2])

И свите у смислу готових израђених одећа увозиле су се, нарочито плаштеви, шубе и кунтуши. Дубро- вачки су свитари били на гласу као и дубровачки златари и лекари. Још у деветоме веку (год. 831.) поред скрлата Дубровник шаље бану босанском сваке године и по „је- дан плашт по босанском начину“ (un mantello alla

---

[1]) „Плашть црлєнога дамашкина.“ Спом. Дубр. Архива II, 131. — „Ѥдань веначьць бисерань по чрьленомь брачинꙋ“ Mon. Serb. 380; „За брачинь што смь ꙋзель ꙋ нєга петь на де- сете литарь сребра този мꙋ платите.“ Спом. Дубр. Арх. II, 64. — „Посласмо комадь цѣль црьлѣна челꙋна.“ Спом. Дубр. Арх. I, 95.

[2]) Спом. Дубр. Арх. I, 135.

Bosnense.[1]) Напред споменуте одеће израђивале су се обично од најскупоценијих материја, постављале скупоценом поставом и богато везле златом. Све три су особене врсте горње одеће: плашт је огртач без рукава, шуба ће на сву прилику бити горња одећа са широким рукавима, почем се за кунтуш зна, да је то горња одећа с узаним рукавима.[2])

3. „Велике чисте подставе.“ У уводу смо напоменули, како је по свима земљама средњега века превлађивао укус да се богаштина показује у скупоценим поставама. Овоме распростртом укусу ваља приписати велики извоз лисичијих и других кожа из српских земаља у Италију и даље на светске тргове. Овом истом укусу ваља приписати и онај значај који очевидно Дубровчани полажу, кад помињу у наведеноме писму деспоту Стевану, како се на велике српске тргове довозе и „велике чисте подьставе.“ (Спом. Дубр. Арх. I, 138).

Шта се управ мисли под општим називом и „велике чисте подставе“, можемо сазнати ако се окренемо по ризницама велике српске господе. По писаним споменицима налазимо где се на једном месту спомиње: „плашт потьсталень хельдами“, и опет „контȣшь посталень хельдами“, на другом једном „шȣба подьсталена зибилини.“[3]) У народним песмама осим самуровине, која је то исто што и зибилини још се спомиње и рисовина. Хелда је може бити што и хермелин (кожа од беле куне).

4. Четврту подједнако важну групу увоза чине производи металне индустрије. Ту на прво место долази увоз оружја, за тим увоз сребрних и златних ствари, и после разне израђевине од гвожђа, бакра, калаја, туча.

[1]) Дубровачка кроника, у м. Макушева Изсљедов. стр. 318.

[2]) У турском дворском церимонијалу разликовали су седам врста горњих одећа части, а једна је од њих била „контош — ћурак“, који Хамер описује као „engärmeliger Hermelinpelz.“ Hammer, Gesch. des Osman. Reiches X, 355.

[3]) Спом. Дубр. Арх. II, 104, 105, 124, 125.

Оружје. По српским земљама у средњем веку било је доста ковача, који су намиривали обичну потребу у мачевима, стрелама, бодилима копљаним и у другоме свему што је оновременом војнику требало. Вешти а злосрећни ковач сабље Краљевића Марка није тек само створ песничке маште. Редовне војске није било, осим чете телохранитеља владаочевих, који су већином били најмљеници из страних земаља; али је сваки властелин био дужан да на позив владаочев дође да зањ ратује и да са собом доведе што више може оружаних људи са својих баштина. Као год што је непосредни интерес краљев захтевао да су му телохранитељи што боље наоружани, тако је интерес и част властелинова захтевала да су пратиоци добро наоружани. Српски се народ и у оно доба морао надтицати са суседима да има што боље оружје.[1]) На послетку и сам правац ондашњег луксуза гонио је властелина да има што је могућно савршеније и лепше израђено оружје. Кад још узмемо у поглед и то, да се најбоље оружје онога доба израђивало у Мљецима,[2]) онда ћемо наћи да је природно, што је и увоз оружја из Мљетака у Србију доста жив био.

Дубровчани су се пожурили да и ову трговину у своје руке узму. Без сумње много пре Душана они су не само продавали оружје из мљетачких радионица по српским трговима, него су га кроз Србију проносили и у друге зе-

---

[1]) Језгро војске византијских царева у XIII и XIV-ом в. чинили су оклопници, коњаници оружани копљем и мачем, са гвозденим шлемом, панцером и штитом (вид. Krause, die Byzantiner, 127). Како је српска војска највише имала да се бори с њима, то је српским краљевима потреба била да и сами имају оклопнике. Српски су оклопници задобили поштовања и у самих непријатеља. Византијски и турски писци свагда говоре о њима, признавајући им јунаштво и по изгледу и на делу.

[2]) О извозу мљетачког оружја на све стране онога доба види Cibrario II, 240.

мље. Ово се види из оног споменика, којим им Душан даје слободу трговања по српским земљама, али додаје „ѡрѹжие да не носе ѹ тѹгю землю" разумевајући под тим као што сам објашњава: Угарску, Босну, Бесарабију, Бугарску и Грчку; „кьто ли се ѡбрете понесь ѡрѹжиѥ ѹ инѹ земьлю, да мѹ се вьсе този ѡрѹжиѥ ѹзьме."[1]) — По споменицима млетачког архива види се, да је краљ Милутин с почетком XIV-ог века увозио оружје из Млетака у Србију непосредно.[2]) Онај Лукар Лукарић, о коме се у једноме споменику од год. 1313. вели да је хтео да изнесе 90 мачева за потребу „сина краља рашког",[3]) без сумње је Дубровчанин, и у томе имамо један доказ више, како су се Дубровчани том трговином занимали.

Занимљиво је, како баш из прве године владе Душанове имамо споменика о његовим набавкама оружја. Већ у Мају 1336. млетачка му влада допушта да изнесе нешто оружја у вредности до 30 либара гроша (XXX librarum grossorum) или у ондашњем новцу до 300 дуката млетачких.[4]) — У Децембру исте године одлучују (Listine II, 11) да му се допусти да кроз Млетке проведе до 300 пешака,

---

[1]) Mon. Serb. 140.
[2]) Listine, I, 166.
[3]) Listine, I, 266.
[4]) Listine, II, 4; Acta Arch. Veneti I, стр. 20. Шта се и колико оружја за 300 дуката могло добити у Млецима у оно доба, томе имамо примера опет у једном млет. споменику од год. 1339. Те године 18. Маја надлежна власт у Млецима одлучује да кнез Нелипић може изнети оружја до 30 либара (300 дук.). Четири дана после тога агенат Нелипићев, Марко извози: 33 напрсна оклопа (curaciis) 12 овратника (collariis), 12 пари гвоздених наруквица (XII par. manicarum), X ant. (?!), slapis cum cervelar. XXX, XX paridus curtecharum, 3 пара оклопа за голенице, 5 пари лукова са стреле (? brazalo), 7 туцета бодила копљаних, 8 мачева, 3 справе за бацање камена (при опсади, balistæ). Listine, II, 42.

које је наумио најмити негде ван Мљетака, без сумње у Алеманији, а који му требају, како вели, за сигурност своје личности. У Мају год. 1341. Душан опет извози 500 оклопа напрсних (coraciis), 200 пари гвоздених наруквица и 200 оклопа за голенице (Listine, II, 111). У Мају 1342. допушта му се да извезе: напрсних оклопа и другога што је потребно да се наоружа стотину коњаника, и још пет стотина панцера с прибором. (Listine, II, 144; Acta I, 29). 20. Новембра 1345. преко Матије Градића, Душан опет извози: 300 напрсних оклопа, 300 голеничних оклопа, 300 овратница, триста ниских шлемова (barbate) и триста штитова (clipeis). (Listine, II, 289; Acta I, 51). Године 1347. у Мају он опет извози: 300 пари оклопа напрсних, 50 шлемова, 50 голеничних оклопа, 50 овратница и 300 гвоздених наруквица (cirotechas). (Listine, II, 453; Acta I, 98). Год. 1348. Душан купује у Млецима четири са свим наоружане галије (Acta, I, 110 и 115). У Јунију 1849. он извози: 400 штитова начињених по српском начину (clipei more sclavorum IIII cent.), 100 панцера и 100 пари наруквица од гвоздених ланчића или колутића (de malia). (Acta, I, 124).

О извозу оружја из самог Дубровника у српске земље осим оног напред наведеног споменика (Mon. Serb. 146) имамо и један од 1412. из дубров. архиве, који је занимљив још и за студију о појмовима онога доба о међународном праву. Војвода Сандал жалио се био што Дубровчани продају оружје Которцима, с којима је он у рату. Дубровчани му на то одговарају: „Ми имамо маисторе ѡдь ѡрꙋжиꙗ, кои стое сь нами на платꙋ и на ꙋвѣть да си сꙋ волни свога орꙋжьꙗ продати вьсакомꙋ и изьнести на дворѣ . . . . . и вьздѣ є ѡтворен биль градь за такове работе вьсакомꙋ како и господьство ти зна, а навластито кьди ꙋ ратꙋ и ꙋ немирꙋ бѣше кральєвьство ꙋгрьско сь кралѥвьствомь босаньсцѣмь, Дꙋбровникь бѣше ѡтворень вьсѧ-

комѹ бошнанинѹ кѹповать ѡрѹжьꙗ и изьнести . . . . и кѹповахѹ и изьношахѹ колико хтѣхѹ; тако и сьди волꙗнь ѥ вьсаки кѹпити и изьнети." [1])

Из примера који су напред наведени може се видети каква је цена била оружју у Мљецима, на главноме светском тргу онога доба за овај артикао. Ради упоређења с тиме навешћемо по Чибраријевим податцима, да је кнез савојски Амадеј, бавећи се год. 1366 у Мљецима платио: за 1 лук 1 дукат мљетачки, за 2 пара голеничних оклопа (arnesium tibiarium, jambière) 10 дуката, за 1 напрсни оклоп 3 дуката. Године 1377. платили су негде у северној Италији за 1 оклоп од челика 22 дуката.[2])

Златне и сребрне ствари; накит. — Најглавније радионице и најзнатнији тргови за овакве ствари у средњем веку били су Цариград и Мљеци.[3]) О извозу ових ствари из Мљетака у Србију имамо један споменик у мљетачкој архиви од године 1331. (Listine, I, 167). Него и Дубровник се већ у првој половини XIII-ог века начинио важан трг за овај артикао, које примајући га из Мљетака у комисијун, које израђујући га у радионицама својих златара. Ово се види из уговора с Асеном, о коме напред помињасмо и у коме се изреком допушта бугарским трговцима, да из Дубровника могу извозити златне и сребрне ствари. (Mon. Serb. 35). Дубровачка индустрија златних и сребрних ствари у осталом је тек у средини XV. века достигла свој највиши развитак, у време нашег Ђурђа Смедеревца, под којим је Дубровник закупом држао најглавније руднике сребра и злата у Србији у експлоатацији.[4])

[1]) Спом. Дубр. Арх. I, 114.

[2]) Cibrario, II, 209, 306.

[3]) О цариградској индустрији злата и сребра види у Krause: die Byzantiner des Mittelalters; 66 и 278; за Мљетке види Cibrario, Marin, Daru, Romanin. —

[4]) Engel, Gesch. des Freistaats v. Ragusa.

Са свим се веровати може што Апендинија вели, да је ова радња стојала високо већ с крајем XIV-ог и почетком XV-ог века, и да јој је хране за полет и развитак давао баш нарочито укус господе и госпођа српских за накитом од драгог метала.[1]) Значајно је, показујући како се с разних страна овај артикао у Србију доносио, што се осим сребрних и златних ствари „латинских форама“ и осим „роменача фрушких“ у XV-ом веку не ретко спомињу и ствари „угарских форама“, (нпр. појаси угарски и купе угарске у благу Ђурђа Смедеревца).

О разноврсним предметима златарске радиности, који су у трговину онога доба долазили, мислим да ћемо најбољу и најпунију мисао саставити моћи, ако загледамо по ризницама српске господе, како се карактерна блага тих ризница огледају у документима о покладима у Дубровник.

Пре свега ваља нам рећи, да је велелепност православног богослужења живо ободравала ову радиност и створила читаву засебну групу у њој. Крстови, путири, дискоси, кандила, иконе и књиге оковане у сребро и злато, сребром и златом искићени ковчези и ковчежићи за светитељске мошти итд. били су предмети, за које је црква и религиозно осећање велике господе потребовало златарску радиност. У једном се споменику од краља Дечанског помињу: „кънижиѥ и чьстьныѥ крьсти ѡкованьныѥ и позлакениѥ сь бисерѡмь и камениѥмь“ (Mon. Serb. 91). За један крст, који је краљица Јелена (1273—1314) поклонила манастиру св. Троице у Сопоту, платила је она 3000 перпера или 1500 мљетачких дуката,[2]) што је за оно време неизмерно висока сума. Један крст који је Душан поклонио Дечанима познат је нашем народу и у снимку, који је важан прилог за изучавање ондашњег вештачког укуса. Између других ствари које је војвода Сандаљ дао у поклад у Дубровник он спо-

[1]) Appendini Memorie, I, 227.
[2]) Mon. Serb. 75.

миње: „иконицꙋ ѥднꙋ златꙋ, а потеза 1 литрꙋ и 11 ꙋначь сь ѡбразомь прѣчисте госпоѥ и сь мнозѣми инѣми ѡбрази и сь 7 балась и сь 6 баласиновь и сь 9 жмиральдовь и сь 26 зрьнь бисера.“ [1]) У другом једном покладу Сандаљевом: „иконица ѥдна сребрьна на стлпꙋ сь зламеньѥмь ѡдь племенитѣхь ѡдь заморим, а ѥсть ꙋ ньои двѣ литре.“ [2]) Херцег Степан тестаментом својим оставља сину своме Степану између другога: „моћи моѥ и иконе кое сꙋ при мени ношене оковане златѡмь и сребрѡмь и бисерѡмь начинтие“ (Спом. Дубр. Арх. I, 125). Из поклада Ђурђа Бранковића наводимо овде што у ову групу спада: три калежи, 7 кꙋкꙋма и дискось и зьвездица потеже 8 литарь, четири кадилице, две позлаћене а две непозлаћене“ итд.

Са свим богату разноврсност има да покаже ондашња златарска радња у групи постоља. Ради примера наводимо: „бачинь ѥдань сь зламеньѥмь воѥводинѣмь (Сандаљевим) бѣль, а ѥсть ꙋ нѥмь 4 литре и 1 ꙋнча, 4 чаше велике сь знаменьѥмь сандалѥвѣм и 4 чаше мале бѣле а ѥсть ꙋ вьсѣхь 7 лит. и 9 ꙋн; 8 чашь ѡкрꙋглѣхь позлакѥнихь ѥдна ꙋ дрꙋгꙋ а ѥсть ꙋ нихь 16 лит. 9 ꙋн; ладице три, двѣ велике и третꙗ мала, позлакѥне а ѥсть ꙋ нихь 9 лит. 4 ꙋн; ладице три, ѥдна велика а двѣ мале бѣле, ѥсть ꙋ нихь 3 литре 2 ꙋнче и 2 акьсагꙗ; можꙋловь девет бѣлихь и ѥсть ꙋ нихь 4 литре и 1 ꙋньча; можꙋль ѥдань великь позлакѥнь сь покривачемь а ѥст ꙋ немь 2 лит. 8 ꙋначь; крꙋгле 4 сь покривачи, ѡдь кѣхь 2 позлакѥне а 2 бѣле а ѥсть ꙋ нихь ꙋ вьсѣхь 11 лит. и 11 ꙋн; бокари 3 сь покривачи ѡдь кѣхь 2 ѥсꙋ бѣла а третіи позлакѥнь, а ѥсть ꙋ нихь 19 лит. и 11 ꙋначь; кꙋпе три на стльпѣхь а ѥсть ꙋ нихь 4 литре и 10 ꙋн. и

[1]) Спом. Дубр. Арх. I, 72. Балас је рубин, баласин је рубинић. жмираљд је смарагад. Вид. Даничићев Речник.

[2]) У ист. Зборнику I, 50.

3 акьс; кѹпа ѥдна ѡдь аспра ѡкована сь ѹстни и сь ногами сребрнѣми позлакѥнѣмь а ѥсть ѹ нои 3 литре и 6 ѹначь и 5 акьсага; кѡндѣрь ѥдань сь покривачемь и сь повразѡмь кѡжнѣмь а ѥсть ѹ немь 11 лит. и 3 ѹнче; брокета ѥдна злата сь ѥднѣмь баласомь велицѣмь и сь три баласе мале и сь три сафини и шесть зрнь бисера великога и три зрьна малога и ѥсть ѹ всемь 4 ѹнче и 4 акс; брокете двѣ сребрьне сь 4 камени цклени и сь 6 гране ѡкрѹгле сребрьне на всакои, а ѥсть ѹ них 4 ѹнче и 4 акьсагѫ; кѹталь сь рѹчицѡмь сребрьном позлакѥномь на стльпѹ и сь покривачемь а ѥсть ѹ нѥмь 8 литарь и 1 ѹньча; ѡжиць десеть а ѥст ѹ них литра и 7 ѹначь и 3 акьсагѫ. (Ово све довде из Сандаљевог поклада, Спом. Дубр. Арх. I, 56). два сѹда сребрьна ки се именѹю чабри, а потезаю на мѣрѹ ѡба чабра 44 литре 2 ѹньче; два велика пехара сребрьна и при свакомь два капьца сребрьна сь верижицами, а ѥсть ѹ всемь 6 поглавьѫ, а на потегѹ 17 лит. и 6 ѹначь (и ово све Сандаљево, I, 65). К овоме додајемо из поклада госпође Ругиње, удовице кнеза Мркше: „ѥдна слѹжьбница сребрьна на стльпѹ; два салѣра на стльпѣхь сребрьна; ѥдна ножица сь два ножа сь дрьжкомь ѡдь кристала ѡковани сребромь позлакѥно (Спом. Дубр. Арх. I, 74). Из списка сребрног и златног посуђа које је Ђурађ Бранковић дао у поклад у Дубровник (Спом. Дубр. Арх. II, стр. 99; Mon. Serb. 408.) наводимо овде само оно, што не долази у овим примерима напред; „два шамьдана велика потежѹ 24 литарь 2 ѹнче; 7 светникь, ѥдань ѡдь них непозлакѥнь, потеже 10 лит. 4 ѹньче; ѥдань светникь потеже 7 лит. 8 ѹначь; 1 ликаникѫ (леген) потеже 15 лит. 4 ѹньче; рѹкоміа ѥдна потеже 38 лит. 8 ѹначь; аньдага потеже 10 лит. 7 ѹначь; имьбрихь потеже 7 литарь 10 ѹначь. Још се међу његовим посуђем сребрним спомиње: 28 лажиць, 9 бадалѫкь, 6 лѹчниць, 2 салцѥра, 15 сланиць, 2 видрьце,

тепсиѥ латинске форме, ѥдань барьдакь и многе роменче од сребра, од злата, с поклопцима и без поклопаца и разне форме. Једно „блюдо" од злата у његовоме покла̃ду тегли 4 литре и 7 ѹнача; „осамь здиѥла сребрьнехь" госпође Јеле Сандаљеве тегле 17 литара 10 ѹнача и 3 аксаге. (Спом. Дубр. Арх. II, 125). На другом једном споменику спомињу се плитице сребрне непозлаћене (7 плитица тегле 32 литре 3 унче, Спом. Дубр. Арх. II, 49). —

Из групе накита да споменемо: „поꙗсь ѥдань верига позлакѥна а ѥст ѹ нои 22 литре и 10 ѹначь: поꙗси ѹзносити позлакѥни два а дрѹга два ниска, ѡдь кѣхь два на велѹтѹ а ѥдань на чрлѥни кѡжи а ѥдан на свѣлни тканици (поклад банице Анке и војводе Сандаља, Срп. Спом. Дубр. Арх. I, 49): ѥдань поꙗсь верига сребрьна позлакѥна и сь звонци" (госпође Ругиње, I. 73); — пась сребрнь позлакень на тканицѹ плаветнѹ; поꙗсь бисерань на хаздею црьвенѹ (госпође Јеле Сандаљеве, II, 103); — четири пѹца сребрьна позлакѥна; пѹтаць сребрнѣхь на жицѹ сто и шест десеть и ѡсамь; пѹтаць бисернѣхь 81; пѹтаць бисернѣхь сь жмалди 30; 4 пѹца плоскна бисерна сь жмальди, а ѥдно ѡбло безь жмалда; пѹтаць ѡдь бисера стара 75 пѹтаць (све ово госпође Ругиње удовице кнеза Мркше, II, 73, 74); — десеть пѹтаца златехь (гђе Јеле Сандаљеве, II, 103); — виѥнаць великога бисера сь каменици 16 положень по хаздею (гђе Јеле Сандаљеве, II, 103); ѥдань веначаць бисерань по чрьленѡмь брачинѣ, на коѥмь сѹ 10 камени црьлени и 6 плаветни и броемь бисера 230 зрьна, — „двиѥ гривьнице манега бисера"; — четири коларини кои сѹ сь каменьѥмь (херцега Степана, Спом. Дубр. Арх. II, 125). (опет гђе Јеле, Mon. Serb. 386) — „два ѡботца начинена бисерѡмь са 4 баласа и ѡшть два ѡботца начинена бисеромь са 4 сафини и 4 баласи; ѡботце злате са 4 камени црьлене ве-

иста количина драгог метала имала у четрнаестоме веку два и по пута већу куповну снагу него што је има данас.

Почем се једна литра сребра продавала у оно доба по 7½—8 дуката, и почем се по истраживањима Чибраријевим у оно доба у најпростије форме израђеноме драгом металу цена дизала с 20—25% то се за једну сребрну здељу најпростије форме, која је теглила 1 литру, плаћало у оно доба најмање 10 дуката, ондаш. а то је, ако ову вредност сведемо на садашњу вредност новца, — 25 дуката цесарских у данашњем новцу. Ово би било мерило за просте израде од сребра; за просте израде од злата ваљало би узети 110 до 120 дуката ондашњих на сваку литру. За вештачке израђевине, или за такве у којима је поред злата и сребра примењен корал, кристал или какав драги камен и бисер, није нам могућно ни приближну мисао да саставимо, јер у таквих артикула више него игде пресудног утицаја има на цену субјективно оцењивање купчево, и јер ту незнатна разлика у тежини, величини, сјајности и форми камена и бисера има сасвим знатног уплива на цену. Из једног талијанског споменика од 1382. видимо да се те године у Крфу плаћало за зрно покрупнијег бисера по 200 аспри (Cibrario, 314).

За бисер и драго камење, — као и за седеф, слонову кост, пауново и нојево перје — главни је трг у оно доба био Цариград,[1]) а ту су се доносили они из Источне Индије, Арабије и Африке. Што плави камен (туркиз) тако често долази, то је без сумње, што се томе камену у оно доба свуда (као још и данас на истоку) приписивала нека тајанствена моћ, да осигура од утицаја злих очију, од чини и гатала итд. Ово се исто, мислим, може рећи и о „жираљду“ или смарагду, о коме се веровало а и сад по источним крајевима верује, да је по преимућству

[1]) Cibrario, Krause, и др.

„камен среће“ (вид. Hammer, Gesch. des Osm. Reiches VII, 224), а и о сваком другом камену у накиту лаковерних госпођа средњега века, а без сваке сумње о „змајевом очцу“, (опалу) којега већ и само име слути на неку тајанствену моћ.[1])

Што се тиче израђевина од простог метала, од гвожђа бакра, калаја и од смесе, о томе за сада немамо шта много да кажемо. За прерађевине од гвожђа и туча, Мљеци су били без супарника у оно доба. (Cibrario, II, 289; Daru). Ливење звона била је једна од специјалности мљетачких. Из споменика који су до сада штампани у Листинама опажа се, како је јак био извоз гвоздених израђевина из Мљетака, а тако и како је био јак увоз бакра из Дубровника или правије из српских земаља кроз Дубровник.[2]) Сва је прилика, да се у Мљецима и у Дубровнику од бакра и од калаја правило свакојако посуђе, роменче, пехари, здеље, тепсије, рукомије, светњаци итд. на кратко све оно за кућу и за стô мање богатих властеличића, трговаца и других грађана, што су велика господа давала градити од сребра и злата. Бакарни мангали спомињу се још у XII-ом веку.[3]) Крстови од гвожђа, који као да су се овде онде намештали да омеђе општинске атаре, плугови, гвоздена оруђа, коњске плоче итд. израђивале су се без сваке сумње у самој Србији. Али заплетеније справе по свој прилици у Мљецима и у Дубровнику. По народним се песмама често спомињу „браве дубровачке“ као нешто што својим механизмом и солидношћу надмаша далеко обичне браве, руко-

[1]) „У византијскоме се добу кроз векове јако миловало прстење које је служило као талисман или амајлија, а којега урезано камење није се одликовало толико лепотом фигура, колико особеним симболичним знацима, мистичним сликама и писменима.“ Krause, die Byzantiner. 70.

[2]) Listine.

[3]) Типик Св. Саве.

крајеве. Значајно је да о напред споменутим предметима (које босански дворани траже) дубровачко веће говори као о ситним стварма (queste piccole cose). Није немогућно да су неке од ових ствари ишле у појам мрчарије.

Мушкат ораси продавали су се с краја XIII-ог века у сев. Италији по 3 перпере (9 солида вијенских) за литру. У четрнаестоме веку цена једва да им је нешто ниже стојала. — За литру бибера у исто се време (год. 1373). плаћало нешто мало више од перпере; год. 1384. по пола дуката. (Cibrario, II, 297). — У средини четрнаестога века у Цариграду се продавала литра урми по 1 крупан динар (од којих 24 у златан флорин), литра смокава и сувих шљива такође по 1 динар, а литра шећерних ђаконија по 10 крупних динара или по пет шестина једног перпера.[1])

Шећер спомиње још и Доментијан у животу св. Саве („дасть емоу захара и финика елико потрѣбова“ стр. 192). По Балдучију Пеголотију у четрнаестоме је веку долазило у трговину четири врсте шећера: кафетин, вавилонски, дамашки и мускатин. Једна литра најобичнијега плаћала се год. 1273. у сев. Италији по 8 динара (две трећине перпере). (Cibrario на ист. м). Из године 1319. спомиње се да се товар један од 10.000 литара шећера с острва Крита продао за 3180 либара гроша[2]) (на сву прилику librorum a grossis), по чему једна литра долази на 4 динара, или 6 литара за дукат мљетачки.

За источне мироднје, за шећер као и за јужно воће (сухо грожђе, смокве, урме, поморанџе итд.) измирну и тамјан, главни је трг био Цариград, за тим Александрија и Млеци. Сва је прилика, да су они исти трговци Дубровчани који су по српским трговима разносили бисер, тамјан, индијске миродије и шећер и јужно воће — носили те госпођама продавали — ружично уље и ружичну водицу,

[1]) Пут Амедејев у Цариград год. 1366 у Cibrario, II, 306.
[2]) Daru. L. XIX, 49.

која се у Цариграду градила, а без које ниједан кицош и ниједна каћиперка није могла да опстане ни у Цариграду ни у Мљецима. Кад је кнез Савојски дошао год. 1366. да походи византијску престолницу, прва му је брига била да купи шест литара ружичне водице, за које је платио један златан флорен. (Cibrario II, 306).

7. Вино. По српским је земљама било сразмерно доста винограда, и краљ и властела и манастири поклањали су доста бриге умножавању и обделавању винограда. Напред смо видели да се српско вино извозило у Мљетке. Али у исто време Малвасија, вино с острва Крита, као најславније и најскупље вино у оном времену, увозило се у област српске државе без сумње још пре периоде Немањића. Дубровчани су једном приликом год. 827. обилато частили малвасијом босанску господу.[1]) Ако не и раније, а оно од тога је доба малвасија задобила добар трг у земљама српским.

У првој четвртини тринаестога века краљ Радослав даје Дубровчанима слободу да долазе с тргом својим у Брсково, и „да си продаю вино без воде и медь ȣ ȣцѣнь ȣ Брсковѣ ȣ трьгȣ кралевьства ми, и ако се кто наиде продавь вино сь водом и медь прѣзь ȣцѣнь, да мȣ се все ȣзьме." (Mon. Serb. 17). Поред Дубровчана увозили су вино странско у Србију још и Которци. Ово је овако ишло до год. 1279, а те године Дубровник и Котор начинише и потписаше уговор, да не носе више у Брсково странско вино на продају већ само вино од својих винограда. (Listine I, 122). За сада нам још није јасно, шта су биле праве побуде за овакав уговор.

Да се малвасија из Мљетака непосредно у српске земље увозила о томе за сада имамо само један споменик и то одлуку мљетачког сената од 17. Апр. 1388. год. да се краљу рашком дозволи да извезе за 200 дуката малва-

[1]) Кроннке Дубровачке, Макушева Изслѣдов. 315.

твор наших ковача.Ваља ми казати да су мљетачке браве заиста биле на гласу у оно доба по Европи. Херцег Савојски бавећи се у год. 1366 у Мљецима, купио је за своје ковчеге три браве мљетачке и за сваку платио по 20 солида (по 1 перперу) (Cibrario II, 305). Ово ће бити мерило и за цену дубровачким бравама по српским земљама. Могућно је да су мљетачке и дубровачке браве једно исто.

5. Мрчарија. — „И што пише господьство ти за наше трьговце ѥрь за прьве господе нѣсꙋ ини трьгь изь Срьбалѩ износили разиѣ коже, воска и сиреньѥ, а сьди носе сребро и злато, — господине деспоте, този ѥ и прьво било и ꙋ дни господина родителѩ ви и господьства ти а дьнась ѥсть по малѣхь трьговехь гдено се носи свила и мрьчариѩ продавати", — пишу Дубровчани деспоту Стевану.

Мрчарија је очевидно име читаве једне групе еспапа разноврсног, који се на ситно продаје и који своје купце тражи по малим трговима у маси народа; то је група, које су еспапи приступни и сиромашнијем грађанину, у неколико без сумње и сељанину. Мислим да је мрчарија у почетку петнаестога века оно исто што се у XII и XIV-ом зове „мала купља",[1]) као што и талијанско mercería (од којега је мрчарија) није друго већ старих латинско minuta merx (мала или ситна купља).

По споменицима, које до сада имамо, не види се који предмети посебице долазе у ову групу. Али на сву прилику у њу иде: слана риба, за коју знамо да се увозила у српске земље (Acta Arch. Ven. I, 219; Спом. Дубр. Арх. I, 20), ајвар, маслине, разно посуђе од земље,

[1]) Mon. Serb. 46, 52; Душ. Зак, 129. Ст. Новаковић у своме издању чита ово место: „скрьлата и малѣ и велике роуке"; — ја мислим да је основаније оно у Шафарика „малѣ и велике коуплѥ." —

гвожђа, бакра, калаја, туча, разни накит од ових простих метала, пуцад, копче, прстење, гривне, обоци, појасци итд, гривне од стакла и особито стаклена зрна свакојаке боје за ђердане и други накит за женскиње сеоског и у опште сиромашнијег круга. За ове је артикуле најславнија радионица онога доба била у Млецима (стаклара у Мурану, Cibrario II, 240), а једва да је било где бољих муштерија за шарено стакло од српског и бугарског становништва сеоског. — Даље је у појам мрчарије на сву прилику ишло: разно обојено платно, сукно грубље врсте, разна свилена и памучна пређа за вез; могућним начином зејтин и тамјан.

Овим за цело нисмо исцрпли садржину појма мрчарије; доста је ако смо је наговестили. Временом ће се без сумње прикупити пунији материјал за расветљење ове групе увоза у српске земље.

6. Мородије и ђаконије. — Источно-индијске мородије заузимљу прво место у овој групи као што у опште прво место заузимљу у трговини Европе с Индијом и Арабијом. Мушкат ораси, ђинђибер, бибер и други фини зачини вазда су се јако тражили и добро плаћали у средњем веку. Мушкат ораси као да су се у нас у оно доба звали „индијским орасима“ (вид. Mon. Serb. 498); бибер се звао папар („ѹзе краль Тварьтко Аловизѹ братѹ Драгоѥвѹ, гредѹће Алѹвизь на ѹгре, бисера и папьра.“ Сп. Дубр. Арх. II, 35). Год. 1422. Дубровчани шаљу краљу босанскоме Твртку на дар 27 барела рибе слане, 48 кутија кунфета, 4 барела лимунова, још и шећера (цукра) и корења и папрашта (Пуцић. Спом. Дубр. Арх. I, XXIX). Одмах за тим, с почетком год. 1423. дворани Тврткови као да дају на знање дубровачким поклисарима, да би се радо опет примили поклони у „наранџама и у воћу разне врсте.“ (На ист. м). Ово наводимо, јер показује какве су предмете из групе колонијалних еспапа и јужнога воћа, увозили у наше

крајеве. Значајно је да о напред споменутим предметима (које босански дворани траже) дубровачко веће говори као о ситним стварма (queste piccole cose). Није немогуће да су неке од ових ствари ишле у појам ирчарије.

Мушкат ораси продавали су се с краја XIII-ог века у сев. Италији по 3 перпере (9 солида вијенских) за литру. У четрнаестоме веку цена једва да им је нешто ниже стојала. — За литру бибера у исто се време (год. 1373). плаћало нешто мало више од перпере; год. 1384. по пола дуката. (Cibrario, II, 297). — У средини четрнаестога века у Цариграду се продавала литра урми по 1 крупан динар (од којих 24 у златан флорин), литра смокава и сувих шљива такође по 1 динар, а литра шећерних ђаконија по 10 крупних динара или по пет шестина једног перпера.[1])

Шећер спомиње још и Доментијан у животу св. Саве („дасть ѥмоу захара и финика ѥлико потрѣбова“ стр. 192). По Балдучију Пеголотију у четрнаестоме је веку долазило у трговину четири врсте шећера: кафетин, вавилонски, дамашки и мускатин. Једна литра најобичнијега плаћала се год. 1273. у сев. Италији по 8 динара (две трећине перпере). (Cibrario на ист. м). Из године 1319. спомиње се да се товар један од 10.000 литара шећера с острва Крита продао за 3180 либара гроша[2]) (на сву прилику librorum a grossis), по чему једна литра долази на 4 динара, или 6 литара за дукат млетачки.

За источне миродије, за шећер као и за јужно воће (сухо грожђе, смокве, урме, поморанџе итд.) измирну и тамјан, главни је трг био Цариград, за тим Александрија и Млеци. Сва је прилика, да су они исти трговци Дубровчани који су по српским трговима разносили бисер, тамјан, индијске миродије и шећер и јужно воће — носили те госпођама продавали — ружично уље и ружичну водицу,

[1]) Пут Амедејев у Цариград год. 1366 у Cibrario, II, 306.
[2]) Daru, L. XIX, 49.

која се у Цариграду градила, а без које ниједан кицош и ниједна кaћиперка није могла да опстане ни у Цариграду ни у Мљецима. Кад је кнез Савојски дошао год. 1366. да походи византијску престолницу, прва му је брига била да купи шест литара ружичне водице, за које је платио један златан флорен. (Cibrario II, 306).

7. **Вино.** По српским је земљама било сразмерно доста винограда, и краљ и властела и манастири поклањали су доста бриге умножавању и обделавању винограда. Напред смо видели да се српско вино извозило у Мљетке. Али у исто време **Малвасија**, вино с острва Крита, као најславније и најскупље вино у оном времену, увозило се у област српске државе без сумње још пре периоде Немањића. Дубровчани су једном приликом год. 827. обилато частили малвасијом босанску господу.[1]) Ако не и раније, а оно од тога је доба малвасија задобила добар трг у земљама српским.

У првој четвртини тринаестога века краљ Радослав даје Дубровчанима слободу да долазе с тргом својим у Брсково, и „да си продаю вино без воде и медь ѹ ѹцѣнь ѹ Брсковѣ ѹ трьгѹ краловьства ми, и ако се кто наиде продавь вино сь водом и медь прѣзь ѹцѣнь, да мѹ се все ѹзьме.“ (Mon. Serb. 17). Поред Дубровчана увозили су вино странско у Србију још и Которци. Ово је овако ишло до год. 1279, а те године Дубровник и Котор начинише и потписаше уговор, да не носе више у Брсково странско вино на продају већ само вино од својих винограда. (Listine I, 122). За сада нам још није јасно, шта су биле праве побуде за овакав уговор.

Да се малвасија из Мљетака непосредно у српске земље увозила о томе за сада имамо само један споменик и то одлуку мљетачког сената од 17. Апр. 1388. год. да се краљу рашком дозволи да извезе за 200 дуката малва-

[1]) Кроннке Дубровачке, Макушева Изсљедов. 315.

сије.[1]) Временом ће се мислим наћи и више споменика о томе. Да се у време српске самосталности доста малвасије пило за столовима српске господе, о томе је остао спомен у народним песмама.

Из горе наведеног споменика од краља Радослава види се да се и мед или медовина, производ которски и дубровачки довозио на главни српски трг тринаестога века. Из познијега времена о томе за сад немамо споменика. Може бити да га после год. 1279. нису више ни увозили, као што се на то уговором од те године и обвезују.

8. Коњи. — За сада имамо само један споменик о увозу коња из Италије у Србију. Године 1324. мљетачка власт дозвољава Марку Русинију да извезе краљу рашком 6 коња и још других 133, а тако и Марку Дериви да поведе собом у Рашку 141 коња. (Listine, I, 167). Могућно је а и за веровање је, да су велика и богата господа српска набављала себи коње андалушког соја преко Мљетака, а коње арапске преко Цариграда. —

По изворима, који су нам за сада на расположењу, налазимо дакле да се у област српске државе за времена њезине самосталности у средњем веку увозило:

1. Со; —

2. Свите: кавад или фустање, сандао, скрлат, фино сукно, свилене тканице, аксамит, пандаур, хамуже, хаздеје, брачин, челун, дамашкин, гримиз, златне поставе; — плаштеви, шубе и кунтуши;

3. Поставе: хеља, зибилин (самуровина);

4. Израђевине од метала: оружје, златне и сребрне ствари (црквене ствари, постоље, накит, разне луксурије), ствари од гвожђа, бакра, калаја, и туча; —

5. Мрчарија: слана риба, маслине, уље, разне покућне ситнурије, памучна и свилена пређа за вез итд.

---

[1]) Acta Arch. Veneti, I 245.

6. Источно-индијске миродије и ђаконије: бибер, ђинђибер, разно корење, наранче, лимунови, шећер, конфети разни, ружично уље и ружична вода, измирна итд.

7. Малвасија.

8. Коњи бољега соја.

В. Провоз.

Као што смо у чланку II-оме разлагали, правци провозне трговине ишли су:

Из Цариграда, Једрена, Солуна, на кратко из Романије к северу преко Београда у Угарску и Немачку:

Из Романије к западу преко Олгуња, Дубровника и Сплета у Мљетке и Италију;

С црнога мора и доњег Дунава на јадранско море у Олгуњ и Дубровник:

У време наше државне самосталноси у XIII-ом и XIV-ом веку најважнија је провозна трговина ишла оним другим правцем, т. ј. између Романије с једне а Дубровника и Мљетака с друге стране.

Провоз по овоме правцу био је жив још с крајем XII-ог и почетком XIII-ог века судећи по повластицама, које су Мљечићи добили од византијског цара Алексија Комнена.[1]) Он је живљим постао за време за које су Латињани држали Цариград (1205—12): Млечићи су без сумње с погледом на значај те провозне трговине задржали за се при

[1]) У хрисовуљи се тој каже да им се даје слобода да из Романије извозе сваки трг било на лађама морем, „било на самару и колима сувим“ (sive per sammaria vet plaustra per terram). Документ је у латинском преводу штампан још у Marin, Storia civile e politica del Commercio, III, 317. — У исто су доба Млечићи добили од цара и баштине у Драчу, који је онда био једна од главних излазних скела за трговину из Романије. — Marin, у пом. делу, стр. 291. De la Primandaie, Etudes sur le cemmerce au moyen âge; 37; Romanin, Storia documentata passim.

деоби царевине византијске, Романију, Солун и Драч као излазну тачку на јадранском приморју. Из времена нашег краља Милутина налазимо и писаних споменика о мљетачкој провозној трговини кроз наше земље. Год. 1309. мљетачки трговци Андрија и Јован Сабатинија жале се што их је кнез Бранојло од Презана оштетио кад пролажаху с купљом кроз земље српскога краља. (Listine, I, 299). Краљ Дечански године 1330. даје особитим документом Мљечићима слободу да кроз земљу његову пролазе с тргом у Романију и иначе куд хоће, али само не у Бугарску. (Acta Arch. Ven. I, 16); овај споменик мљетачке архиве наводи и Марин у својој историји мљетачке трговине, (IV, 178). Најважнији споменик о мљетачко-византијској трговини кроз област српске државе имамо у латинскоме преводу оних саопштења, које је Душан год, 1340. учинио дужду мљетачкоме. Између другога он ту вели: „још смо разумели и то, да вашим трговцима може бити од плода и користи пролазак кроз нашу краљевину а правцем идући са тргом својим у Цариград и у царство Романију“, па како је добру мљетачких трговаца рад као своме сопственоме, то им подјемчава „сигуран пролазак кроз нашу краљевину тамо и сигуран повратак кроз њу отуд овамо.“ Ако би ко од његових људи учинио штету какву коме од трговаца, он ће из своје коморе потпуно да му је накнади.[1]) Мљетачко му веће на овоме изјављује захвалност и уздају се да ће се трговци њихови по краљевству његову заиста пријатељски (favorabiliter) предусретати.[2])

У мало напред наведеноме споменику од краља Дечанскога имамо негативан доказ да је у редовним приликама кад је Бугарска била у миру са Србијом, трговина између Мљетака и Бугарске ишла кроз српске земље. Уговор међу

[1]) Acta Arh. Ven. I, 23. — И овај документ спомиње Марин у својој историји, IV, 178.

[2]) Acta Arch. Ven. I, 26.

Дубровником и бугарским царем Асеном од 1256. може послужити као позитиван доказ да је Дубровник трговао с Бугарском преко Србије. Опет један доказ за ову провозну трговину имамо и у ономе споменику, којим Душан дозвољава Дубровчанима да кроз његову земљу пролазе с трговм у „туђе“ земље, али само оружја да не носе у Бугарску, Босну, Угарску, Бесарабију и Грчку. Овај је документ још важан као доказ, да је трговина дубровачка пролазила и кроз српске земље идући у Угарску и у Бесарабију. О провозној трговини између Дубровника и Угарске а кроз Босну, имамо спомена и у једној листини дубровачког архива, у којој краљ Дабиша год. 1392. пише: „Не хтѣсмо имь платити што ѹзе краль Тварьтко Аловизѹ братѹ Драгоювѹ, гредѹће Алѹѝизь на Ѹгре, бисера и папьра.“ (Спом. Дубр. Арх. II, 35).

Напред смо на једноме месту (Гл. XXXIII, 220) изложили, који су еспапи били предмет провозне трговине правцем из Цариграда преко Београда у Угарску и Немачку. Из Цариграда су се износиле индијске миродије и свите (сандао, скрлат, свила, брокат); у Цариград се увозило неизрађено сребро и злато и оружје. За ово можемо казати да је тип провозне трговине по свима правцима кроз српску државу XIII-ог и XIV-ог века. Из Цариграда су и Мљеци и Дубровник довозили поглавито индијске миродије, индијске и персијске фине тканице (Пандаур?) фине коже, које Руси доношаху на Боспор, бисер и специјалности цариградске индустрије (тешку свилу и брокат, црквене утвари и други накит од злата, сребра, сломове кости, седефа итд); у Цариград су носили: восак, неизрађено злато и сребро, оружје, флорентијски скрлат и специјалности мљетачке индустрије („латински“ аксамит, златне поставе, свакојаке ствари од гвожђа и туча, стакло итд). Да источно-индијски производи заузимљу у провозној трговини кроз српске земље главно место, види се из тога

што се у немачким изворима о трговини с Византијом они тако често спомињу,[1]) даље и из онога што је Дедиверсис забележио о сувоземној трговини дубровачкој, на послетку и што једини споменик који за сада имамо о провозу из Дубровника у Угарску говори о бисеру и папру, — суштаствено источно-индијским производима — као о предмету те трговине.

Оволико за сада о провозној трговини кроз српске земље за време наше државне самосталности. —

Има још једна врста трговине, која се у средњем веку кроз српске земље а донекле и са српским земљама водила, али коју не могосмо уврстити у напред наведене групе трговинске. Поред мрачних страна европскога друштва у средњем веку, — поред дубоког и на широко простртог сујеверства, поред оскудице у слободи, а обилатости у насилима, у разбојницима на суву, у гусарима на мору, поред честих гладних година и ужасних помора, скоро непрекидних ратова међу општинама, племенима и народима — стоји трговина с робљем неизбледљивим црнилом записана као једна од карактерних црта те чудновате периоде. Остало нам је да и на њу овде погледамо.

Установа ропства без сумње је у неколико наслеђе, које Римљани оставише новоме европскоме друштву. Али ропство онако, како се у средњ. веку појављује, није толико римска установа, колико производ суровости тог новог друштва, с једне, а оскудице радених руку на пространим и плодним пољима и скоро непрекидних ратова, с друге стране. Осим тога, честе и необично јаке гладне године, свагда су доводиле подобар број људи, дотле слободних, да бирају између страшне смрти и живота у служби онога срећног суседа, који је имао доста средстава да себе и

---

[1]) Hüllman, Der Byzantinische Handel, 102. — Hoffman, 347.

свога новог роба исхрани. У Мураторија имају занимљиви податци о томе, како су слободни људи у време глади децу и сроднике своје продавали само да до што хране дођу.[1]) Осим слободних људи, који су одмах још у току гладне године давали слободу своју у размену за хлеб, било их је по доста и таквих, који су мало позније а услед те глади прелазили у ред робова. Они су т. ј. били у невољи да у својих имућних суседа учине зајам, који им је немогућно било да врате. У таквој прилици дужник је прелазио у власт свога повериоца, који је могао да га држи у тамници као сужња, или да иште од њега службу радом његовим. Из прве половине XIII-ог века имају уговори између далматинских приморских градова, у којима се то прелажење дужника у власт повериоца правно уређује.[2]) Начело ово остало је у основи кредитних одношаја и у познија времена. Год. 1408. Дубровчани шаљу госпођи Мари Вука Бранковића и сину јој Ђурђу свога грађанина а њихова дужника Франка Васиљевића, који нема чиме дуг да плати, па писмо завршују речма: „господьствѹ ви

1) Muratori, Antiqu. Italicae, I, 756. — Данас једва да можемо да верујемо, каквих је искушења народ у време глади у средњем веку допадао. Призори, какве нам је у наше дане дала глад у Ориси и у Персији, бивали су у средњем веку у Европи чешћи и грознији. Продавање деце и сродника у робље још је блага ствар. Али су долазили дани, у којима су људи клали своју децу и жене те их јели. Крсташ витез Роберт признао је јавно у Риму, да је у време гладне год. 1200. у Мисиру бавећи се, појео своју жену и кћер. По сараценском историку Абдалатифу те се године тако што врло често догађало: он прича како је једнога дана у један пут погубљено 30 жена, које су децу своју појеле. Michaud, Histoire des Croisades, II, 191. — Једне гладне године у XII-ом в. Маџар један појео је „девет угојених калуђера." Wachsmuth, Europäische Sittengeschichte.

2) Вид. Б. Петрановића чланак „О Робству" у Radu Jug. Ak. XVI, 67.

и сьшта дльжника послахмо и имали га сте ꙋ рꙋкꙋ на волю и потомь дали га сте вашемꙋ послꙋ у рꙋке и пꙋсти га; — и ето ви га иѡшть изь новꙋ ѡпеть посилахмо а вьсе ѡвози да ви не бꙋде господьствꙋ штогодѣ до нась; ꙋчините што ви ѥ хѡтѣньѥ ѡдь вашега дльжника." [1]) —

Ваља признати да је црква хришћанска одмах с почетка још предузела да ради противу установе ропства. Једним махом оборити је није могла, али је корак по корак ишла сузбијајући је. До Карла великог робље се на западу продавало као стока, и с њиме се ни мало боље поступало није. Заузимању цркве има се приписати што је Карло велики узаконио да продаја роба не важи, ако се не учини пред званичницима државним или црквеним, или иначе пред добрим сведоцима.[2]) Њојзи се имају приписати и сви познији закони, који су издавани да заштите роба од пустог насиља господарева. Од деветога века римске су папе више пута издавале забрану да се робље не продаје Муслуманима.[3]) Али поред свега и преко свега ипак је на западу од Европе трговина с робљем остала у суштаственој својој ругоби све до позно у петнаести век! Енглеска је особито у XII-оме веку водила врло живу трговину с робљем; тамошња властела продавала је људе са својих баштина Ирцима, док ови пред свршетак дванаестог века из политичких призрења не забранише увоз робова из Енглеске.[4]) У Француској, Шпанији и Италији много се с робљем трговало у XIII-ом веку, и позније. Крсташки ратови дали су трговини тој нов полет. Врло је жалосно,

---

[1]) Спом. Дубр. Арх. I, 99.

[2]) Muratori, Ant. Ital. I, 758. — Ово је начело прешло и у друга законодавства и у XIII и XIV-ом веку налазимо га у статутима далмат. градова. Петрановић, Rad, XVI, 69.

[3]) Daru, Hist. du Gouv. de Venise, XIX, 124. — Неки мисле да је овакву наредбу издао још Карломан у средини VIII-ог в. Hallam, 614.

[4]) Hallam, Middle Ages, 614.

али је цела истина, да, док се западни ритери борише са Сараценима за ослобођење хришћанских светих места, западни трговци носише Сараценима на продају оружје и хришћане робове![1])

У нашој страни Европе трговина је с робљем кроз цео средњи век исто тако жива била (ако не и живља) као и на западу. До свршетка деветога века Млечићи су извозили с нашег приморја робље као трговачки артикао, носећи га у Цариград, Леванту и Мисир. Млетачки историци тврде (на сву прилику с основом) да су нарочито наши Неретљани и Омишани, гусарећи по мору и ратујући са својим суседима, набављали робље за млетачке трговце.[2]) Мисли се да је дужде Урсеоло Партиципат год. 880. издао закон, да се Сараценима и у опште неверницима, робови не продају.[3]) Али овај је закон остао тек на артији; млетачки су трговци трговали робљем и продавали га на све стране још пуних 500 година. Год. 1421. дужде Мочениго у славној својој беседи с поносом говорећи о развитку млетачке трговине помиње између другога да Миланци пазаре у Млецима сваке године за 30.000 дуката робова![4]) Другим речма, и судећи по ценама робља у оно доба, Млечићи су извозили у Миланску годишње 500 до

---

[1]) Michaud, Hist. des Croisades, III, 445; Hallam, на нав. м., и др. У историји средњовечне трговине с робљем нема жалоснијег догађаја од онога, којим се „дечији крсташки поход“ год. 1213. верoломством и бездушношћу марсељских шпекуланата, завршио. Те је године око 50.000 деце из Немачке, Фландрије, Француске као у неком лудилу поврвело к средиземном мору да иду у Јерусалим. Оне који дођоше у Марсељ неки шпекуланти укрцаше у лађе, тобож да их возе у Сирију. али у место тога извезоше их у Александрију и продадоше у робље. Michaud, II, 202.

[2]) Marin, I, 53.

[3]) Daru, XIX, 125.

[4]) Daru, II, 305.

1000 робова. Да се робљем трговало и после Моченига, томе је најбољи доказ онај закон од год. 1446, којим се мљетачким трговцима забрањује да продају робље Дубровчанима и Далматинцима, „почем га ови препродају Турцима.“ [1]) Још се и из год. 1453. налази спомена о мљетачкој трговини овој.[2])

На срамоту византијске цивилизације, ваља признати, да је највећи трг за робље у хришћанскоме свету био баш у Цариграду, у престолници ондашње цивилизације. Немци и Угри, пролазећи кроз српске земље, водили су до свршетка XII-ог века, — а на сву прилику и позније — робове на трг цариградски.[3]) И Руси од краја десетога века, почеше да поред кожа и ајвара доносе у Цариград и робове.[4]) Главни прекупци рускога робља на овоме тргу били су Мљечићи, који су га после разносили на продају нешто у Мисир и у Варварску, а поглавито у саму Италију, Француску и Шпанију. Робови и робље из Русије стојали су добро на цени. Кнез Савојски Амадео бавећи се у Цариграду год. 1367, купио је ту два млада роба (на сву прилику два Руса) платиши за свакога по 72 перпере.[5]) Године 1428. Мљечићи су купили на истоме тргу робињу једну, Рускињу, неку којој је било 33 године, а платише за њу 60 цекина.[6]) Ради упоређења навешћемо да се међу Турцима у време султана Мурата, косовске успомене, цена једнога роба у средњу руку рачунала на 125 аспри,[7]) између 3 и 4 дуката.

Према приликама европскога друштва, не може нас изненадити што трговини с робљем налазимо више или мање

[1]) Daru, на ист. м.
[2]) De la Primandaie, Etudes sur la Comerce du Moyen âge, 140.
[3]) Hoffmann, Hüllmann, на ист. м.
[4]) Карамзин, I 365.
[5]) Cibrario, II, 291.
[6]) Daru, XIX, 125.
[7]) Hammer, Gesch. des Osman.Reiches, I, 167.

трагова и у нашем народу. Јачих и несумњивијих трагова налазимо томе у оним крајевима нашега народа, који су били или под врховном влашћу и под упливом ђенија млетачке републике (Дубровник, отоке и градови далматински), или су иначе не бивши под млетачком влашћу имали ипак прилике да ту трговину без великих сметња а с коришћу за поједине воде (Котор, Босна и Захумље). Мањих и слабијих трагова налазимо по крајевима српског народа који су по даље од мора.

Да су Дубровчани и Которци трговали робљем, то се види из њиховога трговачког уговора од год. 1279, у коме се утврђује да Дубровчани из Котора и Которани из Дубровника могу извозити робове и робиње (servos et ancillas.[1]) Петрановић тврди да „установа которска има много уредаба о ропству, од куда се може закључити, да је ропство морало бити распрострањено у оној крајини, а трговина с робљем врло јака."[2]) Ваља имати на уму, да је Котор у оно доба истина и био под заштитом српских краљева и царева, али да ми за сада још не знамо у колико управо пада одговорност за которску трговину с робљем на српске владаоце, јер не знамо у колико је власт њихова могла да утиче на самоуправу општине которске. Да је ово робље било већином из српских крајева суседних Дубровнику и Котору, о томе једва да се сумњати може. Јадни патаренци (Богумили) као да су давали главни материјал за ову трговину. У статутима крчоланским има једна одлука, којом се кнезу дозвољава да „за своју домаћу потребу може купити две или три робиње патаренке из Босне."[3])

Него да се о овој немилој ствари суд изрече, није доста да знамо да су приморски градови трговали робљем и

[1]) Listine, I, 129.
[2]) Rad, XVI, 69.
[3]) Rad, XVI, 69. Одлука та у исто време препоручује, да кнез начини писмено о пазару томе.

да је ово већином долазило из Босне и Захумља. Врло је важно да се зна: је ли законом слободно било, да властелин српски у мирно доба и у редовним приликама прода своје отроке коме хоће, или се продавало тек само оно робље које је неко у рату задобио?!

За оно прво не налазимо нигде потврде. Шта више закон Душанов изреком забрањује да се отроци не дају у прћију (чл. 42). А кад властелину српскоме није слободно да роба или робињу своју даде уз кћер своју као прћију, није прилике да му је слободно било да их прода коме хоће и кад хоће. Што се у истоме члану законика напред вели: „и отроке што имаю властѣле да имь сꙋ оу баштинꙋ и ныхь дѣце оу баштинꙋ вѣчьнꙋ", — то још не значи да их могу продавати. Ваља се сетити да је било време, кад баштиник није имао право да праву баштину, земљу своју прода, нити је под Душаном властелин могао да поклони своју земљу коме је хтео. По моме схватању законик подјемчава властелину да је отрок његов, да му га нико други одузети не може, да је његов докле му год он сам или жена или син његов не каже: дајем ти да си потпуно свој.[1])

Али да се продавало робље у рату задобивено, о томе не може много сумње бити. То је лежало у самоме начину ондашњега војевања. На цареву војну сваки је ишао по дужности а о своме сопственоме трошку. Мислило се, да је правично да се војник за овај свој издатак накнади оним што уплени, или зароби. Није чудо што су многи војници усредсређивали своју пажњу само на плен. Нити је чудо што су ратови у XIV-ом и донекле у XV-ом веку већином бескрвни,[2]) почем је свакоме војнику било у интересу

[1]) „Тькмо што кꙗ властелинь простити, а или мꙋ жена а или сынь, тозiи да ꙗсть свободно." — Чл. 41 Душ. Зак.

[2]) Ово је опазно Халам говорећи о војеној системи онога доба у опште а на по се у Италији. Hallam, 223. — Бољега до-

не да убије свога непријатеља, већ само да га обезоружа и зароби. А ако се заробљеник могао да искупи, тим боље; ако није, онда је стојао на потпуном расположењу онога који га је заробио, и који га је могао бацити у вечиту тамницу или га терати на рад или најпосле продати коме. Него у овакво робље нису падали само они које војник на бојноме пољу обезоружа, већ баш нарочито неоружани и нејаки народ. У завадама и ратовима између појединих властела, између општина а и међу народним ратовима, обично се ишло на то, да се „плене људи." Кнез захумски Чрномир у средини XIII-ог века жали се на непријатељско понашање Дубровчана па им вели „ѥсте ми дрѹге лѹде, три чловѣка тере женѹ." (Mon. Serb. 42). Правећи мир с краљем Урошем год. 1253. Дубровчани се обвезују „челѧдь земле кралевства ти коѭ смо плѣновали и ѥсть ѹ нась да ю подамо." (Mon. Serb. 47).

Немањићи радећи својски да се по земљи истреби разбојништво и да се на место нереда и несигурности заведе ред и сигурност, тим самим радили су да се пресече трговина с робљем. Врло је значајно да ми из њиховога доба немамо јасна и позитивна сведочанства, да се на српској земљи под непосредном влашћу краљева, робље продавало. Колико је мени за сада познато, једини је писмени спомен о трговини с робљем у ономе 137-ом члану Душанова законика: „И кто прода христіанина оу инѹ невѣрьноу вѣроу, да моу се роука ѿсече и езыкь оуреже." Да се овде не мисли католичка вероисповест то изводим отуда, што о њој законик обично говори као о „латинској вери" или још нарочито о „латинској јереси" (в. чл 138, 139). Под „невѣрном вѣром" рекао бих да законик разумева Му-

каза овоме у нашој историји нема од начина на који се водио рат међу Босном и Дубровником с почетком XV-ог века, о чему имају тако занимљиви податци у Пуцићевим Срп. Сп. Дубр. Архиве.

хамеданце, и по томе да је овај члан одјек оним законима, који су од стране папа, буждева и западних владалаца издавани, да се робље не продаје Музломанима. Забрањујући изреком да се робље не продаје Мухамеданцима на исток, да ли закон прећутно дозвољава да се оно може продавати на запад хришћанима?! Судећи по живој трговини с робљем у Мљецима, у Дубровнику и Котору, сва је прилика да је дозвољавао. Како сва остала наређења Душанова законика не дају нам мислити, да је слободно било отроке, на српској земљи рођене и већ настањене, продавати, то нам остаје да онај напред наведени члан (137-ми), говори о хришћанима у рату заробљеним.

Није тешко опазити како је ово начело (дозвољена продаја ратних заробљеника на запад) остављало отворена врата злоупотребама. Трговца у Котору или у Дубровнику није се баш тицало, да ли је чељаде, које му се нуди на продају, заиста у рату заробљено или је са баштине истог тог властелина који га продаје. Биће да су српски владаоци предузимали какве мере да се ове злоупотребе спрече, као што је вероватно да је Дубровник на захтевање српске владе издавао оне своје наредбе којима је год. 1320. 1325. и 1340. забрањивао да нико не прима, не прикрива и не превози на Апуљски нити на какав други трг Србина или Српкињу као роба и ропкињу.[1]) Одлуком оном од 16. Фебр. 1325. то се забрањује не само дубровачким грађанима већ и странцима.

Али кад после Немањића наступише унутрашњи ратови држави српској, кад нигде није било довољно јаке централне снаге да одржава ред, онда је већ тешко било стати на пут таквим злоупотребама, и из друштвенога хаоса јавно се помаља гадна авет „трговине с људским месом.“ Долазак и успех Турака на српској земљи охра-

[1]) Liber Reformationum, cap. V, IX, X, у Пуцића Срп. Спом. Дубр. Архива, II, 156, 158. —

брио ју је. Пре битке косовске још се не види, али после те битке из дана у дан постаје све јасније да се између Дубровника и Босне води трговина с робљем. Закон који ју је забрањивао као да је постојао, али није било снаге која би му поштовања прибавила. Године 1400. краљ босански Остоја жали се Дубровнику, што ова трговина преотимље мах. Дубровчани му 11. Септембра исте године описују: „И што кралѥвьство ти пише за челѩдь... да ти ѹзна величьство, ми смо послали заповѣдаѥ по трьгѹ и да се личи по всемь трьгѹ, да никторь не смѣ кѹповать ни продавать челѩдь, ѥрь нѣсмо хѡтни да нитко трьжи людсцѣми меси.“ И доле на крају: „Паче много молимо кралѥвство ти, бѹди ти милость заповидѣть и ѡдь ваше стране поставить стражѹ да се челѩдию не трьжи.“[1])

Образованост, која је у то доба већ владала у Дубровнику, даје нам мислити, да је ова изјава заиста искрена била. Нити има ма каква разлога мислити, да краљ босански није живо и усрдно желео да се трговина та спречи. Али ниједан краљ онога доба није имао мање власти од краља босанскога. Босна је била с почетком петнаестога века на путу друштвеног распадања и државне пропасти. Отворена и јавна трговина с робљем тек је била само један симптом те друштвене политичне болести, па да богме да ништа нису помагала средства управљана противу симптома, док је унутрашња болест ровала све даље. „Древа“, сада Габела, у долини Неретвиној, стекла су зло име као трг на коме се у првој петини XV-ог века босанска чељад продавала. Из год. 1419. имамо од 4. Септембра опет једно веома занимљиво писмо дубровачко о трговини с робљем. „А што пишете“ одговарају они кнезу Павлу Јурјевићу, „за ѡне кои сѹ челѩдь продавали тамо на Дрѣвѣхь, и тѹдѣзи, нашь почтени приѩтелю, свѣтѹ

---

[1]) Спом. Дубр. Арх. I, 31.

скровно нѣ и всемꙋ рꙋсагꙋ босаньскомꙋ, да цѣча почтенꙑ крꙋне босаньске, ми смо трꙋдили, писали и стратили посилаѥ, зарꙋчаѥ на вьсе стране, колико се ѥ наша моштъ простирала, да се не продаю, ѥрь сь тога бѣше прирокь рꙋсага а и намь по латиньсцѣхь мѣстехь гдѣ говорахꙋ: босна продаѥ люди, а тамо ѥ босна близꙋ вась, а тои сте вьсе ѥдно." [1]) Из овога писма даље дознајемо да су Дубровчани, кад је краљ Остоја једном приликом походио Хумску, послали поклисаре да му говоре да казни оне, који тргују чељади, али им Остоја опрости и још мољаше и дубровачког кнеза и веће да им опросте, што ови и учинише под условом да кривци више никада робљем не тргују.

Док је још било ма само и сенке хришћанске владе у Босни, дотле се још у обрану части и морала могло бар овда и онда покушавати, да се стане на пут нечовечној овој трговини. У практици она се водила, али то тек по злоупотреби а у теорији закон ју је забрањивао. Али кад Турци дођоше те Босну заузеше, с њима је трговини тој дошао и печат законитости. Док је трговина с робљем у српским земљама била производ абнормних одношаја у периоди државног распадања, у Турака је она суштаствена чињеница у редовноме стању друштвено-политичног система. Овај моменат може поред многих других да послужи да се на видик изнесе огромна разлика између карактера српске државе под Немањићима и другим народним владаоцима, и карактера отоманске државе, која се на развалинама српског и византијског царства подигла.

---

[1]) Спом. Дубр. Арх. I, 146.

СРПСКЕ СТАРИНЕ ИЗ БОСНЕ.

од

Саве Косановића.

(Види Гласник XXIX.)

1.

Писмо општине сарајевске патријарху српском Максиму.

„Лѣто 1672. Декм. 3. Испись (копија) книга патрiархꙋ срьбскомъ киръ Маѯимꙋ.“

„Достоблаженномъ и многими види добродетели ꙋкрашенномꙋ и божимъ промисломъ избранномꙋ обштемъ отцꙋ пастиремъ пастирꙋ, ꙋчителю же и наставникꙋ словеснихъ оваца стада Христова, намъ же многогрѣшнимъ милостивомꙋ омиловательлю преосвештенномꙋ господинꙋ и обштемꙋ отцꙋ патрiархꙋ въсемъ Срьблемъ и прочимъ, поклоникꙋ же живоносномꙋ гробꙋ господню кирию кирию Маѯимꙋ патрiархꙋ ѿ господѣ бозе радовати се кꙋпно въ обоихъ на многа лѣта. Чьсномꙋ ти светительствꙋ много смѣрени метанiе и низско поклоненiе творимъ до лица земли богопросвѣштенномꙋ образꙋ святаго ти зрака, ми многогрѣшни чеда твоя мѣста Сараева попови и вьси обште сьборьно припадаемъ светомꙋ подножiю.

По сихъ аште ти грѣшни когда въ ꙋмъ придемъ и възхоштеши ꙋведети о нашемъ пребиванiю и еште въ живихъ обрѣтаемсе въ нꙋжде и скрьби по все дни ѿ обштiе непрiязни. Нь благодаримъ бога о въсехъ. Паки приде къ намъ светое твое писанiе и вестно бꙋди тебе милостиви господине што намъ беше образiо заради нашего митрополита

киръ Христифора и ради аспри што смо дали паши, како сте разȣмели кадъ смо ми изгȣбили ради церкве. Того ради святи Стари известно разȣмеи да скажемо ти богъ вѣстъ истино: приходи намъ нека беда вь церковъ и изгȣбисмо више ѿ —҂ї— (10.000) аспри, али ове аспри ми не-иштемо ѿ нашего митрополита него ћемо ихъ ми и платити, а ова е беда последи била како приде паша ѿ Банелȣке ȣ Сараево да иде на войскȣ и поче искати владикȣ, а владика беше ȣ краини доле, пакъ како ненаће овде владике ȣзе тражити попове да дадȣ владикȣ а попови побегоше и скрише се; а како ненаћоше ни попѡвъ тако и ȣхватише ємще поповске и дрȣге съ нима и ставише ȣ томрȣке (кладе) и ȣ синџире[1]) и мȣхȣръ ȣдрише вь церковъ и еште на куħа —ѯ— по вароши истерав'ши женȣ и децȣ пакъ й мȣхȣрлеишȣ; последи изведоше ѡне изъ хапса и ȣзеше морити подъ дегенекѡмъ и рекоше да хоће и церквȣ обити и тражити, и када видесмо ми остали ере би зле тако и ȣлезосмо съ пріятели и ѿсекосмо аспри на колико могосмо видити, и наħосмо аспри на каматȣ и предадосмо, а сади веће святи Стари что можемо ȣчинити. Ово ти пишемо истинȣ въсе тако намъ владики Христа и твоего благословенія, а разȣмети ћешъ и ѿ дрȣгихъ. неће бити ово лажь. А ȣзели смо мȣ ѿ паше бȣрюнтію тврьдȣ. За дрȣго што смо ми криви святи Стари бога ради што сȣ се Тȣрци наȣчили ȣзимати неће оставитъ. И ланскомȣ е паши дао до —ѯ— (60.000) аспри за бȣрюнтію, а садани паша све то чȣе и кажȣ мȣ человѣци кои сȣ били и кодъ прьвогъ паше, а пакъ како ненаће владике а неȣфати попове тако и ȣзе колико онъ хоте, а человѣкъ иде на войскȣ; несмедȣ господа ѿ места съ ньимъ много беседити, е ми что да сатворимо где да се явимо, а знамо и ми святи Стари да є и нашемъ митрополитȣ мȣчно и зла доста, али

[1]) У овом писму џ, стоји на неколико мјеста, и само на једном замјењује ђ. Препис.

что да створимо :: а ѡнъ ѿселе нека стави єдногъ человѣка овде ꙋ местꙋ за себе каде є что трѣба да види за него, лаштеђъ бити и немъ и намъ. А што беше послао аспри за тенџере хаџи Ѿнкꙋ, и єште несꙋ готови, а оне ситне аспре променисмо и дасмо крꙋпне, и дрꙋго што недотече аспри за ленџере дати ђемо ми; прими за святое ти благословеніе и прости намъ бога рады; прочемъ прости пространствꙋ и ꙋмноженію речемъ, и светіє ти молитви съ нами недостоиним, амин. — Писа се мѣсеца 3. Декемврія ꙋ Сараевꙋ, и много метаніе творимъ въ семъ предстоєштимъ предъ светозарнимъ лицемъ въ семъ по имени.“ —

2. Лѣто 1672. Јꙋніа 24. Писмо владики киръ Христифорꙋ.

Всеѡсвяштенномꙋ и божіемъ осіаніемъ избраномꙋ и апостолскаго прѣстола намест’никꙋ пастирꙋ же и ꙋчителю намъ многогрѣшнимъ стада Христова милостивомъ омилователю светлеишемꙋ митрополитꙋ босан’скомꙋ владице нашемꙋ и господинꙋ киръ Христифорꙋ о господи бозе радовати се кꙋпно въ обоихъ, светительствꙋ ти ѿ насъ многогрѣшнихъ чедъ твоихъ христіанъ церкви сараевскіе и светіе ти рꙋце и нозе лобизаемо аште и грѣшни и недостоини єсми.

По сихъ вестно бꙋди тебѣ милостиви господине како ѿ светительства ти приде къ намъ попъ Лаꙋш и Божко и принесе намъ твое ꙋтешителное писаніе и — ρ҃ — арсланіа, ѿ коихъ измеђе дꙋжникъ неке дꙋкате и гроше грѣціе, али ихъ ђемо разменивати како се може. И разꙋмесмо въсе што намъ беше въобразіо, разꙋмео си како є что било по истини, и што намъ беше писао да ти не разꙋмемо твою скрьбъ. Знамо владико святи, али што да сатворимо, ово лѣто біи бедно и трꙋдно и тебе и намъ свемъ, єдно ѿ господствꙋюштихъ а дрꙋго волею божіею гладъ, нь благодаримъ бога. Паки што намъ беше въобразіо за человѣке да идꙋ съ тобомъ, владико свети ми смо сьбирали и чело-

вѣка тражили по между нами кои би пошао съ тобомъ, и тако наћос'мо да пође Петръ ћурчіа и попъ Вукоманъ почто су онда на пр'во Вукомана и тражили и хапкъ (?) чинили, а Петръ еште з другіемъ виђао посао и аспре предавао великомъ ћехаій и знаду га, того ради нихъ ѡбрасмо да пођу аште благоволи святиня ти, и понети ће ѡву книгу помину како смо ми дали аспри, него владико свети метаніа ти, ѡтпиши намъ за све, и кадъ мислишъ путовати тамъ да се человѣкъ спрема и где ћете се састати да знамо въобрази намъ. И овому человѣку владико святи амо ћемо тражитъ коня и харачъ што ће оставити на дому, а у путу како те богъ учи. Знашъ владико святи въсе што є и амо помежду насъ. За друго что да речемъ, да вамъ богъ да мирнъ путъ и хотеніе свое получитъ тамо. И ѿпиши намъ за све, прочемъ прости пространству слову и умноженіе речемъ, да приложитъ ти богъ лѣта къ лѣтомъ въ тишине и въ мире глубоце, и молит'ви ти светіе съ нами недостоиними, аминъ."

Примједба. По свој прилици тада је митрополит Христифор хтјео ићи у патријаршију, а може бити и по епархији. Еле куда му драго, један сарајевски свештеник са најмљеним човјеком морао је на трошак народњи пратити владику по путу. —

3. Писмо истоме митрополиту, од године 1673. Августа 22. — — — — — —

„Милостиви омилователю свет'лейши и прѣѡсвештенни господине нашъ и святи митрополите! Вес'то буди тебе когда приходисмо некои день къ святини ти некоего ради посла и твоего и нашего. Паки постиже насъ некоя парница ѿкуду ненадіахомо се, а то есть ѿ твоихъ слугъ а нашихъ свештенникъ, и тужише насъ въсехъ тебѣ како неимеютъ ѿ насъ никоего съпоможенія, него да не буде имъ сеѡскихъ христіана пом'р'ли би ѿ глади. Того ради свет'леиши господине вельми оскрьбес'мо и би намъ жао поч'то

осрамотише насъ предъ нашимъ митрополитомъ насъ грѣшнихъ и нашихъ ѹбогихѣ домовъ трапезѹ, а ми грѣшни држимо нихъ за человѣке добре и за свяштеннике наше кое е поставiо нашъ господинъ прѣѡсвѣштенни митрополитъ, и исправлялисмо што е био нихъ хакъ, ако ли имъ има что на комъ, нека иштѹ, паки владико святи ако се могѹ подноситъ и живетъ по междѹ насъ съ твоею заповедiю и благословенiем' ми нихъ не ѿгонимо ѿ насъ, а владико святи ѹ твоей десници чьстьнои и ми и церковъ и попови, бога ради промисли и ѡ нихъ и ѡ насъ грѣшнихъ и о животѹ нашемъ и прости Бога ради и св. молитви съ нами грѣшнимъ аминь."

4. Писмо истоме митрополиту од године 1674. Јануара 20.

Вишѣ еставъном' (!) и равъномъ ангеломъ и въ святителюхъ преизештномъ осiянiемъ избранномъ и апостолскаго прѣстола намѣстникѹ пастирѹ же и ѹчителю словѣстнихъ оваца стада христова, намъ же многогрѣшнихъ милостивомъ омилователю прѣѡсвяштенномъ владицѣ и господинѹ нашемъ митрополитѹ босанскѡмъ кирiю кирiю кирiю Христифорѹ, ѡ господи бозе радовати се дѹшевне въ кѹпѣ съ чѹвьстви чьстномѹ ти святительствѹ на многа лѣта.

Ми многогрѣшни и нѣпотребни раби и чедца твоя христiани, кои се сьбирамо къ храмѹ святихъ архистратигъ мѣста Сараева вѣлики же и мали кѹпно смѣрѣно и низско поклонюнiе творимъ богопросвѣштенномъ образѹ святаго ти зрака и чьстнѣй ти рѹцѣ и нозѣ лобизаемо.

По сихъ вѣсто бѹди тебе милостиви господине о нашемъ хѹдомъ прѣбиванiю богѹ хотештѹ св. ти молитвами еште въ живихъ обрѣтаемо се, а за остало что да речемъ, мирностiю нѣсмо мирни ѿвсѹдѹ; како прьвѣе святиня ти посла писанiе по вѹкоманѹ и доѣе на рождест'во христово ѹ полѹношти, и доѣе Мѹстаи'-баша и диже Лаѹша и Iѡванна изъ церквѣ съ бденiя паки доѣе вѹкоманъ а чатахмо

богъ господъ и донесе товое святое писаніе и прочатохмо како ѿлѫчѵешъ свѫ троицѫ ѿ поповьства, и пишешъ на Гѥрасима изъ святаго Лѫке (?) да онъ попѫѥ, ѡ него не би овде, того ради бій намъ вѣлика скрьбъ и посласмо ѿ полунощти на села тражитъ калѫгера и ненатражисмо и тако прѣбисмо они день свѣтли рождаства христова въ вѣлицѣй скрьби и плачи богъ вѣстъ, прьвѣе би смо безъ летѫргіе, дрѫго толике дѫше лишише се причештенія святихъ таинъ и толике робиниѥ изъ тѫрскихъ махала коимъ ніе моштьно ѿпоститъ седмицѫ дрѫгѫ; послѣдиже приде и калѫгеръ ѿ села и сказа смо мѫ твое писаніе и тако почѣ поповатъ, и садъ попѫѥ, али нѣхоће да стои, едно нѣможе самъ илиѣ ѫ мѣстѫ или по селихъ а дрѫго чѫо е како. има писаніе ѿ старога (патриjарха) да калѫгери не попѫю, али по всѣмъ неможе самъ. Того ради владико святи бога ради промисли нами и недрьжи насъ безъ свяштенникъ, оволики народъ поселихъ и ѫ мѣстѫ, что да ѫчини единъ человѣкъ и тай сваки день оће да бежи а ми га ѫдрьжавамо доклѣ придетъ человѣкъ ѿ тѣбе како си намъ ѫ писанію въобразіо, и како приде ѿ тѣбе ово писаніе по вѫкоманѫ за поповѣ да непопѫе ни единъ, и тако дрѫги день по рождаствѫ христовѫ незнам' по чіемѫ сьвѣтѫ доћошѣ мѫ башири ѿ мѫселима и ѿвѣдоше и Лаѵша и Іѡванна (попове) и говоріо имъ мѫселимъ овако: ваміе вашъ владика послао книгѫ да нѣпопѫете, аколи ѫпопѫете да дате глобе —,н҃ — а ви садъ попѫете; даите глобѫ толико коликое владика рѣкао и ѫчини ихъ хапсъ, и они потѫжише се сѫдѫ и потеже ихъ на сѫдъ и почѣѡ ихъ питатъ: попѫтели, рѣкошѣ, сада не попяемо како намъ е книга дошла ѿ владике, и нѣвероваше имъ, него посла Мѫлла (Муфтиjа) поварошане и покѫпи мѫзѫръ толико людй на мехћемѫ и пита кадія попѫю ли, изказашѣ како непопѫю, паки кадія ѫпита, да почемѫ сте досадъ поповали иматели темесѫћъ ѿ владике, рѣкоше попови имамо и донѣсоше ихъ и нѣдадоше

чатитъ поповомъ него довѣдоше попа кои садъ попѹе и прочата, и тако разѹмѣвши Мѹлла синѣеліе како беседе, бурюриса (одобри) да попови попѹю и дадѣ имъ хѹћетъ (слободно писмо) и мѹраселѹ да неима нитко за нихъ прихватити ѿ аваанъ (скотова), и такотъ сѹдъ разѹмѣвши мѹсѣлимъ посла паки по поповѣ и ѹдри свакомъ по —п҃— (80) детенека (батина) пакъ пѹсти али съ харчомъ и тако садъ стое како си ти послао твое писаніе; ѿ рождаства христова нѣприходе нити прихитаю ни за што, а оно што запада ѿ попов'ства стои тако по тѣфтерѹ како си заповѣдио ѹ писанію ѹ рѹкѹхъ комѹ си рѣкао, и овомѹ калѹгерѹ небѣше святиня ти ставіо мѣртига (?!); того ради нѣхтіашѣ поповатъ него мѹ даваwо трѣће хисѣ а два хисета стое.

Али что да ст'воримо владико святи неимамо комѹ потѹжитъ него богѹ и святимъ Архистратигомъ и твоеи святини. Прочее блаженства ти промисли о в'се и за ва се комѹ даешъ нѹрію комѹ ли веħил'ство; ови господаръ може бити твой вѣћилъ на сѹдѹ, али нѣможе ѹ церкви ѹ законѹ нашемъ, а ти мѹ пишешъ и ѹ церкви да ти е вѣћилъ. Зато ми нѣзнамо ништа штоће битъ послѣди, промисли, а большати въ ѹмѣ царьствѹютъ. Паки владико святи иште аспри Хасанъ Ефендія ѡ рокѹ, говори, пут'никъ самъ ѹ Цариградъ; того ради промисли, или ћешъ послатъ аспри или како ћешъ ѹчинитъ, зашто нѣће да чѣка потлѣ рока; того ради шалемо ти овога человѣка ѿпиши намъ за свѣ мѣтаніати, прочемъ прости пространствѹ и т. д.“

5. Писмо истоме од 1674. Фебруара 20.

После обичног увода: „Приде къ намъ святое ти писаніе и разѹмехомъ о вьсе како намъ пишешъ да наћемо ми или попа или калѹгера да попѹе овде и по селихъ; того ради владико святи беше овде ови Герасимъ, али и ѡнъ изиде, нехте поповатъ како непосла поповъ, тако и ѡнъ нес'ме да попѹе, бои се ѡ Тѹракъ него оде ѹ монастиръ,

а беху еште овде и други калугери; али владико святи нити ихъ ми сміемо поставляти нити паки они оће да стое ни да се прихвате церкве, него молимо овога днесъ а другаго ютре те намъ начельствую, а паки смо се већъ домолили и остаемо тако безъ свяштеникъ и безъ правила и ми овде и поселихъ народъ а ѿселе настае чьст'ни постъ како да будемо владико святи безаконно безъ ютрьние безъ часѡвъ безъ вечерне безъ летургіе, купно безъ васакого добра, гладомъ душевнимъ таеньи, ѿ развол'нихъ же уничижаеми и укараеми; того ради светлѣиши господине промисли о насъ бога ради, поч'то насъ овако остави. Знамо да смо ти зли и непокорни како намъ и у писанію пишешъ, али владико святи ти си нашъ отацъ и пастиръ, милостивъ буди намъ. — А што намъ пишѣшъ, да ти пишемо коіе кривъ овому послу, что да ми речемо, святиня ти бол'ше зна ва са, каде придешъ амо, морешъ испитатъ наасъ и видети тколіе кривъ тколи правъ, а садъ молимо се блаженству ти не дрьжи насъ ѡвако бога ради, пошли намъ попове и управи нами, ако ли святиняти послати и ѡвимъ поповомъ нека попую докле ти придешъ къ нами али ти докьле ти пошлешъ друге, а каде придешъ ти амо видити ћемо съ блаженствомъ ти све ткое біо повинан овои мьлви и бит'ће воля твоя тачію да нестои овако церьковъ безъ правила а стадо безъ соли, а большати въ уме цар'ствуютъ промисли и умилоср'ди се бога ради ѡ тому, и ѿпиши намъ по томъ человѣку за све да знамо; и ако питашъ за Копривићъ Хасана Ефендію, оному камате прѣдадо смо и молисмо га и рече чекати докле ти доћешъ амо, прочемъ прости" итд. —

6. Писмо патријарху српском Арсенију III. од године 1681. Декембра 12.

Досто блаженному и многими види добродѣтели украшенному прѣѡсвештеному господину и патріарху въ сеи срьбсцеи земли и намъ же ѡ господи бозе обштему отцу и

учителю кирію, кирію кирію Арсенію, ω господи бозе радовати се светительству ти на многа лѣта. Ми многогрѣшни раби и чедца твоя подъ твоею рукою паст'вини сабираеми къ храму светихъ архистратигъ мѣста Сараева свяштеникъ съ осталимъ съборомъ многосмѣренни челобитно поклоненіе цѣлююште твое святительскіе руцѣ и нозѣ и твоими светительскими молитвами окр'мліаеми обрѣтаемо се въ живихъ тешко и прискрбно Ѿ насил'ствуюштихь нами, нь что да сатворимь, благодаримъ бога въ са приходешта дьльжни есми трпети грехъ ради нашихъ.

По сихъ молимо се и мили се деемо чьстному ти и светозарному образу съ страхомъ и трѣпетомъ приступаюште за ради человѣка неразумніихъ, кои между собою любо кое ради вини сваде и поиде кождо Ѿ нихъ къ старіему безъ сведетеліа и нескааже какое истина да стари разсуди по правомъ суду, нь по своему хотенію сказуе и приноси речи кое іазве старіега, того ради свяати Стари, боимо се да кои Ѿ нихъ неизгуби душу или непостигне га конацъ подъ старіега (?) Ѿлученіемъ, не би смо жалили кои би био кривъ, него коіе правъ. Свяати Стаари, много люди лажу садъ кои ти приде безъ сведетель, ти морешъ разсудити богодарованимъ ти разумомъ. И разумехомъ святительское ти писаніе прежде посланое задрьжаніе на нѣкоего момка именемъ Симо и жену му Инђію, и събрасмо предъ церковію добре человѣкаа и призвасмо иннхъ и оне человѣке кои су се тужили къ вамъ, и тражи смо свакако и на душу спусти смо коньшіама и другимъ человѣкомъ и никако обрѣте се да су у ономъ послу како су они оповедали святительству ти, и беше тогда предъ церковію человѣка лд (34) и самириште се между собою супарници, нь твое слово са властію есть, проча прости пространству словъ и умноженіе речемъ и т. д. —

„Лѣто 1681. да се зна когда прѣстави се митрополитъ босьн'ски Христифоръ и приде писаніе Ѿ святаго патріарха

за меретъ.“ т. ј. ствари митрополитове које су биле у Сарајеву што код кога, и послала их је општина по протопопу Іовану и по Савви терзији да предаду патријарху. —

Сад долазе писма митрополиту босанском Атанасију, за кога вели Г. Ј. Руварац, да је био 23-ћи патријарх после грка Каллиника. Општина сарајевска имала је посла у пет писама са Атанасијем као са митрополитом „босьнскимъ“ и нигде га не назива патријархомъ. Може бити да је био неко доба само администратор патријаршије као што је био и Мојсеј Петровић три године, што ће се виђети из писама патријарху Мојсеју. Било како му драго, и ма да су ова писма доста дугачка, садржаја ради ја их износим на видик, јер је Атанасије као митрополит босански врло нечовјечно и суровије поступао са својом паством него и сами Христифор предшаственик Атанасијев, што је дало повода општини писмено га тужити патријарху Арсенију. —

I. Лѣто 1684. Ѡктомбра 5.

„Аѳанасію прѣсвятомꙋ и прѣблаженномꙋ нашемъ господинꙋ и владицѣ и митрополитꙋ босаньскомꙋ многа лѣта.

Ми многогрѣшни раби святительства ти, кои се прибирамо къ храмꙋ светихъ архистратигъ, чьстніе ти и светительскіе рꙋце и нозе лобизаемо аште и грѣшни и недостоини есми. Посихъ вестно бꙋди тебе милостиви господине о нашемъ хꙋдомъ пребиванію и неповољномъ житію како страждемо по все дни и часи ѿ насил'ствꙋюштихъ и неимамъ камо дети се ѿ земнаго озлобленія. Паки постиже ни другаа тꙋга и рана дꙋше пагꙋбнаа е еже ненадеіахомъ се подети, а то есть приде твое писаніе и диже намъ попове кое имехомъ, а не посла дрꙋге попове, него посла на ово калꙋгерче изъ Маржићъ (?) бивши дѣте лꙋдо (непуноЉетно) и невѣшто, паки и болестно, нити може поповати ни посла видети или ће по селіехъ или по шехеръ или правило церковно дрьжати, и незнамо гдее, кріе се

ѿ чивчіа господскихъ кои га зову на села на венчанѣю, того ради стои церковъ затворена толико време безъ ништа, ни ютреню ни летурѣіе ни вечерню, купно ни единого добра, гладемъ душевнимъ истаіаемъ тачію придемо предъ церковъ и плачемо къ богу да призретъ на насъ худихъ и на тугу нашу, ѿ всуду стужаемихъ, ѿ агаренъ попираемихъ а ѿ разкольнихъ єзик, уничижаемихъ глаголюштихъ съ нами, когда били есте въ церкви или на летурѣи, или за кое безаконіе купно в'си ѿлучени есте ѿ церкви и неимате поповъ (!!!). Ми же что имамъ ѿвештати бога ради. Ако ти су што попови криви те нихъ карашъ и ѡсуждуешъ, почто тіе народъ христіански кривъ толике душе у месту и поселихъ помираю без закона, ови непричештени святихъ таинъ, ови же невенчани законно ови же некрьштени младенци помирутъ без'законно, невеми что прежде сказати или писати, тачію да узритъ всевидештее око беду сію и чедолюбіе твое и непокорѣніе наше и пастир'с'тво твое имъ же призираеши на стадо твое сіе. Пишешъ намъ будите докле ви пошлемъ попа, и добре глаголеши да хоћешъ послатъ, али когда да придетъ попъ тъ, ми здрави да чекамо попа: али болешти неможетъ чекатъ ниже отрочета некрьштена ниже новобрачни, овіи одовудъ ови же съ друге страни по данъ хода удалеко, что да учини ово калугерче худо и болестно, а ти попова другіе некешъ да пошлешъ, незнамо чесо ради беда сіа на насъ. Кому да се тужимо веће каковули насъ закону посилаеши а ѿреваеши насъ ѿ закона христова и непосилаеши намъ пастировъ. Нашъ добри пастиру и учителю, промисли нами бога ради, погибо смо телесно ѿ беда лютіе и скр'би паки гнанюмъ и закономъ, невеми что сьтворити, прочемъ прости пространству" и т. д.

Примједба. При овако немарљивим, скоро бесавјесним и користољубним пастирима православног народа, није чудо, да је у босанском народу римска пропаганда нашла тако обилато поље,

што се може мислити да је било и прије и после овог доба, и сами је промисао божји одржао и ово православног народа у вјери својих прађедова. — По томе, што је за онда само један свештеник — за невољу — свршавао обреде православним хришћанима сарајевским и околним, ђе данас десеторица имаду простране парохије, може се мислити, да је врло много нашег народа примило римску вјеру, и доцније су ова мјеста населиле многе породице из Херцеговине, те од стотине нема десета чест да су старосједиоци него насељени Херцеговци, као што су и у самом Сарајеву најбогатије породице из Херцеговине, осим Бесара, који прво порекло воде из Призрена а доцније из Осата. —

Бесавјесни митрополит Атанасије, умјесто да као добри настир задовољи праведну жељу народа и будни пастир радује се постојанству у вјери тако христољубивог народа, који је окружен са многим „бедама“, он на против посла одговор још строжији и огорченији, који је кадар био изазвати многе рђаве посљедице за цркву. Његов посланик — Стефан — мирјанин, донесе умјесто утјехе и радости — тугу и жалост! На сами празник Благовештенија у цркви на јутрењи пред еванђељем првим, прочита „ѿлѹчителное писмо“ пастиреначелника, те се тога часа прекиде молитва за хатар ћудљивости и самовољства, које „цијели народ одлучује од цркве!“ Ово ће се виђети из сљедујућег писма општинског истом митрополиту.

7. Лѣто 1686. Маія 24.

После обичног увода: „По сихъ вѣсто бѹди тебе чьстни господине и пастирѹ нашъ како приде къ намъ твое писаніе съ ѿлѹченіемъ на празникъ благовѣштенія пресвете богородице на ѹтреню предъ евангеліе҃, и тако пресѣкосмо правило и оста смо и безъ правила и безъ летѹрђіе и безъ причештенія и разѹмехомъ въса ображенна; того ради владико свети бога ради што намъ пишешъ за калѹгере битан'ге, зато незнамо коіе битаанга; овде садъ имаа Морачанинъ єдинъ и Георгіевихъ столпова єдинъ, и донели сѹ обадва писаніє ѿ светаго патрі̂арха, а ми како да непримимо человѣке съ патріарховимъ писаніемъ почто смо ихъ тако и досаде примали и ніесѹ митрополити ничто за

то беседили, а ѿселе неѣемо владико свети ако ѣе и патріархово писаніе донети, безъ твоего писанія неѣемо примати никого. Iеште имаа единъ калугеръ изъ Житомислиѣъ дошао предъ постъ нечто хоѣе ковати судове за монастира а ніе на путъ дошаѡ, тако намъ е казао. И има калуѣерче изъ Маржиѣъ доходи у церкву, али нити шта проси нити му ко што дае; говори доходіо самъ до ѿца на село паки ѣу иѣи дома по велику дне, и стои у турской махали (?), веѣъ друго незнамо. А што намъ пишешъ за некоего В'льхва, что ми да творимо владико святи, у церкву недоходи нити га знамо богъ вестъ, него чули смо да ходи по неких куѣахъ по мѣсту; одъ скора смо чули предъ сами приходъ твоего Стефана, али что да му тко учини. Ето е и Стефанъ чуо да ходи, и оно су криви они кои га прихватаю, а не васъ народъ; того владико свети за имѣ божіе почто сіе створи ѿлученіе коначно ако су криви они человѣци кои су га прихватили и у домъ призивали, да што су криви остали народъ кои га ніе ни чуо ни видіо; паки садъ остае безъ причештенія светихъ таинъ и безъ правила у ове страшне и святе дни; буди да смо сви криви и непокорни, да што су крива деца да се некрьсте и умерьши не ѿпою; почто ѿлучуешъ свештенике да неимеютъ ничто свештено намъ видети. Нь владико свети бога ради умилосерди се и пошли намъ друго писаніе предъ ѡви свѣтли день и не ѿлучай насъ светих таинъ тако ти страшних страсти Христовихъ а морешъ и последъ извидети све тко е кривъ тко ли правь тако и покарай, твое е слово съ властію владико свети, ми безъ старіега неможемо бити ни живи ни м'р'тви, нити ми имемо съпротива слова къ старіему, него насъ е смела беда и нужда и гладъ и тежки данци и неволе, и незнамо куда ходимо а камоли да се что сетимо что е ѿ потребе и что би больше и чьстніе било. Нь прости владико свети бога ради и имена архіерейскаго ради, дигни съ насъ ѡву сузу у ове дни

за имѣ божіе, погибе народъ хтистіянски ѹ ово доба, кои нити зна што е старій ни что е клетва. Бога ради молим по томъ человѣкѹ писаніе благословено, а по вѣликѹ дне морешъ каратъ кога е теби драго, старій си и збій и оши-лѣй; того ради малено того человѣка къ святини ти да небѹчи ако народъ безъѹмни по чарши и по сокацихъ, како и више рекосмо ніе ѹдобно, него мѣтанія ти молим намъ писаніе Ѡрешител'ное: — и святіе ти молитви съ нами грѣшними, аминъ." —

Примједба. Кога небп још тронуло овако понизно писмо, пуно љубави, искрености и побожности? Само је митрополит Атанасије камена срца и упорног јогунства. Пошто не може побити разлоге, разреши од коначног „отлученија“ народ и кметове црквене; али ове последње само док прође воскресеније, пак одмах за тим да се обуку опет у ризу покајничку, јер треба да се одржи ауторитет деспота Атанасије! — Због тога му општина 1686. год. Априла 9. одговори доста и свјесно и оштро овако:

8. Афанасію пресвятомѹ и преблаженномѹ и преѡсвяштенномѹ нашемѹ господинѹ и митрополитѹ многа лѣта.

„Ми многогрѣшни синови церкве сараевскіе чьстнѣи ти рѹцѣ и нозѣ лобизаемо. Посихъ вѣстно бѹди тебе владико святи како приде къ намъ твое Ѡрешител'ное писаніе до васкрьсенія христова, много ти лѣта владико святи. Паки по васкрьсенію да смо повини клѣтве пр'вом ми кроме народа, того ради владико святи ми есмо повини и богу и тебе понеже грѣшни есми. Нь за тако Ѡлѹченіе не веми почто. Что намъ пишешъ ѹ пр'вомъ писанію и нарицаеши насъ саминцею (?) лукавою и прѣлюбодеивою еже хвалимо се ѡ отци сина же Ѡвергше се владико святи, волянъ еси творити и глаголати еже хоштеши, нь намъ се мнитъ міи покланямо се и отцѹ и синѹ и святомѹ дѹхѹ. Паки знамо старіега сътворшаго ни и святаго патріарха, и святиню ти, и тво-

римо ти покореніе и часть колико смо вазможни до овога лѣта. А ѿ овога лѣта святиня ти не приде къ намъ понеже видиши и слишиши какавъ есть гладъ тежки и беда и тежки данци; куде да се денемо ѿ зел'ніе скрьби. А что намъ пишешъ за онога в'льхва да смо се за нимъ обратили юкоже дрѣвни еврѣи о телце юдуштемъ траву; владико свяги, міи вѣруемо тѣлцу небесному и животворѣштему юкоже и више рехомъ, а ко се за нимъ (т. ј. за врачаром) обратіо, съ нимъ и пагубу наследіо: а писали смо ти и у пр'вомъ писанію како за в'льхва незнамо него смо скоро чули да доходи овогда по мѣсту овогда по селихъ, что да ми сьтворимо къдесмо ми слишали мало последъ и ти си слишао, а у тебе царевъ емаръ и бератъ и патріархова сингеліа ти морешъ тражитъ а ми несміемо никому ни речи реħъ окорне, а твое е҃зархе ходиле су по селихъ то су они больше разумели, а ми што знамо што се где чини, и пишешъ намъ у последнемъ писанію, тко ви рече церкву задрьжавати и правило прѣсецати и зато владико дивимо се такому ѿвѣту понеже пишешъ у прьвому писанію да смо ѿлучени ѿ церкве и закона на дворъ и кунешъ тко ħе намъ поповати или у церкви или у домовехъ любо кои законъ сьвршитъ да естъ свезанъ въси вѣкъ и будушти то естъ всему народу кои се прибира къ церкви, а садъ пишешъ по своему хотенію — ви чините и затворате церковъ; види владико, или ти затворашъ или ми, и пишешъ потаптавате в'су чьсть архіереискую подъ ноге и умалямо ти; волянъ еси глаголати еже хоштеши, нь міи знамо васъ за старіе како и есте, владико святи, а незнамо што смо ти умалили, нека богъ види а и святиня ти зна што міи чинимо по своему хотенію, а еже глаголеши за пророка Езекиля, добрѣ глаголеши владико святи, тіи стражъ и пастиръ домохъ вѣрнихъ и апостолскаго прѣстола намѣстникъ, а власть ти въ руцѣ, терай влька ѿ стада своего, міи ихъ непокривамо нити се за нихъ мо-

лмно мити ихъ ѹ домъ иримано, а тко ихъ прима нека се и лѣчи и исповѣдаѥ и приде въ чѹвство.

Того ради молимо се и милм се деемо святительствѹ ти ѿвѣрзи тою мзвѹ юже на насъ и ѹмилосерди се и прости насъ и благослови бога ради, ми смо тебе ю всe часи криви, али ти си покарао, тиже и помилѹи и прѣзри чедомъ съгрѣшенія ихъ, а якоже ѡтецъ чедо любитъ, подаштъ намъ рѹкѹ помошти и прости ни бога ради. Паки владико святи вѣсто ти бѹди, наше свяштенике посланіе ѿ святиие ти Протопопа намъ е добаръ и ми за него несми достойни; нь попъ Ђѹро некако на странѹ држи и поноси по єзикѹ и церковъ и клисаре, те кємо погинѹтъ бомо се и изгѹбитъ ће и церковь и насъ, невени что ми бистъ ѿ скоро; того ради сказѹемо ти, а большати въ ѹмѣ царствѹютъ, проче прости“ и т. д.

9. Писмо патријарху српском Арсенију од године 1686. Октобра 4.

„Арсенію пресветеишемъ и преблаженеишемъ нашемѹ господинѹ и владицѣ, отцемъ отцѹ и патріархѹ срьбскомѹ многа лѣта.“

Ми многогрѣшни чедца и раби свіятительства ти иже събираемъ се къ храмѹ св: архистратигъ въ мѣсте Сараеве много въ смѣрени мѣтаніе и челобитно поклоненіе творимо до лица земли чьстно мѹ ти и богопросвѣштенномѹ образѹ и чьстнѣи ти рѹцѣ и нозе лобизаемо са страхомъ ѹмнѣ прикасаюште се недостоини. По сихъ вѣсто бѹди вамъ милостиви и преосвяштенни господине, како приде къ намъ посланикъ святитељства ти и прѣдаде намъ св: твое ѹтѣшительное въ истинѹ и пастироначал’ное солію св: дѹха растворенное и поѹчительное писаніе, о нем’же вѣльми благодарихомъ и вазрадовахом се, молеште се съ плачемъ въ сештедромѹ богѹ и владицѣ христѹ да съхранитъ святительство ти въ мирѣ глѹбоцѣ еже добрѣ ѹпасти стадо свое

богомъ връученое ти ико же и свѣдетельствуютъ твоя богомъ преданна пастирскаа ученіа. Паки аште вапрашаеши богомъ початенна и просвяштенная главо, еже о нашемъ худомъ и прискрьбно житію въ ниніашнее врѣме последнее господъ богъ вѣстъ иже въ са вѣди, невѣми что и прежде сказати или вьспомѣнути святительству ти, скрьби и бѣди и нужди лютіе иже бѣху досѣли катаднѣвно, ниніа же катачасовнїе бише день ѿ днѣви тежчаишіи, невѣми что сьтворити или камо денути се ѿ зелніе бѣди или къ кому прибѣгнути токмо къ въ савидештому и прѣдивьнеи и прѣчистеи того матери образу плачуште да уштедритъ ни іакоже и учитъ насъ святительское твое писаніе. Нь вѣсто ть буди добри нашъ пастиру каковаго врѣмени доспѣли есми, въ истину несмеемъ ни къ церкви прити, въ неже трѣба есть нь творимъ врѣме вь негда възможно есть, и тако день ѿ днѣви прѣпроводимъ, дондеже промислитъ недрѣманное око пользна нама. Паки имами мисль церкве, некоего бѣса турчина и губи намъ честе на всако лѣто крозъ церкву измеће ивтире и зло и что да сътворимъ, богъ милостивъ а святи архистратигъ трьпи и неке, слишимъ же и по вьсуду ниніашніа не удобъ сказаема врѣмена тежкаа, и тѣми утѣшаем'се, понеже нѣсть намъ самимъ нь по въселенней великимъ и малим нь что да речемъ, благодаримъ бога о вьсемъ, дльжни есми вьса находешта трьпѣти грѣхъ ради нашихъ на пользу а не ват'ште трьпѣти святими твоими и свіятителскими молитвами. И еште молимо се и мили се деемо чьстному ти блажен'ству да намъ пошьлешъ службу свіатому Арсенію срьбскому, по неже не имами у церкви а желимо имѣти, вамъ же вьзможно есть послати аште благоволите и аште повѣлите кому писати аште неимаа, готово нека упише на коло молитвьничко, понеже имами еште неке службе на мало коло да саставимо. И прости преосвяштенни господине за досажденіе раби своихъ бога ради и не забуди насъ святими

ти покчительнимъ писаніемъ. И послахъ смо ти златицъ десетъ. Прими за святое ти благословеніе и прости насъ бога ради. Прочемъ прости пространству словъ" и т. д.

10. Писмо Афанасію митрополиту босанскомъ од године 1688. Маја 15.

После обичне титуле и увода: „Посих вѣсто буди тебѣ милостиви господине како приде къ намъ св: твое писаніе и вельми възрадовахом'се о вашемъ добромъ животе и здрави и свест'ни владичествати, и разумехомъ ваображена како паки пишешъ на попа Ђуру да попуе како и досадъ и да неће другa и помоштника. Зато намъ попъ Ђуро рече, како е стари заповѣдио послушакемо, и пита смо га по твоемъ писанію что му досаћую клисаре, него не могу стаюти наиввећъ ѿ кошпединкъ (?) сваки день хахлаишу ме (облете, узнемирују, досађују, поносе) не сміемъ никудъ поћъ по мѣсту куде ме тко зове, а ми већъ не знамо кои се то тужіо вашемъ святительству. Паки владико св: приде еште и друго писаніе твое на ову бабу Епраѯію (монахињу) и видимо како си се на ню узвіо поради ове куће почто е дала церкви за живота; того ради владико св: прости бога ради, оваа баба за то ти ніе крива нити е она знала када смо ми писали книгу владики Јову (овај је био некада поп и Ефимер сарајевске цркве, а доцније рашки владика), нити смо зато не питали, почто е она дала ову кућу подъ церковъ има петъ година и дала хуцете све и темесуће предъ людма да не има она илаке (учешћа). Паки ми нешто прегледаюћь темесуће церковне што ѿшта наћо смо како стои и данасъ кућа на владики Јовану, а она неима илаке, того ради промисли смо последакъ у человѣка имаю дѣца последи него да непріюну за куђу, чиме ћемо се ми бранити не бивши како е владика продао почто е хуцетъ учиніо на себе, паки не дао аспри а остао хуцетъ на нему, а что си исти давно, како е дала баба

церкви кућу, а и баба ті е казивала. А владико святи бога ради что є церковно оно є и твое (!) и ми смо твои и церковь твоя и церковно твое (!) а ево є кућа сва чурукъ (покварена) и капле, него мислимо лѣтосъ градитъ ако би богъ дао врѣме мирно, каде придетъ святиня ти да имашъ где прити и посѣдити како у своеи кели а твоя и єсть. За то намъ то прости светлѣиши господине, а да она и ніе дала, ми би смо се уздали у святиню ти да би ти біо ходатай да ово даде за живота, бивши кућа покрай церкве да не посѣде зао человѣкъ и крчма, а знамо да би могао ти узети и по сьмрти не, али въ истину съ великимъ харчемъ кодъ саданега тефтедара, того ради мнитъ намъ се ніе зла учинила что є за живота даала церкви, а промисли и ти чьстни господине, большати въ умѣ царствуютъ, него молимо се и мили се деемо святиня ти, пошали благословено писаніе и прости бога ради. И тамо поиде попъ Ђуро и не каза намъ, и шалемо ти сафуна 4 оке прими за благословеніе. Прочемъ прости пространству" и т. д.

За овим сљедује и пето писмо истоме митрополиту од 1688. Јулија 4. у коме се жале што су хришћани по другим мјестима с те стране много мирнији него сарајевски са околином. Даље му јављају, да оно калуђерче неће више да стоји, и траже од митрополита да их једном смири с те стране, и туже се на попа Ђуру, који тек што је био 8 дана међу њима и одмах се вратио њему (митрополиту), и не да се њима јавио кад је пошао. —

11. Писмо патријарху Арсенију III. од године 1688. Септембра 20.

„Арсенію прѣсвятому и прѣблаженномъ и прѣосвяштенномъ господину и владицѣ, отцемъ отцу и патріарху срьбскому и прочимъ многа лѣта."

„Ми многогрѣшни и худи паче въ сехъ живуштихъ на земли нарицаеми раби и чедца святительства народа хри-

стіянскаго людіе мѣста Сараева и околнихъ селъ въси кѹпно вѣлики же и мали иже сьбираем'се къ храмѹ св. Архистратигъ, смѣрено и ниско поклоненіе творимъ и плачевьно писаніе посилаемъ богопросвѣштенномѹ образѹ святаго ти зрака, разумев'ши бивьшѹю скрьбъ и озлобленіе святеи и велицеи церкви матери въсемъ церквамъ срьбскимъ; [1]) того ради имеемо не малѹ скрьбъ и пѣчаль срьдечнѹю; нь что да сътворимъ, благодаримъ вьсештедраго владикѹ Христа о вьсемъ и молимъ єго прилѣжно, да дарѹетъ святительствѹ ти многолѣтно правити прѣстωлъ владичьствіа ти. Скрьби же озлобленіе вѣньци ожидають нетлѣн'ни тамо святительствѹ ти. По сихъ вѣсто творимъ тебѣ прѣосвяштен'ни господине и о нашемъ хѹдωмъ прискрьбномъ и печалѣномъ житію по въ се часи бѣди и неволе и тежци дан'ци и страхови са всехъ странъ єдинъ богъ вѣсть; нь и сію печаль возлагаемъ на бога, понѣже нѣстъ намъ самими нь да речемъ вьсеи вьселенней, и тѣми ѹтешаемь се; нь имеемо ми грѣшни особьнѹ скрьбъ и пѣчаль и плачь неѹтѣшими, понѣже страждемъ и плачемъ истлѣваеми гладемъ дѹшев'нимъ неимѹште просвяштеніа правил'наго ни свяштеникъ, поч'то кои бѣхѹ попови досадъ поидоше кь домомъ своимъ вьси, ми же посилахомъ и дваа писаніа и человѣке къ нашемъ светлѣишемъ митрополитѹ да пошле намъ свяштенике и не ѿписа намъ ни едног писаніа, нь и еште што намъ бѣше посла на пѹтъ калѹгере изъ Бане (монастира), и по ніе порѹчи да иде ѹ монастиръ и ѿиде, а ωнъ непосла поповъ, и тако стои цер'ковь безъ правила и толики народъ христіански, ни ѹтрьне ни летѹргіе ни вечерне, кѹпно безъ васакого добра, и тако ѿ день дена младенци некрьштени да помирѹтъ, болешти же безъ причештеніа, новобрачьни же безъ венчаніа, трѣби да се вѣнчавају на мехкеми (код кадије) почто неимаа церкви по три

[1]) По свој прилици ово се односи на оно кад су Турци оплијенили патријаршију. Преписач.

дни хода окрестъ,[1]) невеми что сьтворити святи Стари, почто намъ овако сьтвори нашъ митрополитъ, може бити да смо му ва уме непокорьни. Нь богъ вѣстъ светлѣиши господине, творимо му часть и покореніе више не можемо да придетъ и свѧтительство ти не би смо могли что више сьтворити, дочекуемо га и милостиню даемо вь сако лѣто противу силе како тко може, да што су му криви сви люди и помѣстни и селѧни те дрьжи насъ безъ свяштенникъ. Святи Стари бога ради, не прѣзри насъ погибаюштихъ безъзаконно, плачемо вьсевидештому, паки къ святительству ти да намъ пошлешъ свяштенике. И овіи што бѣху попови тужаху се на тежакъ харачъ владичинъ, а владика говори, не беже попови ѿ харача него ѿ синовъ церковнихъ, почто му ніе угодно што поставлямо синове церковне да пазе, а то намъ е управіо святопочивши патріархъ Максимъ, паки и святиня ти благословіо у писанію, а можете вьпросити и светлѣишаго митрополита рашкаго, что досаждую синови церковни

[1]) Што је у Босни много више православног народа примило вјеру мухамеданску и римску, доста је принијело и то, што је Босна много оскуднија била са црквама и монастирима него Херцеговина. У Попову (у Херцеговини) нема села које нема своју цркву; а херцеговачки су монастири ови што ја знам: Житомишљић, Завала, Дужи (прије: Тврдош), Добрићево, Косијерево, Пива, Малинско, Морача, Блишкова (у развалинама), Соколац (у развалинама), Аранђел, Дубочица, Довоља, Добриловина, Троица, Милешево (поновљено), Чајничка црква подобна монастиру због чудотворне иконе и т. д. А у Босни (сарајевском округу) осим Високог (6 сахата) ђе је 1857. подигнута нова црква, нема друге нигђе ближе у 24 сахата (рачунајући Босну) осим Сарајева и Мостара (у Херцеговини) и у томе растојању ишли су хришћани —босански — у Сарајево а херцеговачки у Мостар. 1862 или треће озидана је лијепа и пространа црква у Коњицу крај Неретве на средини друма Босне и Херцеговине. У Варешу (9 сах: од Сараева (ђе су многи Римљани и Турци а наших само 17 кућа у вароши и 124 у селима нема цркве, него само „ћелија“ ђе се свршава јутрења и вечерња. Кад би Бог напутио какве родољубна, побожна и богата Србина, да начини ту цркву за 600 рубаља, оставио би вјечни спомен у побожном народу православно-варешком. Преписач.

поповомъ, ѡнъ то добрѣ зна, дрѹго ничто, ако тко даде ѹ неделю по аспрѹ церкви, и ѿ того одева се церковъ и крьпи и даю се џлѹси (ваљда глобе) и ифтире и хахламе сваке, а паки когда придетъ и нашъ митрополитъ и немѹ ніе въсѹе — подадѹ мѹ по неколико асприхъ ѹ захирѹ (јело, храну), али ѡнъ све едино дрьжи или мѹ дали или не дали, мй ожидаемъ м'ча по вьсе дни и часи; онъ иже зритъ еже събрати злато, а незритъ стадо Христово погибаемо, того ради посласмо того человѣка са сьборнимъ симъ плачев'нимъ нашимъ писаніемъ, и сія въ ображен'аа довлѣютъ бистроѹмію святине ти, паки и ѥште досаждѹемо и моли' се и мили се деемо блаженства ти преосвяштенни господине промисли о нами бога ради и неѡстави насъ тако, пошли свяштеннике кое ти знашъ и некако ѹтврьди да смо ѹ самирѣнію, и коего свяштенника тй пошлѣшъ, нека е оно старіи свяштенникъ, ако ли и два бѹдѹ, ѹтв'рди ѹ писанію твоемѹ, а за харачъ владичинъ ѹправим' како ти знашъ, а больша ти въ ѹме царствѹютъ. Бога ради и твое чьстніе дѹше ради ѹправи нами веѣъ не можемо подносити поношенія и ѹкорѣнія латинскаго како живѹемо безъ церкве, „почто не имеете поповъ, то ѹ некоемъ проклетію и ѿлѹченію есте вй ѿ законнодавацъ вашихъ“; ми же что имамъ ѿвѣштати имъ тачію въздахнемъ съ плачемъ и безъ ѿвѣтни прѣбиваемо хѹдй и пѣчални раби твои. Святи Стари бога ради не ѡстави нась ѹ сѐ врѣме, себо митрополитъ нашъ ѡстави насъ, ти же не прѣзри за имѣ божіе, боимо се, ако погибосмо безъ причештенія святихъ таинъ, а сказакети и тай саия (књигоноша) како намъ врѣме приде. Прочем прости пространство слѡвъ и ѹмноженіе речемъ. И святіети молитвами сь нами аминъ.“

Сад је на реду писмо патријарху Каллинику првоме Грку на столици српско-патријаршеској у Пеђи. И у самом писму веђ нема оне искрености као према патријарху Арсенију, јер су дошли „туђи људи којима незнаду ђуди.“

Нови патријарх одмах се брине за свој приход преко подчињеног митрополита, што не видимо ни код Максима ни код Арсенија, јер је овима општина слала на један пут по „десеть златица“, а за дочек трошила је преко 22.000 аспри, новоме пак спомиње за трајућу глад и околишењем гледа да му омрази посјету. Али и нови патријарх знао је то надокнадити другим начином, као што је мало доцније уредио: да ходи „тепсија“ у цркви за патријаршију на неколико празника преко године: најпре 8, за тим 20, а најпосле 24, између којих и на празник св. Савве српског, што је јасан знак, да је и онда дан св. Савве био „празнујеми“, или као што у нас у Босни и Херцеговини веле: „запрештајеми“, т. ј. забрањујући радити. Ова 24 празника означена су у „записнику“ сарајевске цркве. —

Исписъ книга патріарха Каллиника 1696. Декемвріа 3.

„Вишняго промисломъ избранномꙋ и апостолскаго прѣстола намѣстьникꙋ пастарꙋ же и ꙋчителю и наставникꙋ словѣстнихъ овацъ стада Христоваꙋ, намъ же многогрѣшнихъ милостивомъ омилователю прѣосвяштеномъ господину и патріархꙋ срьбскомꙋ кирію кирію кирію Каллиникꙋ, ѡ господи бозе радовати се чьстномꙋ ти святительствꙋ кꙋпно ва ѡбоихъ, ѿ насъ многогрѣшнихъ чедъ твоихъ синовъ церкви сараевскіе са вьсемъ саборомъ христоименитихъ много вьсмѣрени мѣтаніе сатвараемъ блаженствꙋ ти и чьстнѣи ти рꙋцѣи нозе лобизаемъ, ꙋ мнѣ приkасаюште се. По сихъ вѣсто бꙋди тебе милостиви пастирꙋ како разꙋмѣхомъ ѿ писаніа митрополита нашего, како мꙋ си писао да скаже людемъ за прихѡдъ святительства ти; и тако небив'ши овде Митрополита, ми грѣшни синови церковнй ꙋстависмо нарѡдъ васъ предъ церквію и сказасмо за приходъ блаженства ти, и тако вьси единокꙋпно рекоше мй би смо желели да намъ приде святи Стаари, и да прймймо благосло-

веніе, али неможемо га дочекати како смо прѣжде (ваљда је још једном долазио, или се односи на пређашње патријархе?); поч'то е врѣме тешко и прискрьбно и захира скѹпа, боимо се да не примимо вь мѣсто благословенія, клетвѹ. Паки уставлясмо народъ и дрѹги пѹтъ да се договоримо како кѥмо дочекати старіега, и тако намъ ѿговорише: како смо рекли пр'ви пѹтъ тако и садъ, него пошлите человѣка и пишите святомѹ Старомѹ о ва се и за ва се; того ради светлѣиши господине весто бѹди святительствѹ ти, како видимо и слишимо ѿ народа, да некѥшъ ти скѹпитъ милостинѥ колико ће ти битъ харча ѹ пѹтѹ и ѡвде, ако мотришъ прѣѡдилѥ ѿ Сараева, богъ вѣстъ святи Стаари неимашъ кѹде, до єднога Мостара, а дилѥ никѹде ніѥ пѹта. Того ради больша ти ва ѹме господ'ствѹютъ, твори како тй знашъ, ми смо дльжни сказати что знамо и чѹемо ѿ народа, а дрѹго что можемо сьтворитъ ми неколпка человѣка; а што пишешъ да се человѣци нерасходе, ми комѹ да речемо неиди на пѹтъ него чекай Стаарога. Того ради святи Стаари ового человѣка шалѥмо къ святини ти и вѣсто ти творимо да послѣди неречешъ, почто ми неписасте да промислимъ что творитъ, — прочемъ святіе ти молитви съ нами недостойними, аминъ."

(Овом приликом бјеше осам сар: општинара и 40 других „сьборнихъ" хришћана кад писаше патријарху Калинику). —

Општина Сарајевска имајући доста неприлика са митрополитима: Христифором и Атанасијем због свештеника, учини постојану уредбу при митрополиту Висариону: да се сваки дан има чинити служба у црк: сарајевској од 4 свештеника по чреди, које се и дан данас најточније испуњава. По свој прилици ту је уредбу установила због тога, да једном буде мирна и престане на свагда тако звано самовољно „задрьжаніе и ѿлѹченіе" од појединих митрополита или патријараха, те кад ред свакидашње службе пређе

у закон и обичај, не ће Митрополити узнемиривати народ са одлуком.

По томе, што су прије хришћани од „страха“ турског једва смјели и у недељу отворати цркву, а у ово доба имаду слободу и сваки дан, може се мислити, да је Калиников ферман гласио нешто више слободе него прије, јер је он дошао право из Стамбола послат од падише. Било како му драго, општина је имала повода бојати се и даљи незгода непредвидими, с тим прије, што је у то доба сједио на патријаршеској столици грк, или, што је овога замијенио Атанасије бивши Митрополит босански, с којим су они имали доста неспоразумљена. Било једно или друго, еле год. 1696. Јулија 15. Митрополит Висарион даде општини ово писмо или својеручни устав у „записнику“ црквеном:

„Милостію божіею смѣрени Висаріонъ Митрополитъ Босни пишетъ понеже да се зна како божіемъ произволеніемъ собориса смо са свѣштенници и са синови церкве сараевскіе, да сѹ церковна по —д҃— попа и праве церковно правилно по ѹставѹ и прѣданію святих отацъ и поютъ божаставнѹю Летѹргію по васе дни непременно, кроме великаго поста, и да биваетъ Летѹргіа са ѹтрьнею неразлѹчно, кроме недель и празнѹемихъ святихъ. И аште бѹдетъ свѣштенникъ иже семѹ повеленію непокарает'се, такови да небѹдетъ слѹжитель семѹ храмѹ святихъ архистратигъ иже ва Сараеве, тако да е ва разѹме ва семъ.“ —

Овај је устав потврдио са печатом горње титуле. — Доцнији грчки Архијереи уведоше обичај свршавати службу и недељну и празничну заједно са јутрењом, што је доста за народ теретно толико стајати. Ја мислим из узрока тога заведоше, да прије попију кафу и чибук запале или наргилу, јер грчки Архијереи у турској готово сви то упражњавају. А неможе им ни бити другчије, имајући посла са капиом и великашима турским ђе је кафа мрка (и горка) и чибук прва почаст. —

Сад су на реду писма патријарху Мојсеју од године 1713. Октомбра 4. до 1722. У овим писмима врло је значајно то, што је речени патријарх Мојсеј одлучио био од свештенодјејства митрополита босанског Мојсеја, који је дуго времена био љубимац и придворник патријархов; доцније га поставио митрополитом босанским, (макар да га је најпре одредио Калиник) а после мислим премјестио га на Епархију Биоградску. Јасније ће се све вићети из сљедујућих писама.

12. Лѣто 1713. Октомвріа 4.

„Мойсею блаженнеишемъ и словестнѣйшемъ господинꙋ и патріархꙋ срьбскомꙋ многа лѣта.“

„Вѣсто бꙋди вамъ блаженнѣйши господине како примисмо ѿ васъ свіатительское выше писаніе и разꙋмѣхомъ въ ображенная како сказꙋете намъ за объвадовѣвшꙋю митрополію белградскꙋю и неимее кого поставити на ню въ мѣсто прежде бившаго митрополита него обнажꙋете насъ хꙋдихъ ѿ нашего митрополита и ми да останемо въ дови, тако, невѣми кое ради вѝни, да бꙋдѣмо ꙋкорни и постиждѣни ѿ всѣхъ странъ нашего ѥзика срьбословеньскаго да насъ оставитъ митрополитъ нашъ. А мй да просймо дрꙋгаго незнаемаго. Ѥто имаа ово трѣтіе лѣто како слꙋжи нашъ митрополитъ святомꙋ прѣстолу срьбьскаго Патріархшьства, а мй стоимо безъ пастира ожидꙋюштѣ когда прйдетъ посѣтити насъ, и ниніа прйдѣ и принесе намъ ѿ васъ по истинѣ пла'чꙋ достоиное писаніѐ да оставитъ насъ, невѣми кое ради вини непокореніа нашего, іакоже и вишѣ рѣхѡмъ, того ради къ комꙋ да пожалимсѣ или къ комꙋ да плачемъ тькмо къ прѣвисокомꙋ величьствію ти къ блаженнѣйшемꙋ нашемꙋ господинꙋ, мій хꙋдй ового укореніа и ꙋничиженіа неможемо прѣтрьпѣти ни оставити никогда безь великіе нꙋжди и бѣди обштіе почто намъ непишешъ винꙋ кою иместѣ на насъ, него тако наћо смо сьборнѣ, да остави вла-

дика Мойсей боснꙋ и да прийи бельградъ, и да пошлете на боснꙋ коего дрꙋгаго. Свѧтѣйши и блаженнѣйши господине почто непоставліаоте кого дрꙋгаго на епархію обьвадовевшꙋю него хоштѣте обрꙋченнꙋю обьвьдовити а дрꙋгꙋю обрꙋчити. Того ради блаженѣиши господине и пастирꙋ нашъ, мй того обикнꙋти неможемо никако, а вй творитѣ како знатѣ како ће бити мирно и добро, а ового вьшего писаніа нити смо прочьтили къ саборꙋ нити смеемо прочьтити, понѣже бити ће мльва ꙋ народꙋ и може бити и горшѣ него сѣ боимо да нѣбꙋдѣ, и сказа намъ нашъ Митрополитъ ѿ ꙋсть, да ке ваше блажен'ство бити на овꙋ странꙋ посѣтитель своихъ ов'цъ, и томꙋ смо сѣ обьвеселили и желимо да прйдетъ блаженство ви правди ради да видимо. Прочемъ прости пространство словъ и св: молитви съ нами, аминь. Многогрѣшни синовѣ цер'кви Сараевскіе.“

13. Лѣто 1715. (ѧѱеї). Септемвріа 26.

Мѡйсею прѣблаженнѣйшемꙋ и словестнѣйшемꙋ нашемꙋ господинꙋ и патріархꙋ србскомꙋ и бльгарѡмъ. —

„Ми многогрѣ'шни и непотрѣбни раби и чеда свіатител'ства ти синове церкви сараев'скіе, много въ смѣрене поклоненіе творимо, цѣлꙋюште твое свіатител'скіе рꙋцѣ и нозѣ, ꙋние прикасаюште се. Посихь вѣсто творимо блажен'ствꙋ ти, како прими смо вьшѣ свіатител'ское писаніе, писано месеца їъ — кє, а приде къ намъ сек: — г — незнамо винꙋ закаснѣніа, а болшѣ би бйло да бꙋдѣ іеште закаснѣло и вишѣ, понеже нѣсмо до ниніа ни единого оваког писаніа причекали ни ѿ единаго патріарха, и егда въсприехѡмъ сіе пи'саніе вѣльми възрадова'хом'се, оба'че егда прочатихомъ, вѣлми оскрьбѣх'мо, видѣвшь овол'икое въше на насъ лютое немилоср'діе и гневъ, въ мѣсто ѿчьскаго благоꙋтробіа, зрѣште мй своего ꙋчитѣлнаго пастира подъ задрьжаніемь осꙋждѣнних, кое ніе бйло овомꙋ мѣстꙋ никогда, ни ѿединаго патріарха, того ради невѣми кою

вйнꙋ єстѣ обрѣли блаженнѣйшй господине, нь нашемъ Митрополитꙋ. Пйшете како єсть непокорънъ въшемъ архипастир'ствꙋ, бꙋди въше слово въсако истино, въшего свіатител'ства, обаче таи человѣкъ, коіе вамъ тѣ речи принеѡ, нека искꙋси свои умѣ ѿ своих' ꙋсть, а ѿ нашего Митрополита неке се наћь такови посалъ непокорьства, нитіе до ниніа находильсѣ ѿ нашихъ владикъ, ни паки да є остала когда миріа неплаћена, или что дрꙋго на нихь, а ꙋздамо се да неће ни ѿ сѣле, а єво єште ніє минꙋло ни єдно лѣто како є пришао къ намъ, а то є вашъ чиракь (љубимац) и рꙋксадъ и непрѣзрѣсте него посластѣ нь него задр'жаніє лютоє обаче блаженнѣйши господине, до ниніа при мимошьдшихъ патріарсехь ѿ нашего мѣста, и попъ мирскй біоє почьтєнъ колико дрꙋги владика а ниніа ꙋничижени бисмо при васъ, ми кꙋпно и съ нашимъ Митрополитѡмъ, того ради имѣи'те насъ проштѣнихь, винꙋ необрѣтше сіа намъ показастѣ. Зато дльжни єсми и лютѣйшихь дочекать, понеже ми досада и свой животъ бисмо могли дати по за ради васъ, и святіє великіє церкви, и толико єсми въшемꙋ блаженствꙋ радили, паче инемъ мимошъдшимъ патріархѡмъ слꙋжити. И єсмосє надѣіали, да и кою винꙋ сътворимо, да бисте намъ ви показали двѣри милоср'діа. Обаче ѿ сего горше є немилоср'діє ни когда нѣсмо слишали, како на насъ, безь испитаніа сꙋдъ задрьжаніа изне се, и толико паше мѣсто, гор'ше ѿ въсехь мѣсть, или да речемъ ѿ въ сехь селъ, єже пишете да несмо вашимъ посланникомь чьсть достоинꙋю показали, а несмо ни писма ѿ васъ имѣли никакова по нима нирадъ шта, а владика біѡ пошао г. паши, а било имъ є ꙋ владикиной кєлй доста ꙗсти и пити, а мй ꙋ оно врѣме нѣсмо смѣли ни ꙋ церквꙋ доћь, ни паки своихъ дꙋћꙗнаа ѿворити ѿ тежка зꙋлꙋма, а камо ли къ нима приходити, а истино да речемъ, како є ѡнъ овдѣ чиніѡ, могли би смо и глобꙋ платити поради нихъ чиновнога пꙋта, и мало питіа, и несмо знали да вй ꙋ нихь дрьжитѣ ве-

ликꙋ чьсть, тако да ми свй и наша чьсть и наше покор'ство би смо ни за што при ваша хизмѣћара, толико ли неиспита насъ и наше непокорьство тѣ оволикй фіалъ (?) и зліа гнѣва на насъ, и еште пишете, да ми съ нашимъ митрополитѡмъ ѩдемо и піемо, то ѥсть истина, понѥже старѣйши намъ ѥсть, по твоемꙋ писанію, како пишете да бꙋдѣмо покор'ни своемꙋ Митрополитꙋ, паки садъ пишете, да мꙋ ни рꙋкꙋ нецѣлꙋемо, досадь могао сѣ нарѡдъ ꙋстрашити, да га владика покаара, а ѿсадъ веће нека владика немѣшасѣ ни ꙋшто, него нѣка о сѣби вънимаа, понѥже нѣимаа власти како инй архіереи ꙋ своей епархй, а ваше блажен'ство болшѣ знаа, да ова книга ніе за овй шехеръ ни за кою касабꙋ, оба'че видимо да насъ горшѣ дрьжитѣ него и се'ло кое; ꙋздали смо се ꙋ васъ, да которй человѣкъ ѿ насъ и кривицꙋ сътворит', и вй ꙋзнавши да неби стѣ тако въ скорѣ послали задрьжаніе, него да ꙋдрьжитѣ гнѣвъ и ꙋкротйтѣ ѩростость, а таковаго человѣка, поꙋчитѣлнимъ словомъ архипастир'скаго наказаніа наставили нь покааніе, аште ли сѣ неби покорилъ въшемъ наказанію, ми бисмо възвѣстили въшемъ блажен'ствꙋ таковаго человѣка писаніемъ нашимъ, ꙋздаюћи се ꙋ вашꙋ рѣчь, ѿ васъ намъ реченнꙋю, да некете вй ꙋ нашѣ мѣсто никогда задр'жанаго писаніа послати, доколѣ небисмо ми синови церковни съборнѣ въсписали и съ нашимъ Митрополитомъ възвѣстили вамь человѣка, обаче ниніа видимо, да насъ имеете свое когда къ намъ прйдѣте, а по дрꙋгихь мѣстехъ, насъ ни въч'тоже дрьжйтѣ, тражили смо ꙋ нашей книгохранил'ници въса писс'ма прьвихь святопочившихъ патріарховъ нашихъ и необрѣтосмо ниединаго писаніа задрьжаннаго ни на проста человѣка, а на архіереа нѣсмо ни слишали, него смо се ꙋздали да мй и съгрѣшимо что, да неби насъ ѿлꙋчіо патріархъ, любви ради Митрополита. И пишете намъ што смо име поминали владики Мелентіа, ви намъ писасте писаніе нь саборъ, да знате како

вамъ посла смо митрополита и пастира, и ми онꙋ книгꙋ прочатисмо пред народом' и почесмо га поминати ѿ оного дневи, и вам' ѿписасмо ꙋ Бел'градъ — и ви намъ ѿписасте писаніе лѣпо. А садъ на насъ злобою памѣтозлобьствꙋете, и той намъ ꙋзрокъ пред' очи ставлꙗтѣ. Еште намъ пйшете да ѿемлемо ѿ святіе церкви, да когда видѣсте тако дѣло ꙋ насъ, почто неистѣза насъ прошъдьшее лѣто, него насъ нинꙗ ꙋкарашъ, того ради блажен'нѣиши господине наш, прости насъ, и постави себѣ вѣрнѣишее епитропе кои ћe вам' болшѣ и вѣрно тепсію дрьжати, а неѿимати ѿ свꙗтьіе церкви. А ѿ насъ ѿ прѣждѣ дрьжавшихь, испитꙋи ако что имаа при насъ ꙋзми и истѣжи, и по истѣзанй пред въсеми архіереи изнѣси правилсꙋд на насъ. Обаче досадъ несмо такови били, како насъ творитѣ, да ѿимамо ѿ святьіе церкви, ако смо ꙋ томꙋ дѣлꙋ нека нам' бꙋдѣ ѿмас'титѣль святі Ар'сеніе срб'скй.

Еште намь пишешь да кꙗмо и горшаа сихь наследити аште прѣбꙋдѣмо въ том' непокорьствѣ, а мй неимаамо непокорѣніꙗ ниединаго противꙋ вьмъ, пакй коꙗ горша или вѣштшаа клетва да бꙋдет', нѣс'тъ бйла ни на ономъ человѣкꙋ кoi e похꙋліѡ нь Христа сина божіа. Каковꙋ стѣ ви послати нь архіереꙗ своего. Еште блаженнѣиши господине примили смо ваше писаніе, писанно каде сте били ꙋ ꙋжицꙋ ивн. ке (25) и разꙋмѣхѡмь што намъ пишете поради Живка Валꙗвц, кои се є жаліѡ свꙗтительствꙋ ти да смо мꙋ мй амо ꙋставили неке нꙗгове стваари, то є ѡнь лагаѡ како добаръ человѣкь а не казꙋе истини; нꙗговѣ стваари што мꙋ сꙋ биле ніесꙋ ꙋ наших рꙋкꙋхь него ꙋ дрꙋгихь и дошли мꙋ сꙋ ꙋ рꙋке тако смо разꙋмѣли. А за ради онога что є рекао дати овдѣ, ми нѣсмо порꙋчивали да ѡнь доће и нами да обѣштаe што дати, него онь доходіѡ и два и три пꙋта молећи се да мꙋ поможемо како би ꙋзео оно што мꙋ є брать опорꙋчіѡ, и тако оно би што ꙋзеѡ онамо да даде ꙋ нашꙋ цер'квꙋ десѣтꙋ ас'прꙋ или ѿ мала или ѿ ве-

лика, и дадѣ намъ свои темѣсвѣь и добре вище како ће намь дати лѣпо колико западне, и мй вчинисмо писмо, и подписасмо сѣ толики человѣци, кое рвке познаю они человѣци места менатъ, и они человѣци вѣровашѣ нашимъ рвкамъ и дали св мв и вишѣ него мв е вписано в тестаментв, а да ніе поніо оно писмо подписаано неби взеѡ ніедне аспре. Зато мй иштемо оно, што е намъ даѡ свои темѣсвѣь, или да даде онь или негови вици, а што намъ пише въше блажен'ство да имаа еште мѣста за давати. зато мй нѥмв небранимо, нека дае где е потрѣба да даде а имаа ѡдьшта и даватъ, а ѡнь е богиѣѧ ѿдоввде и повѣѡ себѣ ради, и с нима се погаѣѡо како ће діелити што взмв, а мй зато незнамо ништа, и развмели смо да имаа в ономв тестамен'тв милостинѧ по свѣмъ монастирех срьбскихь и святогор'скихь, али то они нѣсв даали Живанв, него нека иште сваки свое што имаа, послѣди видѣсмо овдѣ в нихь въше писаніе писано е како есть истина, нь оно писаніе въше дошло е доцнѣ, они св били преће пошли амо из Млетакаа, а что е Живко вамъ льживо сказиваѡ да е хотіѡ за вами доть кь вамъ а недао мв Богиѣь и Михо, то е ѡнъ лагао вамъ, али и зато мй незнамо что ли е како ли е — и тако вишѣ писанная вьса оставльмѣ молимо се блажен'ствв ти о насъ грѣшнихь, да втолиши гнѣвъ и ѧрость, и намъ проштѣніе да дарвеши кѵпно съ нашимъ митрополитомъ, и что имеемо амо писаніе да кои любо человѣци бвдв имѣти по мѣждв себѣ кое прерѣканіе да неидв нь ино мѣсто него предъ синове цер'ков'не да ихь погодѣ, зато блажен'нѣйши господине, неможе садъ оно поднѣсти, почто бисмо изгвбили и себѣ и церковъ, него ако би вамъ на кога ѿ насъ писаніе дошло да га покарате како ви знатѣ, а ми ни вшто немѣшати се кромѣ церковнѣ работѣ, и вѣсто ви бвди како нес'мо чьтили нь сьборв овв саданю въшв книгв, боеѣи сѣ кое камо ли ѿ народа, кое би могло битъ, и неби ни вамъ било мйло. Зато насъ прости блаженнѣиши господине и възвесели насъ тво-

имъ благословен'нимъ писаніемъ. Проче прости пространство словъ и умноженіе рѣчи, и святіе ти молитви съ нами, аминъ.

И многосмѣрено мѣтаніе чьстнѣишемъ господину архідіакону Арсенію, (Јовановићу четвртом патријарху доцнијем. Преп.).

Писа се сіе лѣто ,афеї — Сект. кѕ (26).

14. Лѣто 1717. Јуліа 15.

— — — — — — — — —

Прѣосвештѣнніе ти руцѣ и нозе лобизаемо умне прикасаюште се. По сихь блаженѣйшй господине мимошьдшее дни писахомъ листь святительству ти поради язви юже имееши на насъ сйновѣ церковнѣ, и не удостоихомсѣ ѿ вьшего блажен'ства ѿгово'ра пріети, яко да узнамо вйну язви, нь толико мало и много разумесмо ѿ устъ хаџй рая, како стѣ му заповѣдали, да намъ скаже да ховетѣ учинити подзадрьжаніе насъ коисмо синови церкви, а наивештьшѣ на хаџи Лаза и Јоанна Арнаутовића, да віе некто приніо рѣчь, да су бесѣдили неподбнѣ рѣчи за въшимъ святительствомъ, за кое мй амо тражисмо, и са заклинаніемь и немого смо наћь оніе рѣчй что намъ показуе хаџи Раіо, а тко е то приніо или писао святительству ти лажь, бити ће му чрьнъ образъ и пред богомъ и пред людми, а то се неке наћь помежду насъ таковь человѣкъ кої е непокрънъ въшемъ блаженству, или да е какову рѣчь неудобну о васъ бесѣдіо, и говорили сте хаџи Раю, да смо васъ еште овде уязвили и по с'рдцу удрили, тому нѣсмо вѣровали, ту злобу неке дрьжати святи Стари, онъ е намь послѣди дошьствіа послао толико книгъ благословенних, а ми само га дочекали како смо били кадрь, како своего старіега, а ако смо сьгрѣшили што смо рекли, у нашемъ гробію ніе се нашао человѣкъ неразьстворенъ до нинніа, и садъ тако говоримо, и ніе се нашло за святопочившихъ патріарховь, ако е ова речъ зла, за то прости насъ. Еда

богъ недаде ни ѿ нинѣ да се то наће и за врѣмена свѧтительства ти, а што стѣ говорили хаџи Раю поради попа богикѣ како мꙋ нѣсмо д'али кꙋћю, и то вамъ ніе право сказато, ми смо га нꙋдили да ꙋзмѣ, и нега и дрꙋге попове, нь они нехтьше, а мй нѣсмо могли церковна поклонити ни єдиномꙋ, а да е искаѡ и на вѣрꙋ богићь да ли би смо мꙋ, а вистѣ говорили ако не би платіѡ Богићь платіѡ бихь ѧ или владика, али за то не имамо писаніа ѿ васъ ни ѿ владике, а што несмо дали попꙋ Богићю аспри за робіе што є кꙋпіѡ, каде ніе имао аспри, чемꙋ є кꙋповао (!) а наша е цер'ковь што смо могли ѿкꙋпити ѿкꙋповали смо много робіа, а слишалистѣ и въше свіатительство. Паки намь сказа хаџи Раіѡ како стѣ мꙋ говорили поради кꙋтіе святіє великіе церкве (патријаршије пећске), да е поставимо ꙋ место неподобно, то єсть ꙋ не . . . ть. За то намъ бисть велика скрьбъ и сѣтованіе, и не намъ самимь, нь въсѣмъ слишавшимъ ѿ народа, ми овꙋ кꙋтію недьржимо да добіемо что себѣ, нь да ꙋчинимо кою помошть и ꙋкрашеніе великои церкви патріарши. А зашто кємо е метати на онако мѣсто како ви говоритѣ, нєкємо ꙋ н . . . . ть. Зато нѣемосѣ надали токовимъ рѣчма ѿ въшего блаженства, и почто ради кое е зло имѣла до садъ велика церковь, ѿ наше стране, те на насъ толики гнѣвъ проливаєєте, дошло е врѣме, да изиеншймъ злотворѡмъ благословеніе подасте, а ви и своє именꙋеміе хоштѣте проклѣтію прѣдати, не ꙋведевши истина ли єсть или льжа, приносимаа вамъ на нась, о томъ въсевидештее око да промотритъ о насъ, ми смо сѣ трꙋдили за овꙋ кꙋтію за помошть и ꙋкрашеніе святей и велицеи церкви, и посилали смо до садъ како се види кое фелонъ кое стихаръ, и петрахиль и завѣсе и дарке, имамо у тефтерꙋ за хилѧдꙋ гроша, а ви говорите, нека кꙋтію метнꙋ ꙋ н . . . . ть. Зато намъ єсть жаѡ и печаль досьирьти, не знамо зашто съ нами хоштѣте да ꙋ ѧзвꙋ ꙋлѣзете, досади ѿ ового малаго нашего

народа нитi е била штѣта ни великой церкви ни коимъ владикамъ, а ѿ коихъ имеетѣ штѣтꙋ они имею благословенiе ѿ васъ, а насъ хоштѣте клѣти то дѣло да види праведнй сꙋдiа синъ божiй, а почто насъ поноситѣ по свѣтꙋ и порꙋчꙋете по людехь те намъ неваобразйтѣ вꙑшꙋ изви. Ми хꙋди надамосѣ ѿ васъ причекати писанiа посѣтитѣльнаго да насъ нꙋчитѣ како ћемо трьпѣти приходѣштаа, і нй ꙋ ово врѣме тежкое несмiемо изити изъ домовь своихь и прити къ церкви или кꙋпити потрѣбнаа, него ꙋ рѣдко и съ страхомь, ви же прѣтите намъ клѣтвою, неразꙋмѣвши како е и что е што стѣ чꙋли истинали есть или нiе. —

Прочее что да речемъ, много глаголахомъ предь свѣтозарнимъ ти лицемъ, обаче глаголемъ ѿ болѣзни срдца, нь прости ни бога ради, нiе врѣмена, свакога бесѣде приматъ ни тражити, нь да покрiетъ насъ прѣмилостиви владика Христосъ ѿ гнѣва господ'ствꙋюштихь над' нами, и молимсѣ блаженствꙋ ти ꙋтоли гнѣвъ и пошли намъ вꙑшѣ ꙋтѣшителное писанiе и прости насъ, и светые ти и свiатительскiе молитви съ нами.

Многогрѣшни раби и чеда ваша, Синове церкви сараева.

15. Р'иѳми' или пѣсни по'хва'лнiе съборꙋ церквѣ сараевскiе, и н'хже кранѣгранѣсiе — Вся слава дштере цареви ѡдꙋшевленнiе церкви сараевскiе внꙋтрюдꙋ есть. —

В. Въ троици боже святiи
Молитвенiи и препѣтiи
с. Слава тебѣ в'зда бꙋди
К' спасенiю вѣрнiйхъ людiи
а. Iако по твоей святой воли
Христiани есꙋ в'зда болiй
с. Слава твоя въ них сиетъ
И въ родъ и родъ прѣбиваетъ
л. Любѣтъ тебе Бога творца
Ѿ всѣго права вѣрна сердца
а. А найпаче Словень Срьбли
Кой сꙋ нинѣ яко робли

в. Въ агаренской тамной власти
Безъ могѹтьства и ꙗкости
а. Али дрьжет' вѣрѹ христіанскѹ
Ненавидетъ же поганскѹ
д. Да наипаче сьборъ славни
И въ христіанехь избранни
ш. Що се зовѹтъ сараевскій
Въ немъ же храмъ єсть Архаггелскій
є. Єгоже слѹжба и правило
Въ воню Богѹ ꙗко кадило·
р. Разликѹетъ бо ѹре'дбами
Іако даница междѹ звѣздами —
є. Єсть бо ѹредъ єго дивни
Єдинствомъ в'зда мирній
ц. Церковь свою присно кра'сѣ'тъ
И въ в'сѣ дни слѹжбѹ гласѣтъ
а. Архіереꙗ бо себѣ имѹтъ
Съ нимъ же христіански живѹтъ
р. Разѹмнѣ се съ нимъ владѣютъ
И въ вѣ'ре неслабѣютъ
є. Єште имъ сѹтъ такови чини
ВІ (12) имѹтъ церковніе сини (12 чланова)
в. Въ дѣлехь церковнихь вѣдателꙗ
Гроба же господніа поклонителіе
и. Иже ѹставь ц'рквѣ хранеть
И ѿ саблазновь съборь бранѣть
о. Ѡбштѹ ползѹ всѣмъ желаютъ
И разѹмно о всѣмъ творетъ
д. Да єгда сѣдѹтъ вси съборнѣ
Сь архіереомъ своимъ сложнѣ
ѹ. Ѹведети єсть велѣ славно·
Како сѣдетъ крѹгомъ ставно
ш. Шѹмь или въпльтѹ неслишимъ (полету)
Н' разговоръ и свѣтъ ѹтиша'нъ
є. Єсть видѣти тѹ боліарѣ
Дльготою жизни старе
в. Въ чьстно лѣтной сѣдини
Цвѣтаюштеє ꙗко кри'ни'
л. Лѣпотними же пѣрсонами
И благими природами
є. Єдни съ дрѹгимъ држетсѣ
И въ вѣнъцъ церкви плѣтѹтсѣ
н. Н' и породъ ихь изрѣдній
Ничимъ же єсть поврѣдній
н. Ново ц'вѣтѹтъ ꙗко финики
Въ съборной ихъ избраній

и. И ꙗко кедри ꙋмножени
И въ церкви насаждѣнни
є. Єгда бо церковно придѣтъ врѣме
Въ сакъ повр'жетъ свое дѣло
ц. Церкви тѣкꙋтъ ꙗко єленни
Стрꙋе водніе в'ждѣлѣни
є. Єдинъ дрꙋгаго предвармєтъ
Любовь церкви показꙋєтъ
р. Рꙋце имꙋтъ податливѣ
И обичае милостивѣ
к. Кꙋплю творѣтъ небеснꙋю
С' правдою же кꙋплю зем'нꙋю
в. Въ в'сѣхъ мꙋдрѣ строєтсѣ
И Бога присно боєтсѣ
и. И таковихъ ради обичаихъ
И въ єдинствѣ ихъ исправлєніи
с. Славно име себѣ имꙋтъ
И в' многихъ мѣстехъ слишꙋтсе
а. Аврамскою вѣрою — —
И странолюбіа мѣ'рою — —
р. Рєшти же в'сакомꙋ достоитъ
И присно сіе давъ спаєтъ (?). —
а. Архистратиже Михаиле
И в'сѣславни Гавриле
є. Єгда Троици предстоите
И трисвятꙋю пѣснь поєтѣ
в. Вѣшꙋ церковь незабꙋдите
Н' о неиже молитє
с. Съ хранителю неврѣдимꙋ
И въ вѣре незиблемꙋ
к. Крила ваша да оградетъ ю
И ѿ враговъ да обранѣтъ ю
и. Иже име ваше славитъ
Да се ѿ враговъ непосрамитъ
є. Єсꙋ бо сіа ваша дѣла
Низложеніє мꙋчитѣліа
в. Ваша бо сила сатанꙋ біетъ
И подъ ногами всѣгда перѣтъ
н. Нетр'питбо вашем крѣпости
Н' кріетсѣ въ пропасти
ꙋ. Ꙋ подземнаго тамна ада
И дѣже емꙋ нѣстъ ѿрада
т. Того рꙋкꙋх насъ избавитѣ
И въ мирѣ сѣхранитѣ
р. Рабски к' вамъ прибѣгаємъ
И надеждꙋ в'злагаємъ

ю. Юже всѣтлость имеете
То е и насъ сподобитѣ
д. Да съ вами кѹпно ликѹемъ
И въ троици Бога поемъ
ѹ. Ѿ егоже есть намъ сладость
И безконечнаѧ радость
е. Ѥе же полѹчити бѹди всѣмъ
О христѣ Исѹсѣ господѣ нашемъ
с. Снамъ же отцѹ и дѹхѹ слава,
Чьсть и поклонъ и држава
т. Таковихъ ради его добродѣтели
И нинѣ и въ вѣки вѣковъ аминъ. — —

Сіе Риѳми послани на'мъ бише — Ѿ Висаріѡна даскала патріарха срьбскаго киръ Мойсеѧ. — Лѣто Ѿ рождества Христова ҂аѱкв (1722). —

16. Летописац.

„1682 маіа месеца 26 ва петакъ по спасовѹ дне први данъ да се зна како доћоше селѧни (сељацн) што сѹ ѡко Сараева, доћоше ѹ мьесто ѹ мехћемѹ и затворише чаршію и ѹдрише на мехћемѹ и ѹбише Мѹллѹ и Наипа и разсѹше мехћемѹ и помгиише све што тѹ наћоше и разбише ѹ мьестѹ д. кѹће мѹзинске. И то лето приде тефтишъ за Мѹллѹ Ѿ цара капичи френкъ Асан-ага и ѹзе Ѿ Сараева глобѹ сн. (250) кеса аспри и себи ке. кеса и мѹллинои ћеци ле. и своимъ млаћим к. и по, и то ѹ свакои кеси по ф. арсланіа а по деведесетъ хилѧда аспри, и погѹби селѧна дї. и посла ѹ Цариградъ к. селѧна. И то лето доће паша босански Айдаръ паша и ѹзе кеса л. (30) Ѿ Сараева, и ѹ то даде махала латинска лв. кесе и аџи Гавро даде 2 и по ѹ лобѹ истѹ, тако да се зна.“

„1686. Сіе лѣто вазеше Немци Бѹдимъ Ѿ Тѹрака.“

„1690. Бисть гладъ тешчаиши пшенице мера по аспри ҂ѳї — хилѧда то е ѡка р. аспри, вина ѡка м, ракіе ѡка рм, граха ѡка рн, лѹка ѡка рл, меса ѡка рн, сира ѡка рѯ, ѧбѹка ѡка рн, меда ѡка с, масла юнга х, пиринча ѡка рн, лоѧ рн, и то лето ѧдоше человѣци месо

пасье и чловечаское и конско и многа нечиста, тако нека се знаде.“

„1698. Бистъ миръ са Немци и са ꙁ. крали и царемъ тѹрскимъ на Карловцѹ.“

„1710. Како поЂе Тѹрчинъ на Москова и то лето пленише Тѹрци Црнѹ Горѹ Ахметъ паша Шапчаліа и до лета два паки пленише Тѹрци Црнѹ Горѹ и до лета три паки пленише Црнѹ Горѹ Ђѹприлиђь Осман паша и Ахметъ паша Шапчаліа и много зло сатворише христіаномъ.“

„1714. Пленише Тѹрци Цетинѹ и врликѹ на одери (?) и многе дѹше христіанске поробише и изсекоше. Тогда и то лето ѹзеше на верѹ ѹ Мории кд (24) кадилѹка земле и многе градове и Анадоліѹ градъ велики и многе дѹше поклаше и поробише христіане и велика зла сатворише проклети агарани.“

17. Белешке о дугу српске патријаршије.

(У Записнику црквеном): „1759. Авгѹста 3. знати се што се харчи и дае коме: прво да смо патријарха Ђирила НедеЉкѹ ѹ заимъ патріархѹ съ нѣговомъ књигомъ гроша 200 и НедеЉкѹ за харчъ гроша петъ. Исте године баталисмо да неѹзимаю кѹлѹкчіе свадбарине и похарчисмо гроша 70.“ —

„На ведомость преставлямо васакомѹ чинѹ и возрастѹ комѹ би пристоино било видети ово наше писмо како ми ниже подписани по ради општаго старинскако дл’га патріархіе ср’бскіе Пеки ѹ Цариградѹ бившаго должно Прото Ѱалтѹ святѣишіе константинополскіе цркве киръ Панаіѡтѹ: того ради за одлжити, узе смо ѹ божи заимъ одъ господаровъ поштени синова св: цркве сараевскіе хажи Трипка Јовановиђа и хажи Дамјана Арнаѹтовиђа и киръ Петра Јовановиђа потпѹно гроша 1700 или петъ стотина дуката. Того ради ва дахомъ имъ господарствіамъ сіе наше писмо болшаго ради веростіа и томѹ рокъ стави смо за годинѹ

данах да имъ имамо вратити и лепо вазблагодарити.[1]) Се же бистъ здостоверни ємци и свидетели. Сектембра 9. Лѣта 1729. дато ȣ Сараевȣ.

Азъ патријархъ српски Арсеніе (М. П.)

Мелетіе босански више писатомъ ємацъ (М. П.)

Авксентіе херцеговачки више писатом ємацъ (М. П.)

18. Устав сарајевске цркве кога је прописао 13. Марта 1734. год. патријарх српски Арсеније IV.

„Понеже обичай староврѣменій єсть, прежде нась бившихь вь блаженіе памѣти усапшихь патріарховь срьбославенскихь, у неколико лѣтъ изити и проходити свою Богомь вървченнвю Пастьвв словеснихь овьць Христови вьсточнаго православіахь. Сице и мѣрности нашей по вьзвьденіи на свѧтѣйши прѣстоль србославенскаго патріаршест'ва иже в'торицею пріидохомь въ предѣли босан'с'кіе вь Богомь хранимое трьжиштное мѣсто Сараєво, г'де насъ са уср'діемь и любовію примили добрород'ни синови святіе цр'к'вы сараєв'скіє са васемь народомь православ'нимъ ѡ чемь попрѣмногв благодар'ст'вуемо имь. Ел'ма бо ѧвише намь тестаменте прежде нас бившихь патріархвовь и митрополитовь мѣс'т'нихь, и уведохомь ѧкоже св имь ут'в'рьдили и заветь положили ѿ садр'жани и састоѧни црковном и Епитромь єє и ѿ свѧштенницехь и прочемь и ва са добраа и полезнаа свдихомь, и ми властію нашею патріар'хис'кою подьт'врьж'дуемь. Ѡбаче божимь изволенніемь и трудомь и настаѧніемь синовь црьковни и ва сего народа — христіанс'каго зде свштагѡ, и изволенніемь и сагласіемь преосвѧштеннаго господина митрополита ихь мѣстнаго въ святѣмь дȣхсѣ брата намь любезнаго господина Мелетіѧ, саз'дата бисть новаѧ свѧтаѧ црьковь ва семь мѣсте, домь святихь

[1]) Ови су новци доцније готово сви исплаћени. Преписач.

архистратиговь Михаила и Гаврила по сопствȣюштемȣ нинѣшнемȣ нȣж'griномȣ времѣнȣ. Кол' великимь трошкомь и иждивеніемь и подь дльгь цр'ковь подпала, а помошть ѿ православ'нихь умалила се вѣс'ма, и сего ради тегоба нѣȣдобь'сносима зритсѣ вр'хȣ синовь ц'р'ков'нихь и немогȣћи далѥ об'дрьжавати се ва слȣженій. И проштеніе просише ѿ ва сехь вь еже би ихь из'менили, а иніе избрали ѿ народа вь Епитропе цр'ковніе. Убо услишавши то народь, абіе вьзȣпише единогласно ꙗко едиными усти глаголюште: ми междȣ нами ѿ народа ва то слȣженіе обрести нѣможемо ꙗкоже вась и церк'ви свꙗтой благоверніе и народъ застȣпаюштіе, и вась молимо и заклинамо и хоштемо како до ниніа, тако и ва напрѣдь просимо да бȣдетѣ и ми вьси ѡпште са вами есми, да же до каплѥ крьви вась изьдати неђемо ни своего имѣніꙗ поштѣдети. Аште ли ѿ кого какова ѡбида святой црькви и вамь есть ꙗвите намь, и ми на обидештаго ви са вами ȣедно бȣдемо. Еште молимо и господина блаженнейшаго патріꙗрха да ѡб'нови и ут'вр'ди староврѣменни обичай, и клетвою заключи вь еже садрьжатисѣ и невредимȣ бити старозаветномȣ Ȣставȣ.

На сихь бо ѡветь народни и мол'бȣ општȣ прѣдадошѣ се на хотеніе и волю нашȣ и ѡпште народню прошѣнію под'легоше реченни епитропй ц'р'ков'ни, бити имь ꙗкоже и до нинніа. Точію просишѣ прилежно по ихь предложенномȣ пис'мȣ, да се ут'вр'ди на Десеть слогь или ти пȣнктовь долȣписаний. То е:

пр'во: Вь приключаюштихь се вѣштехь и слȣжбахь ꙗко цр'ковнихь сице и вь сехь народнй при пор'та вр'хȣ нась владател'ствȣюштихь любо за котори и ꙗкови пословь мали и велики, да бȣдеть народь ва си ѡпште са нами у саглaсію и договорȣ и даваню ѡкромь васакаго из'вѣта и лицемеріꙗ, ни вачемь нась не издати, ꙗкоже и сви ѡбештавaю се прдложенннимь писмомь своимь, за святȣю ц'р'ковъ и за ѡпштȣ пользȣ. —

второ: Свѧштенници котори се поставꙋ ꙋ ц'р'ков'нꙋ слꙋжбꙋ и правило, да имаю безь лености по васехь дни испольнѧти и народꙋ правило и законно свѧштенна сав'р'шивати по домехъ и ин'де на васакомь местѣ гдѣ би се позвали, а и нез'вани чѣсто крат'но да посештꙋю доме христіѧн'с'ке и поꙋчаваю, како старіе тако и младіе обоего полꙋ, по ꙋс'тавꙋ и прѣданію святихь Апостоль и святихь отць ѧкоже сад'р'жи святаѧ мати це'рковь васточнаѧ, что би крепко и нѣпоколебимо сьдр'жавали се свое православ'ніе вѣре, и греха се ꙋкланѧли, и еретичан'ст'ва и иновѣр'ст'ва сѣ чꙋвали, и покор'ст'во и повиновеніе своимъ родителюмь имѣли ва семь, и ка васемь любовь имѣли, и свара и ѧзви домашніе сьблюдалисѣ, и страхь божи и паметь смер'тнꙋю въ сегда ва ꙋме своемь ѡбносили.

третїе: Свѧштеници по сагласію и расꙋжденію местнаго господина митрополита сь синовй цер'ковни да се пос'тав'лѧю ꙋ слꙋжбꙋ, котори сꙋть вь святомь писаніи искꙋсни и разꙋмомь и смереніемь цав'тꙋюштихь, и междꙋ архіереомь и синовь ц'р'ковни и народь ра'спрꙋ и ѧзвꙋ неваносештихь, и аште ли се которива томь ѧвить, да из'-вр'жет' се сꙋждꙋ, ѧко гнили ꙋдь ѿ тела цер'кви христови.

чет'вр'то: Что ѿ доходакь свѧштенничански учимь би годь било и има ꙋ томь дель свой цер'ковь, то повелехомь свѧштенници по себе да не примаю безь синовь церковнихъ кои се дѣси, или тя лакше безь ꙋреж'денни Еклисархь церковнихъ на ꙋедно и заедно да примаю и потомь да разделе поправди, ѧкоже сꙋ и пр'ви въ блаженіе памети патріѧрси и архіереи ꙋредили и ꙋт'вр'дили клетвою.

Пето, ѿ народа или мест'наго или посел'скаго котори би из'волео кою милостиню любо ва чемь святой цер'кви даровати за свой спомень, да не би ни по единомь начинꙋ свѧштенници ѿ тога народь ѿв'раћали на свою странꙋ теглећи да они ꙋзмꙋ, како но сꙋ неки то чинили, и дочекивали народь по ꙋлица шехер'скй, и поселихь, говорећи

имь: мй слѹжимо и поминѥмо, но дай намь, — како сѹ нам и многи ѿ народа сказали са сведетел'ствомь, да сѹ давали имь — поповомь на име цер'ков'но, а ц'р'кви ніе доходило, и то ва се коначно истреб'лювмо, и котори би се ѿ нинія обреѡ ѹ томь, да бѹдеть ѿлѹчень изь слѹжбе цер'ковне и чина своего свѧштенничанскаго.

шесто: Свѧштенници ѿ едне године да неслѹжеть више цер'кви и народѹ: но да се из'менѹю. (?) Овомь приликомь когда имь година бѹде изаћи, мест'ни господинь митрополить да призове синозе ц'р'ковне и са ниий саветь и договорь да сатворе ѡ том, и кое саветомь ѡпштимь из'наћю те да призовѹ и поставе, ако ли прялично наћю и ѿ пр'ве пак да ѹреде, а безь сагласіѧ ѡпштаго да се нема ніедань поставити.

седмо: Што е дл'жна ц'р'ковь годишне саран'даре об'др'жавать христіѧномь живимь и ѹсапшимь кои сѹ дали напредь, ѹ томь како разѹмехомь досадь есть било найвише по петь имена, а садь имена повише, а трошка цр'квених како кое године све више, зато с'договоромь ѡпштимь прилично сѹдихомь свѧштенникомь да се дае ѿ цер'кве на свако име два гроша, а више ни аспрах, уз'рокомь трошка цер'ковнаго, да би помоћь бол'ша била ц'р'кви.

ѡсмо: Што е био ѹстав'льень обичай старов'ре'менни ѡ святомь праздникѹ Рож'дес'тва Христова и ѡ свет'ломь вьс'кресенію христовѹ давати дарь или ти пеш'кешь господи по пор'тахь како есть дѹжность и даванѥ и по г'р'чан'скимь и бл'гарс'кихь странахь, што смо самовидци били, а того ради еже би мирно христіаномь тр'жаствовати и препроводити светіе праз'ники, а то е народь здешни и прежде бившихь учинили били и ѡцекомь ѹ та дарь сьбирали ѿ домов'нихь то есть ѿ ожени ени по асприх чѹрѹкъ (покварених или мање важећих), пет'десеть, а ѿ бећара по асприхь двадесеть петь, и тое свакь свое плаћао без'речй, а садь чѹемо да едни плаћаю а дрѹгисѣ инатѣ и

не даю, но недостатачна ц'р'ква плаћа и штета е ц'р-кви. Зато ѿ нинiа кои би противiо се и нѣби хотео дати, да мꙋ нiе просто ни благословенно, но дае ѿлꙋчень и ц'р'кве божiе, и вънъ да бꙋдеть ѿ закона и народа хри-стiанскаго, дон'деже вь покаанiе прiйде.

девето: Аште би котори или ѿсиновь цер'ковнихь или ѿ нарочити хрiстiань вь народь, любо ва каковой винни ѡбреѡ се, или це'ркви или ти сꙋпроть господинь митро-полить безь ведомости синовь црквенихъ и сꙋда ѡпштаго и посꙋде, ѡпштемь сь сведетели достоверних, каштигꙋ пра-вилнꙋ да прiими и ной себе под'ложи, а безь сꙋда и свѣде-тели, да се нема уничижити по ѡклевѣтанiю неправедномꙋ.

десето: Ꙗкоже древ'нихъ обичай есть да сꙋть по чи-слꙋ синовь це'р'ковнихь д'ванадесеть, нинiа бо едини прѣставили се ихь же Богь да ꙋпокоитъ и вь селенiахь правед'ниваселить, зато ѿ народа да би сте нарекли кое ви изволите вь испльненiе двꙋнадесети.

Надь ва семи же сими рѣченнимь, аште би се ѿ синовь церковнихь, или ѿ народа ѡпштаго котори ва чемь про-тивань ꙗвiѡ господинꙋ мест'номꙋ митрополитꙋ или ти цркви святои или свꙗштеникомь, или свꙗштеници синовомь це'р'ков-нимь и цер'кви и народꙋ, или би митрополить ѡбидꙋ кою безь правди комꙋ сатвориль и безь сꙋда и сьгласiа синовь цркве-них и не мог'ли би междꙋ собою сꙋдь сатворити и исправити се, то пис'момь ѡпштимь ꙗкоже достойно и праве'дно есть глави цер'ков'ной патрiархꙋ Србославенскомꙋ и святомꙋ са-борꙋ да предложите на расꙋжденiе ихь и правед'ность.

И се предлажемо како господинꙋ митрополитꙋ тако и вамь синовомь церковнимь егда бистѣ котори саветь тайни имѣли или ви свихъ са своим митрополитомь илити ѡсобь междꙋ собою безь митрополита, и та саветь и речь из'-међю васъ кого на полѥ да неизаће ни да каже кои комꙋ иномꙋ да нiе просто ни благословенно, ни своимь срод'нимь и домаш'нимь ни ближ'нимь ни любот'нимь, ниже намь са-

нимь ни нест'комь митрополитꙋ, ю де'же саветовасте и идеже тако и да ѡстане, ѡкромь что ѡпитимь саг'ласіемь из'речетѣ да се нави дрꙋго ничто ни пред'нимь, а иже би др'ꙃ'нꙋо ином҄ комь явити тайнꙋ ѡпитꙋ, онакови да бꙋдеть проклеть и триклеть ѿ Господа Бога васедрьжителя и ѿ прѣчисте Богородице и ѿ васехь святихь.

Саписато и дато сіе писмо синовомь святіе церкви Богомь хранимаго мѣста Сараева въ лѣта господне ,аѱлд (1734) Марта гі Ва истиное ꙋт'вр'жденіе и вечное сабладеніе.

(М. П.)

У печату изокола: „Ар'сеній по Б. М. Архіепископь Пек'ски и всей Сербіи и Бл'гаріи и всего Илирика Патріархь“, (као што је описан у Гласнику Српског ученог друштва).

19. Писмо оногоштог Капиђибаше митрополиту херцеговачком Јеремији.

„Године 1219. месеца Шабана 3-г.

Али-Риза синъ Мехмедъ (у печату).

Капиђибаша града Ѡногоште (близу Никшића) господаръ вашъ Ерцеговиђкомꙋ и захолмискомꙋ митрополитꙋ моемꙋ достꙋ киръ Еремии шалѣмъ пріателски поздравъ. Ево месеца сꙋ шесъ´ како мене честити царъ ѡпреми ꙋ ѡви градъ израдъ рае. Много сꙋ пꙋта везири искали да изиде капиђибаша на ѡве стране и ѡдъ ветха (фета) до данас не дође капиђим ꙋ Ерцеговинꙋ до м саде, по молби патриарховой м самъ посланъ како и ви знате и до данасъ ниесамъ раіи еднога шамара ꙋдриѡ израдъ цара и патриѡра како и ви знате казала е вама раніа, а ѡвима Тꙋрцима изради рае и кꙋће самъ разꙋриѡ и расђерао по градовима и по ꙋсатꙋ (?) и ꙋзео нихове паре и хизметъ порезаѡ на тꙋрке, а раи не досадиѡ ничимъ како и ви чꙋете пак саде раніа ѡдъ мене ѡбратила главꙋ а дрꙋжи се з'бердима незнамъ шта би или е нима невера ѡмилела или неда господа да сꙋ самномъ по царевой заповеди. Зато шалемъ вами мою бꙋ-

рѫлтію да доћете ви владико оће къ нама и мећѹ раиѡмъ вами е раиіа ѡдъ цара дата да ви видите што е мећѹ мноиъ и мећѹ раиѡмъ тесъ (скоро) ходите амо съ раиѡмъ ѡтѹда ѹлези ѹ ѡвѹ нахию те види што се ради накъ дођи ѹ градъ ако оћешъ ако ли нећешъ дођи ѹ градъ ми ћемо къ теби изићи ѹ нахию да ѡво видимо ећемо писати девлетѹ на ѡне лѹде (људе) ћие е зло но тесъ да си амо мой достѹ ако нећете дођи раи ће ѹѹчно бити заисто о томѹ Тѹрци раде и раиће зло бити ако ви нећете дођи амо саде.“

20. Писмо Синан-паше митрополиту херцеговачком Јеремији.

„Синан-паша

ѹ Таслићи (Пљевљима).

Да знашъ митрополите и ти ђаконе како сте досленъ право изметъ чинили Тѹрцима тако и ѿ селе што боле можешъ и право и здраво изметъ честитомѹ царѹ и везирѹ ѹчините нека е с ваше стране поздраво и иншала че и вама лиепо бити и ѡдъ везира и ѡдъ насъ и Сѹлеиманъ пашѹ добро слѹшайте колико и мене то е нама све'дно и што се тамо ради све намъ ѡтпишите што нрие можете и да сте здраво и весело.“

(Натпис) и Дати се Господинѹ Митрополитѹ Ереми ѹ рѹке.“

21. Писмо Синан-паше истом митрополиту.

„Синан-паша и Ађи-бег.

ѹ Таслићи.

Селамъ чинимо и іа и іа Ађи Зајмбегъ тебе достѹ владико да ти е на знане што чине Дромлаци. Покѹпили се одъ иладе више те прешли на Тепцима пак дошли ѹ вр'бѹ те ѹ сабахъ ѹдрили на тѹрске кѹче те исекли тѹрке и тѹрскѹ ђецѹ од двадесетъ и више меита (мртвијех) па што могли поарали пакъ кѹче попалили и ђегодъ е било погорело. И стокѹ и говеда очерали доке ми чѹсмо те по-

черасмо они биаху преко Таре прешли ми звасмо амо толико пута некчеше дођи (!) а ви й звасте тамо нече они ни тамо ни амо ето видишъ што чине нити ће (ђе) оста коњ ни говече ни ситна стока нешто силомъ отимаю нешто краду ови кадилукъ пропаде вече ѿ нега файде неима нимало нити се може нима низамъ ставити докле турску саблу неизеду ми смо заиру осекли (порезали) и купимо и заиру и войску а везиру смо послали па како онъ заповеди и вама ће аберъ бити, а ти нама книгу пиши како е та тудие раіа с везиревимъ вечиломъ ели у итату и у измету Смаилъ-паши. и одъ Црине Горе и владике нина одъ брида што чуешъ и кою они мисао мисле све намъ пиши оте стране што се ради, и што си писао книгу протосиђелу за чаиничке аспри іа самъ моего чоека послао што буде аспри покуплено доніече те чемо дати протосиђелу тако знаи, и то намъ книгу тко наиприви пође пошли и да си намъ здраво, и ако нешто Дромлаци тамо дођу ништа имъ неверуите знате каки су аини (непостојани, невјерни, лукави), и поздравляте іѡво господина и ђакона и ѡбрена.

Сектембра 10. дена на 1805.

(Натпис): Господину Митрополиту киръ Ереми ва руце его у Никшиче издати се."

22. Писмо Синан-паше истом митрополиту Јеремији.

„Синанъ-паша и Аљибегъ Мехмедъ" (у Печату).

у Таслиђи.

„Селамъ чинимо нашему великоме досту и приателу митрополиту ерцеговачкому киръ Ереми сагъ оласунъ (да си здраво!) што си намъ книгу послао проучисмо и сва господа и улема и алиа (народ) аирдову ти чинимо и сви знадосмо ћеси намъ достъ и честитомъ цару права слуга и лиепо ти хвала и ми амо тедаручъ чинимо и воиске имамо дости и више ће бити одъ босне и одъ Сараева,囗оштъ ние

стигла амо ѕ пѫтѕ е иде една амо а една на Гацко ин'-шалахъ дѫшмана се небоимо едва чека воиска да се ѕдари и тебе опетъ молимо како е тамо одпиши намъ книгѕ за свашто по томе сами кои е донио книгѕ пакъ каде донесе книгѕ дачемо мѕ изѕнъ нека води ђецу (?), и што си писао за Смаилъ пашѕ іа се ѕздамъ и мемѕръ чинимъ да че иђра бити сѕдомъ и раи то е онъ мало попѕштао дизгинъ докле закрочи како вала пакъ че иђра бити и раи и тѕ землѕ твою (?) онче иђра ѕчинити тако іа мемѕръ чинимъ, а и ти како си честитоме царѕ право изметъ чинио досленъ ради и оселе и раю савиіаи и сетѕи како вала и како е за боле што наиболе можешъ тако ради и сетѕи. А што пишешъ за протосиђела и за изѕнъ (!) дачемо мѕ изѕнъ нека иде еръ е био и онъ ѕ изметѕ нашемѕ ка и ти и добро насъ послѕшао како вала, и што пишешъ да ђешъ изиђи ѕ Епарию садъ ние ти пѕта тамо (?!) ако мислишъ излазити аиде право везирѕ и іа самъ за те писао и тобомъ се хвалио везирѕ како си съ цареве и съ наше стране кодъ везира твои че посао бити како годъ ти очешъ и да си здраво и весело, тога саию ѕ пѕтъ пошли амо немои га задрижавати и попче поздравла и целѕе ти светѕ десницѕ такожде и ђакона и Обрена.

Септембра 12. денъ 1805.

(Натпис): Господинѕ Митрополитѕ Ерцеговачкомѕ киръ Ереми издати се ѕ Никшиче ва рѫце его.“

23. Писмо митрополита Јеремије дробњачким поповима и кнезовима.

„Еремии Божіею милостію православни Митрополитъ Ерцеговачки и захолмски и проча.“

„Смирение наше пишетъ во богохранимѕ нашѕ епархию Дромнакъ вами благословени попови поштепародни кнезови и сви христиани молитва и благословение наше да бѫдетъ съ вами. Ми смо ѕ великомѕ трѕдѕ ради васъ ево месеца седамъ, знате сами, и божомъ помоћи ви ниесте врежденн

били сверхв многога зла ви сте имали велики мехратъ (мехрамет = благонаклоност) везира и вами смо силали нашв граматв и Обрена да доћете каймеканв и ви ниесте хотѣли доћи но пишете како безпаметни, а сада къ вами пишемъ и шалемъ моего діакона и попа Ђеорђиіа Коіовића и башв да доћете амо саде са шнима, лвди (људих) што више можете слободно ходите небоите се на мою двшв и верв ходите свлеимаиъ паши и господарв іа васъ зовемъ ко хоће ходите ко ли неће клетићв мв и кућв и ћецв свои ће се лвди толико крвъ просвти мене е жалостъ чвете и видите встао е везиръ и многа войска на васъ ако недоћете и нећв васъ више звати нити ћемо да сте мои знати.“ —

Примједба. Оригинали ових писама чувају се у ризници сарајевске цркве. Преписач.

24. Митрополити Добробосански за које се по записнику знаде од 1620. до 1767. године, или до савршеног паденија пећке патријаршије, и подпаднућа под цариградску.

1. Макарије 1620.
2. Логин 1657.
3. Христофор 1671. до 1681.
4. Атанасије од 1681. до 1688.
5. Висарион од 1690. до 1708. (умръо у м. Житомишљићу).
6. Исаија од 1708. до 1709.
7. Мојсије од 1709. до 1717.
8. Мелетије од 1717. до 1740.
9. Гаврило Михић 1751. (Ово га су лишили чина?)
10. Пајсије од 1752.
11. Мелетие.
12. Василије Јовановић 1760.

13. Кирил до 1767. Овога је замјенио Данил, за кога се извјесно зна да је био прави Грк, а може бити да је и његов предшественик био Грк, о чему ћу мало ниже говорити.

Кирил се посљедни имену је „Добробосански", прибавивши још и титулу „Егзархъ всея Далматіи." Он се је потписао на уставу — Општинске тајне — грчки, а у печату изокола писмена су грчка а у сриједи турска, због чега мислим да је он први грчки владика у Босни, кога је још за суштаствовања пећке патријаршије грчка црква послала у Босну, пошто је најприје изучио негдје славенски језик; или је имао граматика вјешта грчком и славенском језику, па је од његове стране овај устав написао:

Кѵрилъ М. Б. Православный Митрополитъ Добробосанскій, тимъ и Егзархъ всея Далматіи.

„Достонѣйши старцы сея епархій протомаестори благословенныхъ Рѹфе'товъ, чада ѿ господѣ возлю'бленная нашея смѣрности, благодать вамъ и миръ ѿ Бога и ѿ насъ молитва, благословеніе и проште'ніе.

Се запов'ѣдаю вамъ всѣмъ нареченнымъ Епитропомъ коихъ соизволихъ азъ пастиръ и архиіерей, ꙗко по ве'тхомѹ да жителствѹете церковныхъ ве'штехъ и да имѹтъ любовъ и согла'сіе во всякомъ слѹчаю церковномъ да согласятся мн'ожицею а не да сѹтъ раздѣл'ены сюдѹ и ѿна'мо, точію единымъ сердцемъ и единою дѹш'ею, ꙗко же повелѣваетъ Іисѹсъ Христосъ во святомъ и свяштеномъ евангелію: Сія запов'ѣдаю ва'мъ да любите дрѹ'гъ дрѹ'га. Всяко послѹженіе святіе церкве да не изяватъ въ торжиштахъ и въ домѣхъ, развѣ да састаются вси дванадесятъ и да совѣштатся и благословенно вс'я да бѹдѹтъ, не благословенна не да измѣнятся. И которы ѿ дванадесятъ противится вишеписаннымъ глава'мъ и сѣетъ скандалъ и соблазнъ, таковый да естъ проклятъ ѿ святыя и единосѹштныя Троицы. Который же паки сохранитъ вся къ ползи

церковнѣй и мира, да єстъ благословенъ ѿ отца и сына и святаго дѹха. Тако твори'те яко да и молитва и благословенніе нашея смѣ'риости бѹдетъ со всѣми ва'ми Аминъ."

Још од времена патријарха Калиника или боље рећи од патријарха Арсенија III цариградска је црква живље настојала, о паду српске патријаршије, те ако је Кирил својом руком вишеречени устав писао и као први митрополитъ Грк на Босни, без сумње је као што реко морао знати народни или барем славенски језик ради бољег уплива за први пут у тако многобројном народу босанском; а такови приправника било је и по другим знатнијим епархијама. — Чудно ми је, што једнога Кирила спомиње патријарх Софроније 1779. у Епистолији на српско-славенском језику, који је рукопис доста налик на онај Кирилова устава у записнику. Патријарх са синодом назива Кирила „Добробосанским митрополитом", који се од дужег времена бави послом у Цариграду, и препоручује народу да гледа слати уредно приходе Кирилове преко његових епитропа; а народ га познава као добра и угодна у колико је био међу њима; а и Кирил се хвалио с народом великој цркви.

Као што смо виђели, босански се митрополит постојано називао „Добробосански" све до 1767. или по овом горе до 1779. године. Но јесу ли се они тако звали још од времена св: Савве кад је основао 12 епископија; или су ту титулу босански примили на себе по паду народне босанске цркве, то ће критично доказати у попуњеној књиги о Богомилима г. Вожидар Петрановић.

За боље свједочанство, да је српска патријаршија пала 1767. год. навешћу овди једну кратку али значајну биљежку на грчком језику у Записнику сарајевске цркве: 1767. После паденија пећког архијепископа, са упутством у вселенском трону свјатјејшег патријарха вселенског, го-

сподина — господина Самуила, дођо смо у Сарајево сабирати батике по дреновом обичају у овоме мјесту од Епитропа.

Митрополитъ босански и егзарх далматински
Данил.

Данил дакле није знао ни бекнути српски ни славенски! а није му ни потреба била, јер је цариградска патријаршија већ постигла своју давнашњу жељу и намјеру. Митрополиту је Данилу била и та задаћа: до славенско богослужење замијени грчким, као што се све до 1850. год. пјевало у сарајевској цркви на десној страни грчки а на лијевој славенски. Па будући да се вазда није дешавао пјевац са грчким језиком, то је таквог замјењивао граматик, ђакон или сами владика, јер они и данас имаду обичај пјевати из стола: „Величи дýше моя Господа, катавасију, на хвалите“ и т. д. То је чинио и покојни Игњатије који се у Бањој Луци преставио. А Дионисије, колико је год оставио црне успомене у Босни, барем је славенски чисто и правилно читао, и само би за хатар кога Грка или Цинцара, кад би служио, одпјевао: Кирије! Кирије! Агиос ѳтеос, и још по који возглас, а по неки пут и турски: Јараби, Јараби! (Боже, Боже!)

Митрополити босански после пада српско-пећске патријаршије:

Данил 1767.

Кирил 1779.

Калиник 1804—1811.

Вениамин 1817.—1839.

Амвросије 1841.

Ове је године 14. Јула писала општина сарајевска једну пространу молбеницу патријарху, у којој га моли да не покреће између њих тако славна мужа и врсна пастира — Амвросију, који је украшен свима архијерејским врлинама каква она нигда нису запамтили па неће ни њихова дјеца.

За то моле патријарха (садашњег Антима) да се неосврће на некакву подметнуту мазару (тужбу), за коју незна ни сарајевска општина ни босанска епархија.

Овај исти Амвросије задужио се био Соломону Евреју 7500 гроша, за које га стави у хапс! Пошто су му се ствари продале и неки му хришћани подпомогли, крене се на позив патријарха и владе за Цариград. Но Амвросија је знао, да се у Цариграду не допада онај, с којим се народ хвали; зато Амвросије умакне у Цилу, (ваљда Сицилију) ђе буде примљен као владика унијатски, и био је жив до неке године. До лани је имао сина Јоргаћа у Триjесту, који се још за бављења Амвросијева у Сарајеву оженио од Габелића (Амвросије је био најприје поп).

Игњатије I. Самоковлија.

Прокопије I.

Дионисије I. „добри и благи.“

Игњатије II. 1868.

Дионисије II. „зли и неморални.“

КРИТИЧКИ ПОГЛЕД НА ПРОШЛОСТ СРБА У УГАРСКОЈ.

(НАСТАВАК).

ЧЕТВРТИ ПЕРИОД.

Господарство аустријских ћесара над већином српских земаља, од заузећа Београда, до његова губитка

(1717—1739).

од

професора Гаврила Витковића.

Говорисмо о томе како је аустријска влада кроз 22 године господарила над већином српских земаља. Свакојако је важно, да дознамо, да ли је влада аустријских ћесара способна била, да по државничкој мудрости, на темељу љубави и искрене оданости својих народа подигне државну зграду, која би вековима трајала.

Из онога, што смо већ и до сада казали о државној политици аустријских ћесара, о начелима, по којима се владало у аустријској држави, не остављају нас у сумњи, да ли је аустријска влада у стању била створити услове, који би утемељили величину њихове државе.

У држави, као што је била аустријска, склопљена по нужди у одбрану од навале турске, из разних народа, који су притом и разне вере били, само је она државна политика могућа била, која би дала јемства, да се ови разни народи природно и самостално развију, и који би народи вољни били, да рад свог интереса јединство ове државне задруге бране и очувају.

Но за такву државну политику у монархијама дорасли су само они владари, који су по свом васпитању и образовању способни, и толико самостални, да такву политику схвате и енергично својом мудрошћу остваре.

Сви аустријски владари до данас, осим Јосифа II и Леополда II, васпитани су од Језовита, који ствараху оруђа вољна, и способна само, да се по њиховим упутствима руководе и да своју личну владалачку и моћ римске цркве и сталешког господарства оснаже и утемеље, и који владају по начелу „divide et impera."

По томе не могаше ни Карло VI друкчије владати и управљати, но у оном духу, у ком га је васпитао и спремио језовита Петар Волф. Карло VI ниучем се разликовао није од неког фанатичког мисионара, из католичке пропаганде у Риму.

Као што су инквизитори своје жртве мирном душом спаљивали, а све тобож за већу славу божју! тако и Карло VI жртвоваше хиљадама својих поданика својим страстима.

Он се само још у том разликоваше, што је тежио не само да увећа славу божју, но поглавито моћ своје династије и моћ пузећег аристократског сталежа, којем он бејаше сунце, што својим топлотним зрацима оживљава гомилу у каљу зачетих гмижућих црвића — јакрепова и сваковрсних гадова.

У таквој полиглотној држави, и под таквим злурадим владарима, судбина је српског народа у напред била опредељена и извесна. У кругу такве за поштена човека загушљиве дворске атмосфере, могаху само живети створења, као што су били: Секендорфи, Цинцендорфи, Валиси, Петације, Страсолди, Кенигсеги, Штрасери, Хајстери и других 40.000 гадова и одљуда, који то сталешко сунце окружаваху.

Карло VI, по свом прирођеном нагону, да се најгорима средствима служи, за осигурање наслеђа у својој истроше-

ној династији, изабрао је у својој држави најпозданији народ, који бројаше највише аристократа, од којих је ћесар већ поодавна помоћу својих лепотица уловио за се већину и претворио у дворске златоткане бубе и лутке.

Већ и по овом избору види се мудрост овога владара, који заборавља, да су ти његови љубимци пре кратког времена хтели да протерају његову династију, и да су у тој цели половину монархије крвљу потопили и опустошили.

И Карло VI закључи год. 1722-ге уговор са овим још дивљим народом, и овим својим љубимцима у замену за прагматичку санкцију жртвова свој верни, јуначки народ српски, који је пре 3 године својим јунаштвом пронео славу његова оружја до балканских планина.

Умнији владалац, који би одиста умео познати и оценити најпоузданије чињенице за утврђење своје државе и осигурање породичног наслеђа, не би одбио и од себе отурио, а још мање продавао тако многобројне снажне а у верности непоколебљиве народе, као што бејаху Словени аустријски, а поглавито Срби, који су створили величину аустријске државе у пожаревачком миру.

Аустрија немаше великих, самосталних и над партајским зађевицама узвишене министре, који би знали и хтели поштовати слободу савести и вере својих некатоличких поданика, и који би умели усвојити и остварити политику основану на интересима већине држављана.

Колико се помогла аустријска влада ослањајућ се и заступајућ вечито немачку политику, доказује слабост и немоћ Аустрије, до које познија допаде рад ништавог назива „цара немачког.“ Аустријски народи скупо су плаћали сујету ових немачких господара. Ко би избројао ону множину ратова, ко би измерио ону силну крв, и она небројена блага, што жртвоваху ови назови немачки цареви, зарад маште и празнога назива, рад господарства над стотином непослушних ситних тиранчића.

Да су умели задовољити већину највреднијих држављана највеће би јемство задобили аустријски владари противу навале Турака у прво доба, а позније противу очите тежње Лудвика XIV за светским господарством, а најзад би се одклонили они жалосни ратови, који настадоше по смрти Карла VI, противу његове ћерке Марије Терезе.

Да је Аустрија имала свесне и разборите министре, за време оних ратова противу Турске (1715—1739), који би умели у Турској живећа ришћанска словенска племена задовољити и мудром политиком привући, то би Аустрија помоћу ових словенских јуначких народа коначно сломила моћ Турака у Јевропи, а нема сумње, да би у оно време лако могла доћи и до господарства на балканском полуострову.

Аустријска влада није умела заслужити љубав оних јуначких Словена, који су толико пута и са најискренијим пожртвовањем устајали на оружје и примогли, да је аустријска војска све освојила до балканских планина.

Но таква влада, која на чело своје војске ставља фанатичке ђенерале, а уза њих језовитске мисионаре,[1]) који су инквизиторском строгошћу наметали католицизам оним народима, који ту владу у истом завојевању баш у тој цели и помагаше, да своју праћедовску веру обезбеде под закриљем тобож хришћанског владаоца.

Какве је друге плодове могла уродити таква глупа политика, која је одма још за време ратовања тако грозно обманула оне народе, и за навек се омразила, те је најзад све завојеване области изгубила на најсрамнији начин. Тако једним ударом пропаде са господарством и силецијски наметнути католицизам.

---

[1]) По сведочби писца „Der Neu-eröffnete historische Bildersal," VIII Theil, Nürnberg 1733. Стр. 408. год. 1715. под управом ђенерала Шпара стајаше 15000 војника, међу којима било је преко 1000 римских калуђера под управом арцибискупа сплетског и макашког владике.

У очима ових малоумних владара више је важила корист оних властољубивих и себичних римских попова, но моћ и величина државе и срећа толиких милијуна људи.

Оно, што је мудра влада само у оно доба могла постићи вољним пристанком и одобрењем словенских народа, да утемељи своје господарство у Турској; сад у данашње доба узалуд теже аустро-угарска господа, да се наметну за господаре оним народима, који су у течају скоро два столећа познали љупкост и сласт аустро-угарског господарства. Tempi passati.

Према човечанском развићу и садањим друштвеним појмовима и потребама, такве државе, као што је Аустро-угарска, у Јеврони за дуго више не могу постојати, но морају утонути и пропасти.

Да би наши читаоци што боље схватили и према томе и подпуно оценили све оно, што смо дојако говорили о политици аустријске владе према српском народу, навешћемо овде, које су српске земље стајале под аустријским ћесарима после пожаревачког мира од год. 1718. до 1739.

Пре свега обележићемо мeђе, до којих је допирала власт аусријских ћесара. Ова међа иђаше од хрватске стране дуж реке Уне на ниже до Саве, за тим дуж Саве до Дрине, а од Дрине дуж ужичких планина кроз Србију поред Мораве до Тимока, а дуж Тимоке до Дунава, за тим Дунавом на више до јердељске границе, а отуда реком Моришом до њезина утока у Тису, а дуж Тисе до Дунава.

И према овим међама биле су ове српске земље под Аустријом: Босна, Србија, и цео тамишки Банат; осем тога Бачка од Сегедина преко Суботице до Baje на Дунаво, а од ушћа Драве дуж ове реке цела Славонија и Срем.

Што се пак наши ђедови преварили у тој свој идеји, која је у глави јединог умног аустријског државника министра носила одобрења, што дакле наш народ не само није ову идеју остварио, но је све више пропадао, то је

кривица само до фанатичких аустријских владара и себичних у Бечу омиљених мађарских аристократића, а на жалост и до наших црквених поглавара.

Ми ћемо у течају ове расправе показати са којих је узрока наш народ позније постепено пропадао; но и сад можемо у напред рећи, да наш народ није пропадао, а да се није корак по корак мушки опирао и бранио противу својих угњетача, којих је било више, но што је наш народ политички растројен — поцепан, и самом себи остављен без ичије помоћи могао одољети.

Сад нам још остаје, да испитамо стање нашег народа на свршетку владе Карла VI од славног пожаревачког мира, до срамног мира београдског.

Ми ћемо само у главним цртама испитати и оценити прво оне чињенице, и најважније узроке које су поглавито упливисали на судбу народа нашег.

Већ смо доста описали карактер Карла VI. И за њега важи она немачка пословица „Jung gewöhnt, Alt gethan.“ То је у осталом општа карактеристика свију деспотских владара, у млађим годинама обично су пусти, самовољни, раскошни, грабљиви и властољубиви, а у познијим годинама са старошћу постају малодушни, и скривају се под скут језовитских попова, да им ови утишају узрујану савест, која им износи на углед множину злочинстава и грехова, што су у течају свог пустошног живота својим јадним поданицима нанели.

Јадници, мисле, да су ове њихове неметнуте судије савести у стању такве грешне душе откупити од казни вечите правде, па не одмичу се од својих духовника, држећи: да ће их ови разрешити од гомиле грехова и упутити их право у небеско царство, да и онде благују, као што су целог свог живота на земљи благовали.

Но у својој малоумности не знају, да за њих има још и на земљи суђаје, у синовима и потомцима жртава, које

су они приносили на жртвеник лажним боговима њихових страсти целог свог живота. Јадници занесени кадењем својих савремених улизица, и не знају, да се њихова сваковрсна недела бележе у књиге вечитог и страшног суђаје; које ако не пре а оно после њихове смрти предају на суђење од колена на колено свима познијим нараштајима на вечита времена, нити ће та њихова дела вековима у мору заборавности утонути.

И крвни греси Карла VI обележени стоје у књигама вечите правде, које се називају историја, црни греси црним словима. И кад се ненађоше бестрасни писци, који би забележили и оне грехове, што је овај грешни владалац хотимично и смишљено нанео народу српском, коме је он потоком пролио драгоцену крв ради увеличања своје тапте славе; то сматрамо за свету дужност, да их ми изнесемо и на углед ставимо српском свету, да из њих научи наш толико пута преварени народ, колико да верује туђинцу.

Целог свог живота обмањивао је овај простодушни народ српски разним лажним повељама у тој цели, како би их лакше извео на кланице.

Тек што је у сатмарском миру предао српски народ на немилост осветољубиве мађарске аристокрације, похитао је одмах, да лажним заштитним писмом од године 1715 утиша и ућутка правично негодовање и огорчење српског народа, који је, његова брата Јосифа сачувао од маџарских усташа, да му ови непреотму круну и наслеђе његове династије.

Кад оно у години 1722-ој рад прагматичке санкције продаде српско земљиште и српски народ, као неку стоку пропалој мађарској аристокрацији; и опет је по други пут преварио Србе, са потврдом привилеђија и лажним обећањем заштите и одбране од превелике гонидбе Мађара и римпапинске поповштине.

За ово друго издајство ћесарове владе, није могао народ дуго дознати. Ћесар и Мађари, који су ону срамну

продају уговорили, ћуташе подједнако сваки у свом себичном интересу.

Ал угњетени народи имају превећ фини инстинкт, и најзад морају доћи до сазнавања истине и до оних истих резултата, до које историописци тек муком и великим трудом долази ријући по кабинетским архивима.

Тако је и српски народ сам собом по својој патничкој осетљивости с почетка само назирао овај атентат, који беше управљен противу његове народне и грађанске слободе и противу његове и дотле својом мученичком крвљу освештане вере. И тек што је чуо издајнички предлог свога невернога митрополита Вићентија на сабору београдском, (год. 1735) одмах је појмао и савршено разумео сву грозну намеру својих нечовечних мучитеља.

И плану сабор у правичном гњеву, да задави прво издајничког митрополита, ово слепо оруђе зликовачког господара, а за тим се диже на оружје под својим вођама неумрлим Пером Сегединцем, Ранком Текелијом и другим јунацима да силу силом одбије, и да своју народност и веру одбрани од мађарских насилних власника и спахија.

На свом месту показаћемо цели ток овога мађарским аристократима насилно изазваног устанка, што су Мађари потстакли у тој цели, да свог краља увере о неверству српског народа, како би с тим пре навели свог апостоличког краља, да према уговору од 1722 године од побеђених Срба начини мађарско робље, а њихову земљу преда њима у наслеђе као спахилуке.

Атентат противу српског автономног положаја који су мучки склопили Мађари у години 1736 да новим грабежом кукавички обогате и рашире моћ круне св. Стевана, то су на исти начин покушали и извршили и године 1792.

Кад неуспеху толиким устанцима да протерају хапсбуршку династију, коју одбранише Срби са осталим Словенима; а они постигоше подлом и мучком политиком, сло-

живши се са Хапсбурговцима, да Србе и остале Словене себи подчине као робље.

Најновији покушаји маћарске владе, у години 1869-ој да преко својих плаћених изасланика изазову хрватску границу, на устанак, јасно показује тежњу Маћара, да Србе и Хрвате оцрне код њихова краља Фрање Јосифа, како би под притиском војничких судова измајсторисали неку кукавичку странку, која ће им у име силом ућутканог хрватског народа изјавити готовост на унију Хрватске са Маћарском.

Овакве подле покушаје, често су Маћари измајсторисали пред очима својих вољних апостоличких господара.

Докле ће такви подли планови успевати, и какви ће крај бити таквих насиља, то ћемо, даће Бог, скорим доживети и видети.

Сад још једном да бацимо поглед на задње године владе Карла VI. Овај превећ лакоми и за увећањем династичке славе жудећи владалац, незадовољан са големим добитима пожаревачког мира, грамзио је још за већим грабежом, што ће толику крвцу својих јадних поданика пролити, то и неузимаше у рачун овај несити владалац.

Од свију владалаца имаше у рукама папирна уверења прагматичне санкције. Још осташе Турци, од којих шћаше Карло VI оружјем изнудити такво исто уверење.

Да је Карло VI могао предвидети, да ће се по његовој смрти сва она уверења његове ришћанске браће по божјој милости распрштати као ваздушни мехурчићи, и да ће његов неверни брат султан једини оставити на миру ћерку свога вечитог непријатеља, и ако га на то нуткаху ришћански владари.

Ћесар искаше рата противу пророкових синова да накнади губитке на западу Јевропе; а за ову цел требаше велику војску и множину ратника. Аустрија немаше више непобеђеног Јевђенија (умрьо 21. Априла 1736), но имаше

гомилу дворских створова, китњастих ђенерала, који беху боље познати црквеним књигама но са ратовима, и вештији и вичнији у салонима но у крвавим бојевима, бољи кувари но војсковође.

Но за крваве ратове требаше јунаке, јер се и сам ћесар није уздао у салонске кукавице. Али још пре ратовања имађаше на уму бечка влада, да изигра своју уобичајену игру, да позивницама Србе позове на устанак противу Турака.

За ту цел придобише српска патријарха Арсена IV разним лажним обећањима, а овај јадник, кога ће позније Мађари са знањем бечке владе отровати, у својој глупости поверова ћесаровим речима, и од своје стране наговори Србе, да устану на оружје и ћесаровој војсци се придруже.

Несрећан излазак овог ратовања већ нам је познат. О том устанку Срба спомиње сам патријарх Арсен IV овим речима:[1]) „Лѣта госп. 1737 паки рат бист по между аустриским двором и отоманскою портою и в первих цесаро-кралевско воинство силнѣе показася, и Ниш град восприя, и еште иния многия паланки. Того бо измашивше се убого християнство восприяша оружие вкупѣ са Аустрияни соупротивъ Агарянов обратишеся; но и паки по судбам божиим, преодолѣ сила турская и поби воинство немецкое, и християнство же суште около Ниша и окрестниа нахии србския поробиша Турци. Тогда и сеи Арсении патриарх со одабраним народом колико возмог в немецкия земли убѣгае.“ — — —

Позорница за сво овог трогодишњег крвавог ратовања (1737—1739.) беше већином земљиште садање српске књежевине. Као што пак дознајемо из 56 броја „Wienerisches Diarum — од 13. Јула 1737. године износила је српска војска преко 30.000 коњаника и пешака, осем српских крајишника из Аустрије, и других многих својево-

[1]) Види М. Милојевића „Обшти лист“ стр. 78.

љачких српских чета, што је све у скупу чинило преко 50.000 а сва аустријска војска бројаше 70.000 војника (види Held und Corwin Allg. Weltg. III кн. и стр. 875).

И за сво време трогодишња војевања војеваху Срби јуначки, верно и поштено помажући ћесареву војску. А од големе су користи били Срби аустријским војсковођима са познавања предела, са свезе са својом осталом браћом и са Бугарима, који још стајаху под Турцима, са лакоће, којом они набављаху рану за сву војску.

Но ови ћесарови ђенерали не само што су били невеште војсковође, но су још били тако деморалисани, те су проневеравали за ратовање послате новце, а своје савезнике Србе остављали су без новчане припомоћи, без ране и пијћа, они су Србе излагали највећим опасностима а штедили своје Њемце, Талијане и Маћаре,[1]) они су их еврх тога често издајнички у најжежћим бојевима напуштали, да их Турци бију, а најзад су подпуштали римске. попове, да и за време ратовања српски народ у оним крајевима па и саме српске војнике због вере гоне и насилно шокче.

Све ове околности као разна истезивања, харања ћесареве војске најзад су у тој мери огорчили Србе Шумадинце, да су на крају војевања подпустили Турке, те су ови у провалијама око Гроцке већи део аустријске војске до ноге побили и сатрли. Срби су поштено помагали аустријску војску, надајућ се у ришћанској војсци наћи помоћи, да се ослободе од турскога зулума, међу тим показаше се ова ришћанска браћа као зулумћари гори и од самих Турака.

---

[1]) Bartenstein Vorr. XXV. в. 143 и 144 вели: „Man trägt weniger Bedenken, deren (Serben) hundert lieber, als einen Deutsehen. Ungarn oder Wallonen der Feindesgefahr auszusetzen.“ То ће рећи: да су ћесарски ђенерали на најопасниија места свагда Србе слали, и лакше им је било жртвовати сто Срба, него једног Немца, Маћара или Валонца.

Заиста, да се Срби у разним ратовима Турака са Аустријанцима, у полак помогли султанима, као што су помагали ћесарима, не би Турци никада били тако неблагодарни, нити би их тако варали и тлачили као Аустријанци.

Од како су настали ови несрећни ратови, од сеобе српске у Аустрију па до свршетка овог рата, о којим је сад говор, Турци се у три маха, и то после карловачког пожаревачког и београдског мира, ужасно осветише оним Србима, што осташе под њима. Што су Срби устајали противу својих господара и помагали туђег владаоца, Турци их ужасно казнили. И сами Немци веле, да су Срби као ребели по законима цивилизоване монархичне Јевропе заслужили ту грозну казну.

Турци их казнише као бунтовне поданике, а бечка влада још по сто пута грозније је казнила своје поданике Србе, ове своје најверније помагаче, због њихових превеликих заслуга, продавши их Мађарима.

Но се аустријска влада још много више огрешила према оним својим сајузницима Србима, које је после карловачког (1699) и београдског мира године 1739. подло и грозно изневерила, предајућ их Турцима на милост, а не тражећи од Турака гаранцију за живот и имање ових својих сајузника.

После свију ових ратова страдаху Срби од Турака. Но су их Турци најужасније казнили у почетку овог рата кад се патријарх Арсеније IV подиже народ, да се у Аустрију сели. Од својих 80.000 пратилаца једва преведе патријарх 6000, а друге изсекоше Турци. А још осем ових жртава, освета турска постиже још својих 50 до 60 хиљада Срба, који осташе у својој постојбини.

Пошто смо у кратком прегледу верно нацртали политичко стање аустријске државе за владе Карла VI; то нам остаје да што тачније пропратимо живот и рад српскога народа за сво време до самрти овога сујетног а малоумног владара.

Као што рекосмо по смрти подвојводе Манастерлије, осташе Срби без народног световног поглавара и политичког управљача. А црквени поглавари, који по својој себичности тежише, да у своје руке узму и политичну управу над народом, нит добише ову световну управу, нити су у стању били, да очувају религиозну страну народа српског. Није чудо, што се непријатељи српски Мађари и њихова поповштина у друштву са бечком владом титрали са таквим црквеним поглаварима, који су у фанатичком анахоретском животу већи део свог живота проводили у манастиру, без науке и образовања, који су остали и онда калуђери, кад се у дубокој старости само по заслузи множине година попели на митрополитску столицу.

А у таквим озбилним временима према тако лукавој и вештој мађарској немачкој аристокрацији и римпапској поповштини, шта су могли у одбрану народних права учинити тако прости и необразовани црквени поглавари, баш и да су имали добру и озбиљну вољу, као што је немаше, јер вољна оруђа деспотских господара, немају своју вољу, већ слепу поданост својим господарима.

Људи, који свој век преведоше у манастиру, у шуми, који се по свом позиву отрицали света, који осем светога писма ништа нечиташе; такви људи као поглавари народни не су у стању да се умним оружјем боре.

Шта се друго мogаше исчекивати од таквих слабоумних поглавара, но што обично бива у свету, да се људи без самосвести и правога знања безусловно подлажу самовољи својих господара, који још умеше задовољити сујету таквих себичних простака орденима и титулама.

За оне пак црквене поглаваре, који су кад што прогледали такву подлу политику, па би по где кад хтели се и опирати самовољи владајућих стихија, за њих је немачко-мађарска госпоштина имала и јача средства, такве су они уклонили с пута са два три грана отрова, као

што учинише са патријарсима Арсеном III и Арсеном IV. (Види Гласн. Срп. Уч. Др. XXXVII књ. стр. 253—555).

У таквом жалосном и очајном положају мораше се бранити сам народ, како је боље могао, и како је знао.

И у тој борби за свој опстанак, за своја политичка и народна права, за обезбеђење своје вере и за осигурање свог матерњег језика, и најзад за своје просветно стање, огледа се величина народњег карактера, и свију моралних врлина тадашњег српског народа.

Но ови народни борци не беху из властеоског и племићског сталежа, већ просте занатлије: абаџије, ћурчије, тачаџије, табаци, бакали, трговци и ратари, и винограџије.

Ал морамо признати, да су и народни војнички чиновници, које је сам народ бирао, велику заслугу имали, бранећи народна права стално, поштено, а кад што и са жртвом свога живота.

Но међу борце и народне браниоце морамо уврстити и мирске свећенике, који су свагда готови били и свој живот уложити за народна права и за народну веру.

Тако је наш народ најбоље браниоце и помагаче имао у својој браћи народним војним чиновницима, мирском свештенсву, трговцима и занатлијама, у чијим је рукама била сва трговина и занати по угарским главним варошима и местима.

У том обзиру највише се отликоваше Срби Будимци, Пештанци, Сентандрејци, Острогонци, Коморанци, Столнобеограђани и народни официре војничке краине.

Како ли је и сам ћесар Јосиф II мислио и признавао корист, што имаше држава од српских трговаца и индустријалаца, показује инструкција његова пештанском срезу § 10: „Рајце и неунијате Грке“, који се задржавају ради трговине и ради разних полезних заната у овом срезу, особито у Будиму, Јегри, Сент-Андрији и по другим крајевима, треба понајбоље заклањати од сваког злостав-

љања, јер они терају доиста промет за велику државну хасну. Овај диштрикт има много насељених Илира под својим магистра тима и илирским владиком.

И Бартенштајн у глави VII стр. 114 у другој тачки говори о истој користи по државу од српских трговапа овако: „Хране се сила њих Грка, који су по Угарској тамо-амо расејани, од трговања, особито са турском робом; то би дакле, да се нису онуда населили били, умакао један добар део користи, које бива отуда, и земљи (држави) и беглуку (ærarium), или би био од хасне само турским поданицима.“

Ови Срби живећи по великим варошима угарским помешани са Мађарима и Немцима и другим народима, добро ту познавали страсти немачке и мађарске господе. Са њихова богатства и образовања имаше ови родољуби великог уплива и заступника у Бечу код ћесаревих министара, царско-немачке и мађарске канцеларије, и код дворског војеног већа.

А поглавито су Будимци и Пештанци као најбогатији и најсвеснији и по свом образовању најотличнији Срби највише и бранили права свог народа.

Будимци су непрестано о свом трошку држали у Бечу једног или два посланика, којима даваху нарочита упутства, да им непрестано јављају, кад би народна права у опасности била, или би тражили повластице за разна индустријална предузећа.

Колике су пак жртве у новцу приносили зарад одбране својих општих народних права, свако ће лако веровати већ и по ономе, што смо казали о крајњој поквареності бечких чиновника.

Као што су Будимци материјално потпомагали општенародне послове, тако су и својом образованошћу и отличном свешћу и умно највише допринели унапређењу и опстанку српског народа у Угарској.

Ми смо већ показали, да су Будимци и у прошлим периодима најзнатније предлоге сачињавали и народним саборима подношали, а ови су сабори са малим изменама сваки пут усвајали и као опште народне предлоге подношали на одобрење ћесару или угарском земаљском сабору.

Народни архив у Карловци, којим би се српски историк најбоље послужити могао, чуваше калуђери, који су са немарности или немарно упропастили најважније историјске податке, који би најбоље објаснили стање нашега народа и његов политички рад у течају прошлог столећа.

С тога се морамо понајвише служити са подацима из будимског а нешто из пештанског архива, да би што потпунију слику добили народног живота и овом периоду.

Пошто је упливом мађарске аристокрације и њихове хијерархије сав политични живот аустријских Срба ограничен и сведен просто на уређење свог црквеног и просветног стања, то су и сабори, као народни органи, осуђени били, да само у овом правцу раде.

По томе је најважније, да што више дознамо о овим српском народним саборима, јер по раду ових сабора дознајемо морално стање српског народа у прошлом веку.

Прво ћемо дакле зборити о саборима који су држани за владе ћесара Карла VI.

О сабору год. 1713. држаном у Карловци ради избора митрополита, већ смо говорили.

Други је народни сабор држан у Карловцима, а сазван од митрополита Вићентија Поповића месеца Августа 1715.

На овом сабору прочитана је заштитна диплома Карла VI, написана у Златном Прагу 22. Јуна 1715. год.

NOS CAROLUS DIVINA FAVENTE

Clementia Electus Romanorum Imperator, Semper Augustus, Germaniae, Hispaniarum, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae etc. Rex, Archidux Austriae, Dux

Burguniae, Styriae, Carinthiae, Carnioliae, et Württembergae, Superioris et inferioris Silesiae, Marchio Moraviae, Superioris et inferioris Lusatiae, Comes Habsburgi, Tyrolis, et Goritiae etc. etc. Universis et Singulis, Generali Nostro Locum Tenenti, Campi-Marschallis, Generalibus Equitatus, Supremis rei Tormentariae Praefectis, Marschallis Locumtenentibus, Supremis Campi-Vigiliarum Praefectis, Colonellis, Eorundemque locum Tenentibus, Supremis Vigiliarum Praefectis, Capitaneis, Eorundemque Locum Tenentibus, Vexilliferis, Decurionibus, Quarteriorum Magistris, et aliis quocunque militari officio sub hisce modernis et futuris Expeditionibus fungentibus, praesertim Nostris per Regna Nostra Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Eidemque Hungariae Coronae annexas partes, et Loca Confiniaria Constitutis Generalibus, ac Commendantibus, Cujuscunque Nationis, Status, Gradus, Ordinis, Dignitatis, et Praeeminentiae existant, praesentes Nostras Visuris, Lecturis, aut Legi audituris Salutem et Gratiam Nostram Caesaream, ac Regiam, et omne bonum, Vobis benigne Significantes, humillime Nobis repraesentasse fidelem Nobis dilectum, Venerabilem Vincentium Popovich Orientalis Ecclesiæ Graeci ritus Archi-Episcopum et Metropolitam Rascianorum Suo, et totius Gentis Rascianae, Populique Serviani nomine, quod licet Superioribus evolutis temporibus a Serenissimo olim Principe Domino Leopoldo Romanorum Imperatore, et Hungariae Rege, Domino et Genitore, ac Praedecessore Noströ gloriosissime reminiscentiae Colendissimo Venerabilis quodam Arsenius Czernovich praefatae Ecclesiae graeci ritus Archi-Episcopus, et antedicti Exponentis Praedecessor, dum Videlicet idem sub actualis eotum adversus juratum Christiani Nominis hostem flagrantis Belli tractu, Victricium Caesareo-Regiorum Paternae olim Majestatis Nostrae armorum Progressu incitatus, et Lucullento Divinae Bonitatis eadem arma benedicentis Experimento commotus,

ad excutiendum Otthomannicae Tyrannidis jugum una cum Populis Rascianis sub Servitute barbara gementibus animum adjecit, eumque in finem non solum praelibati Augusti Olim Domini Genitoris Nostri, qua eatum legitimi Regnorum Sacrae Regni Hungariae Coronae Subjectorum et appertinentium Regis indubitato Juri, Gratiaeque, et Clementiae Caesareae, Regiaeque se, et posteros ipsorum subjectos, Verum etiam desertis intra Turcarum ditiones Domiciliis, et derelictis facultatibus Paternis Laribus exules, et intra Regni Nostri Hungariae partiumqe eidem annexarnm Confinia translatos, et dislocatos, ad Vindicandam ulterius et profligandam pro temporum ratione immanissimi hostis Crudelitatem, Sub Augustae Domus Nostrae, et Caesareo-Regiae Protectionis umbra Vivere et mori paratos declaravit, ac propterea etiam diversas benignas Concessiones, Indulta, et Privilegia Diplomataque in Annis praesertim Millesimo, Sexcentesimo nonagesimo, et millesimo Sexcentesimo nanagesimo primo jam dudum praeteritis emanata, immunitasque et praerogativas ibidem contentas pro se, et Successoribus suis Archi-Episcopis, item Episcopis, aliisque Ecclesiasticis, et Saecularibus Personis, nec non Capitaneis, Vice Capitaneis, Omnibus denique ejusdem Graeci ritus, et Nationis Rascianorum, per Graeciam, Bulgariam, Rasciam, Herczegovinam, Dalmatiam, Podgoriam, Jenopoliam, Caeteraque in praeattacti Regni Nostri Hungariae, et partium eidem annexarum Confinibus Loca Commorantibus impetrasset, quorum tenore non solum Consueta olim Archi-Episcopo, ac ejus Successoribus Authoritas, et sui ritus Eiscopos, ac sacerdotes constituendi, Sontes corrigendi, et pro demeritis puniendi, Templa, ubi opus fuerit, libere extruendi, ipsisque Episcopis, et Sacerdotibus nullius alterius quam Nostrae Potestati Subjectis, adeoque ab omni alia Jurisdictione exemptis, Verum praefati eorum Archi-Episcopi correctioni obnoxiis spiritualia sua munia obeundi, stolas, Proventusque Ecclesiasticos sibi de ritu, et

antiqua Consuetudine Competentes percipiendi, Officiumque Suum administrandi, Populo demum Ejusdem Graeci ritus Rasciano in Praesidiis, Oppidis, Confiniis, et Ditionibus Nostris, Locis videlicet sibi per Consilium Nostrum Caesareum Aulae-Bellicum concessis ubicunque locato liberum sui ritus, et Professionis Exercitium, absque omni metu, periculo, Corporisque vel rerum suarum detrimento tenendi, et habendi facultas, nec non a decimis (quas ipse Populus pro sui ritus Episcoporum alimentis et redditibus, nullis Praelatorum Nostrorum, vel Cameralium Officialium impedimentis in Contrarium obstantibus convertat, et applicet) antiqua eorum Immunitas Concessa exstitit, ejusmodique benigna Privilegia, Indulta, Concessiones, Praerogativas et immunitates Nos quoque Regia Nostra Authoritate approbavimus, ratificavimus, ac pro praefato moderno Metropolita et Archi-Episcopo, nec non praementionata Gente, Seu Populo Rasciano Graeci ritus Clementer Confirmavimus; Cum autem nonulae utriusque, Ecclesiastici Videlicet, et Saecularis Status Personae reperiantur, quae non attentis praedeclaratis Regiis benignis Privilegiis, Concessionibus, Infinitis. et immunitatibus per Nos confirmatis mentionatum Archi-Episcopum, Sibique Subalternos Episcopos, et Sacerdotes, Populumque Servianum in avito Sui ritus Exercitio turbare, neccesariorum Temlorum Erectionem impedire, Sacerdotes et Religiosos ejusdem ritu arrestare, ad incompententem praesertim Ecclesiasticas et religiosas ipsorum Personas a propria etiam eorundem Oeconomia praentensarum decimarum praestationem aut militaria Quarteria subeunda cogere, et compellere attentent, non sine gravi benignorum Regiorum Privilegiorum, et Indultorum Nostrorum Laesione, ipsorumque praejudicio, et damno manifesto; supplicando itaque Nobis saepefatus Archi-Episcopus suo et totius Populi Serviani nomine humillime, quatenus eosdem in praeenarratis ipsorum Privilegiis, Concessionibus, Indultis, et Immunita-

14*

tibus Regia Authoritate iisdem elargitis, et per Nos clementer confirmatis conservare et manutenere eatenusque in Caesareo Regiam Protectionem Nostram, ac Defensionem benigne assumere dignaremur. Quorum humillima supplicatione clementer exaudita, et admissa, cum alioquin etiam prout universos fideles Subditos Nostros in suis Privilegiis, immunitatibus et Praerogativis inviolabiliter conservatos habere, ita praefatum quoque Populum Servianum (qui excusso jugo Turcico sub umbram Protectionis Augustae Domus Nostrae se suosque posteros subjecit, fideliaque, et utilia jam etiam Eidem pro Diversitate temporum, et Occasionum praestitit servitia, ac ob id a gloriosae Reminiscentiae Praedecessoribus Nostris ejusmodi Indulta, Concessiones et Privilegia obtinere meritus est) in iisdem eorum Privilegiis manutenere Velimus praementionatum Vincentium Popovich Metropolitàm, et Archi-Episcopum, Episcopos, Sacerdotes, et Gentem seu Populum Servianum de Turcica utpote Potestate Vindicatum in Nostram Regiam Tuitionem, Singularemque Tutelam, ac Protectionem Suscipiendos, et assumendos, imo Vestrae etiam tuitioni, et defensioni, ac speciali Curae committendos duximus. Quapropter Vobis, quibus supra, universis, et Vestrum Singulis harum serie firmiter praecipientes, committimus et mandamus, quatenus praementionatum Metropolitam, et Archi-Episcopum, Episcopos, aliosque Sacerdotes, Religiosos, et Saeculares cujuscunque status, et Conditionis Orientalis Ecclaesiae graeci ritus homines, Populum quipue Servianum e jugo Turcico Vindicatum et in Praesidiis, Oppidis, Confiniis et Ditionibus Nostris Locis videlicet per Consilium Nostrum Caesareum Aulae-Bellicum concessis locatum in praedeclaratis ipsorum Privilegiis, Libertatibus, immunitatibus, et praerogativis in praeattacto Diplomate etiam Nostro Confirmatorio uberius recensitis conservare, et manutenere, atque contra omnes Violentos in praemissis ipsorum impetitores, et Da-

mnificatores toties, quoties a praefato Archi-Episcopo, et Eidem Subordinatis requisiti fueritis, aut alter vestrum requisitus fuerit, rebus, sicut praefertur, stantibus, et quamdiu Natio haec, et Gens Rasciana in illibata erga Nos, Augustamque Domum Nostram Austriacam fide et devetoine perseveraverit, tueri, et defendere, ac denique praemissa Gratia Nostra praevio modo iisdem clementissime impertita, eosdem uti, frui, et gaudere permittere modis omnibus debeatis, et teneamini. Authoritate Nostra Caesareo-Regia Vobis ea in parte hisce plenarie concessa, et delegata, secus non facturi Praesentibus perlectis, exhibendi restitutis. Dabantur in Civitate Nostra Vienna Austriae, die Vigesima secunda mensis Junii, Anno Domini Millesimo, Septingentesimo decimo quinto. Regnorum Nostrorum, Romani quarto, Hispanicorum duodecimo, Hungarici et Bohemici vero quinto.

Carolus.

Eugenius a Sabaudia.
Ad Mandatum Sac. Caes. Majestatis proprium.
Antonius Josephus ab Oette.

(L. S.)

Да је на овом сабору рађено и о другим општим нарадни̏м пословима, можемо се уверити из писма митрополита Вићентија из Карловаца 22 Августа 1715 године у коме вели: „всех частномѹ соборѹ сабравшѹ се, по заказѹ єго цѣсарскагѡ вѣличаствіа по чинѹ всакагѡ реда пришад шимь ѿ всих стран, какоти и ѿ вась. И пр'вее ѹказахѡм им милости царскіе, нам православним сѹштим издатех ѿ єго прѣсветлаго цѣсарскаго вѣличаствіа. Дрѹго и ѡ прочемѹ ѡпштемѹ благопотребномѹ делѹ, и ѡ семь доста сабеседованіа имехѡм. Како вам и ваших посланици хоштѹть подробне ѿ ѹсть сказати.“ (Види II Гласник год. 1872 списова будимских бр. 146).

Но каква су била та „општа благопотребна дела“, по досадањим изворима нисмо могли дознати.

Нећемо погрешити, ако кажемо, да су народни посланици на овом сабору изнели своје жалбе противу разноврсних гонидба, које је народ подносио од маћарске аристокрације и хијерархије, а и од ћесарских војних и камералних власти. Нема сумње, да су посланици саветовали се и о томе, како ће се сачувати од ових гоњења, и како ће подићи просветне заводе.

Ни у једном дојакошњем историјском дели нема спомена о овом сабору, па ни у оном саставу историјском „народни конгреси овостраних Срба“ у 104 књ. Српског Љетописа од год. 1862. Нећемо грешити, ако још коју потврду изнесемо о овом сабору. А такву налазимо у писму будимских Срба, које су писали поменутом сабору, и које у изводу овако гласи:

Ва сехъ светлеишемѹ и блаженѣишемѹ и преѡсвештенѣномѹ господинѹ господинѹ Кѵрію, Кѵрію Виђентию, митрополитѹ бѹдимскои епархии, и прочимь ѡбретаюштии се под властию светлости цесарской православнимъ васточние цркве архиереем же, архимандритомъ, и протосинђеломъ, и игѹманомъ и прочимъ свештеничаскаго реда, такожде и воинставнаго реда господаремъ ѡберштеромъ, и капетаномъ, и осталимь посланикомъ, кои ће се находити на томь православномѹ саборѹ. — — — — — — —
За тим долазе њихове жалбе и теготе за време маћарске ребелије, у које су доба готово за 7 година били у затвору и опсади, бранећи град и варош Будим од усташа, друго веле „нашедшой болести за три лета“ због куге, и што их је топила вода.

На овом спису стоји с поља написан адрес:

„Өитѹла саборѹ, кои се сабьрао са црквеним редомь ѹ Карловце.“

Колику је важност полагао митрополит Виђентије на Србе из будимског дистрикта, види се и отуд, што их је на месец дана пре реченог сабора 9. Јула позвао на конфе-

ренцију у Сентандреју овим речима: „да имате из междѹ собою избрати по три по четири чловека развмна, нека придѹ кь намь на виденіе, и ради о општих пословь разговорити се овде. Ѿ дрѹге стране сѹ пришли те овде чекаю, и ви да имате прити да се разговоримо. Ѿ Ђѹра сѹ пришли и ѿ Коморана. И ви заоутра или вь понеделникъ скоро придите.“

Имамо још једно писмо из Јегре (Erlau у горњој Угарској) од 8. Јула 1715. које је написао „Іѡанъ Дорожанинъ презвитерь, и Ѭнко бировъ компаніиски.“ И ови говоре о истом сабору: „Господинъ митрополит и нами є писаѡ, да имамо доћи оу Карловци на саборь, и ми ћемо, ако Богъ да дочекати, тамо ћемо ити.“

Као што смо у 113 књизи Љетописа Српског показали, држани су сабори год. 1716. и год. 1719-те. Да су пак држани ови сабори у Карловци, то смо доказали списом из будимског архива, у коме су означени и посланици: „на сабор 1716. Никола Димитријевић Чукурханлија из Будима, Марко Сагар из Сентандреје и Стојан Чобанчанин из Чобанца; а на сабор 1719-те Станоје Радојевић стари биров из Будима, Вујица из Сентандреје и Илија Капетан Јакшић из Острогона.“

Поред свог труда, да дознамо, шта је на овим саборима рађено, до сада могасмо тек пронаћи и дознати само имена народних посланика из будимског дистрикта.

Задовољавајући се за сада доказима, да су ови сабори год. 1715, 1716 и 1719 зајиста држани, надамо се, да ћемо успети и у томе, да пронађемо, и шта је на овим саборима рађено. А надамо се и у то, да ће неки други старинар према овом нашем напутку, пронаћи доказе о раду ових српских сабора у Карловци.

И о сабору, који је држан 8. Септембра 1722-те године у Карловци имамо за сада само доказа у писму митрополита Вићентија Поповића од 16-ог Августа 1722. год.

Ово писмо, као и пуномоћ за сабор за сад су нови доказ о сабору 1722. год. саопштавамо овде у изводу прво писмо митрополитово, које овако гласи:

† Викентіе божіею милостію православни архи-епископ и врховни митрополить словено-србскіи.

Смѣренніе наше пишеть въ пределъ будимске јепархие. ва варошъ, прьвее Табанъ (Будим) и Пешту сентоандрейску и острогонску, како свештенникомъ тако и осталимъ христианомъ православнимъ нашимь мир и благословеніе господне буди са вами. — — — — — — А по сих весто вашь буди, како намъ є дошла цесарскогь величаства милостивна заповедъ или ти резолуција на наша народна прошеніа, кою имамо при руку сада, запечатену подъ тайнимь цесарскимь печатомъ, кою се пише свему нашему србскому народу, кою валя намь саборне ѿпечатити, прочитати и покорнеише послушати, и добро разумети. Того ради писали есмо по свих краина и предели, народу нашему, и рокь тому поставили на осми данъ градуштаго спредь месеца Септемріа, то естъ, на рождаство прѣсветіе богородице, да ѿ сваkого предела имаду дођи по два чловека разумна на исти рокъ, и сваки абие по примленію сего писаніа да има ѿ свога предела на писму у пунтови (пунктови тачкама) принести какове годе имаду теготе и увреденіа, противъ првога комисионского нарежденіа и привилегіа народни, или било ѿ военске стране, или ѿ коморске, или старе или нове гравамине (теготе, жалбе).

Тако и ваше христолюбе, да се справите дођи, од тамошне стране два чловека, ако би сте послали из Пеште господара капитана Манойла и острогонскаго господина капитана Илию Јакшића, а наипаче кога ви саборно изволите наредити, са потребнимъ трошкомь своимъ, да стигнете на уречени рокъ у петроварадински шанцъ, безъ никоега преслушаніа, нити да чекате другога писма

ѿ насъ ꙋ томъ. Дато ꙋ Каровци месеца Аѵгꙋста 16 (ѕї) днь 1722.

У недостатку доказа и према маленом броју списова, који говоре о сабору од године 1722. навешћемо овде још један доказ у пуномоћију будимске јепархије, што је јепархијски сабор дао својим посланицима Илији Јакшићу капетану острогонском, Станоју Радојевићу из Будима, и Тодору Милановићу из Сентандреје. Ово пуномоћије гласи овако:

„Ми низꙋ писани знано чинимо с овим нашим писмом сваки пꙋть, како се сакꙋпише низꙋ казани по реду господари поради посланога писаниѧ ѿ преѡсвештенога господина митрополита Виђентиѧ сабора ради, кои е казань бити ѡ рождаствꙋ пресветие Богородици Аѵгуста 8-ог (ово је случајна погрешка, јер је овај празник свакад 8. Септ.) на целꙋ епархию бꙋдимскꙋ варошь Табань, ꙋ Пештꙋ, такођерь и ѡд Сентандрею, и Ѡстрогонь, и Стоино Белиградь и прочимь скꙋпа избрати и послати два добра господара цело. Савршена ѿ ѡве горне стране. Того ради мих савакупивши се скꙋпа саборно са свештеници и ѡстали долеречени господари, и избрасмо едино дꙋшно ис помеђꙋ нась, првомь господина капетана из Ѡстрогона Илию Ꙗкшића, поредь нега господара Станоѧ Радоевића, из Сентандрее господара Теѡдора Миловановићь ѿ за све нас доле саборꙋ, да се потрꙋде и за нась да бꙋднꙋ. И ючинише имь цене на дань по два форинта ѡ нином свемꙋ трошкꙋ, само кола; што имь поклонисмо, на кои ће ѡни иђи; и таким начином, што би дрꙋгога послали не било ѡкромь ради сабора, да ходе. Зато и ѡвай контракь саде начинисмо болой вери на ове послане три господаре, и ниной ꙋреченои цени, што смо сви контенти на нинь пꙋть, на кои саде них ѡпраламо с равном и еднаком волом, и с наши печати. С ѡчим начиномь потвђꙋемо, мих бировь' Живань Бранковићь са ешкꙋти.

(М. П). Мих Манойль Николић из Пеште, са ѡстали.

(М. П). Мих бировь Михаиль Јовановић Сентандрейски, са ешкѹти.

(М. П). Мих Ђеѡрђие из Стоиног Београда са остали.

(М. П). Мих бировь Јѡвань из Шошкота са ѡстали.

Немајући друге податке о сабору год. 1722. из овога митрополитовог писма можемо дознати:

1). Из онога израза „дошла цесарска резолуциа на наша народна прошеніа“, дознајемо, шта и о чему су већали сабори од год. 1715. 1716, 1719-е.

2). Да је поменута ћесарева резолуција јамачно у вези са оним декретом, што је ћесар Карла VI 6-ог Септ. исте године подписао у Златном Прагу, којим налаже угарском сабору, да српске привилеђије инартикулује и на потврду њему (ћесару) пошаље. (Ми смо овај декрет саопштили у Српском Љетопису 113 књизи на страни 142 и 143-ој). А међу тим већ смо напред навели, да је ћесар баш на реченом угарском сабору уговарао са Мађарима о прагматичкој санкцији, а пошто су Мађари исту прагматичку санкцију, и потоме ред насљедства хабсбурговске династије примили и признали и у женској страни, то је речени декрет, као жртва помирења и споразумевања апостоличког краља са мађарском аристокрацијом и хијерархијом, стављен у акта саборска, да у друштву са крушедолским предлогом од 1708. остане, као успомена, а можда и као опомена мађарске симпатије према српском народу.

3). Дознајемо из поменутога митрополитова писма и то, да је народни сабор године 1722. држан у варадинском шанцу а то ће рећи у Новом Саду. — Најзад дознајемо:

4). Да се на овом новосадском сабору већало и о тегобама, увредама народних привилегија, и о свима народним „граваминама.“ Као што је сам митрополит већ у позивници означио у речима: „да има ѿ свога предела на писмѹ ѹ пѹнтови принести, какове годе имадѹ теготе и ѹвреденіа,

против првога комисионскога нарежденіа и привилегіа народни, или било ѿ военске стране или ѡ коморске (под којима коморама стајаху Срби провинцијалисте и разграничене војничке крајне) или старе или нове гравамине."

Тражећи још више података о овом сабору, наишао сам још на један спис из будимске хранионице, писмо обркапитана Илије Јакшића, од 24. Марта 1724. из Сентандреје писано.

И ово писмо Илије Јакшића, који је био Посланик народа из будимског дистрикта, управо је његов извештај, који подноси јепархијском сабору будимске дијецезе.

Из ова Јакшићева извештаја још нешто дознајемо о радњи новосадског сабора од год. 1722.

А најме дознајемо, да се на реченом сабору већ онда радило о томе, да се карловачка и београдска митрополија једини и споји, и да се ради тога јединства уклони и у стање покоја стави остарели преболни и неми митрополит Вићентије, а да се прогласи за поглавара српске цркве београдски митрополит Мојсије Петровић, који је од Карла VI још 8-ог Октобра 1718. потврђен за митрополита београдског, а 16-ог Новем. 1720. год. још и Банат је подчињен његовој митрополитској власти.

У свом писму од 25. Декем. 1718. год. митрополит Вићентије назива себе „архиепископь и митрополитъ србски", а у истом писму вели „господинь братъ Моѵси митрополить белиградски." — У свом другом писму од 1-ог Септембра 1719. год. сам себе подписује „архиепископ србскыи и митрополит срѣмски." А у писму својеручном од 16 Августа 1722 подписује се Вићентије „архиепископ и врховни митрополить словеносрбскыи."

Но се види из Јакшићевог извештаја још и то, да митрополит нехтеде извршити закључке новосадског сабора, и да је доста борбе било око тога, да учини по народној

жељи који му је своје мишљење преко својих посланика изјавио на сабору у варадинском шанцу.

Тај Јакшићев извештај у коме он даје рачуна о свом раду као народни посланик, јепархијском сабору, саопштавамо, као једини споменик у свом роду.

„Благорωдни, и благочастни господари ωбркапитани и ωстали частни ωфицири, нам ва господе свойственнаа братіω, и господари любими и преважделенни.

Ваших благородіах частное писаніе благолепно есмо примили, и ва са писатаа општа наша изволєніа есмо разѕмели. И тако немедленно есмо се ва си сабрали, како есть ка намь пришаль господинь ωбркапитань Иліа, и кѕпно поишли до Свети-Андреи ка их преωсвештенствѕ. И четири крать после нашего междѕсобнаго разговора, есмо ишли састати се са нєговим прѣωсвештенствомъ господиномъ митрополитомъ. И нисмо могли ни лица видети нєгова блаженства, говорећи, да се неможемо састати, за што се пари. Него чрез госп. владикѕ Михаила єсмо ωговоре примали, пр'ви и дрѕги ωговωръ, да ніе говорено, или прима или не ωни први саборь ѕ Шанцѕ Варадинскомѕ, порад наследіа митрополитскаго, него говори толико, да како сиђе тамо доле, да хоће владике и сабор паки и зато изнова кѕпити ω сашаствію свет. Дѕха. И на то пак есмо меморіалне пошли и просили се, да намь ωговорь даде последни, што ћемо ωговорити вашимь господствіамъ, или се држи сабωрнаго и своега првага договора, или не, и да сабора дрѕгога ми зато више неможемо имати; него что смо едань кратъ ѕчинили, саизволили ωпште и подписали се, нити се паки ми смемо ни можемо сабирати, и састанка ωпштаго чинити без допѕштеніа двора цесарскаго, како єсѕ тай ωбичай сами ѕчинили, нити пакъ времена своего ѕ томъ гѕбити; и харчити се и трѕдити, него што є єданъ пѕтъ доконато сабωрно, на ωно се свагдаръ држимо, и сада и ѕ напредакъ

и надъ свимь тимь даћемо еште и размишленіа различна дворꙋ положити, што се толико кратъ сабирамѡ и какѡвъ разговоръ имамѡ, и да не двоимо, како дворъ царски ніе разꙋмеѡ за први нашъ састанак, и за ѡво избраніе наследіа митрѡполитскагѡ. Пакъ зато и дрꙋги пꙋть да се давамо просити, и зато ће доста мисли бити. И коначно да знамо найпосле што ће намъ ѿговорити, да вашимъ господарствіамъ ѿпишемо.

И паки чрезъ господина владикꙋ Михаила есмо ѿговоръ на то добили, да до сабора реченнаго не може бити. И найпосле да є ѿказао, да неда нити тога допꙋшта бити. Ꙋ тимъ незнамо что мисли, и какове саветнике дрꙋге слꙋша, и что ће из тога бити.

Него вашимъ господарствіам ми свих ниже пѡдписати братски ѡбзнанююште сицевое, ми стоимо и држимо се ѡнога нашего првагo сачиненіа и саборнаго ꙋтврьжденіа, и хоћемо и зактевамо, како ти ваше благородіе, ми не ѿстꙋпамо ѿ наше речи, печатах и писмах, и ꙋ тим гледаите добро и што ћете писати и господинꙋ митрополитꙋ и намь. Богь зна. хоће ли до то доба их преѡсвештенство живети, бꙋдꙋћи ѡвакою тешкою болезнію ѡбтечень, а да се что прилꙋчи, може из тога и велика конфꙋзіа мећꙋ народомъ битя. — И что ће те творити, изволяйте, валя нечто ꙋ тим да има. С тимъ преварꙋчаюћи се ѡстаемо благорѡдних благочестіах вашихъ вечне верни, ꙋсрдни, единственни и манши слꙋжителіе и братіа ваша, бивши ва сих пленипотенціѡнал (М. П). Іліа Ꙗкшићь ѡбркапитань 24. Марта 8 Свети-Андреи 1724.

У вези са овимъ извештајем Илије Јакшића стоји и управо допуњује писмо познатог капетана Маноила Николића из Пеште од 22. Марта 1724. у коме пише будимском Таначу:

„Ва кратце извѣстꙋемо вашим милостимъ, како знате и сами пређе да есть дошао господаръ обркапетань Иліа, и

показао намь свою пленипотенцію ѿ краишнихъ господаровъ официрѡвъ, како сѹ и нам о томѹ писали, а не двоимь такођерь и вамь. Иниегово господство не има се кадь бавити, него има и дрѹго одавде дело. За то ми, кои ћемо се одавде наредити, хоћемо до ваших милостех сѹтра рано тамо доћи. Него да се разговорите, и кое нарѣдите, да бѹдѹ рано готови, кад би смо и ми ка вам пришли, да заедно пођемо горе до Сентандрее. Паки ћемо се онде сви заедно договорити, (на јепархијском сабору) и отити и негова прѣѡсвештенства господина митрополита, да видимо за таково дѣло конца, зашто краинскимь господарима вали намь ѿговорь давати, а знамь, да ће и господинь митрополить Моѵсие поити горе." — — — — — — — —

Међу тим митрополит Вићентије, као што о њему говори неки хрониста:[1]) „Митрополить нѣміи, болѣзни бо ради велико поврежденъ бѣ ѧзик его, и немогаше чисто и скоро говорити", у својој великој бољетици и не могаше одговорити посланицима будимског јепархијског сабора, а мање могаше радити на народним пословима, а за свога живота не хтеде уступити сву митрополитску власт свом млађем брату београдском митрополиту Мојсију Петровићу.

Налазимо истина овде онде трага радњи митрополита Мојсија још у год. 1718-ој, и видимо га, где поменуте године долази и у Будим, а позније налазимо га исте године и у Бечу, где тражи од ћесарева двора привилегије за своју престолницу Београд, као што имаху будимски и пештански Срби.

За чудо нам је, што на саборима год. 1719 и 1722 не налазимо митроп. Мојсија, и оне прекосавске Србе све до смрти митроп. Вићентија, који је умрьо 9 Окт. 1725 год.

И тек ћемо наћи на заједничком сабору у Карловци год. 1726 све Србе, који су тада били под владом ћесара Карла VI.

[1]) Види Гланик Др. Ср. Сл. књ. VI год. 1854. стр. 48 и 49.

Сва је прилика, да је народ српски тражио јединство карловачке и београдске архијепископије. Као што јасно видимо из поменутог извештаја капетана Илије Јакшића, где говори: „порад наследіа митрополитскаго.“ Но видимо и то у поменутом извештају, како се том општем народном захтеву противи митрополит Вићентије.

Једно дакле можда суревновање митроп. Вићентија, а поглавито тежња бечкога двора и мађарске аристократије, да Србе неуједине[1]) у јединству не оснаже, и да ови пожаревачким миром новопоставши аустријски државлани, не дођу до оних истих привилегијалних права, као што су добили српски отсељеници од Леополда I, све то велим стајаше на путу оним Немцима и Мађарима, уједињење Срба као зазорно.

Као што видесмо у току времена од 1713. до 1726. год. имаше Срби 6 народних сабора.

По дојакошњим историјским податцима до душе још мало знамо, шта је на овим саборима рађено. Но по изврсном и свесном саборског рада године 1726. видимо велике киристи од ових честих сабора. Једна и важна је корист била, што је у овим учестаним парламентним борбама народна свест све се више снажила и јачала. А према све већем нападу на народна права од стране бечке владе, а поглавито од мађарске аристократије и хијерархије, још како је била потребна чила и што јача народна самосвест, да се што снажније одупре подлој махинацији мађарске господе, која је после признања прагматичке санкције и тајног уговора са својим апостолијским Јанусом (час цар, час краљ) свом силном предузела, да сломије и уништи српски народ, и већ спремна била, да Србима отме земљиште бачке и поморишке војничке крајне.

Друга и такођа важна корист дошла од овог саборисања, што је народ преко својих представника много лакше

[1]) Види позније списе и преписке митрополита Мојсија у години 1729-ој.

могао контролисати своје црквене главаре и с тим их лакше могао очувати од превеликог уплива владиног и удварања господарећим елементима на народну штету.

Колико се трудише бечка влада и маџарска господа, да говећи частољубљу и себичности наших црквених веледостојника, њих улове, и од њих начине згодна и опасна оруђа за своје властољубиве тежње, које се могаху остварити прво ограничењем а позније уништењем српских народних права.

Мало час уверићемо се, да су немачка и маџарска господа већ од 1722 год. за своје интересе задобили и разним обећањима уловили себичног и несрећног владику арадског и потоњег митрополита Вићентија Јовановића.

Ови су дакле сабори веома корисни били српском народу, који се налазаше у неприродном положају, неимајући политичку самоуправу, неимајући дакле законитог терена, да се као политички народ снажи и унапређује. Осуђен, да живи као оно некада Исраилћани под првосвећеницима, а међу тим обманут од сваког по реду маџарског апостоличког краља, који му као аустријски ћесари привидно потврђиваху привилегије, а као маџарски краљеви газише иста освећена права.

Већ по оним користима, што имаху Срби од ових учестаних сабора, можемо судити, колики би напредак учинили Срби, колико би морално и материјално у културном и економном правцу ојачали Срби као народ, који је од природе обдарен био ванредним моралним и физичним својствама, да је само имао законитог земљишта потребног сваком народу, за нужно развијће своје народне особине.

Још у ово доба, о коме сада говоримо, и није народ српски могао осетити величину пропасти у коју га себичност маџарска постепено потискивала, општи карактер аустријског мучког деспотизма, не даде му јасно прогледати и распознати правац смишљене и удружене државничке политике.

А таквом жалосном неразбирању и непознавању опасности такве државне политике, много је допринела самообмана, која је поникла из војничког положаја, у коме се налазаше већина Срба. Та војничка засебна тако рећи народна самоуправа, по којој народ сам себи бираше војничке главаре, та околност што ови крајишници немаху спахије, већ бејаху властити господари својих земаља и имаовине, све ове околности држаше народ српски у жалосној самообмани, да је господар свога земљишта, и да је по томе много срећнији од оних држављана, што стајаху као робови под управом маџарских дивљих светских и поповских спахија, и несите властеле.

Овај већи део Срба по свом војничком устројству стајаше под непосредном управом дворског војног савета у Бечу. У оно доба, још и они у угарском провинцијалу живећи Срби стајаху под истим бечким „хофкригсратом.“

И ма да су Срби као војници у многобројним ратовима по свима јевропским крајевима неописано страдали и гинули за славу и корист бечких ћесара, ал су бар они код својих кућа заоставши Срби били слободни и по томе далеко срећнији од маџарских властеоских поданика (jobágy).

По својој индивидуалној слободи, независимости од многих ситних тирана, и неузимаху Срби на ум њихову подчињеност као народ без грађанских права и политичког само определења. А највише је допринело овој само обмани, што су ови крајишници као војници уживали тако рећи заједнички ово у ствари безправно стање.

И по томе ћемо лако појмати њихову голему одвратност од провинцијалисања, што ће рећи од прелаза ма и привидно слободног стања у неоспорно грозно стање маџарског властеоског поданика. Нема сумње, да су ови Срби крајишници и најмање дознали за онај мучки уговор, по коме су маџарским аристократима срамно и грозно продати од својих лажљивих ћесара, јамачно би се још раније,

за време турских ратова сви махом отселили ма куда, само да не дођу под такве адраповце, као што су били они ситни и пропали и од Турака избегши и по карпатским горама прикривени мађарски племчићи, који су са својим пергаментима искочили из својих гудура, да траже своју ђедовину, коју су они тако кукавички Турцима уступили, пошто Срби очистише земљу од Турака.

Из овога што рекосмо, може сваки судити оно грозно и безобразно тврђење мађарских ђоја либералних историка Хорвата и Салајије, који се не стиде пред судом историје изрећи тако бестидну пресуду, да су Срби дивљаци, што нехтеше примити благодети пресрећног стања и живовања под мађарским слободним установима, и што су предпостављали свој ропски положај под војничким устројством, и поред војничких закона, мађарском дивном законику „Corpus juris“ — и.

На оваку несавесну иронију и хипокриство, сваки беспристрастан човек може рећи: да грозни и себични народи имају грозне и себичне историке.

Да се сада вратимо и даље пропратимо пажњом догађаје, које су непосредно предходили сабору карловачком год. 1726.

Казали смо, да се са светске позорнице уклонио митрополит Вићентије, а његово место или управо место српског митрополита и архијепископа карловачког и београдског заузе Мојсије Петровић. Нећемо се постидети, ако о овом митрополит кажемо, да је био од свију митрополита најбољи поглавар српске цркве. Врлине овога митрополита у толико више падају у очи, у колико је био грознији и поквваренији његов непосредни насљедник несрећни Вићентије Јовановић.

Виделисмо, како се митрополит Мојсије, још год. 1718 одмах пошто Аустријанци заузеше Београд, брижљиво стара о унапређењу и осигурању свог столичног места и грађана београдских.

Тако ћемо га наћи за сво време његовог, на жалост кратког митрополитовања. Но је време његовог митрополитовања испуњено делима озбиљне радње. И ми ћемо саопштити што више и све што је важније урадио, или што су за то доба други урадили.

За рад боље оцене његове у сваком обзиру коригне и родољубиве радње, овде износимо његово писмо, што је 4. Маја 1724. из Пеште писао будимском Таначу, из кога ћемо видити, како се топло заузимаше за права својих Београђана. У исто време видећемо његов бистар поглед и здраво суђење о судским и трговачким стварима. Из истог писма дознаћемо, да је у Београду постојао у оно време и трговачки суд, а види се, како се у њему судило.

Поменуто писмо по свом оригиналу у изводу гласи овако:

У почетку вели, како се Ћира Ђукић из Будима и нѐки Марцика Београда разортачили, и да се трипут есапили „и нихне хесапе лепо ѡчистили пред неколико поштенни господара ондешни ꙋ Белиграду; где имь єсть био дућань и трговина нихна, како и намь єсть ѡглашено ѿ исти ѡни поштенни господара, кои сꙋ и по трговачкомꙋ сꙋдꙋ поред нихъ двоице исказиваню, и хесапъ погодили и разсꙋдили; и писмено заключили. Да сад паки пѡ дрꙋги пꙋть чловека истого того реченнога Марцикꙋ ꙋ немир даете чинити, и трꙋцꙋете садь ѡним поштенним господаромь трговцемь ꙋ Белиградꙋ, и хоћете по дрꙋги пꙋть паки ѡвде да ихь насилꙋете, да се хесапе, и сꙋдь да имь чините, кое би било на преюдицію ѡной поштенной вароши белиградской, ѿ кое бꙋдеть и протишталаціа и на далше промотреніє, да неможете ви нихни люди тако трꙋцовати. Него зато добро гледайте, что ис тога бꙋде на конаць дошло. Ако ли се бꙋде что господарю Ћири Ђꙋкићꙋ криво видело, можете га с варошким вашим поштенним писмом рекокомендировати, ѡнамо

белиградской вароши поштенним господаромь сѫдцемь; что е по правици, да мѫ задоволность ѫчинеть, зашто имь е ѡнамо и дѫћань біѡ и трьговина; и човек тай Марцика из Белиграда есть, коемѫ ви не можете тоу сѫдити; него еговь сѫдацъ ѫ Белиградѫ.“ — — — — —

А сада ћемо говорити о сабору, који је митрополит Мојсије сазвао на дан 2-ог Фебруара 1726-те год.

Ни један писац досада споменуо није о овом сабору, а међу тим је овај сабор био један од најважнијих. Ал не само што је на том сабору изабрат дотадањи митрополит београдски Мојсије за архијепископа и митрополита свију Срба, који су у оно доба живели под владом аустријском, но је овај сабор и по томе важан био, што је на њему утврђено јединство оба архијепископата српска, и што је столица митрополитска пренесена у Београд.

Осим тога је важан био овај сабор и због разних велеважних предлога, који су на истом сабору претресани и од сабора примљени. Важност ових предлога не уништава се с тиме, што их ћесар по упливу мађарском није санкционовао. Видећемо, да их сабор године 1730-те у Београду из нова усваја, и на потврду ћесару подноси.

Једно дакле, што је овај сабор нашем народу до сада непознат био, а друго по важности предмета, о којима је на овом сабору већано; држимо, да је веома потребно, што више о њему просборити.

И ако смо на другом месту [1]) саопштили већ имена попосланика на овом сабору, да не би позније ову раштркану грађу морали из нова прикупљати: то овде на ново саопштавамо по спису из будимског архива.

1726. ф. (Фебруара) 6. данъ коино есѫтъ звати на саборъ ѫ Карловци ѡ поставленію господина митрополита Мойсила Петровича на Ѫнгарію и Шлавонию.

---

[1]) Види Летопис Српски књ. 113 стр. 477—180.

Ѿ Будима.

Господинъ владика Михаилъ Милошевич.

Архимандритъ Исаие Антоновичь с манастира Ковина, кои е нарежденъ.

Вароши будимске Живанъ Бранковичъ.

Вароши Свети Андреи Павалъ Раденковичъ.

Вароши Пеште Маноило Пачићъ.

Ѡт Баната.

Господинъ владика хажи Іѡаниће Владисављевич темишварскии. (Ово је био први влидика темишварски) и

Архимандритъ Ѿ Кладова.

Господинъ обръ капетанъ Василие (Николић).

Господинъ обръ капетанъ Остоѧ.

и капетан Петаръ („Сегединац")[1]

и капетанъ Станко.

и протопопа Михаилъ.

и други протопопъ Леонътъ.

Свештено иереи кир поп Спасое.

Обръ кнезъ Ѿ Вршца и ѡште са едникъ

Кнезомъ Николомъ.

Кнезъ Іѡванъ Рашковићъ.

Кнезъ Богданъ Банатски.

Кнезъ Маринко.

Кнезъ Ѩћимь.

Кнезъ хажи Павалъ.

Протопопа Гаврило Банатски.

Игуменъ Игнациѧ Манастирацъ.

Протопопа Богосавъ ѡт Поречѧ.

Кнезъ ѡт Хршаве Радомиръ.

---

[1]) Капетан Васа Сегедински и неумрли Петар Сегединац капитан печански, о којима је говорено у 113 Љетопису Српском на стр. 164—165.

Ѡт Сербие.

Владика валевски кир Доситеи (Николић. Овај је позније лишен јеписконства.[1])

Игѹменъ Леѡнъ ѡт монастира Враћевшниці.

Ѡбръ капетанъ Коста ѡт Параћина.[2])

Капетанъ Кезо Грочански.

Капетан Вѹкъ ѡт Црне Баре.[3])

Капетанъ Євта Витковић.[4])

---

[1]) У VI. Гласнику Срп. Уч. Др. на стр. 85 неки безимени кроничар вели за овога владику „сеи архіерей за нѣкѹю винѹ ѿ митрополита Викентіꙗ Іѡановича растриженъ и обрить билъ; и тѹ во домѣ школскомъ много болѣзнѹꙗ ѿ сердоболѣ на конаць престависа въ крайней ништетѣ 1739.

[2]) У II Гласнику на стр. 226 у споменику неком, што га је саопштио прота Ненадовић, спомиње овог капетана Косту „аі. Коста капѣтанъ родомъ цинръ (Цинцаръ), Параћинѹ крѣпки стража ѡт Ниша на Рашави (Забучѣ, брдо код Ужица с десне стране рѣке Ђетинѣ, коя утиче у Мораву) погибѣ.

[3]) У поменутом споменику на истој страни под а. Вѹкъ ѡборъ капѣтанъ Црнобарац родомъ Зворничанінъ, страшан Тѹркомъ на краини.

[4]) На истом месту говори се под „є. Евтѡ Витковичь капѣтан родом валѣвацъ и погибѣ оу Валѣвѹ и погребен оу Ѡвани.“ Даље говори прота Ненадовић на стр. 228: „Овай Витковићъ имао є брата Јована (Симу) хаднаћа или лаћмана, и погребени су обоица у некадашњем старом манастирићу Јовањи, кои лежи єдань сатъ хода одъ Валѣва. (На надгробној плочи овај натпис стоји: Овде почива Евта Витковићь господаръ валѣвске нахиє крозъ 25 година. (Овај натпис прочитао је писац ове расправе). О Евти Витковићу има песма (народња), како є са катанама, позванъ одъ Витозовића Турчина у Ужицу, излазіо на мейданъ на Мравинце, коє дели ужичку и валѣвску нахію: но кад є Витозовићь Витковића видіо, ухвати га грозница, покори се и умири, пославши му саблю на даръ. Исти Витковићъ имао є кулу од два тавана, где се слива Градацъ у Колубару. Према овой кули с десне стране Градца налази се црквина и око нѣ шанацъ, где є седіо Ћор-Митъ

Гаврило (Рашковић) кнезъ белигратски.
и Стоѧнъ ешкѹтъ.
и дрѹги Стоѧнъ ешкѹтъ
Обръ кнезъ смедеревски Димитрие.
Кнезъ рѹднички Сава Лагариѧ.
Кнез пожаревачки Стаматъ.

Сегетска краина.

Господинъ капетанъ Пантелеѧ.
и Петар Грковић ѿт вароши Шиклеуша.

арамбаша, савременикъ Витковићевъ, кои се такође у песмама спомиње.

У породичном архиву пишчевом налазе се писма са печатима од истога Јевте Витковића још од год. 1720-те А та писма осташе од чукундеде Петра, који је био најстарији брат Јевте, Симе и варадинског обр капетана Секуле. Петар је као аустријски официр живео 112 године, и добио је за своје заслуге, што је још за владе ћесара Леополда I под принцом Јевђенијем служио, велику златну медаљу. Од ћесарице Марије Терезе. Ова се медаља и сада још налази у нашој породици. Син Петра Витковића са свог страдања због вере чувени прота Јосиф живео је у Јегри, и тек његов син Петар због своје науке позван од Будимаца преселио се у Будим. (Види Српски Љетопис од год. 1825. књ. I: Чланак под насловом „Біографія славни србски фамилія“ о Петру Витковићу).

У течају ове расправе на свом месту саопштићемо неке списе, на којима су подписани: обркапетан варадински Секула Витковић, обркапетан Јевта Витковић, капетан Вук Црнобарац, и Гаврило Рашковић биров вароши Београда, и оба Стојана ешкута.

А у нарочитом чланку „Прилог Српској Сфрагистици“ изнећемо и снимке печата Јевте и Секуле Витковића, капетана Вука Црнобарца и Гаврила Рашковића.

Песма о боју Јевте Витковића и Турчина Витозовића печатана је у календару „Шумадинцу“ од год. 1850.

Ѡт хорватске и марчанске краине.

Протопопа Никола Поповичъ
Воевода Миливои Ковачевић.
Воевода Михаило Ковачевић.
и свештено иеромона(х) Василие.

Ѡт Срема равнога.

Владика Никанор Мелентијевић, живео у Крушедолу, и изидао капелу св. Анђелији), ѡт свога манастира.
Архимандритъ кир Теѡдоръ.
Протопопа Іѡаннь иришки.
Кнезь Петаръ Градићъ иришки.
Протопоп дмитровачки са двема свештеници дошао.
Протопоп шидски и нештински.
Протопоп вѹковарски са ешкѹтомь Петромь капамачиомь.
и протопопа сѹрчински Чѹдомиранъ.

Ѡт Шлавоние.

Владика Никанор (Димитријевић).[1])
и протопопа Станко.
и попъ Благое.
и сѹдацъ Райко.
и Ѩнко стари сѹдацъ
и Степанъ кнезъ.

Ѡт Костайнице.

владика са двема свештеници.

---

[1]) У VI Гласнику на стр. 77. спомиње се овај владика „Никаноръ Димитріевичъ изабран, посвяштенъ и презентиратъ митрополитомъ Викентіемъ Поповичемъ во епископа костайничкогъ, личкогъ, зринополскогъ, и кербавскогъ; конфирмират цесаремъ Кароломъ 2-гѡ Аѵгѹста 1716. преставился 1728. гѡдине.“

Ѡт посавске краине.

Обръ капетань Никола рашкович.

Капетан Иѡаннъ манастирличь.

Хаднађ (поручик) Вѹчко Секѹлић.

Воевода Петар Степановичъ.

Воевода Атанасие Кресоевич.

Ѡт арадске краине.

Владика Соврониe[1]) (Раваничаничић).

Архимандритъ Соврониe ѡт монастира Ѡдоша.

Протопопа Иѡсифъ.

и протопопа Ђеорђие.

Капетань Живань.

Капетань Ђѹрка.

и Михаило диѩкъ.

Ѡт подунавске краине.

Владика Софрониe Томашевић.

Обръ капетань Васа Николић шаначки (варадински).

Капетань Стоѩнъ Бошнѩкъ Тителски.

Капетань шидски Ѩношъ Диѩкъ Поповичъ.[2])

Васо Проданович кобилски.

Капетан Секѹла Витковичь паланачки.[3])

---

[1]) У IV Гласнику на стр. 55 спомиње се као трећи по реду владика арадски „Софроніи Раваничаничь, постригом изъ монастира Раванице.

[2]) Кћи овога била је жена проте најпре сегединског а потоњег јегарског Јосифа Витковића. Потомак овог Дијака такође Јован умрьо је у Будиму око 1845. год. и њњим изумрла породица Дијака, који су били господари Шида и Беркасова у Срему, и за време Марије Терезе, кад оно силом унијатише, отузме царица од Дијака ове спахилуке и поклони их унијатском владици.

[3]) То је онај капетан Секула Витковић брат Јевте капетана ваљевског и Петра официра јегарског, о којима је више горе било спомена.

Ѡт Потиса.

Обръ капетанъ Живань Зорнћъ.[1])
Обшбокмайсторъ Страйна Жабалси.
Капетань Іанко Бранкович Сомборски.
Капетань Арсение (Јеремић) Мартоношки.[2])
Капетань Стойко Рупић.

Ѡт бачке стране.

Протопопа Максимь.
Протопопа Баѡ Сегедински.
Протопопа байски Петар Попович.
И свештеникъ Аврамь
и Миха(т) и(з) Сегедина.
Байски биров Груѡ.
Миливой и Ненадъ Вутошки.
Ѡт Карловаца кнезъ Иѡванъ Чекргић.
и хачи Станое
и протопопа Живань.

Ѡт Сечуѡ.

Владика Максимъ
са двема свештеници.

---

[1]) Син овога Зорића отселио се у Русију са Текелијом, Хорватом и са множином јадних потиских војних крајишника, које је несрећна Марија Тереза по савету својих љубимаца Мађара нарочитим декретом са својих земаља протерала у Русију.

[2]) По развојиштењу потиске и поморишке војне крајне неке питомије и попустљивије војне главаре обдарила је великодушна царица мађарским племством, пошто је стотину хиљада крајишника крвнички ојадила. И ови су Јеремићи тада обдарени племством. Ови нови мађарски племићи могаху се поносити овим веледушним подарком из руке оне владарице, која је њиховој браћи оном истом руком потписала осуду на моралну и материјалну погибију, којом је њих себичњаке одродила и уврстила у ред највећих српских душмана мађарских племића.

Из овга пописа народних посланика видимо, да је на том карловачком сабору 1726 год. било:

Владика са митрополитом	10.
Од свеђеничког реда	34.
Од световника	58.
Свега	102.

Као што се види из писма будимских посланика Живана Бранковића и Павла Раденковића, сабор није одмах отпочео радити, као што у реченом писму веле: „нами е писато да ће бити сабор 2-ог Февр. ние, удужили су терминъ да ће бити сада у грядущту неделю, зашто ние било могуће да би стигли, кои су звати господари, у краткомъ е терминъ, а путови злочести, и нами е казаѡ капетанъ Васа, да су писали и по други пут книгу за ради нашего господина владике, то е доиста тако. Ако питате за ради митрополита белиградскога, ѡвде е у двору, никуда не иде, и шниме дошле 4 владике, темишварски (Јанићије) и валевачки (Доситије) и далматински[1]) и костаинички; и капетана 4 дошли: параћински (Коста), валевачки (Јевта Витковић), ѡт Црне баре (Вук) и банатски (Васа Николић). А овомъ стра̂номъ како ти капетани и владике сада у неделу ѡће се скупити, и чекаю ђенерала сада у неделу.“ — — — — — — — — — —

Но и у ту недељу гредушту није отворен сабор, а узрок томе веле исти будимски посланици у свом писму од 17-ог Фебруара.

„Поради двовъ архибискупатовъ саединенія никако ние ктео ђенералъ Ѡтаваръ и Каленикъ,[2])

[1]) То је био Стеван Љубибратић, кога је мљетачка република из Далмације протерала, те га је ћесар Карло VI по предлогу митрополита Мојсија потврдио за јепископа костајничког 11 Февр. 1728 год. (Види Гланик Срп. Уч. Др. књ. VI стр. 78.

[2]) Ово ће бити онај Каленик, што је позније постао пећски патријарх а у то доба 1726 био је јамачно ексарх речене па-

докле нисꙋ послали штаветꙋ ꙋ Бечъ. И тако сꙋ послата Фебр. 6 дань, и нами сꙋ рекли до 6 дана, а сада има и 11 данъ, како ние дошла, а ѡште не знамь када ће доћи. Доста имамо мисли, да се каково дрꙋго што не деси. Зато и владике, и капетан(и) и поместни господари сви чекаю, и никомꙋ неда ђенераль да идꙋ, докле дође штавета. И тако е сада болестань и ђенераль, и Каленик и Мойсило митрополитъ. Из оте болести не знамо што ће бити, да знате да ми е врло старост кое за што.“ — — — —

Као што видимо из овога писма бечка влада са Мађарима гледаше, да сваким могућим средствима стане на пут овом уједињењу оба архијепископата. Овој господи већ и само духовно јединство било зазорно, па је лако погодити, како су тек интригирали противу политичког јединства свију Срба, који су у то доба стајали под аустријском владом.

И ако су најзад привидно одобрили јединење оба архијепископата, они су ово духовно јединсто избором потоњег митрополита Вићентија Јовановића и ову привидну и лукаву концесију коначно парализали.

Но за све 22 године аустријске владавине, брижљиво пазише, да се Срби ма и под њиховом владом политички не једине. Београдској ћесарској камералној администрацији бејаше најважнији задатак, да одржи status quo, који су од Турака примили, брижљиво су очували давнашњу поли-

тријаршије. (Види Милојевића „Обшти Лист“ стр. 76). Он је јамачно дошао био, да у име патријаршије протестује противу јединења архијепископата београдског са карловачким, јер је београдски архијепископат до тог времена стојао под пећским патријархатом. Ђенерал пак од своје стране био је противан јединству оба архијепископата као духовом јединству и сваком могућем јединству српског народа, што аустријској влади и мађарској господи и помисао на српско јединство бејаше мрско, и сметало би њиховим познатим тежњама.

тичку поцепаност с ове и са оне стране Дунава живећих Срба. То је била тадашња, а то ће бити и потоња и свагдашња политика, докле год имали буду у аустријској царевини искључиву власт Немци и Маћари. То је била и биће њихова традиционална политика. Ко друкчије мисли, тај се грозно вара; јер навлаш хоће, да не позна ову неоспорну историјску истину.

А сада да видимо, шта се и очему се већало на овом сабору.

Као што ћемо мало час видети из писма митрополита Мојсија, поглавити предмет већања саборског био је предлог будиских Срба, а тај предлог гласи овако:

„1726 ф. (Фебруар) 6.

1.

Пѹнктови народѹ зактевателни ѹ Карловци: да кои нами ѡштетъ бити връѡвни митрополитъ, да се има заветовати прежде инсталације, како ѡће потпѹно ѡбдржати светѹ майкѹ црквѹ ерѹсалимскѹ закона грчанскога, и ништа нећетъ ѹмалити ѡт православнога закона нити епискѹпъ, нити врховни митрополит; естъ ли би что ѹкратили ѹ православию нашемѹ свете майке цркве закона грчанскога, да ние поглавар наше свете майке цркве закона грчанскога, такожде и архиереи и епискѹпи васи.

2.

Да оће добро радити за народъ православни, и народ ѹ сваки правица и ѹредби држати, по преданию светих апостоль и ѹредби свете маике цркве васточне закона грчанскога, све потпѹно држати.

3.

Да оће епискѹпе, коино есѹть достоини поставлати, и коино есѹтъ подобни бивати епискѹпи, коино оће подпѹно ѡбдржавати законь православни, искѹсни свакимъ

наѹкомь, народѹ коино по воли есть, и народскомъ воломь да се изберетъ и поставитъ воломъ и ѡглашениемъ оне епархие.

4.

Опште народне превелеђие из Ѹнгарие да се неизнесу и из Шлавоние, токмо да сваки пѹтъ могѹ ѹ Ѹнгар(скои) стоѩти.

5.

Да се могѹ поставити 12 господара, како 4 (из) клера црковнога, 4 воеставнога, 4 помесниковъ или варошки господара, коино ѡће држати превелеђие и општиске послове, све доласке са врховнимъ господином митрополитомь, да ѹ них више писатих епитроповъ сваколика општина и долазакь народски може стоѩти, како, и ако кои ѡт више писати епитроповъ престави се, таки да се може дрѹги поставити, и када би било време, да се зовѹтъ више писати господари, да им се има давати нихова ѹнкост (трошак) и плаћа из ѡпштине. Тако и три клѹча да имаю бити први ѹ господина митрополита, дрѹги ѹ воинственоме редѹ, трећи ѹ местни господара или варошана.

6.

Ѹ Свакои епархии да имаю бити по 3 господара, како еданъ реда црковнога, дрѹги реда воинственаго, трећи реда помесни господара или варошана. Аште ли би прелѹчила самртъ архиерею, да имаю више писати епитропи да задрже, да се неноси добро архиерейско, диѩци и диѩкони да развѹкѹ, него, да се донесе и задржи, докле се ѡгласе врховномѹ митрополитѹ, и донесе се ѹ општинѹ, како архибискѹпатъ. А што се нађе сребрно, златно, новци и ѡстало добро, да се има све донети ѹ архибискѹпатъ, кроме кѹћа, виногради, ливаде, да есте новопоставленомѹ епископѹ, а ѡно 12 господара са митрополитомъ оће исправити преставленомѹ епискѹпѹ за дѹшѹ и неговимь млађимь.

7.

Ако би кои ристиянинь сагрешио что, како ти реду црковному, да га не има клети ни ѡтъ нега затварати свету маику црвву, ни забранивати ѡт нега даръ духа светога, нити епискупъ, нити самь врховни митрополить, докле судъ не будне. А каде будне судь ѡнда подпуно учини поштение ѡноме свештенику и правица цела да есте.

8.

Свакиепискупъ да има поставлати школе у свакои епархии, где е возможно, а наипаче у архибискупату велика школа да есте цело диячки, нем(а)чи, србски.

9.

Када би почели поставлати свештеника, да имаю не по атару, не по новци, него коино есте искусань и книжевань, и паучань и свакимь благодетиемъ испльнень, тои да се постави, коега народъ ѡште имати, а есть ли би неотео са народомь у любови бивати, да се има променити у друго село или варошь.

10.

Да се нами издаду свитци по свакой епархии и по уставу црковному, да неби смо имали ѡт другога национа у коризну, како ти да се есте прилучивало доста такови ствари досада.

11.

Да се не имаю наше постаменте кварити, него како ѡстави чловек и сапише у тастаменту, и ѡстави кои попу или архимандриту, или епископу или архиепискупу со тим да есте доволань.

12.

А кои свештеникъ ѡстане без попадие, да не има у нурии више бити ѡт године, паки да иде у манастиръ.

13.

Да архиереи не имадȣ никако сародство држати, кроме сестра имати, и да има архиеереи сваке две године променивати тестаментȣ, како и две тестаменте да може имати, еднȣ ȣ епархии ȣ више три епитропа а дрȣга ȣ архиепискȣпа, и на сваке ђве године да може се изменити; тако и манастирци конно есȣть, да не имаю апартовате виногараде, и банче, и конинце. и ѡвоштина него све да е ȣ оппштини ȣ манастирь, не те манастирске општине да живе ови равно.

14.

Да имаю ѡно више писати 12 епитроповъ ȣредити митрополитски трошкови, како ће стоати и остале доласке ѡпштинеске под клȣчемь држати с молȣ са митрополитомъ.

Овај предлог колико је важан што се из њега види политично, просветно и верозаконско стање пашег народа, и што се из истог предлога види, како је наш народ у оном добу мислио о том свом стању, и како је тежио да одклони сметње свом напредовању, и која је средства тражио, да свој политички и народни напредак осигура.

За 36 година свога становања у Угарској народ српски имао и сувише прилике, да дозна и оцени положај свог црквеног поглавара према влади аустријској и према мађарској господи.

Бечка влада имала је и сувише средстава, да задовољи частољубље и себичност ових наших црквених поглавара, а није штедила, да их разним одличијима и обећањима улови и на своју страну привуче а од народа их отргне. А знамо да су бечки ћесари били фанатички католици, и да је бечка влада у свако доба склопљена била већином од језовитских створова, и да су потоме ћесар и његова влада, а не мање мађарска хијерархија поглавито тежили, да српски народ отргну от православља, с тим

пре, што су добро знали, да је то управо народна вера, која у Србима одржала и однеговала и љубав према својој народности. Ћесари ни су штедели новаца, да Србе поунијате, то нам сведочи потоњи аустријски министар Бартенштајн.

Зато су Срби у 1-ој тачки горњег предлога тежили, да још пре избора заклетвом вежу митрополита и остале владике за своју народну цркву, коју су с правом сматрали као чувара и њихове народности. Да ли су ови наши предци у том право имали, најбоље ћемо се уверити по том, што су сви поунијаћени Срби у Угарској постали Maђари а у Хрватској Хрвати. Престали су бити дакле Срби.

Што се у својој расправи тако заузимамо за православље, томе је узрок на историчким фактима основано уверење, које смо мало пре изрекли, да су Срби у Угарској били Срби, док су били православне вере, а променом вере изгубише своју народност. Насилни овај и неприродни губитак, који је наш народ претрпео од промене своје вере, доволно ће оправдати наше заузимање за овога чувара наше народности. Ми одсудно осуђујемо сваки па и религиозни фанатизам, и држимо, да нас нико прекорети неће, што у свакој прилици јасно осуђујемо насилничке мере и грозне насрте на духовно уверење једног народа, који је у свако доба трпео и није насртао на туђа религиозна уверења.

И још једном враћајућ се на 1-ву тачку поменутога предлога обраћамо пажњу на израз народне енергије у изреци: „Есть ли би что ѹкратили ѹ православию нашемѹ да ние поглаваръ наше свете майке цркве, — — — — такожде и архиереи и епискѹпи васи.

У другој тачци овога предлога морално везују свог црквеног поглавара, да добро ради за народ православни, и да ће у народу неговати поштовање према народним правицама и уредбама.

У трећој тачци јасно се огледа велика свест народња, што од свога црквеног поглавара енергично захтева, да само оне постави за јепископе, који су достојни таквог важног места, који ће се подпуно држати православног закона, који су науком својом отлични, који су пре свега народу по вољи. У првом делу ове тачке народ очито исказује, какве способности тражи од људи, који ће његовом црквом и законом управљати. Но у другом одељку јасно казује народ своје право на избор владика, у другом акту, који ћемо мало час изнети, видећемо да је владике бирао народ у јепархијским саборима, и да је од тројице својих кандидата митрополит са синодом морао једног за владику избрати, и само по некој форми владину потврду изискати.

Воља народна је потом меродавна била при избору владика. И ово своје право народ брижљиво чувао, док најзад синод са владом у измајаторисаном регуламенту год. 1779. насилно поништио и од народа отео и ово још једино право и средство, којим је народ бирајућ владике могао постићи, да од народних владика и народу верног митрополита изабере.

Народ је добро знао, кад је при свом прелазу условио право бирања црквеног главара, да ће ово право илузорно постати, чим владини створови владине владике бирају себи другове, који ће бити опет владина оруђа, а од таквих слепих оруђа народ би при свом слободном избору могао избрати опет само владиног ал не народног пријатеља.

На другом месту показаћемо, како је народ високо ценио ово своје право, јер изрично казује у тој својој просби, коју је поднео Марији Терези; говорећи: кад народ има право да бира патријарха и митрополита, с тим веће право има, да бира и владике, од којих позније бира црквеног поглавара.

У четвртој тачци јамачно су хтели одредити, да народне привилеђије чувају нарочита сабором одређена лица у Угарској, које је општи народни сабор избрао, и којих је било 12, и звали се, као што из 5 тачке дознајемо народни „епитропи." Мислимо да су хтели ове народне привилеђије чувати, као што се привилеђије Срба у Хрватској и у Славонији тако звана „Privilegia et statuta Valachorum (привилеђије и правице) чували у северинској старој цркви на звонари[1]) два стражара.

Као што смо мало пре напоменули. у 5-ој тачци одређене су дужности ових 12 „епитропа" или тутора, којих је било 4 од црквеног 4 од војничког и 4 од светсвног сталежа. Њихова је дужност била, да чувају привилеђије, и да настоје, да се ове одрже, поштују и да при свакој промени од новог владаоца изишту потврду привилеђија. Они су бригу водили о свеколиком обштем народњем имању и добру, и они су чували општу народну касу, они су примали у своје руке сав „долазак" (приход) народски на чување у народској каси. Кад који епитроп умрьо, остали су имали право на место умрьлог, другог избрати. Но за сваки опште народни посао имали су награду „ѵнкост" из народне касе, као што су имали и сталну плаћу из „ѡпштине." Од три кључа на народној каси један бејаше у митрополита, други „у војинстaвног" епитропа, а трећи „у местног господара" јамачно грађанина карловачког.

Но видимо, да је се̂м ових 12 општенародних епитропа, имала је и свака јепархија својих 3 епитропа је-

[1]) На исти начин и данас се чувају архиви у Пешти и Сентандреи на звонари у нарочитој собици, на којима су гвоздена врата а на прозорима гвоздени капци. Будимски архив није на звонари но у нарочитој соби под јаким озиданим сводовима а са јаким гвозденим вратима и гвозденим капцима. А на вратима су две браве на два кључа, од којих један бејаше у бирова а други у најстаријег ешкута (општинара).

пархијска, који су опет били од сва три сталежа. Ових јепархијских епитропа дужност је била, да пазе, кад би који владика умръо, да ђаци, ђакони или дворјани не развуку владичку имаовину, него брижљиво и по инвентару прикупе оставштину, и причувају, док се не јави за смрт владике митрополиту, и народним јепитропима; а потом да се сва заоставштина донесе „у обштину“ (народну касу) све што се нађе сребро, злато, новци и остало добро. Све покретно имање морало се донети у општу народну касу, а непокретно имање давало се ново постављеном јепископу на чување и уживање. А оно 12 господара са митрополитом, да исправе престављеном јепископу за душу и његовим млађим.[1])

У седмој тачки захтева народ, да општи и народни сабор забрани митрополиту и владикама, да ови народ не куну и од цркве одлуче. Но веле да будне суд, да судским путем расправи размирица између владике и народа.

Кад загледамо у списе будимског архива, наћићемо да владике народ куну, кад им захтеване новце одмах нису слали или силна истезивања и глобе одбијали. Да би се наши поштовани читаоци уверили, зашто су владике клели народ, и каквим разлозима народ одбијао ове клетве, и владику на ред упућивао, ми ћемо у изводу саопштити одговор Будимаца, кад је год. 1709. владика Михајло проклео и од цркве отлучио бирова, кметове и њих 70 најотличнијих грађана српских, који му недадоше, да их непрестано глоби.

„Ми васи опште нас — 70 — братие, који доходимо на договоръ в варошки домъ и на зло и на добро, и сваки договоръ ка господарв бировв и господаромъ кметомъ, и

[1]) Још од првих времена налазимо пописе, инвентаре, посмртне заоставштине митрополита или владике. Међу списима будимског архива биће по доста таквих инвентара. За сад упућујемо на 35 број „Гласника 2. оделења III, књ. у коме је инвентар посмртне оставштине патријарха Арсена III (Црнојевића).

не текими, — 70 — но и сва сиромаш с нама, сви смо ꙋ юединствꙋ. И тако чꙋсмо и разꙋмесмо, да сте се разгневали на — 12 — кметова и на бирова, и чꙋдно свезано писмо и люто на нихъ послали, и от цркве и сабора отлꙋчили, и к томꙋ и свештенике од ниних домовъ ꙋставили. Ꙋ велико недоꙋмение ва падосмо, и велика смꙋтниа се по междꙋ народомъ ꙋчини.

За Бога, кроз што тако скоро и напрасно и бесꙋдно би, што неима ꙋ овом царствию. Како найпре каквимъ дрꙋгиимъ наꙋчителнимъ писаниемъ или сꙋдомъ непокарасте, или не наꙋчисте, и што би дꙋжност ваша била, непитасте; него место прваго отъ васъ благословенниа, примисмо првꙋ клетвꙋ отъ ваше светиње, а не знамо зашто. — — — — — — —
И не дай Боже, ꙋ овой садашной смꙋтни и ꙋꙗзбених люди, радъ ю Немацъ сести за оно наше мало астала, и по редꙋ чꙋпàти свакога и свештенике и мирске, како и ꙋ Пешти. И тада ће знати до юднога новца, што е измеђꙋ свештеници и међꙋ свимъ и архиереемъ.

Него за Бога, владико свети, чини што ћеш чинити и раздрешꙋйте ове господаре, да се то не повꙋче по градской господи, и да нека велика комисиꙗ и за свашто испитивање не изађе пред Немца.

А ми ћемо вама вашꙋ милостиню и остала ꙋреждениꙗ скоро исправити. А за ћелию, за Бога, не гневайте се, онꙋ е баба іоштъ за живота на црквꙋ дала, и на то и тештамент свой дала, кои ето шалемо вашой светини, да видите сами.

А мя сва сиромашъ и цела варошъ са ови господари кметови и великим бировомъ, кои е каде нарећенъ, Богꙋ се молисмо и просисмо и отъ цара и отъ господе царске — — — — — — докъ намъ ово мало скꙋпштине и сꙋда о свачем договора допꙋстише.

И толико година имасмо хвала Богу мирно и особито са своими свештеници и архиереи доконавање, о васе и за васе, и до пако неби смо распудени, а саде, како видимо, хоће да буде, што није било, како смо овде дошли, да иза туђихъ леђа слушамо, што се говори. А и сами се обештасте наипре владико свети с кметови за свашто договарати се и у единству бити, а саде послушасте нове неке саветнике, кое ми знамо кои су.

А по сихъ — — — — — — — — — — по наши посланици разумесмо, што сте писали, и рекли сте, да се ови господари мишају у ваше неке ствари и подушия.

Кад се кои престави, а ви знате владико свети, како е нарећено у овоме царству, прођу онога (како бејаше у старом отачаству) и нами е заказато од светлога турвина (градског маћистрата) градскога, и отъ патриярха, и митрополита тако нарећено и урећено, доико обдржавасмо. Каде кои братъ хоће да се престави; прьво дозовне два чльвека заклета одъ Танача, и придъ нима да искаже, што е коме дужань, и што му е тко дужанъ, и што оставља своме коега има. И по томь, што остане на црькву и архиерею и свештеникомь, и за свое подушие. Паки потомь да дође свештеникъ, да га исповеди и причести. Тако стои у граду и у Пешти, и нами е тако заказато, да држимо.

То е едно владико, а друго е: молимо блаженство, да би сте никакве новине не чинили, него како су они, кои су прежде вас били, и свето почивши патриярхь, и по немь митрополити. Зашто милостими суме неима ни на едном месту, него колико се, кад се како може.

А што се вашему блаженству од кога брата остави и нареди; ми се у то не ћемо мишати. А за те свеколике ствари знао е и свето почивши патриярь и митрополить, тако намь е наредио, да држимо. А милостиня се с клетвом нигде не узима, него доброволно што се може.

Паки по томь владико свети, што намь е издао свето почивши патриярь ставропигию (право црквом слободно управљати) и на ню се и остали митрополити подписали; онако хоћемо да обдржимо, како онде стои, и како е за ове дви црькве пештанскꙋ и Бꙋдимскꙋ онде издато и доконато.

Паки ми сва сиромашь и цела варошъ молимо ваше блаженство, да би сте тай гневъ ꙋставили, и мирь по междꙋ народомъ и благословение ꙋчинили. Зашто народ не зактева, да би сте ваше блаженство ни едногa найманега брата клели, ни отъ цркве и сабора отлꙋчили, а камо ли оне старіе и поглаваре на кое се сва сиромашъ и сва варошь оставила.“

У овом истомъ смислу сачињена је тачка 7, саборског предлога будимске јепархије за сабор у Карловци 1712. Нема сумње, да се људима досадиле оне глупе клетве архијерејске, кад у поменутој траже: „Ако би се архиереи кои на кога господара ꙋвзбио, да би цркву незатварао, и люде да не би клео, ни одъ цркве одбио; зашто свети апостоли нисꙋ клетвꙋ оставили; ако ли би кои хрисћанинь сагрешио своме архиерею и ꙋвзбио га, да га архиерей сꙋдом потражи и правицом.“

То је, што смо имали казати о 7-ој тачци саборског предлога од год. 1726. који се са оним од 1712-те год. подпуно подудара.

А сада, да пређемо на најважнију таку 8, у поменутом предлогу, где се говори о том, да се у свакој јепархији подижу школе, а где је могуће, а поглавито у архибискупату, да се установи велика школа, у којој ће се учити латински немачки и српски језик.

Колико је наш народ још од први времена по сеоби тежио и журно тражио, да се у народу подигну просветни заводи, види се из предлога будимског, а потоме и круше-

долског саборског закључка од год. 1708.[1]) где се у 4-ој тачци захтева: „Типографіи и школѣ и остала црковна налѣжанія между собомъ да бихомь слободно имати.“

Да су имали право што су захтевали, да се школе подигну, види се по ономе, што 1712 године 6 Децембра у свом предлогу за општи народни сабор траже: „Молимо се тога ради промотрите као добри пастири, полагаюшти душу свою стада свего ради, видите, како смо међу остали језици и народи, а ни школе, ни ученіа не имамо, него инноплеменике призивамо на помоћ на свакомъ месту.“

Видимо из 8-ме тачке, а тако исто из 4-те тачке крушедолског саборног закључка несумњиву марљивост и љубав према утемељењу просвете и просветних завода у српском народу. И по томе разумемо њихову доследност, што у 9-ој тачки захтевају даље: да се постављају свештеници не по атару и не по новцу и миту, већ да се за свештенике узимају људи, који су искусни, књижени и научни, и који су испуњени благодетима просветним, и кога народ хоће тога и да избере, а који не би хтео живети с народом у љубави, да се има с места другим заменити.

По 10-ој тачци поменутога предлога одређује се свитак и плата свештеницима, колико се може наплатити при венчању, крштењу и рарањивању. Морали су много страдати од неприличних захтева својих свештеника, кад се у својој просби на сабор од 6-ог Децембра 1712 године изрично жале: „да намъ свештеници наше мртваце неуценую, — — — — каде кои чловекъ обумре, да му свештеници не узимлю туђу землу за подушние — — — — — паки и оште молимо се по заради еданъ свитакъ, да бисте учинили и наредили; да се свагда конфузиа не чини между

[1]) Види Гласник 2, од II књ. стр. 98 бр. 63, и 64.

нами и свештеници за сваке вешти. Првом за крштенице, што стои дати. 2) Да нам вреди венчанице, пошто ћемо плаћати. 3) Такођер и за водице, и за 40 дана што стои. 4) Еванђелиа чатане мртвимь, што се плаћа. 5) Димнину да дигну од людих.

Са 10-ом тачком стоји у свези и 11-та, у којој се захтева, да владике не кваре тастаменте; него како остави и нареди који човек и напише у тастаменту, и што остави попу, архимандриту, владици или митрополиту, со тим нека буду доволни. Не мало у сваком саборско предлогу наћићемо, у коме траже помоћи противу кварења и самовласног рушења тестамената од стране владика.

У оно време, кад је наш народ још био побожан, и пазио на морал свештеника, кад се још није настанио јаван блуд, и свако врсни иступи калуђерски по манастирима, као у наше доба; видимо где у 12. тачци захтевају, да и мирски свештеник, ако би остао без попадије, да несме у нурији остати више од године дана, већ је морао ићи у манастир, да неби својим скаредним животом народ саблазнио.

До душе и онда је било жалба од народа на сабору 1726 год. због разних калуђерских бесчинија. Овај „анђелски безмолвни чин већином је био демонски. И народни сабор наредио је нарочиту комисију „архијепискупски суд“ под управом самога митрополита Мојсија, да извиди народне жалбе противу калуђера. И овај „архијепискупски суд“, који је био састављен осим митрополита, 2 владике, 2 игумана, 2 протојереја, 2 мирска свештеника, 2 јеромонаха и 2 световна лица, ишао је од места до места извиђао кривице и одмах пресуду изрицао и казнио кривце. Ми ћемо мало даље изнети неколицину пресуда овога „архијепискупског суда“ кад је митрополита Мојсија у Пешти боравио.

Да је овај архијепискупски суд одмах по свршетку сабора већ у месецу Јулу 1726 год. свој рад одпочео, види

се из писма тародног секретара Петра Ненадовића,[1]) који је писао 28 Јула 1726 год. из Осека, где се тај суд бавио. У поменутом писму вели: „Млоги калуђери за имѹште безчино житие каштигати сѹ. Потомь хоћею се пѡчети инквировати и свештеничаское житие. И садь кадь довршимо монастирскіе инквизиціе, мислимь ѡт Темишвара да ћемо поћи у (Пешту).

Као што видимо, да народ енергично истражује и казни калуђерска бесчинија. Но се није на томе застало, да строгу дисциплину пропише за калуђере и попове светске, већ видимо, где у 13 тачки и вишем духовенству прописује, како да се влада. По томе налаже архијерејима, да немају никакво сродство око себе држати, кром матере и сестре. Без узрока јамачно није поникла ова тачка, већ је морало бити примера, где се господа владике окружавају родбином, која у име свога рођака владике глоби народ. А биће и тога, да су господа владике неговали не баш платоничку љубав према назови рођакама, а народ је још тада имао моћи, да овој господи стане на пут, да га несрамоте пред туђим народима.

Даље је у истој тачки сабор наредио, да владика сваке две године, према тековини, мења тестаменте, и да такве у дупликату сачини, и да преда на чување једну јепархијским јепитропима, а другу да пошаље главним народним јепитропима у архијепископату.

Ово је важило и за манастирске владике, архимандрите и игумне, и они су морали своје наредбе шиљати народ-

[1]) Овај Петар познији митрополит Павле био је син абације Јосифа Ненадовића родом из Будима, а Јосиф као писмен човек, бавио се у Бечу више година као заступник и изасланик будимски код двора. Син његов тадањи народни секретар Петар почео је науке изучавати у Бечу, а позније продужио велику школу у Карловци, а пошто је ова пренесена у Београд, тамо је свршио науке.

ћим јепитропима. Ове манастирске старешине нису могли имати засебна непокретна добра: винограде, баште, кошнице и воћњаке, но ако су што стекли, све су морали давати „у општину у манастир“, а да из манастирске „оп штине живе сви равно.

И са последњом 14-ом тачком достојно закључују своја саборска решења, наређујући, да више именовати 12 јепитропа имају уредити митрополитске трошкове, и да остале доласке (приходе) општинске под кључем држе, као што рекосмо два кључа држаху народни јепитропи, а трећи је био у митрополита.

На овом важном спису подписан је митропилит „Мойсилъ Петровичъ“, што је морао учинити пре свог избора за вр'овног митрополита. Као што ћемо мало́ час из његова писма видети, он је радо пристао на оне у 14 тачака прописане саборске закључке, и до своје смрти није погазио своју заклетву, коју је пре избора пред сабором положио. И то је био једини митрополит, који је народу веран остао, и народне интересе поштено, колико је могао, заступао и бранио. Ми ћемо сву поштену радњу овога митрополита саопштити, што смо дужни одати поштење овом једином црквеном поглавару, који није ништа предузео радити, док се није са најсвеснијим општинама договорио. Колико дакле дужност савесног историка доноси, да свету на углед изнесе све мане, тако је дужан поменути и врлине, оних људи, који су више мање утицали на судбину народа, коме они на челу стајаху.

У течају ове расправе нисмо показали и најмању пристрасност према лицима, од којих је зависило и долазило добро и зло нашем народу. На жалост немасмо узрока, да хвалом споменемо дотадање народне црквене поглаваре, јер су многа зла нашем народу придошла са њихове себичности, или властољубља, а често са немарности и незнања.

Зар могасмо неокривити, да ли могасмо да не осудимо патријарха Арсена III, који је из себичности помогао бечком двору, да световну власт српских светских поглавара униште и за навек сахране. Нема сумње да се и Арсен III покајао, ал тек онда, пошто је увидео, како су и њега немачка и маџарска господа преварила. А да је такво што било, да је овај несрећни поглавар, кад му је у глави свануло, и грозну игру прогледао, да је велимо он у својој муци, што сваки властољубац осећа у горком часу сазнавања таквих подлих обмана, свом домаћину угарском канцелару и маџарском примасу-арцибискупу при столу, повикао и изустио претњу. Ал су ова грозећа усна на миг овога архијежовита отровним пићем, можда у некој пакленој здравици, навек ућуткана.

Кајање обманутих главара народу ништа не помаже, што му је једном у магновењу свог властољубља одузео, ни кајањем ни својом трагичном смрћу више не поможе. Народ српски без световног поглавара, без политичног вође, није могао остварити политично и народно автономно бијће, све оно страдање народа, језеро невино проливене крвце, свака горка суза тисуће народних мученика проливене кроз једно и по столеће, све то није могло преиначати се кајањем умирућег, од отрова грчећег и пред ногама свог демонског домаћина на патосу ваљајућег патника и покајника седог патријарха. Његов наследник старина Исаија, а још мање познији полумртви црквени поглавари на ивици гроба свог, нису могли покајати смрт Арсенову или управо рећи мучко издајство немачко-маџарске господе нанешено српском народу.

Тек након 30 година нашао се достојни син увређеног народа, који је поњао „свету освету“, но овог врлог сина свога народа, други црквени поглавар мучки на мученичку смрт преда у руке туђинцима.

Но да се сад вратимо нашем врлом митрополиту Мојсију. Његове врлине нека буду на узор садањим и будућим митрополитима српским, као што с друге стране трагична судба али достојна казна патријарха Арсена III, нека служи за опомену нашим садањим црквеним поглаварима, да она иста господа, која их разним ласкавим обећањима сада к себи вабе а од народа отуђују, и која се чврсто држе старих окорелих предања, и међу којима има многих Колонића, да ће ова господа и њих лаковерне себичњаке казнити и удостојити здравицом отровног пијћа, или презрењем. И њихова позна кајања биће узалудна, а у народу ће им бити спомен проклет од колена на колено.

Ми смо о карловачком сабору од 1726-те доста говорили. Закључке овога сабора саопштили смо и пропратили нашим приметбама.

Још имамо да кажемо, да је овај сабор трајао само месец дана. Што видимо из писма митрополита Мојсија од 2. Марта 1726, које овде у изводу саопштавамо, јер из њега дознајемо о свршетку карловачког сабора, о потврди саборских закључака и о разним другим савременим догађајима.

Поменуто писмо у изводу гласи овако:

„А по сих нинѣ толико извествуемо христолюбіам вашимь, како наш ѡпште нарѡдни састанак есть свршилсѧ. И благодаримо Бога и пресветую богородицу, да вса народнаѧ прошеніа и захтеванѧ пѡдпуно по милосивейшему цесаро кралювскому допуштенію испл'ни се и сьврши, како и посланици ваши и пленипотенціѡнали благочастни господари кир Маноило Пачићь и господаръ Живко Бранковић, и господар Павелъ (Раденковић) из усть пространнее будуть сказали христолюбіамь вашимь, и что су показали намь ваше послане пункте и захтеванѧ, то саборно есмо видели и прочитали. И сада другагѡ ради толикакѡ ѡпште нарѡднаго

дѣла ради, ніе се могло продѹцирати, и ѡправити, али ѹ напредакъ по расѹжденію хоћете бити кѡнтентирати, и имати.........

Добри митрополит вели: „да су сва народна прошенија и захтевања подпуно испуњена, и свршена по најмилостивијем цесаро-краљевском допуштењу. И пошто је о томе и сам уверен био, а и народ уверио, мирном савешћу кренуо се са својим архијепискупским судом на пут, да и он од своје стране савесно испуни наредбу саборску, и да истражи и казни калуђерске и свештеничке иступе.

И на том путу бавио се ревносни митрополит више месеци. 20 Јануара 1727 год. налазимо га у Пешти, где држи архијепискупски суд, и као савесни извршитељ народне воље по просби будимских Срба решава: На прві пѹнктъ: за ѹрежденіе цр'ковно сѹпликанти трпленіе да имаю, донелиже ѡсталимъ црквамъ сатвори се, и како прочемѹ православномъ народѹ оурежденіе бѹде се оучинило, тако хоште и вамъ. На третіи (захтев) за свештенничаское оурежденіе: заповеда се, да се ѡбдржава по начинѹ; ꙗкоже славни саборъ оузаконіо есть. Противители сего бѹдѹ се каштиговати.

Митрополит дакле од своје стране поштено и непристрасно вршио је народну вољу, како је славни сабор решио.

Међу тим немачка и мађарска господа раде о томе како би и оно мало народнх правица поништили. И добри митрополит не мало се изненадио, кад угледа плодове оне господске радње у решкрипту, који је 12 Априла 1727 г. примио.

Овај демонски рескрипт имао је ту цел, да растумачи народу српском прави значај његових народних привилеђија, наравно у ономе смислу, у коме је влада и мађарска канцеларија желела, да се они узимају.

Овај решкрипт буде послан митрополиту Мојсију с тим налогом, да га прогласи у народу српском. Митрополит

Мојсије, као што се види из његовог писма на арадску јепархију, није хтео извршити овај безакони налог. Као што и сам исповеда у поменутом писму „горню заповесть ни на кои начинъ примити неможемо.“ (Види Српски Летопис 1844. II. стр. 97).

Моисеи Божиею милостию Архиепискупъ и Митрополитъ белиградски, и всего православнаго народа христіанскаго, под влатію римскаго цесара и его Величаства Саветникъ: и простаа.

Смирение наше пишеть въ Богом хранимую епархію будимскую любазнимъ Синомъ свaтие васточные Апостолскіе Католичаскіе цркве православним христиaномъ обретаюштимсе въ краљевины хунгари во всѣхъ комитатовъ, варошахъ и селе поштенороднимъ бировомь или кнезовомъ и кметовомъ и всемъ оппштемъ великим же и малимь. Миръ и благословение наше архіереиское да будетъ со всемы вамы доми и чади вашим'. По сих обaвлaемъ христолюбиaмъ вашимъ како его цесарское, и католичкое величаство прошлаго лета, 1727. месеца Априла, 12. дне чрезъ светлаго, совета воеставнаго и камари дворныa издао решкриптъ или декретъ на насъ и на славни општи нашъ народъ поради толкованіa привилегіахъ обштих народних наши и послѣхъ прошлаго лета 1729. месеца Априла 13. дне по другомъ паки декрету чрезь свѣтлые администрацию Сервиски више речены решкриптъ, прежде ва Сервию народу нашему публицировао и заповедао, да быи више речены декретъ примили и обдржавали, а потомъ когда бы онде примили, да по всюду дали бы публицироватыи и заповѣдати, да прими и остал' народъ православнаго закона нашего обретаюштисе во хунгари, Славоніи, хорватскои, дукату Сирми, Банату темишварскомъ. На кое мы, тогда есмо соборне отъ кралевине Сервіе со христіaныи обштими онде всепонизнеише и препокорнѣише ответовали, и сего и цесарскому кралевскому величаству и чрез ре-

ченіѧ Светле администраціе понизныи меморіалъ или прошеніе предложили, да ми и нашъ частни клеръ и славни народъ христіанскіи в Серви обретаюштисе, без согласіѧ и ведомостыи осталаго всего обштаго народа нашего подвластію римскаго цесара находештагосе, ни по кои начинъ примити неможемо. Но все понизнеише молимо и просимо что бын милостивнѣише допвстил' Генералныи или обште народни Саборъ на едино совокупитыи всего народа по уставу и закону нашему и депутатыи опште да послушають и провидетъ, и по неже првее публициране решкрипта сего ва .Сервии въ Велиграде, по указу его цесарскаго и кралевскаго величаства, почело се сице и нинѣ помянутое цесарское и кралевское величаство чрез совета воеставнаго дворнаго по мандатуму садъ на нас издатому лета. 1730. месеца Февруара 27-го дне наимилосивнѣише резоловали и допустили реченни и обште народныи Саборъ ва Велиграде кралевини Сервіи да можемо држатыи. И сабора термин положил на праздник вознесеніѧ господа Бога и спаса Христа, обаче таким начином, да не много персона будутъ приходити на сабор. Сего ради вашимъ христолюбимымъ по должности нашои и цесарскаго и кралевскаго величаства повеленіемъ оглашуемо и призивамо на генералнн обшти народни саборъ, и наручуемо, что бисте договорилисе и избрали разумніе и вредніе люди за депутирте ваше, и нима да имате дати от васъ достоине пленипотенцие да от ваше стране потребна слова на сабору въ докончаню и заключеню могутъ представитыи и на прізиваеми обштіи народни саборъ на уреченіи терминъ напредъ некои данъ да бисте пришли, како би и конаке себыи до уреченаго времене наредити могли. И сія вам за ваше нарежденіе и тому приуготовленіе чрез нашего сего призвателнаго писаниѧ напредъ обзнануемо и другоиачие да несотворите. Проче благодетъ божіѧ и покровъ пресвятие богородици буде со всеми вамыи. Дано въ Бечу 1730. Мар. 25 дне.

Ово нами долеподписани укратко преписано от слова до слова и ва ліето господина Архиепискѹпа печатомъ и рѹкою властною подписѹем и потврждѹем.

(М. П.) Моисеи Петровичъ с. р.
Викентіе Іоановичъ с. р.

После овог грозног рескрипта поштени митрополит није више мировао, већ је код двора радио, да се што пре сазове народни сабор. Но и у том није ктео да ради самовласно без народа, већ се преко писма договарао са народом.

Међу тим са оним несрећним решкриптом, изађоше још и други умишљаји мађарске махинације на видело. И сад већ јасно огледамо, где се мало по мало остварa погодба Мађара са њиховим апостоличким краљем, што утврдише у Марту 1722. год. после примљене прагматичке санкције.

Ми смо о томе на свом месту говорили, и сада само чинимо пажљиве наше читаоце, да их неби ове махинације изненадиле.

Кад је ова завера противу верних Срба скована год. 1722. тек су нове српске области под ћесареву власт дошле. Народ је још био, као обично после рата узрујан, шњиме се дакле није смело тада још титрати. И тако видимо, где тек после пет и шест година пуштају у српски народ једну по једну искрицу, по мало сондирају терен, и ако би нашли у народу одпора, да своје планове отложе на боља времена.

Некако им се недопадаше овај „груби“ митрополит српски. Нешто им необичан бејаше појав митрополита, који заклања народ и народна права, а њима неугађа, који деле ордене и спахилуке.

Једно им је по вољи било на овом неуглађеном митрополиту, што је био стар и нешто нелагодан. А још их и то веселило, што су имали већ једног српског владику на руци, који је таман био за њих, удесан да изврши њи-

хове планове сујетан, властољубив, на то још од давна спремљен, обавештен и у свему с њима сагласан. Ми смо напоменули, да је тај владика а потоњи митрополит и хусарски протектор Вићентије Јовановић, још од год. 1722-ге, кад оно сашише планове противу српског народа, са оном немачко-мађарском господом преговарао, и њих саветовао. Нема сумње, да би га његови високи пријатељи за митрополитили, да се могао обићи већ готови и заслужни митрополит белиградски, а два митрополита опет нехтеде народ. Но да окренемо лица од овога несрећног Вићентија, имаћемо га кад и сувише посматрати. А сад пратимо још честног митрополита Мојсија, на жалост, неће мо га за дуго имати.

Пошто су разумела ова господа енергичну реч озбилног митрополита српског „ни на кои начинь примити неможемо (рескрипт)", одмах су ућутали, и за неко време се притајали. Но рескрипт стајаше до душе не извршен, ал и неопозван.

На годину дана позније видимо, где се господа опет појавише са другом новином. Но сад су већ фактично насрнули на српске привилеђије. По смислу овиx освештаних привилеђија црквено земљиште и свећеници, били су ослобођени од пореза и десетка.

Као што ћемо видити, прво су кушали будимске Србе, застрашити преко варошког мађистрата; па ако ови као најсвеснији и најенергичнији пристану на порез, онда сматраше, да је игра добивена.

Но се и ту преварише. Таман се Будимци договараше о томе, али је митрополит Мојсије већ прискочио њима у помоћ својим саветом и писмом од 13. Фебруара 1728. год. У овом писму вели мудри Мојсије: „Свештеници ваши есв намь цедуле порциске (пореске) предложили и с коихъ есмо видели, да не само ѡни, но и грѵнт цр'ковнiи порцiю можетъ плаћати, и веће наложено ест.

И ми елико за представленіе архіереево[1]) есмо ѡскрбили се, толико и више ѡвай новитат (новина) налажени порциского неправедно ѡскрбіѡ нас есть. А и ѡсемъ тога не мало по васе дни свакима неправеднима новитатима и досажденіами и противштинами оуѩзвлениcмо и ѡскрблѣни. Бар ваше поштенородіе нисте ли могли толико своe свештенике и цркву ѡтбранити ѡт тога неправедного налога, да намъ труд и више неприлике невадаете. А ѡт привилегіахъ ѡбштих паріе видимирате имате, с коима можете се бранити како что су и ваши старіи творили. — — — — — — — И до нинѣ ни црковъ ни свештеници никад порціе ни су давали. — — — — — — — Ѡбаче ни свештеници ни црков никада не буде контрибуирати. — — — — — — — — А ми хо-штемо и маѓистрату зато писати.“ — — — — — — — —

На неколико дана позније одговарају Будимци митрополиту у ком веле: „Ѡд магистрата послата комисіа доле у варош нашу не само свештеника ради, но по свой вароши есте било заказато; книге виноградске, ѡт домова и ѡд прошли година цедуле порциске да су се имали прѣдложити — — — — — — кад су на нумере дошли свештеничанских домова или винограда, тогда нама есу ѡгласили, и ми есмо се бранили и говорили: да како есмо ѡвде у ѡвой вароши . . . . . . да нигда нису свештеници порцие давали. Пак потом по дужности нашой есмо и свештеником ѡгласили, да и ѡни сами на лице комесии есу дошли, и есу се ѡдговарали. Зато и есу имъ тако ѡдговорили: не само ѡвог лета текушта 28, него и ѡд 26 изискати хоћею — — — — — — и видимирате привилегие есу износили на магистратъ, и магистратъ ѡдговора ние учиниѡ, но цедуле есте

[1]) Михајло Милошевић владика будимски умръо је 10. Февр. 1728. год.

имь послаѡ, како и другим, — — — — — — — —
— — — — — крозъ таково садъ ꙋчинено нашой вароши никаква доходка не има, нити се има коꙗга трошка ꙋчинити, нити пакъ се ꙋ напредъ са чимъ бранити, ако би коꙗ беда наишла, ѡд кое боже сачꙋвай.

У колико је више на народна права нападала бечка влада подстрекивањем мађарске канцеларије, то је честити митрополит Мојсије са народом све више чувао, бранио, и држао се српских привилеђија. Но је највише поштовао вољу и жељу народа српског, без савета народског ништа није предузимао. Он је поглавито поштовао решења јепархијских сабора, а нарочито је одобравао и потврђивао од ових сабора избране владике. За његова живота јепархијски сабори бирали су три кандидата за владике, од којих је митрополит са синодом једног морао потврдити.

Тако видимо из једнога будимског списа (бр. 1055), где се 30. Јуна 1728. год. скупио у Будиму јепархијски сабор, у цели, да на место умрлог владике Михајла Милошевића новог владику изабере.

Да би што вернију слику онога времена и народне радње нацртали и имали, то овде саопштавамо по оргиналу протокол и закључак поменутог јепархијског сабора.

„Овога 30. Іюна и године 1728. савета саборнаго.

„Паметни благоразꙋмни почтено родни племенити господари обшто православни христиꙗни із ове епархие бꙋдимске сде савакꙋпалши се ꙋ бꙋдимской долной вароши по заради ове бꙋдимске епархие, како веће вадова есть остала, і того ради есмо сакꙋпили се промотрити з божиимъ произволениемъ и преосвештеним врховнимъ господиномъ и архиепискꙋпомъ митрополитом Моисеомъ Петровичемъ. — —

„За сию епархию, да преосвештени господинъ нашъ изберетъ вредни и достойни, коего бꙋдетъ негово преосвештенство хтело троицꙋ частнейши, и намь народꙋ да предложить, коего ми христиꙗни обшто бꙋдемо

промотрити, и избрати са благословениемъ ва преосвештенога господина и архиепискѹпа и митрополита, тогда и ми од оних единога, коего намь премилостиви господь Богъ дарѹеть и дѹхь свети наставить са благословениемь преосвештенога господина бѹде се поставити, обшто народно милостивне, како ва болше овомѹ саборѹ и општинскомѹ доконеню са печати и рѹкоподписи хоћемо сведетелствиа предложити по редѹ от места како последѹеть.

„Ѹ име сабора: бѹдимске долне вароши Табани Біровъ Євтимие Кнежевичь и Таначь со осталим скѹпа ѹ саборѹ (М. П).

„Ѹ име саборъно от стране пештанске слободьне кралевске вароши, мі коі смо нарећені Маноіло Хажи Николичь (М. П). Маноіло Пачичъ. (М. П).

„Ѹ име саборско од стране Биограда, кои смо с народом послати с рѹкописмени наши и печати ѹ контракѹ (уговору) нарѹчѹемо заедно ѹ саборѹ. (М. П). Васо Бандићъ (М. П). Петар Херцегъ.

„Оу име саборно од Сентандрее, кои смо с народом послати с рѹкописаниемъ наши и печати и контрактѹ нарѹчѹемо заедно ѹ саборѹ. Іоса Іѡрговичъ бировъ и Ѡначъ (М. П.)

„Ѹ име саборно от стране слободне кралевске вароши Ковинске, ми кои смо послани са наши рѹкоподписе и печати наши заедно ѹ саборѹ (М. П.) Никола Божићъ. (М. П.) Іефто Марковић.

„Ѹ име народа, кои смо послани ми овде нашим рѹкохватенемь овде подписасмо се, и печат селски положисмо. (М. П.) Іа Стойко Теодоровичь. Бировъ Цвеа Чичовацъ Халмашки.

„Ѹ име народа, кои смо послани ми овде са нашим рѹкоѹватением овде подписасмо се и печатом селским сведетелюемъ (М. П.) Іаковъ Тарничанинъ бировъ шошкотсти, са послаником Иованомь Милѹтиновичемь.

„Ȣ име сабора и ми кои смо нарећени од народа и послати овде себе са печатом от села (?) нашега сведетелюемь † Мишть Ђѹлинаць † Иован Крстоноша."

После онога кобног рескрипта од 12 Априла 1727 г. врли митрополит, као што рекосмо, није више мировао, већ је често отилазио у Беч, молећи, да се што пре сазове народни сабор, с којим је хтео овај будни и брижљиви црквени поглавар, да стане на пуг честом и кривом тумачењу српских привилеђија.

Како и колико се јадни митрополит борио са оном несрећном кликом оном господом из дворске немачке — и мађарске канцеларије, и са још другом скорашњом вејничком и бирократском господом из београдске камералне администрације, види се из његовог писма, које је писао из Беча 15 Новембра 1729 године будимским Србима.

У овоме писму жали се митрополит, да од цесаревог двора после дуговремене борбе не може да добије одобрења за општи народни сабор. Његово властито и својеручно написано писмо показаће најбоље и његово мишљење, и цело стањо ствари. И зато овде саопштавамо поменуто митрополитово писмо, које овако гласи:

„Ва богомь хранимѹю варошь бѹдимскѹю Пештѹ, и Свети Андреи, Ковинъ и ѡколна поизреднаꙗ места, ѡбретаюшти се ѡд светие наше цркве людемъ, пошτенороднимь господаром бировомь, таначникомь, трговцемь, рѹфетомь свакога чина кметовомь, и васе опште православним християномь, ѹ господа Бога просимь мира, здравиꙗ длгоданствиꙗ и спасениꙗ вечнаго.

1. Извествѹемо вашим христолюбиꙗм, понеже од многое време, како смо солицитировали код славнейшег двора цесарског за ѡбште собраніе еште не возмогохом допѹштеніа имѣти, како бисмо могли саборне састати ся и разговорити за. наше сваке ѡбште послове и црквене и народне. Не вѣми причини семѹ, чесо ради не допѹ-

штают, а нѹжди многи имѣюште, кое свим нам налажет, а сами ѡ себѣ не вѣми что творити, без сагласіа обште народнаго, а наипаче что есть дошель ѡдговор на наш обште народни реплик ѿт нас свих горѣ послати високославномѹ дворѹ цесарскомѹ. (Овде се разуме рескрипт од 12 Априла 1727 год. који је имао ту цел, да народу српском растумачи прави значај народних привилегија, наравно у оном смислу, како га је влада желела тумачити. Митрополит одбије овај рескрипт, као што сам казује у писму Будимцима „ни на кои начин не можемо примити.“) Когда смо и ми прежде ѡвде били и ѿтишли доле, да се тамо пѹблицира чрез ѩснейшаго госп. херцога Александра ѿт Виртенберг и славніе цесарскіе белиградске администраціе, кое састоит ся ѹ деветих пѹнктах, где и таможде за наше ѡбште собраніе гласит; по коемѹ начинѹ допѹшта се, по коемѹ ли не допѹшта се, а не да бѹдет целое народное собраніе (ѿт коих ми до мало време хоћемо послати ѡ свих девет пѹнктов копіе). Нѡ ми тогда и с' тамо прилѹчивши ся народамъ сервиским, есмо се ѿтговарали, да ништа мы сами по себѣ един сервиски нарѡд не можемо чинити, нити ѿтговарати се без осталога свега народа, кои се живимо под едним милостивейше издатим нашемѹ свема нарѡдѹ расціанскомѹ привилегіами, ва различних провинціа ѡбретаюштѡмѹ ся. А да бисмо се были ва что тогда приволили и по себе что отговарали, то бисте свихъ нас и ѡндешни сервиски нарѡд, виновне томѹ сказали быти. Него паки понизнейше молили ся преславномѹ дворѹ цесарскомѹ за милостивейше допѹштеніе ѿпште народнаго свега собраніа, како смо и до сле обичай имѣли. И тако свих опште да се ѿтговарамо, а не свака провинціа по себѣ, како естъ и невозможно ѹ такових стварих привилегиских, едни без дрѹгих ѿтговарати ся, любо что било или на что ново приволите ся. Како е паки прошеніе наше и ѿтговор наш ѹ пѹтѹ нам сѹштим

єсть декрет пришелъ на славнꙋ администрацію белиградскꙋ ѡт високославнаго цесарског ꙋфъкріегсьрота и ꙋфъкамере и нам ѡт них решкрипт ѡт того стигл ꙋ пꙋтꙋ, и ѡ(т) того хоћемо ви послати копію екстрактъ. Како и паки недопꙋшта се нам ѡбште народно собраніе, но ꙋ свакой провинціи по себѣ, и по свих провинціа ихъ.

„Паки ꙋ пꙋтꙋ бꙋдꙋћи по первомꙋ єсмо се ѡтговорили, да ничто нећемо не можемо чинити без ѡсталога народа. И на то ѡт администраціє белиградске хоћемо скоро видети, кои ћемо ѡтвѣтъ имѣти.“ (На страни у истом писму стоји од руке митрополитове примедба: „Днес єсмо примили ѡтговоръ администраціиски, да ѡни дрꙋгоячіе не могꙋ чинити него цесарскꙋ заповед ѡбдржавати“).

„Да знамо и овде себѣ држати и вам више реченни девет пꙋнктах и те ѡтговоре издешне ѡгласити. Сего ради не ѡставихъ и вашим христолюбіам неизвестити са симъ писаніемъ, ꙗкоже и по свꙋда равно известили єсмо. От Осека ꙋ ѡвом пꙋтешествію семо, и свяштеним и воинским и мѣстним коиждо во своєй стране да се искꙋснейши состанете, и леждꙋ собою разꙋмно да се договорите и прорасудите каковꙋ мисль за то имате. Како смо сада ѡвде ꙋ Бечꙋ а найвише того ради, ако неби нам никакоже допꙋштеніа било ѡпште-народномꙋ собранію каковим пособіем и начином бысмо се ѡбдржавали, и свой народни совѣтъ имѣли. Почто мы якоже рехѡм, никакоже по себѣ ничто не можемо творити: нити се паки и ꙋ трошкꙋ толикомꙋ владати, занѣ и тако нам говорит ся, да ми све по себи чинимо. а не са знаніем народним, и то како од господствꙋюштих неких говорит ся, тако и измеждꙋ вас нѣких говорятъ. Зато конечно дрꙋгоячіе не може бити, но ако никакоже не допустит се нам по первомꙋ ѡбичаю ѡпште нарѡдни саборъ имѣти, да поне ꙋстроит ся єдин чин или ти совѣтъ народни, при коємꙋ совѣтꙋ да приседетъ ѡт духовних неколико пер-

сона искусних, ѿт воинственних такожде и од камералних. И по всегда такови єгда бдемо их призивали, да приходятъ к' нам на совѣт, за коєждо любо дѣло и црковное и народное; и да бдѣтъ в коегождe чина свой печатъ општи, єгда что потребовати бдетъ, да точіе тіе печати положит ся, да ніе толико печата и мтне, како и сами господствюшти в том завідатъ и не любетъ; и неколико кратъ єс намь нѣки и говорили. А мчна стварь єстъ повсегда собрати толикіа люди, да печате полагают ся, и продолженію сваком дѣл биваєтъ, и велики трошак, почто по свакомъ начинъ якоже и више рече се, ако коначно не би допштеніа сабраніа по прежднемъ ѡбичаю; то таковимъ образомъ валя да слицитирвемо нинѣ при дворѣ цесарскомъ, наш же вотм и мненіе томъ єстъ сіє, да в нервю ркв бдт — 12 — в дргв — 24 — в трећв 36 персонов. Зато и ваше христолюбіе, что на то разсждаете каколи за добро находите, да нам па писме пошлете ваш разм, како и ѿт ѡсталих провинціахъ чекамо имѣти, да можемо зде предложити. А ѿт двховних наипаче подобает нам имѣти своє совѣтники за свака црковна сдейская по правил дѣла и исправленіа. И како за таковиіе люди мислите ѡ помошти и трошкв их, єгда бдвтъ приходили на совѣтъ, и находите ли тако за добро или не, општа тако да нам своя мненіа сотворите и на писме овамо в Беч пошалете, и то что в скорейшем времени да совершите и пошлете.

2. Єстъ ли с' волею вашею ѿпштею єдинаго народнаго депвтирта свагда имати при цесарскомъ дворв, а именвемаго паче нашегѡ секретара Јосифа Јамбрековича, кои већ є в свих наших народних пословиx искусен и извѣстен єстъ (или коєгдо иного хоћете) и за каквв плаћв такожде, и каковим начином и титлом таковаго хоћете имѣти, или народнего депвтирта код двора Цесарскаго, или пленипотенціѡнала или како је Квариентъ (цесарски

комесар на првом сабору у Крушедолу) бил за протектора, како ли хоштете да нам писме дате. И паки и другим господаром что се дають дишкреціе (поклони) под именом народним бѹдете ли помагати, како ли мислите.

3. Каковъ промислъ имате за ове две архіепископіе именѹеміе белиградска и карловачка, єдинули надлежит именовати архіепископію и митрополію белиградскѹю, коя є еште и за нашего србскаго кралевства, и мачарского а и за тѹрскіе државы биле. Также же и цесарско величество єсу конфирмирали и потврдили. Или да се и карловачка именѹє. На то добре да промислите, почто ако бисмо ѡбадве архиепископіе звали и именовали, єстъ мислити, да може паки по нашой смести разделити ся и бити два архиепископа. И на то свою чистѹ мислъ на писме по пѹнити како идетъ да нам положите.

4. За наш прежни пѹт бечки, такожде и садашньи а пак и ѹ напредак кадъ бѹдетъ потреба ѹ Бечъ поћи, саизволите ли нам помагати трошком или не да знамо.

5. За ново початою нашѹ ва Белиграде резиденцію то єстъ: архиепископски и митрополитски пребивателни дом и црковъ имѣнѹемѹю архіепископію и митрополію србскаго нашего православнаго закона под властію цесарскаго величаства. При коєй архіепископіи и митрополіи ѹмислили смо школи и семинарію (то єстъ ѹчениковъ пребивателное свойство и на нихъ иждивеніе) построти за наѹченіе книжное, и петія црковная. И такожде же и консесторинѹ (то єстъ дѹховное строителство(єстъ ли вамъ ѹгодно и повољно или нестъ; и хоште ли вам ѹгодно быти помоштествовати.

„За таковія вѣшти и дѣломъ и трошкомъ и каковимъ начиномъ и по колико бѹдете помоштествовали или не бѹдете, да знамо, на вса сія по рядѹ да нам своє вотѹме и мисли разсѹжденіе на писме ѹ скоро пошлете.

Дато 1729. ѹ Бѣчѹ месеца Ноемвріа 15 данъ.

(М. П). Мойсей Петровичъ с. р.

Из овога важнога писма видимо, прво, да аустријска и мађарска канцеларија неће да дозволе држање нашег општег народног сабора, и да се добри митрополит од многог времена својски заузимао за сабор. Ова борба митрополита са државним властима јасно показује немоћ самога црквеног поглавара, и онда, кад се он поштено и својски заузимао за народна права. Кад видимо овакву узалудну борбу српских митрополита, у у оваким тренуцима морамо се и нехотице сећати оних значајних а по нас превећ кобних речи министра Бартенштајна: „Es ist sehr gut gewesen, dass es hernach vom obigen Anerbieten (einen Woywoden zu erwählen) abgekommen ist. — — — — Hier zu hat nach allem Vermuthen der erste herübergetretene Metropolit Arsenius Csernovich nicht wenig in der Absicht mit beigetragen, um das Verdienst der erfolgten Herübertrettung sich allein zuzueignen, und keinen Weltlichen an der Seite zu haben, der sein Ansehen verringern könnte. Dem Hof war, alles wokl erwogen, damit sicher nicht weniger als den Metropoliten gedient, da mann diesen durch alleinige Sperrung der Temporalien weit leichter, als einen kriegsverständigen und eine zahlreiche Mannschaft commandirenden General, leiten und im Zaume halten kann.

Првашње недело патријарха Арсена III никад неумеше исправити познији митрополити. Не сумњамо, да се по неки митрополит, борећи се узалудно, да од бечког двора изнуди, што би народу или најзад и њему самом од користи било, осетио немоћ свога жалосног положаја, који је створила себичност патријарха Арсена III.

Колико је ова немоћ сметала честитом митрополиту Мојсију, који је вољан био, да брани народна права и да буде користан своме српском народу. А да је жеље и тежње овога митрополита подпомагао неки деспот или војвода, који би могао своју жалбу и захтеве подупредити

и са физичким аргументима, са војном снагом српског народа, што ће рећи са више од 100.000 бајонета, јамачно би таква снажно подкрепљена реч милостивије послушана и одобрена била.

Патријарх Арсен III сломио је душевни полет српског народа, којим би по својој врлини народ умео себи поштовања и достојног места наћи у друштву осталих народа. Ако није сломио, оно је бар на сваки начин на много времена парализао полет народу, а својима наследницима отузео моћ да чине добра своме народу законитим путем. Јер на жалост и на законитом пути решава поглавито физична моћ, која силом принуђава владу на поштовање и најсветијих човечанских права.

По томе за српски народ, после укинућа световна поглаварства, пошто не могаше своја законита и ујемчена права законитим путем остварити, није велимо, остало другог начина, већ да се сам собом и силом свога оружја извуче из неприродног политичког и бесправног положаја, и да ма и незаконитим путем принуди свога новог господара, да оствари она права народња, која су његови предци том народу српском владалачком заклетвом ујемчали једини могући политични положај у држави.

На жалост видимо, где други не мање себични митрополит Вићентије у место, да помогне браниоца српских права великога родољуба капетана Перу Сегединца, да своје противнике силом оружја принуди на поштовање народних права, он сам несрећни поглавар цркве помаже непријатеље противу свога рођеног народа, и са знамењем крста одвраћа побожни народ и отуђује га од неумрлог браниоца народних права.

Из овога, што рекосмо, ласно је увидети, за што се морао честити митрополит Мојсије борити противу оне двоглаве немачко-мађарске гадне хидре, да изнуди молбом, а

поглавито новцем, који му радо даваше народ, само да се одобри држање народног сабора.

Митрополит са народом морао је молити и митити ону бечку охолу господу, да они милостиво дозволе народу право јавног састанка и договора. А кад је требало крвцу пролевати у обрани вероломног владара противу унутарни и сполни непријатеља, Србе није требало молити ни опомињати на њихову дужност према држави и владаоцу.

Но из овога истог писма видимо и други узрок што не допуштају бечка господа заједнички сабор свом народу српском, који тада стајаше под ћесаром Карлом VI.

Митрополит Мојсије јасно казује узрок, у речима, да му је виртенбершки херцег војсковођ царски, и цесарска београдска администрација изјавили, да би влада његовог апостоличког величаства радо дозволила сабор ал одвојено Србима с оне стране Саве и Дунава за себе а овима Србима с ове стране опет други засебни сабор. Из овога је и митрополит Мојсије увидео и прогледао владину намеру, да хоће српски народ да поцепа и раздвоји, па са свим умесно вели: „мы сами по себѣ един сервиски народ неможемо чинити, нити ѿтговарати се без осталога свега народа, кои се живимо под едним милостивейше издатим нашемꙋ свемꙋ нарѡдꙋ расціанскомꙋ привилегіами. — — — — — — А да бисмо се были ва что тогда приволили и по себе что отговорили, то би сте свих нас и ондешни сервиски нарѡд виновне томꙋ сказали бити. Него паки — — — молимо ся преславномꙋ дворꙋ цесарскомꙋ за милостивейше допꙋштеніе ѡпште народнога свега собранія, како смо и до сле обичай имѣли. И тако свих опште, да се ѿтговарамо, а не свака провинція по себѣ.

После многог пискарања и од једне и од друге стране, пошто је неуморни митрополит свуд по народу обилазио и о народним пословима договарао се и народ обавештавао.

Као што вели: „паки в пвтв бвдвћи по првомв есмо се ѡтговарали, да ничто нећемо неможемо чинити без ѡсталога народа.“ — — — — — — — „Днес есмо примили ѡтговоръ администраціиски, да ѡни дрвгоячіе немогв чинити, него царскв заповед ѡбдржавати.“

„Да знамо и овде себѣ држати и вам више речене девет пвнктах и те одговоре изд(е)шне ѡгласити. Сего ради неоставих и вашим христолюбіам неизвестити са сим писаніемъ. ѩкоже и по свида равно известили есмо. От Осека в ѡвом пвтешествію семо, и свяштеним и воинским и мѣстним, коиждо во своей стране, да се искуснейши состанете и междв собою развмно да се договорите и порасвдите каковв мисль зато имате. Како смо сада ѡвде в Бечв а найвише того ради, ако не би нам никакоже допвштеніа било опште народномв сабранію, каковим пособіемь и начином бисмо се ѡбдржавали, и свой народни совѣтъ имѣли.

Из ових речи митрополитових видимо, колики је одпоръ нашао в Бечв код „господстввюштих.“ Видимо да и сам митрополит осећа своју немоћ да по својој одговорности реши овако важни предмет, нити вели „можемо се в трошкв толиликомв владати.“ Још вели; преговарате нам „да ми све по себи чинимо, а не са знаніем народним.“ Зато вели даље, одговорите на све, што вас питам на све тачке, које сам у свом писму наложио.

Будимци су заслужили поверење свог црквеног поглавара, они су од најстаријих времена бдили над правама народним, и кад је требало и код самог двора енергично заступали, нештедећи ни труда ни новчаних жртава.

А да ни је погрешио савесни митрополит, што је пониската савета од народа, најбоље се може уверити из одговора будимских Срба.

На питање митрополитово одговарају Будимци у свом писму од 3. Децембра 1729. год. овако:

Пȣнкта и вотȣм.

„Преосвештенейши господине. . . .

„Како разȣмели есмо ѡт прислата благословенаго писаніа, что не допȣштаютъ ѡт ѧсно славнаго двора цесарскаго намъ опште народномъ собранию бити, како и до сле есте било; но свака провинціа по себе договора чини. На кое ваше преѡсв. госп. есте се одговарали, и толико кратъ кодъ цес. и крал. двора да и молили, еже би по првомъ ѡстаяло ѡпшти народни саборъ и сȣгласіе, како и до сле есте било.

1. На кое пак госп. преосвештени пишет намъ: ако дрȣгоячіе не може бити, и нам од ясно славнаго дворе ѡпште народни сабор не допȣстити се бȣдетъ. Тако гласитъ госп. преосв. да предложени намислъ и вотȣмъ свой намъ пресилаетъ, да бȣдȣтъ у еднȣ рȣкȣ 12 изабрани персоновъ и господара, а ȣ дрȣгȣ 24 персоне, а ȣ треѣем 36 персона. Да ѣете почети солицитати, ȣ ѧсно славномȣ дворȣ, а иоштъ нисте почели донде, докле, ѡд разслани писаниа на коеждо провинцію ѡдговор не примите, не ѣете ништа починяти.

2. На кое госп. преосв. кад іоштъ ние почео солицитати ȣ цес. кр. дворъ, тако и непочините молимо, него солицитати и просити по првомъ, ȣ его ясно славномъ дворȣ, ако госп. преосв. пȣстимо речъ у цесарски дворъ, и бȣдемо се просили, може бити, да ѣемо милостъ ȣ ясности добити, на она 3 пȣнкта, али погȣбити хоѣемо найпоглавніи и найболи пȣнктъ из превелеђие, еже искоренити ѡпште народни; а место народнаго сабора провинциални увести и заключити ȣ превелеђии 36 персона, и на ѡни 36 персона сав ѡпшти народъ, кой се ѡбретаетъ подъ его цес. и кр. власти и државі, то се намъ (види) велики пȣнктъ тешки бити. Зато госп. преосв. да предложи.

3. За радъ ѡве две архиепискȣпие белиградские и карловачкие, да добро. помотрено бȣдемо се договорили и

разсудили, что до послетка не біи се разделили. и неби били два архиепискупа и два архиепискупата.

За то преосв: госп. како предпочивши наши архиепископи и митрополити есу имали титулъ архиепискупалески и митрополитски, кое и цесарске привилеіе появлюютъ да народу поставит се єдин врховно архиепискуп и єдинъ да будетъ од свето почившега господина Арсения Чарноєвиħа. потом такожде свето почивши госп. Исаия Дияковиħ, и тако од прежднии предцесоровъ до вашего преосв. господства пунъ титулъ архиепискупски єсте билъ, тако и до сле єсте било поредъ превелеħиа, и како и сабором єсте претитулато више вис. Преосв.

4. Ради трошкова бечки предпрошли и садании кои се сад чине разумели єсмо госп. преосв. Зато кад буде опште народни саборъ, ако господъ Богъ дарuетъ намъ у ясно славном цессарском двору да бисмо помиловани били, и пакъ саборъ би билъ опште народни, тако что буде се народъ други одговаралъ. тако и ми онда хоħемо следити против насъ и противъ усердия нашего, а донде не можемо по себе ништа учинити, докле опште народни саборъ не буде.

5. Госп. преосв. ново почетога двора и резиденцие ва Белиграде, что почели єсте, то би велико народно опште добро почело се радъ свега. како появили, и то од нас остала се на сабору, кад буде опште народни саборъ, како они буду учинили остали. тако и ми якоже предрекосмо.

6. Што пишете радъ єднаго опште народнаго депутирта при цесарском двору имати, и тому єсте предложили господина секретара Іосифа Іамбрековиħа, да онъ вреданъ билъ бити народни депутиртъ, и то одъ наше стране осталя се до опште народнаго сагласия, или како други виши народъ буде сагласни и учинио, тако и ми не хоħемо кварити, него хоħемо заедно ходити.

Писмо митрополита Мојсија управљено реченом народном сабору гласи овако:

„Мωйсеи м. б. православни архиепископъ и митрополитъ белградскіи и т. д.

„Племенито и почтенородни господари варошки бирови, ωбркнезови, кнезови, ешкѹти и кметови, и ωстали православни христіани. — — —

„Како сте фчера ѹ генералном народном саборѹ ωбштих просили и зактевали, на знаменателніа пѹнкти или статіи, во вештей, что се достоитъ за ωпште народное добро и за веденіе добраго реда како изъ предлога сіи пѹнктах приложених ω васемъ болше разѹместе, да бисмо благо племенито и почтено родіамъ вашимъ писмено предложили на ωбшти по междѹ собни вашъ договоръ, благоразсѹжденіе и промотреніе. Понеже и ми во святем дѹсе любазни сини наших прошеніе нам предложено ни ва маншимъ како вашимъ синолепіам, тако частномъ клерѹ и светломъ народѹ ωтвратити не хотевши, паче дозволити, и писмено обявити достояли смо се.

„Сегω ради племенито и почтенородіамъ вашимъ всим ωбште на едино кѹпни договоръ, и благоразсѹжденіе и промотреніе сіа предложисмо ви, да по междѹ собою кѹпнимъ согласіемъ провидите благоразсѹдите, и промотрите, что годъ за ωбште народное добро и добаръ редъ, и сваки напредак би и постѹпакъ било.

„Сврхѹ тога ваш едино мисални вотѹмъ, како за добро познате и за болше разсѹдите и промотрите, сіа писмене нам да предложите, за далшѹ декларацію обштѹю и ѹтвержденіе наше, како бѹдетъ се дати сатворити.

„Дано ѹ генералномъ конгресѹ народномѹ Белиградѹ 14. Мая 1730. Мωйсей Петровичъ с. р.“

Као што рекосмо, сабор је у име народа 3-ег Јуна у другој седници поднео ћесарском комесару молбеницу на ћесара коју овде саобштавам. Ова молбеница стоји у свези

са горњим писмом митрополитовимъ и дотиче ћесарев рескрипт од 12. Априла 1727.

„Препокорнейше и милостивнейше моление обштег народа нашег ка пресветлейшемȣ господарȣ царȣ и кралю нашемȣ и его авгȣстнейшемȣ дворȣ.

„За милостивное допȣштение ђенералское и опште народнаго сабора по досадашњемȣ обичаю закона нашега. на кое пресветлое цесаро-краљевствоесȣ допȣстили. и на нас ȣдостоили се милостивно отачески призрети и реченое обште народни саборъ допȣстили држати. и терминъ положени ȣ семъ гредȣштемъ месецȣ ва Белиградȣ.

„Како намъ извештено есте (за кое сад мих по повелению сви обшто iесмо саважшили се сваки од своега диштрикта од народа послати пленипотенцiонали своего фотȣма овде славномȣ саборȣ пренети и предложити ономъ. што се нам бȣде заповедало), а найпаче ако би што било црквамъ и законȣ нашемъ досадително сад од толиких прошли времена и година (пошто како смо Богом и пресветлом милостию цесаро кр: римскаго великаго непобедимейшаго императора и его величаства свето помянȣте памети Леополда) званiа и захтеванiа са колико его величаства декрети, да бисмо како могли изићи под властию его рȣкȣ, кое ми не возбранили се есмо ни ва чемъ но по заповеди свето почившего патриарха Арсения Чрноевића народъ нашъ iестъ рабро са женам и чади свои, од проклети Агаряновъ одбегли, и ка више споменȣтомъ цесаро-крал. величествȣ на обећанȣ паролȣ прибегли, (коiе естъ било милостъ и воля iего непобедимейшаго, да ест даровалъ обштом народȣ грчанскомȣ законȣ превелеђию, и ва ной iестъ ва сехъ изображено, ва чимъ ȣ тишини можемо се живити, кое велико благодаримо его величествȣ) за кое и ми законъ православни есмо с' достойномъ себе верностию показали се ва време рата, прве битке са Тȣрковъ, и оште године и лета. После пак на неверию Ȣнгари и мачарске реберие

лет 7, млоги наши родители братия изгинѕли и крвъ свою пролили.

„Такожде и садъ ва найпоследњем рате (год. 1716. до 1718) са Тѕрковъ на верности и помоћи били єсмо, никогда с' невериемъ не обретосмо се, како се ипак обећавамо ясности цесарской свакой достойной верности ми ва сих обшто до капље крви наше. А чесо ради такова верностъ одъ насъ показѕетъ се (то не єстъ верностъ наша, што бисмо се бранили само за землю или градове или села и пѕстаре), веће то єстъ и за верѕ нашѕ и законъ и цркве наше, што бисмо ѕ мирѕ били законом и црквамъ нашимъ: а най паче по обештание єго Величаствиа издати превелећиа ни више ни мање. А како саде види се, то є чудити се, да се намъ новине[1]) починю, ѕ коє никадъ престати се неће коначно. И то и оште мислимо єднако, да ниє овай почетакъ од єго величаства императора, но од дрѕги инворматора (Мачара).

Зато саде и до посл·· васегда препонизне и препокорне просимо молимо васихъ обшто закона грчанского православни християни мали велики ва кѕпе, да и ю напредъ ѕ тишини бѕдемо ѕживити.

Као што се види из оба писма, обе канцеларије немачка и мађарска и дворски војни савет по оном још 1722 год. уговореном плану радише на томе, да српски народ политички поцепају, раздвајући га и ограничавајући га у границама оних провинција, у којима је тада живео.

---

[1]) Рескрипт од 12. Априла 1727. у коме ћесарева влада криво тумачи народне привилеђије: и што су мађарске власти наметли данак на црквенске и свештеничке земље, и што је Угарска канцеларија нарочито интригирала, да се јединство српске цркве разори, са увођењем 2 архијепископата, и што је иста канцеларија најживље настала, да се Србима недозволи општи народни сабор, но да свака провинција за себе држи парцијалне саборе (види исти Гласник стр. 255).

У овом правцу поглавито су радили мађарски световни и црквени великаши. Пошто нису успели, да ћесар на пречац уништи српске привилеђије, а они су створили нову тактику. По њиховом предлогу влада је тумачила, и преко београдске администрације саопштила је и митрополиту Мојсилу свој нови поглед, по коме је у ћесаревој држави било привилегисаних и непривилегисаних Срба. У ове последње бројали су оне Србе, који су пожаревачким уговором дошли под Аустрију. Но на том нису се зауставили, већ су и даље терали политуку цепања не само у политичком но и у верозаконском правцу. Мађарска господа радила су на томе, да створе два српска архијепискупата, карловачки и београдски, у тој очитој цели, да могућност и верозаконског јединства обуставе, бојећи се, да отуда поникне и политично јединење српског народа.

Но је и то мало било мађарској господи, они су још и на томе радили. да ограниче Србе провинцијалним установама. У тој цели израдише код ћесарева двора најмилостивију дозволу, да Срби могу држати само провинцијалне црквене саборе, а они за њих опасни опште-народни српски сабори, да се коначно укину.

Да би пак овај свој подли план остварили, то су мађарска господа код двора непрестано интригирали, да се не дозволи држање општег народног сабора. Више но три године маневрираху мађарска господа, надајући се, да ће старог митрополита силним сплеткама најзад уморити. А још се и томе надали. да ће у току ове борбе овај стари митрополит умрети, па ће њихов љубимац зладика Вићентије учинити волно, што овај тврдоглави митрополит нехте учинити.

И одиста видимо, где митрополит Мојсије непрестано саветујући се народом, влади ни за длаку не попушта, већ им се одзива са лаконичним изразом: „сам ѡ себѣ не вѣми что творити без сагласіа опште народнаго.“

И у самом тренутку кратког колебања, пита митрополит народ, ако се неби могло другчије хоћете ли примити провинцијалне саборе? На тај предлог одговара му народ енергично и свесно: ако примимо она 3 пункта о провинцијалним саборима, и ако би у том смислу „пустили реч у цесарски двор“ и будемо се за то просили, може бити, да ћемо милост двора постићи на она 3 пункта, али погубити хоћемо најпоглавитији и најбољи пункт из привилеђије, којим би се искоренио општи народни сабор, а место народног сабора увели би и закључили саборе од 36 персона имао представљати сав општи народ, који је сада под ћесаром. А то нам се чини, да је пункт од највеће по нас важности, за то нека остане по првашњем смислу привилеђија.

Досљедно првој и другој тачки свога одговора, у трећој тачки енергично светују митрополита, да никако недозволи два архијепискупата и два архијепискупа. А позивају се у потврду тога на народне привилегије, у којима јасно стоји: „да народом постави се един врховни архијепискуп“ — — — — — — — тако вели нека „пребива, како и до сле есте било поред превелеђіа, и како и собором есте потврдили ваше високопреосвештенство.

Нема сумње, да су и Будимци веровали у поштење митрополита Мојсија, но су они и сувише искусили зла од пређашњих митрополита, знали су их, да се радо двору улагују, и да су многа најважнија права жртвовали бечкој господи. Та горка искуства учинише, те су се и према овом честитом митрополиту показали уздржљиви и не подпуно поверљиви. Та уздржљивост огледа се поглавито у четвртој тачки, у којој ови за народне послове свакад издашни Будимци одбијају и новчану помоћ. До душе овај поступак изгледа као неповерење према иначе заслужном митрополиту. Но су и будимски Срби по невољи и под при-

тиском многих господара, у изобиљу уставних слобода, постали и сами политичари, те закраћивајући новчану помоћ, јамачно су хтели морално принудити доброг митрополита, да код двора још живље и већом енергијом потражи дозволу за општи народни сабор.

Ову политичку маневру будимских Срба, у данашње доба назвали би „уставним средством“, којим су земаљски сабори често нагонили владе на разне уступке.

Но не само у трећој већ и у осталим тачкама изрично исказује народ своје заузимање за привилеђијска права, и да сами без своје друге браће ништа нећеју предузимати: „Зато кадъ бȣде ѡпшти народни сабор, — — — — — — тако что бȣде се народъ дрȣги ѡдговаралъ, тако и ми ѡнда хоћемо следити, — — — — — — — а донде не можемо ништа ȣчинити, докле ѡпште народно саборъ не бȣде.“

У том смислу и тако сумарно одговара народ митрополиту и на остале тачке у свом писму од 3-ет Декембра 1729 године.

У овом спису јасно се огледа велика свест будимских Срба, који челичним постојанством бране народна права, и свом црквеном иначе поштованом поглавару изјављују отворено и с достојанством „не можемо по себе ништа ȣчинити, докле ѡпшти народни сабор не бȣде.“

Њихов поступак, што с неповерењем примају нове предлоге иначе доброг архипастира, потпуно се даје оправдати. Ваља имати на уму, да су Срби по сто пута бивали обманути од дотадањих црквених главара, који су само гледали, да се великашима удворе, и по њиховој ћуди раде, не марећи, што су ови власници најважније у привилеђији освештане тачке уништили.

Митрополит Мојсије, о коме смо свакада рекли, да је био једини црквени главар, који је марио за народну срећу, бејаше у овој ствари мало нерешљив. Но ваља признати у

његову част, да је и опет упитао народ за његово мишљење, и нехтеде чинити по својој памети без народног одорења.

Камо срећа, да се и потоњи црквени главари угледали на врлог свог предњака, и да нису ништа радили без сугласности свеколиког народа. Заиста би их потомство благосиљало и с поштовањем спомињало њихова имена, те не би дошло до тога, да народ у црквеном поглавару гледа свога грозног деспоту и душмана.

Јамачно је и у осталом народу митрополитов предлог наишао на отпор, те је честити Мојсије енергичније поискао од двора допуштење, да сазове опште народни сабор.

Као што ћемо мало час из ниже стављеног писма видети, већ је у Мају 1730. год. био скупљен народни сабор у Београду. И по томе видимо, а можемо велику поуку црпети из овога, што је до сада речено, да свагда било користи од заједничког рада, да је такав рад био успешан и благословен, где се црквени главар са народом договарао, и по општем народном мишљењу радио.

Морамо се чудити, што је до скора остао савршено непознат рад овога сабора београдског. Шта више ни један од дојакошњих писаца ни је споменуо, да је и било те године народњег сабора у Београду. А међу тим поводом нашег научног истраживања историјске грађе за прошлост Срба у Угарској, још је и госп. Ђорђе Рајковић пронашао записник краљевског комесара Потпуковника пл. Геслинга, и по немачком оригиналу саопштио је поменути госп. Рајковић у одостовереном српском преводу „белешке“ царског комесара.[1])

Ми ћемо се користити овим белешкама царског комесара, и изнећемо их у свези са осталом грађом историјском желећи, да што подпунију слику дамо оног времена из

[1]) Види 113 Љетоп. Мат. Српске стр. 294—309.

српског народног живота, и да што потпуније и тачније изнесемо рад наших праотаца на овом досада непознатом сабору београдском.

Наши поштовани читаоци видеће, како у тесној свези сав рад честитога митрополита Мојсија и нашег народа, који је вршен у течају четворогодишњег периода између карловачког сабора од 1726. год. и овога београдског сабора год. 1730.

Неможемо прећутити, да не поменемо за ону малу разлику, коју смо нашли, да је по комесарским белешкама одпочет сабор 1-ог Јуна по римском или по нашем календару 21. Маја. Међутим имамо писмо будимских посланика Јована Цветиновића и Михајла Готовановића, од 9-ог Маја, из кога видимо, да је сабор већ био на скупу. Тако што налазимо потврду, да је сабор раније одпочет, у писму митрополита Мојсија, који своје писмо овим речима свршава: „Дано у генералномь конгресу народном в Белиграду 14-го Маia 1730.“

Ову малу но за критичког историка важну исправку моралисмо поменути, но ћемо видети мало даље у чему је та разлика била.

У интересу саме ствари и у цели тачног описивања саопштавамо прво инштрукцију будимских саборских посланика, а за тим ћемо изнети овде поменуто писмо истих будимских посланика од 9-ог Маја 1730. године. По оригиналу из будимске хранионице посланичка инштрукција гласи овако:

Овде прилажемо пуномоћно писмо од 10. Априла 1730. које су добили посланици будимске јепархије од јепархијског сабора, за опште народни сабор у Београду на дан христова вазнесења 21-ог 1730. год.

У овом значајном пуномоћном писму јасно је одређен круг радње саборских посланика, који по сувременом оригиналном концепту гласи овако:

Інстрѹкціꙗ или наказъ.

„Чрез ꙗсности, екцеленцие наше прѣимѹщства и преѡсвештенства єго и архипастира госп. госп. ѡца нашего митрополита и архи-єпіскѹпа Белиградскога Моѵсила, по препонизнейшемѹ молению и са саветомь ѡбштега народа нашего словено-србскаго, ѡбретаюштих се ва различни провинциа, код пресветлейшаго и височайшега господара господара нашего цесара аѵгѹстнейшаго и непобедимаго ꙗснейшаго аѵстрискаго цесаро кралѥвскаго двора за милостивное допѹштеніе генералнаго ѡпште народна сабора, како досад ѡбичай есте биѡ по законѹ нашемѹ.

„На кое єго пресветло цесарско и кралевско величаство есѹ ѹдостоили се на нась милостивно ѡтачаски призрети и помиловати и реченое ѡпште народное прошеніе исплнити и поменѹти генерални саборъ єсѹ допѹстили држати ва Белиграде и терминь ѹчинили сеи гредѹшти свꙗти празникъ Вазнесеніе господа Бога и Спаса нашего Исѹсь Хріста, како нам єсте извештено.

„За кое ва сехь понизнеише и препокорнейше благодаримо и клꙗнаемо се єго пресветломь цес. кр. величаствѹ, што нась подложних своих таковѹ милость излиꙗли есѹ.

„Зато и ми ниже именовани и подписати сви заедно ва ѥпархіи бѹдимской, Столно Белиградской и прочих околнихь ѡбретаюштих се православни христіꙗни святие васточние црвве закона гречаскаго велики же и мали и ва сакаго чина и реда едино дѹшно, едино гласно, и едино мисално изабрасмо, наредисмо и посласмо ѡд свию нась посланике и депѹтирте наше Јѡана Цветиновића и Михаила Готовановића, на генерални ѡпште народни саборь ѹ Белиградь, и таково плномоштие од свию нась примлене бити рекомандирамо, и да бѹдеть вероватлно, что бѹдѹ говорити и вотѹмь свой предложити, како ѡд ѹсть свию нась и потребное слово представити. А что саборне ѡбштимь

сагласиемь изволит се доконати, и како ѿд дрѕгих странахъ и провинциа депѕтирти и посланици закона нашего православнаго доконатолное заключити бѕдеть: Тако дасмо нашимь пленипотенциалом плномоштие, само да би следовало се ѕ свемѕ по нашемѕ благочастию, како до сле живели есмо ѕ законѕ грчанскомѕ и ѕ православию по ѿбичаю святие всточние црвве, и да би ѕ свемѕ мирни били ѕ своемѕ законѕ, и никакова новина да би се непоставила, заключити, како ѕ црквѕ и ѕ дрѕго что, или ти сѕшпензалитерь (нерешено оставити), него по досадашњемѕ ѿбичаю да бѕде саизволѧемо бити, а не дрѕгоѧчие.

„Како и самое его пресветлое и државнейшее цес. кр. величаство ѕ милостивнейши издати привилегіа своих к намь и нашемѕ народѕ, да ѕ своемѕ законѕ, и по календарѕ старомь и дрѕгихъ ѿбичаевъ благочастиѧ святие восточние црвве, да слободно можемо под властию его цес. кр. величаства живети и ѕмирети, есмо по даровани, да никакови ѕсиліа или тѕрбацие ѕ цркви и ѕ законѕ нашемѕ да нам се не чини ни ѿд кога. — — — — — — —

„Зато сад и до после и свагда препокорни и препонизни ва всемь, али дрзновеніе ѕ законь и ѕ црковь гречаскѕю нашѕ ни под коим начинѕ, нити хоћемо примити, нити хоћемо подлећи.

„А ѕ прочемѕ свакомѕ понизнеишемѕ решпектѕ и верностию никогда изменителной ка его цес. и кр. величаствѕ. Јаколи би кои ѿд нашего закона свештенихъ или светских, любо коега чина бѕде, или башъ ѿд истихъ наших више поменѕти пленипотенцисловъ или плномоштниковъ, по себе ва что ново обѕкли се бѕдѕгъ, что до сле святаѧ восточнаѧ црковъ ние садржавала, да би ѿни до последне слова и ѿтео биѿ и противъ закона нашего грчаскаго: то ѿни ѿно нека приме и нека сами садржавају, али ни по коимь ѿбразомь примити нећемо, нити садржавати.

„Него ꙋ своемꙋ законꙋ просимо и молимо мирно ѡстављени да бꙋдемо, а и са свакою понизностию верностию ка цар. и кр. величаствꙋ до найпоследнейше каплю крви ѡбештавамо се слꙋжити како и до сад потакновени ѡбрели се есмо. Са симь и ꙋ напредь подписꙋемо се и печати нашими назнаменꙋемо, ва болше извештение и ꙋтврждение. Дато ꙋ Табани сего 10. Априла 1730.

А сад је на реду, да саопштимо писмо будимских саборских посланика Ј. Цветиновића и М. Готовановића

Почтеним и благоразꙋмнимь — — — — — — — —

„Благодаримо господа Бога и пречистꙋ богоматерь, да смо се сподобили видети овде ꙋ Белиградꙋ, колико множине множаства проклети злодеꙗ наплнило се колико е Фрꙋшке. Свꙋда и гласе како иоште боле ꙗвлꙗють карловачки господари, они сами и несмею ꙋ свое винограде ићи, зашто сꙋ живи, пошто имь прете, веће имь шилю хлебъ по слꙋгами нихнимь. А и то есте ꙋзрокъ, пошто имь саде найболи земань, нема и тко терати. Мꙋшкатири[1]) неима, сиромаси раци[2]) вичꙋ бердо[3]) по градови и по шанци, а они саде ꙗвствено трговце дочекꙋю и разбиꙗю. И доста смо на мисли; али ми е то саде хвала Богꙋ милостивом прешло. Него мои добри господари почтени танач и биров, тако Богь дао царствие небесно, да ми е тако наимiꙗ за 100 талира, неби размениио, кои е ѡт мене сиꙗсет господинъ митрополитъ починио за несрећнегъ Острогонлию Капетановића (Јакшића), пас мꙋ и оца и майкꙋ градио, откꙋда е пасии скот десио с нама, вечна мꙋ мꙋка, камо срећа, кад сꙋ га палили и жегли, да сꙋ и свршили. И како вамь боле бꙋде сведочити господин нашь иепискꙋпъ, кои се онде тревио, кои е сиꙗсеть от нас митрополит починио, майкꙋ и оца вечоа мꙋка — — — И како ми се види, хоћемо и

[1]) Редовни војници.

[2]) Раци, крајишнички војници, = граничари.

[3]) Бердо = Wer da? = Ко иде?

силомь плаћати, што се чини от нас и што се говори. А дрвго мислимь, и ние дрвгоюче, да е свех изброено от Манойла (Пачића из Пеште). Што се е беседило, што е рекао госп. Орестие (Радишић потоњи биров будимски), и што е рекао Дачићь Никола, и што е рекао госп. Юфтимие Кнежевичь (тадањи биров будимски) нам непотребве дрвги нико, ми шилемо нашега пленипотенциюла, а дрвги сваки нека шиле по себе, а нашем дрвгв Мишкв Готовановићв било доста и сира и леба, што е в зао час искао от Манойла хесапь от општине за негови 150 фор. И остасмо чекајући комисию горню, и ошть ние стигла; а остали родь христиюнски вас дошао. —8— владика, 12 архимандрита, Богъ да зна колико протопопа, капетана, аднаћа, кнезова. Заповеђено 70 люди или персона, а има и и 300 персона. И све заплива в Батинв; [1]) и овамо св дрвгоючи люди, ние ко ми. — — — — — — — — — — —
За кое вамь свимь остаемь послвжитель, и молите се о нас господв Богв. Пошто е веће есмо састаюли са обркапитани и капетани, и дрвги воинствени и светскимь. Прва проба сабора била међв нама, и имамо часть от них. Іоанес Цветиновичь. Мишко Готовановичь. Овога Маию —9— и године 1730. У Белиградв.

Друго писмо, које говори о овоме сабору, што је писао митрополит свом народу 14 Маја 1730, објасниће такођер правац поменутог сабора. Оно гласи овако:

„Моѵсеи м. б. православни архіепископь и митрополить белградскіи, и всего народа христіанскаго под властию прѣсветлагѡ римскаго цесара и его величаства саветник, и прочаа.

„Племенито и почтенородни господари, варошки бирови, обр кнезови, кнезови, ешкети и кметови, и остали православни христіани ва Свѧтомь Двсе синове любезнейши. Како

[1]) Батина скела на Дунаву у Барањи према Апатину.

сте се фчера ꙋ генералномь народнемь саборꙋ ѡбштих просили, и захтевали незнаменателна пꙋнкти или статіи во вештеи, что се достоить за ѡбште народное добро, и за веденіе добраго реда, како из предлога сіи пꙋнктах приложених, ѡ васемь болше разꙋместе, да би смо благо — племенито и почтенородіамь вашимь писмено предложили на ѡбшти по междꙋсобни вашь договорь, благоразсꙋжденіе и промотреніе. Понеже паки и Мы во свѧтемь Дꙋсе любимих сини наших прошеніе намь предложено, ни ва манших како вашимь синолепіамъ, тако частномъ клерꙋ и светломь народꙋ ѡтвратити нехотевши, паче дозволити и писмено обѧвити достоилисмо се.

Сегѡ ради племенито и почтенородіамь вашимь всимь ѡбште на единокꙋпни договорь и благоразсꙋждніе и промотреніе сіа предложисмо ви, да помеждꙋ-собно кꙋпнимь согласіемь провидити благоразсꙋдите и промотрите, что годь за ѡбште народное добро и добарь редь и сваки напредак би и постꙋпакь било. Сврхꙋ тога ваш единомисални вотꙋмъ, како за добро познате, и за болше разсꙋдите и промотрите, сіа писмене нам да предложите за далшꙋ декларацію општꙋю, и ꙋтвржденіе наше, како бꙋдеть се дати сатворити. Дано ꙋ генералномь конгресꙋ народномь ꙋ Белиградꙋ 14-го Маѧ 1730. Мѡѵсіе Петровичь с. р.

По жељи митрополитовој посланици саборски начинише општу декларацију, коју ћемо мало даље саопштити.

Мало пре саопштили смо писмо будимских посланика од 9 Маја, у коме су јавили, да је сабор свој рад отпочео. Но из одговора будимског танача од 25 Маја 1730 дознајемо управо кад је сабор отворен.

У овом писму веле Будимци; „Разꙋмесмо — — — да есте имали конгресь и саборь са госп. митрополитомь ꙋ дворꙋ его преосвештенства, по себе, а не са нарећеним комесаром. Но да хоће се почети сего 21. Маѧ, и што бꙋде се. Ново припетило, да хоћете писати. И есте

тамо бивши ѕ саборѕ разѕмели два пѕнкта. Ва 1-во появлюете, да се тиче ѡпштои народной привелеђиской штети, а не появлюете ѕ коемѕ пѕнктѕ. 2-го Што ће срце народно зеблѥно бити, што дрзаѡ ѕ законъ, известнейше ради би смо били разѕмети, пошто велико народъ есте самѕштенъ овамо, и великѕ мисаѡ имамо. За Бога, што се чини.

Али како пакъ ѕблажаете и пишете, да на гредѕштой пошти хоћемо имати болшим гласом нагледати и посетити. Дарѕи госп. боже и пречиста господна богомати, добро да бѕде, кое ѡжидамо срдцем и дѕшею чѕти и разѕмети.

Єже просимо ѕ госп. Бога, а наипаче и ѡчима ѥ видети и добраго гласа ѕслишати, да по своемѕ старомъ ѡбичаю да ѡстаемо ѕ мирѕ васточнаго православно и благочастиа, а ѕ свемѕ следите и паштите се по пленипотенции ѡпште народной єже имате преварѕчено, да би следовало ѡбдржавайте се. И пиши те намь, кое госп. Гардиналъ и шнимь комесари, и проче, што се бѕде припетило ѡд свега чртайте намь, да знамо, и кое сѕ феле люди нарећени по сокаци. — — — — — — — — — — —

Из овога писма видимо, да су народни посланици са митрополитом држали конференције, а да је царски комесар ђенерао Бајлиф пл. Марули сабор отворио 21. Маја (1-ог Јуна по рим.)

Одмах првих дана саборисања 30 Маја, дознајемо из митрополитова писма, шта се на сабору отпочело радити. „Ѡбявляемо христолюбіамъ вашимъ, какѡ депѕтирти или посланици и полномоштници ваши поредъ начина, и когда полномоштное ваше писаніе во опште народный протоколъ вописали и примили, есѕ присѕдствовали и мѣсто свое имѣли и пріемлени били, при славномъ генералномъ саборѣ, предъ єго цесарскагѡ и кралевскаго величества нарежденимъ комесаромъ, и вся она коя есѕ предлагата, ѡбявлена и держата за ѡбштенародное добро, и за сталность милостивейшихъ привилегіахь, и прочіихъ прошені-

ахъ ѡбштенароднихъ нашихъ; и како обште есмо изволили моленія, тѧготи, и нѫжды наша, его пресветлейшемѹ цесарокралевскомѹ величествѹ согласно сочинено предложити, сія ваши помянѹти депѹтирти ѡ всемъ ѡт ѹстъ болше и више хоштѹтъ извѣстити — — — — — — — — —
А что за плаћѹ ѡбштенароднаго секретара Гавріила на порезъ ѹчинити: да то, хоштѹтъ вамъ ваши депѹтирти ѡ томъ лѹчше сказати. — — — — Въ Бѣлградѣ Маѧ 30-го дне 1730 года. — — — — Мѡѵсей Петровичь.

И сад пошто смо све показали, шта је овом вазнесенском сабору предходило, и и шта је на предходним конфереицијама рађено, сад нам остаје да по белешкама саборског комесара саопштимо, шта је појединце на овоме сабору претресано, шта је рађено и у ком духу.

У првој седници 21 Маја (1 Јуна п. р.) јавља скупљеном сабору изаслани царски комесар подпуковник пл. Геслинг, да је ћесар Карло VI по молби митрополита дозволио, да се овај сабор може држати. У исто време казује, каго га је привремено командујући у Србији ђенерао Бајлиф пл. Марули одредио за комесара овоме сабору. Најзад рече комесар, да ће остало сам митрополит казати што има народу саопштити.

Затим митрополит разложи, да је ћесар још бившем главном команданту у краљевству Србији ђенералу Фелдмаршалу и великом војводи Александру Виртембершком, а тако исто и србијанској управи заповедио, да се царски отпис, као тумачење народних привилегија (рескрипт од 12. Априла 1727.) србијанскоме народу јавно обзнани. Даље вели митрополит, како је он са србијанским народом држао сабор, на ком и по саборском решењу одговорено ћесару, да народ са митрополитом имајући у виду, да привилеђије гласе на сав српски народ, и по томе Србијанци као најмањи део српства поменуто царско решење нит могу

примити ни непримити, док се са осталим народом на општем народном сабору не договоре. И том приликом молише ћесара, да дозволи општи народни сабор, где би то царско решење могли свему народу објавити и подпуни закључак донети по истом предмету.

Затим се прочита ћесарска наредба митрополиту због овога сабора. А исто тако би прочитан онај ћесарев априлски отпис став по став, да би сабор сватио и разумео онај кобни распис.

Како је пак народ из царског отписа увидео, да је ћесар своје високо негодовање показао због реплике, што му је народ поднео. И тако се поменута немила реплика још једном прочита, како би и сабор дознао, где је то народ изгубио страхопоштовање! према његовом апостоличком величанству, и у том несрећном случају да народ моли за опроштење ради такове ужасне погрешке.

Сабор прочита отпис па затим ону грозну реплику, а митрополит из нова опомене, да се брижљиво извиди и да се затим, истраже, да ли је и где је народ погрешио и огрешио душу. И племенити господин потпуковник Геслинг [1]) ћесарев комесар, овај Мајтењија старог завета, забележио у свој дневник јамачно сузним очима ту окорелост српских посланика, јер вели, да је народ на митрополитово питање о својој могућој и невидимој погрешци ћутао.

После овог грозног ћутања изјави митрополит, да је можда то високо негодавање изазвано било писмом, што га је сав народ послао митрополиту због царске наредбе, која је народу опремљена из Беча у Сегедин; а зна се вели, да је у поменутом писму законвани одговор имао непристојних и укорних речи.

---

[1]) Будимски посланици веле: „Госп. Гардинал и шњим комесари." Но и ако Геслинг није био кардинал, ал беше јамачно неки јежовита, као што их је у аустријској војсци бивало „ecclesia militans" војничких јежовита, који су по потреби бивали краљовски комесари.

И опет се народ зачуди и томе, те поиска, да му се и то писмо прочита. На тај захтев одговори царски комесар, како је народ у овоме писму сметнуо с ума оно поштовање, које је госп. митрополиту као глави цркве дужан одавати. И тад велеважно опомену народ, да се у напредак таквог нападања клони, иначе изгуби ће превисоку царску милост.

Но што госп. царски комесар није знао, то су знали добро и народ а и митрополит, да је то, у рећи стојеће писмо, оно исто, што су Будимци и остали народ митрополиту одговорили на они његови пет пунктова,[1]) због којих је сам добри митрополит народом се световао, и као што видимо, да му је народ достојно одговорио, но за које им митропозит ни најмање није замерио, пошто се то све по његовом знању збивало.

Пошто дакле царски комесар не могаше народу натоварити „увреду краљевског величанства;“ то нађе га корити и помињати због увреде према „Екцеленцији.“

Но народ неприми ту опомену, већ одговори, да је народ митрополиту изјавио своје неповерење због царске наредбе, која очевидно иде у наточ народним привилегијама, уписујући то у грех митрополиту, као своме пуномоћнику, заступнику и бриговођи тим пре, што се народ није могао никад посумњати (?) да се њ. цес. кр. величанство не би стално и ненарушиво држало привилегија, што их је народу премилостиво даровао. Народ је због те своје погрешке — ако је збиља погрешка — молио већ једном госп. митрополита за опроштај, и ако му то није доста, готов је да му се и по други пут за то моли ево овде на сабору.

---

[1]) Види писмо митрополита Мојсија од 15. Нов. 1729. и одговор Будимаца од 3. Децембра исте год.

Митрополит прими ову озбилну изјаву народну и с тим пре се задовољи, што је знао, како и о чему се он сам са народом договарао. Још је сам од своје стране додао, како народ треба да расуди, како се он исто тако заклео на верност цару, као и народу, и да је архијепискуп као неки посредник међу народом и владаром. Но том приликом сирома митрополит исповеди се, како и сам увиђа свој несрећан положај, наводећи по светом писму, да нико неможе два господара — поштено — служити. Он се вели свакако труди, да ни једну странку увреди, но да буде прав обема.

Прва седница саборска сврши се на том, што сав збор замоли, да му се дозволи за сутрашњи дан држане конференције, на којој би могао донети решење на царски закључак. У једно збор моли, да комесар не буде у тој конференцији, што обично у таквим конференцијама бива вике и нереда, и што се увек не пази на узајамно поштовање, које треба да влада међу члановима таквог састанка. А збор ће преко сутра донети свој закључак.

У другој седници изјави кометар, да не дозвољава конференцију без комесара, но нареди, да се седница у његовом присуству даље настави, не дозвољавајући, да се што приватно предузима. Међу тим, као што се види реплику је — одговор — на пређашње царско решење народ је имао у готовости, а она је била састављена с погледом на народне привилеђије. Ову реплику предаде сабор ђенералу, да он ћесару достави. Још су у овој седници прочитана пуномоћства саборских посланика.

У трећој седници прочитана је молбеница ћесару, и на питање митрополитово усвоји се иста ова важна просба, која по оригиналу гласи овако:

„Препокорнейшемꙋ и милостивнейшемꙋ моленiю општега народа нашега ка пресветлеишемꙋ господарꙋ царо кралю нашемꙋ, и єго авгꙋстнейшемꙋ дворꙋ.

„За милостивное допуштение ђенералскаго и опште народнаго сабора по досадашнему обичау закона нашега. На кое его пресветлое цесаро кралевско величаство есу допустили, и на нас удостоили милостивно отачаски призрети, и реченое опште народное прошение исплнити, и ђенералски опште народни саборь допустили држати, и термин положили у семь гредуштему месецу ва Белиграду, како нам извештено ѥсте.

„За кое сад них по повелению сви обште ѥсмо саваку пили се сваки од своега диштрикта од народа послати пленипотенціали своего фотума овде славному сабору принети и предложити productivity ономь, што се нам буде заповедало. А наипаче, ако би што било црквамь и закону нашем досадително садь од толиких прошлих времена и година. Пошто како смо Богомь и пресветлостию цесарокралевскаго римскаго великаго непобедимейшаго императора и его величаства свето поменутаго памети Леополда, званиѧ и захтеваниѧ са колико его величаства декрети, да бисмо како могли изићи под властию его руку, кое ми невазбранили се есмо ни ва чемь ѥсть рабро са женамь и чеди свои, од проклетихь Агарановь одбегли, и ка више споменутомь цесаро кралевскомь величаству на обећану паролу прибегли. Кое есть било милост и волѧ ѥго непобедимейшаго, да есть дароваль обштомь народу крчанскому закону превелегию, и ва ной ѥсть васехь изображено, ва чимь у тишини можемо се живити. Кое велико благодаримо его величаству, за кое и ми законь православни есмо достойномь себе верностию показали се ва време рата, прве битке са Турковъ, и оште године и лета.

„После пакь на наверию Унгари и мачарске ребелие леть —7— послужили есмо са плномь и достойномь верностию; где ѥ суть многих наших родители, братиѧ изгинули и крвь свою пролили.

„Такожде и садь ва найпоследнемь рате године 1716 до 1718 са Тѵрковь на верности и помоћи били ѥсмо, никогда с невериемь необратосмо се; како се и пакь обећавамо ꙗсности цесарской свакой достойной верности ни васих обшто до капле крви наше.

А чесо ради такова верность от нась показѵет се, то несть верность наша, што бисмо само бранили землю или градове или села и пѵстаре, већ то ѥст за верѵ нашѵ и законь и црвве наше, што бисмо ѵ мирѵ били закономь и црквамь нашимь, а наипаче по обештание ѥго величествиꙗ издати превилеђиꙗ, ни више ни мање.

„А како саде види се, то е чѵдити се, да се нам новине починю, ѵ кое никадь престати се неће конално. И то иоште мислимо еднако, да ние овай почетак ѿт ѥго величаства императора; но ѿт дрѵги информатора (Мачара).

„Зато саде и до после и ва сегда препонизне и препокорне просимо, молимо васихь обшто закона грчанскога православни христиꙗни мали, велики ва кѵпе, да и ѵ напредъ ѵ тишини бѵдемо ѵживати и ѵ свомь законѵ по досадашнемѵ обичаю бити, и никакова новина да се нам не ваводи ни на црковь ни на ино что. Како и самое ѥго пресветлое и державнейше цесаро кралевское величаство ѵ милостивно издати превелеђиꙗ своих к нам народѵ нашемѵ даровано ѥсть, — да ѵ свомь законѵ и календарѵ старом — и иних обичай благочастиꙗ восточнаго слободно можемо живити и ѵмрети, и никакова насилиꙗ и тѵрбацие ѵ црвве или законь ни от копхь да неѵчинити се, нити новина примити хоћемо ни по едань начинь.

„Но молимо се светлости цесарском и кралевском величаствѵ, да ѵ напред не дае нам се озеблог срца нашег. —

„Просимо, молимо са сваким понизнейшимь решпектомь и верностию никогда изменително ка ѥго височайшемь це-

саро кралевскомь величествию до найпоследнейше капле обештавамо се слѫжити, како и до сада по можности нашой ни ва чимь не ленили се ни потакли есмо. — — — За тужбе би наређено, да три врсна лица исте тужбе прегледе, и у изводу сабору саопште.

Трећи је предмет ове седнице био неки Мирко из петроварадинског шанца (Новога Сада), који је био поверелик у коморским селима бачке жупаније. Он је поднео био власти тужбу, и доставио проневере, што учинише жупанијски чиновници у прибирању новаца, радио и израдио, те су исти осуђени да врате 46.000 форинти. И жали се, како су га даље поменути чиновници из бесноће и освете бацили у мрачну тавницу, те ће му, као што се говори, можда још и парницу наметнути. Сабор преслуша жалбу свог сународника, те из сабора у име целога народа управе допис, кардиналу Чаки као мађарском канцелару, тако и жупанији, придајућ свечани протест претњом, да ће апеловати на њег. вел. и сабор захтева, да се речени Мирко пусти на слободу, а народ ће за њ одговарати.

Млоги посланици из разних места рекоше на то, да се они, кад се тако са послаником и пуномоћником, поступа, немају никако својим кућама враћати.

Затим је говорио митрополит противу многоженства, препоручујући, да се сваки клони тога преступа, иначе ће му се судити за главу.

Даље би решено, да се из Турске прешавши свештеници не примају, и да им се свештенодејство не допусти, без нарочитог дозволења митрополитова, и пошто предходио буду испитани и одобрени. И тај закон доноси митрополит у присуству царског комесара, и вели, да ће ставити свој најсвечанији протест противу оних, који би тај закон преступили.

Исто тако протестује противу отмичара и оних, који се потајно и без знања свога духовног пастира, илити у

Турској венчавају. У једно заповеде, да се брачници имају трипут навестити.

И то би нарећено у истој седници, да се на гробове немеће други знак, већ само крст.

Потом се јавно прочита црквенска наредба, коју је митрополит пре три године сачинио и народу за будући правац издао, а народ је тада непримио. Сад из нова запита митрополит, има л' ко какве приметбе учинити. Ако пак и народ — као што се он не сумња — пронаће, да се споменута наредба слаже и са божијим и црквеним законима, то он иште, да се свак по њој влада. На што се једногласно речена наредба без икаке приметбе одобри и прими. У наредби тој говори се:

1. Пре венчања ваља мотрити на све црквене прописе, а поглавито на исповест и причест брачника.

2. За оне, који из стидљивости само ноћу могу просити, да свећенство пре свега нареди, како ће се побринути за сиротињу, што проси од куће до куће, и да јој изради милостињу.

3. Да нико не сме сам правити последњег завештања, но да мора призвати неколико сведока па и једног свећеника. Ни један сведок, да не сме мишљењем истрчавати пред другог, да га не сме отерати, но да и световњаци и свештеник оставе ономе, који завештање чини, слободну вољу у свему, нити да га на што приморавају. Ко противно чини, да буде кажњен.

4. Да се укину даће, а у место њих, да се дели помоћ сиротињи, а у цркви да се очита литурђије. На послетку остане се при даћи, ал' да на њој не буде ништа осим чорбе и једног јединог јела, и да нико не сме попити више од три чаше вина.

5. Опадачи вере, поста, крста, као и они, који се неисповедају и не причешћују, — да имају доћи у затвор.

Они пак, који би се усудили затвор нарушити, да се рад даље казни предаду грађанској власти.

6. Очеви и газде, под претњом тешке одговорности и казне, да су дужни своје синове и кћери (које до јако нису имале приступа у цркву), слуге слушкиње и осталу чељад недељом и празником на божију служби шиљати. Ко би се пак у цркви разговарао, да буде такође кажњен; људи пак и жене по пврашњем обичају да се не љубе у цркви.

7. Да се сви они строго казне, који светкују петак, а раде у недељу.

8. Недељом и празником могу месарнице и бакалнице отворене бити до летурђије; остале продавнице да се тек после литурђије отварају.

9. Да се у молитвене дане не држе зборови у општинским и варошким кућама илити у седницама.

10. Деца да се не крсте у приватним кућама, већ у црквама; а ни једно дете да несме дуже од осам дана остати некрштено. Отац или кум, који би ову заповест прекршио, да се строго казни.

У четвртој седници 26. Маја (6. Јуна).

Прво је одговорио народу царски комесар, како се он из акта, што му их народ поднео на прочитање, подпуно о свему известио, додајући, да он о дотичним тачкама поновљењу молбу нит може похвалити ни презрети; јер кад народ примети, да му је прва молбеница нерадо примљена, ваља му се бојати, да зар ни ова последња неће бити одвећ мила. У осталом је извесно и целом свету познато, да је светли цар благ и милостив, (!) те да и народ може то докучити тим пре, што њ. цар. величанство својим поданицама не одузима (!) слободе молити му се. По томе да се и просите и морају паштити, како да им је молба на правди и правици основана, и да се у свему пази потпуно поштовање и понизност.

2. Учињен је предлог, по коме да се школе заведу, ради веће славе божје и спасења душе; а школама је, као душа телу, нужна штампарија. Митрополит додаје, да је он тога ради царском војеном савету поднео сходну молбеницу, но да до данас нема одговора.[1]) Па како је тешко и с великим трошком скопчано, све па и најмање букварове из Москве наручивати; то је он рад чути, шта народ мисли, и еда ли је потребно штампарију подизати? Народ на то одговара, да би ваљало штампарију завести, но да сада у тој ствари неможе ништа решити.

3. Митрополит напомиње, да он, као што је трошан и болешљив човек, може на путу у Беч умрети, ал да ће ипак за то до светлога цара поћи, да му ову молбеницу поднесе. Познато је — вели, — да се њ. ц. величанство ни од суседни сила неда на што принудити, па тим мање ће га народ приморати, да му молбу испуни. Зато нам га ваља смерном просбом и молбом за се придобити.[2])

4. Поради дојакошњих у народним пословима уговорени дугова, плаће и потребних трошкова, како око овог тако и око будућих сабора, — жели митрополит, да се одлучи: од куда ће се то платити, како ће се трошкови подмиривати, и еда ли ће их народ, као што је праведно на се узети?[3])

---

[1]) Још за 50 година неће бити одговора, јер се знало, да је печатња моћно средство за подизање просвете, а милостива и отачаска влада ишла на то да заглупи народ српски. Као што смо видели народ је осећајућ потребу и корист штампарије, на свима саборима исхаше, но му влада никада није хтела дозволити. Зашто? Ми смо толико пута казали узрок тој забрани.

[2]) Јамачно би се више постигло смерним устанком, као што су могли научити од Мађара, који су оружјем у руци изнуђавали очинску милост својих апостолијских краљева.

[3]) Ми смо навели толике списе, из којих се види, да је народ велике трошкове за народне послове радо подмиривао. Но

5. На ово одговори народ, да ће се међу собом договорити о тим народним трошковима, и своју одлуку о томе поднети митрополиту.

6. Осем другог повела се реч и о томе, да митрополит не може имати никаковиx других доходака осим штоле, која му припада у његовој дијецези.

7. Обећава народ — а ту се есапи и свештенство, — да ће како поменути дуг, тако и трошкове око садањег па и око будућих сабора, а тако исто и плаћање двојице народних секретара на се примити, и прилоге међу собом купити, ако само добије на то дозволу од двора.

Никола Поповић, прота из Рватске вараждинског округа, подноси молбеницу овом сабору, и пере се од кривице, да је тобож буну подизао, молећи покорно, да митрополит и народ посредује за њ код високе владе, да би се могао својој породици и кући вратити.

Пуномоћници вараждинског ђенералата православнога закона подносе сабору молбеницу, иштући, да се у име целог народа замоли царски двор, те да им одобри једног свештеника, који ће црквеним делима управљати, а оня да ће снагом својих привилеђија од митрополита зависити.

Народ моли ради злочинаца, да се свештеницима дозволи, да могу к њима одлазити, и то на један или два дана пре извршивања смртне осуде, да их за смрт преправе и свете тајне у тавници обаве.

Чита се тужба јегарске православне општине, да им тамошњи мађарски владика Ердеди неда поправљати њихову трошну цркву, но да је шта више рекао, и а га стало 4000 дуката растераће раце из Јегре.

су господа митрополити често те народне паре за своје личне потребе трошили. А видећемо, да ће злокобан митрополит Вићентије о народном трошку и хусарске регименте подизати, као да иначе није доста пролевао крви народ српски, стојећи већином под оружјем.

Манастир лепавнички такођер би поновио своју у нечем опалу цркву, па је већ и потребну грађу за то припремио, али му у томе смета у Крижевцу станујући царски потпуковник Прашински, као садањи заменик команданта.

Из више места стигоше сличне тужбе, да им недаду предузимати нужних поправака на црквама.

Читају се тужбе противу неких закупника поради неправде и глобљења, која поданицима нанеше.

Цео народ моли да се забрани царским камералним чиновницима и служитељима да народу не псују веру, крст, пост и т. д. као што ти царски чиновници на свима местима чине.

У петој седници 27 Маја (7 Јуна) 1730 год, која је била последња, као што се види из комесаровог записника, говорено је:

Прво. Као што су дојако са пређашњим митрополитима свагда и посланици грађанскога реда у Беч полазили, тако народ моли, да се то и даље дозволи. И по томе

Друго и последње: при завшетку овога сабора би једногласно закључено, да се са митрополитом пошљу у Беч: један оборкапетан из Славоније, један капетан из потиске, из поморишке и један из србијанске границе. Тако исто из сваке области, као: Угарске, Славоније, Рватске и темишварског Баната од стране простих један посланик, који ће закључке и просбе, што их је народ на овом сабору донео, цару предложити; а дозволу за то закључише молбеницом заискати.

На овом протоколу од ових пет седница подписали су београдски градски подпуковник и царски комесар на сабору Едвард Геслинг и митрополит Мојсије Петровић.

Најзнатнији предмет већања на овом сабору бејаше онај често поменути рескрипт од 12 Априла 1727 год. По оним дописима Будимаца митрополита и овога народу, које смо мало пре на свом месту саопштили, можемо дознати, у

каквом је духу био написан одговор народа на поменути царски рескрипт. Знамо, да је онај кобни рескрипт имао цел, да српском народу у очи каже: Ми смо вам до душе лепо написали на пергамену привилеђије, ви Срби видесте, да смо вам најважније тачке у привилеђији ујемчаних права сбрисали, а сад вам ево још јасније казујемо, како мислимо о тим вашим привилеђијама, ево из рескрипта дознајете наше мисли.

Морамо у похвалу митрополиту Мојсију признати, што је он одсудно одбио помеути рескрипт, и народу одмах јавио за ову опасност. Видели смо на своме месту, како се народ одазвао митрополиту. Из онога како су Будимци одговорили митрополиту, и по оном, што је сам царски комесар у сабору изговорио, како је његово апостоличко величаство показало своје негодовање, што је народ у свом одговору на најмилостивији рескрипт одбио и није примио оно тако благоволително тумачење привилеђија, и што је исти комесар народу пребацио, да је народ у истом писму сметнуо с ума поштовање, које је дужан одавати митрополиту, као глави цркве: из свега се види, како је народ већим негодовањем примио рескрипт но што је ћесар примио одговор народа. Најбоље се види негодовање народа противу истог рескрипта, што је сам комесар у својим белешкама забележио, како је народ на његову опомену одговорио: да је народ свом митрополиту изјавио неповерење само због поменуте царске наредбе, које иде у наточ народним привилеђијама, а народ је морао уписати у грех митрополиту, као свом пуномоћнику, заступнику и као таквом, који је дужан по својој заклетви и по свом положају, да бригу води о свему, што се тиче народних права. А с тим више морао се народ у овом случају посумњати о митрополиту, што се народ није никад могао ни посумњати, да се његово цар-

ско величанство неби стално и ненарушиво држало привилеђија, што их је премилостиво народу даровало.

Најзад видимо, да је народ и на сабору одсудно противан био, — да је одбио свако криво тумачење народних привилеђија, и да је у нарочитој новој молбеници, која је у трећој седници прочитана, народ изјавио свом владаоцу жељу, да се народне привилеђије поштују у оној мери, у којој су они своју верност цару посведочили у свако доба, проливајући своју крвцу у одбрани престола противу сполних непријатеља, као и противу бунтовних Мађара.

Јадан народ, још није ни тада дознао за онај договор ћесара са Мађарима од год. 1722, по коме се имао систематички сатрти народ српски. Још није била народу позната она грозна изрека Леополдовог министра Стратмана: „Die Rätzische Nation muss vertilgt werden durch Feuer und Schwert.“ (Српски народ мора се искоренити ватром и мачем).

Осем борба због рескрипта најзнатније је закључак, који је примљен у 3-ој седници због некога Мирка Новосађанина, који је био повереник у коморским селима бачке жупаније и члан српског сабора, и као такав пронашао злоупотребе и проневере царских чиновника, који су га сада бацили у мрачну тавницу из освете, што су осуђени да плате 46.000 фор. Он се жали сабору и моли у исто време да га сабор заштити. И сабор се у овом случају достојан показао свога великог позива, да брани у сваком појединцу повреду народних права. Сабор у име целога народа пошаље протест мађарском канцелару кардиналу грофу Чави-ји, а тако исто оправи протест и бачкој жупанији, и претњом, да ће апеловати на самог ћесара, захтева, да се речени Мирко пусти на слободу, а народ ће за њ одговарати. Још је од стране сабора примећено

у истим протестима, да се они видећи, како се са њиховим послаником и пуномоћником тако безаконо поступа, својим кућама вратити несмеју.

На све ове и још друге народне предлоге у четвртој седници одговорио је царски комесар овим речма: да он ову поновљену молбу нит може похвалити ни презрети (!); јер вели, народ је могао увидети, кад му није примљена прва молбеница, да се у напред може надати, да и ова друга неће бити одвећ мила. Даље вели комесар: целом је свету познато, да је светли цар благ и милостив, и најмилостивије дозвољава те му се народ моли, но да та молба мора бити написана у највећем страхопоштовању и највећој понизности.

Осем тога је важно, што је на сабору говорено о школама и штампарији. Наш је народ и овом приликом, као и на свима прошлим саборима показао своју жељу да се о народном трошку подигну школе и печатња. Но су мађарска господа са ђенералом решила, да се народ српски сатре морално и материјално. Зато је комесар у напред знао, да сви ови захтеви саборски неће бити одобрени од бечког двора.

Не мање мора ожалостити сваког поштеног човека, кад чита жалбу јегарске православне општине, противу суровог насилника мађарског владике и великог жупана Ердедије, који је у својој охолости казао, да ће те вадраце протерати из Јегре, ма да на то потроши 4000 дуката.

Ми ћемо мало даље опширно показати и говорити, како је мађарска хијерархија свим насилним средствима гонила јегарске православне Србе.

Но и из осталих свију крајева, где Срби живеше, придошле су силне тужбе противу световне власти и католичких попова да им недозвољавају цркве градити па ни оправљати, и да им камерални чиновници осем глобљења, још псују веру, крст, пост и све што је народу свето.

Још налазимо за нужно, да на овом месту, где се говори о свима делима српског народа у Аустро-угарској, што је починио од своје сеобе па до данас, све што се на саборима радило подпуно, верно и у целом пространству изнесемо, с тим пре, што је ова прошлост аустријских Срба већином била непозната. Осем тога признајемо за дужност, да у подпуној слици верно нацртамо прошлост наших праотаца, да сваки који ово наше дело прочита, што више и подпуније поучи се о прошлости овог великог и за дуго најважнијег дела српског народа.

Зато овде наводимо као допуну саборском раду: „Пѹнкти и ѡтвѣти народни на предложени 25 пунктовь митрополита Моѵсеѧ Петровића 1730. Маиа 30.“

Ово су они пунктови и одговори, које у народни посланици, по писму митрополита Мојсија од 14. Маја 1730. год. што смо већ саопштили, по његовом закteву, да поднесу њихов: „једномисални вотѹмъ“, и што најбоље расуда, „сіа писмено нам да предложите, за далшѹ декларацію општѹю, и ѹтврждение наше.“— — —

И што је по оном свом писму захтевао митрополит, ево шта му је народ одговорио.

„По проектѹ преосвештенейшаго господства вашего ради 25 пѹнктовь, что сте милостивно на разсѹжденіе светлоі депѹтаціи, ѡт светлога сабора наслонили есмо на оваки начинь за добро нашли, и понизно вашемѹ преосвештенейшемѹ господствѹ ѡтвестѹѥмо. Како но:

На 1 пѹнкт: За ѡправлѧніѧ дѣла и наредбах и наставлѧніи, да нинѧ чрезь нась одправлѧюштіих, да а пробираютъ, ѥст ли добро или ны.

1. За ѡправленіа дѣла, наредбахь и наставленіа до нинѣ чрез преѡсвештенейшаго господства вашего ѧвственно управлѧшта апробирамо; какоти ходатайство, ревност, паштаніе цело есть ѧ паки резолѹціе какове сѹ исходиле противь правицахъ нашихъ, тѡ код цесарске власти пра-

віца се задрьжава, за коѥ паки молимо трѹда и ревности, како бисмо поредъ правіцахь нашихъ подпѹно и невредимо ѡбдрьжалі сѧ не поштедите себе. Ми же паки архиереи, и клеръ црковни, воинствени чинь и поместни ревновати по дѹжности ѥдинокѹпно хоћемо.

На 2 пѹнкт: за архіерейски чинь и по редѹ седаніе.

2. Како ваше преосвештенейше господство сада на овомь ѡпште народномь генералномь саборѹ седаніе архіерейско ѹредило есть, тако и да пребѹдеть.

На 3 пѹнкт: за консисториѹмъ, коадютора, и кассе, и ѡт кѹда за их съдрьжаніе и за ѡправленіе ѡпште народнаго дѣла; и сіи 6 персона; како ти наместникъ, 2 конзилиара, и 2 секретара и протоколиста.

3. Ꙗкоже имѣюште не ѡбходимѹю нѹждѹ или потребѹ во всѧкоѥ време предлагати дѹховномѹ сѹдѹ, прошеніа, моленіа, и на сіа сѹда решеніе, и исправленіе примати; тако всачески требно есть консисториѹмѹ да бѹдетъ; что належашта сѹть архіепископатѹ, а епискѹпи паки во своихъ епархіахъ что надлежить сѹдѹ дѹховномѹ по ѹрежденію правилнихъ кановъ да разсѹжденіа творет: а что паки епискѹпи бѹдѹть разсѹдили, и не за доста бѹдет' сѧ видело сѹдимимь, ѡнда могѹ на консисториѹмѹ архіепискѹпатски апелирати, иліти призивати се. А поради коадюторства да бі се Боголюбавнимь Архіереомь ѹ степенѹ ихъ, и аѹкторитетѹ непресѹждало или паки ѡбичаи ненавидности, инна коѧ препетіа противна светой црькви православной христиансцей, много трѹдна дѣла не ѹчинила се, за ѹтоліти сіи метежь, добро находимо быти, ѡт находѣштих сѧ персона честнаго клера, кои би вредностію и всакимь доброполѹчіемь коѥго Ваше преосвештенейше архипастирство изволісте посветити на епископство без епархіе, кои вь архіепискѹпіи по наредби црьковнога правилнога реда и дѹховно положенного канона сапомагатель да бѹде. И паки, кадь би коѧ епархіа временимь догађаемь вадова

остала, да ѡни уречени сапомагателни епискупъ, кои буде ть ва тихь дѣлахь послужіо ѡной вадовой епархіи, наследникъ да будеть, и на егово место иннаго вредна и достойна избрати, и поставити, како би повасегда сапоможеніе служби вашему преосвештенейшему господству могаль саврьшавати. А преосвештени архіереи, кои есу са светой црькви въ своей епархіи начелнимь пастиремь наредили, нека кь своимь овцамь позорливость и ѡпаство саблюдають, ако ли би паки архіепископу по длжности чловѣчанской кратко временно житіе вь вечно променил се, за не увредити, илити преюдицирати народу српскому от нихова величаства цесарскаго наймилостивеише издатимь, како и у параграфи привилегіални вьмештает се „да ѥ вамь слободно между вама по своѥй слобоштіни из народа ѥзика расціанскога постаархіепископа, коѥга свештеничаски мирски међу собом изберу", тако на томе начину желаѥмо (ва своѥ врѣме) како и до садь митрополіте и архіепископе подь властію светлаго римскаго цесара избрати. А ради доходковъ и изь тога потрошковь ѡт куду за сихь садрьжаніе, ако светло цесарско и кралѥвско величанство допусти, без свакога противленіа команде и ѡт прочих владаюштих сіе намереніе савакуплѧти, првоѥ находимо вась сіа потребованіа проесапити, и тако по могућству народскому како би та сумма вь целость свою дошла расположити. Ако ли би паки те милости допуштеніа ѡт его цесарскаго величаствіа неcподобілі сѧ, друго лекарство своимь умомь не можемо постигнути, него саборне находімо ѡт архіепископские ексархе по епархіахъ епископскихь, кои би поучителнимъ и душевнимь разлогомь и подвигомь милостиню приѡбрести таштателно потрудивши се могли, зашто без допуштеніа владаюштихь не можемо ни ѥдну крайцару на люде порезати, к тому паки предлагаѥмо доходке вь архіепископіи временитими начиномь допадаюшти, како правица привілеђіска нам сказуеть, да ѡт усапшихь архіерея, тако и без

потомковь умирающтих суштанціе предати дльжансвуѥтъ, и други доходци, ако бі се ѿтку́дъ придобили; с таким способомь ѡва законтевателнаѧ намереніа контентірати смисліли есмо.

На 4 пункт: За ѡпште служителіе нашему хофштоту да се наредеть.

4. За ѡпште служителіе преѡсвештенейшаго господства вашего, кога нађете вредна и врьстна послужіти ѡсланѧ се на урежденіе вашего преосвештенейшаго господства, и поредь вредности службу имь ѿтредите.

На 5 пункть: Да поставите чинь црьковни, и учиновленіе свештенодейства.

5. Єже поставиті сѧ чину црьковному, и учиновленію свештенодѣйствіа по преданію светыхъ апостолъ и по уставу светыхъ ѿтаць васточнаго благочастіа по древнему наше цркве тѵпикону, сіе есть изображенію, усрдне желаѥмъ.

На 6 пункт: Поради школь и семинаріумь.

6. Находимо ради напредка добро есть поучавати се како би душевна дѣла и тѣлесна исправіла се, а пакь ѿткуда би та фундаціа изашла ѡсланѧмо како на 3 пункту уписата поможеніа изьѧвлюютъ.

На 7 пункт: За тѵпографію, и прочаѧ кь тому належаштеѧ говорити.

7. Ѩкоже коегождо художаство не может показати се безъ потребныхъ ему ѡрудіи, тако ниже ученію безь типографіи моштно есть бити, и ѿт сего не малую нужду имеѥмь, и аште би цес. величанство милостивне изволілі сіе народу нашему даровати, еже быти тѵпографіи, за иждивеніе трошка на 3 пункт присилаѥт се.

На 8 пункт: Ради нови резиденціа, како доконато прошлихь лѣтахъ, ѡстанет лі сѧ бити тако? ради трошка како мисліте, и есте ли вамь поволно?

8. Поради резіденціе відимо, да лепотно и народу дично и за последакъ ѿт чедъ нашихъ спомень, да бі се свр-

шіла и ѡправіла, и тако бивши похвала ѡпште народна, а наипаче Єго архіпастирство добри почетакь и фѹндамент поставил есть, таковаго ради трошка, како ѹ више положеномѹ 3 пѹнктѹ вамештено есть, кь семѹ зданію прилагаемо.

На 9 пѹнкт: за пѹнкти, што смо вам писал; что мисліте за ѡво ѡтговарати? Како ви вамь сіи пѹнкти показѹют сꙗ?

9. На сіи пѹнкть, ѹ 5 провинціахь нам издатихь, ѡтветѹємо. Како ти пѹнкт 1. Єсте намь светло цесарско величанство ѹ милостивно издатихь привилеђіахь нашихь параграфно поставило, да кад є потреба народѹ савакѹпіті се на вазбранєно есть; тако и сад єдино дѹшно не чрезъ неколико депѹтатовь ѡтветовати, него саборно ѡпштімъ промишленіемь договараті се, и ѡттоварати поред правіцахь нашихь. Тако без сабора ни ѡсобіти печати положіти се могѹть.

Поради господина Іѡзефа Ꙗмбрековіча[1]) законованіе 2. Первеє да бѹдеть господь Јѡсиф Ꙗмбрековіч или онь или пакі дрѹги; да има васцело народѹ нашемѹ крепки юраментъ поставіти, како ће право и верно народніа дѣла при цесарскомь дворѹ ѡправлꙗти, како се и самь ѡблігирао, и паки противникомь правіцахь нашихь ѹ нини дѣле не прифатити се нити юрамента положіти, а како разѹмеємо, да є већь сѹпроть контракта и ѡблигаціе своє ѹчинио, али ѹ напредакъ нека би ѡставіо, тогда ꙗкоже онь, или дрѹги пакі бивши, известань дѣль народныхъ, имети се бѹдеть под именомь ађента ѡпште народнаго, а пакі за еговѹ плаћѹ, како сѹ се 5 епіскѹпа и єдин архимандрить подьписалі и с печати своими потврьділи 700 фор. да се на годінѹ контентіра, на то и народь престає

[1]) Овај Јосиф Јамбрековић већ одавна је вршио дужност народног аћента код бечког двора, и народ га је новчано подпомагао по времено, а сад му урекоше сталну годишњу плату.

а паки ѿтк8да ће та плаћа нїем8 изаћи, ѡслани се на треће п8нкть.

3. Єдинь архїеписк8пь вь целой државе цес. и кр. єго величанства грчаскаго закона васточне црькведа есть ѥдина архїеписк8пїа, белиградска да именует сѧ, двоѥ никакоже.

За бечки п8ть и трошакь вашег преосвештенога господства.

4. За преосвештенейшаго господства вашего прежни п8т бечки, тако и 8 напредак кої б8де поредь ѡпште народнаго дѣла трошакъ, ва третїемь п8нкт8 раз8меѥт се.

Поради резїденцїе вь Велиграде, консисторїа и школь, и при ей семинарї8мь и потребїти вешти поправити, на 3 п8нкть насланѿмо.

На 10 п8нкть; Да 8строет се цедулї по свихъ епархїахъ чрезъ протопоповъ за исповеданїе, и кроме цед8лї да никтоже никого дрьзнетъ венчати.

10. Добро есть и подобаѥть сем8 быти.

На 11 п8нкт: Чесѡ ради капетани и ѡбрь кнезови чизми вазимають за девоѿчк8 8дадб8;

11. Тѡ от нинѣ пресекаѥт се, и коначно да не б8деть.

На 12 п8нкт: Д8ховнїци цед8ли да издають исповедаѿштим се, и кроме сихь недоп8стїти ником8 причестити сѧ, и то да б8деть во свих єпархїахъ.

12. Сїѥ благолепно есть, и подобаѥт сем8 бити по 8режденїю.

На 13 п8нкт: Ѹчиновлѥнїе како смо 8же и поставїлї, ради одѣѧнїа равно носештаго, да ником8 кош8лѧ не 8смотрит сѧ, ни калоер8 ниже свештенїк8.

12. Сїѥ 8чиновленїе частнолепно есть и лепотсв8ѥть ѥм8 тако бити во црькви, во саборѣ, во п8тѣхъ и во граде; во полском же дѣланнїи и ва вн8тренномъ домовномь ѧкоже ком8 прил8чит сѧ.

На 14 п8нкт: Рег8ламенть п8блицирати должно, и чесо ради не ѡбдержаваѥт се.

14. Ўже сіе свршило се на генералномь садашнѥмь саборꙋ.

На 15 пꙋнкт: За правленіе крестовь по гроблю безчинно.

15. Да не бꙋдеть ꙋ напредакь безчино, него кресть чиновно да се прави и на гробле постави.

На 16 пꙋнкт: Заради вампировъ предлагаті се надлежит, к томꙋ таковаꙗ неделают се.

16. Сіе пребеззаконное дѣло анаѳемою да запретит се, а преслꙋшніци цесарскомꙋ сꙋдꙋ да предадꙋт се.

На 17 пꙋнкт: За агента Кꙋха претензіе.

17. По издеранію контракта да мꙋ се положе 100 дуката, и то само за не имати непріꙗтелꙗ.

На 18 пꙋнкт: За ѡпшти долгъ намь предложити.

18. На 3 пꙋнкть ѡтсилаѥт се.

На 19 пꙋнкт: За десетковь по Маѓарскоі и Сремскоі сіи десетковъ.

19. Ако его светло цес. величанство правіце наше и привилегіе коначно обдржавати хоћe, придобітакь тражіти хоћемо, и неосталꙗти.

На 20 пꙋнкт: Ради Далꙗ извештено ѥсть, како стало се и что имат творити се.

20. Ми ѡ нинѣшніемь состоꙗніи Далꙗ, како есть свршенаго известіа не имеѥмь, ѡбаче аште есть во ѡсоблівоі далскоі патенти вѣчне даровань, подобаѥт просити ѡт светлога цесарскога двора да потврдит се вѣчно бити.

На 21 пꙋнкт: Место, гдѣ дѣла и привилегіе ѡпште народних тврдо сохраніта быти имꙋт.

21. Да се от чиновь по 3 персоне разꙋмне изберꙋ, и ѡни промотреніе ꙋчине, како сохранити се хоштꙋтъ верно и тврдо.

На 22 пꙋнкт: За бечкꙋю црковь архиереи что сꙋ длжні да положеть, и за дрꙋгоѥ да промотрит се.

22. За сіе подобает да ѡт свих странь кꙋпци вь Бечь приходешти, по предѣлах идеже ѡні жівꙋть, наредет епитропе; да настоѥть за помошт и накрьмленіе.

На 23 пꙋнкт: За пекскаго патріарха препорꙋкꙋ.

23. Не знамо какова ѥ; ако лі есть ѡт помошти, еште ѡт 1713 [1]) лѣта ниховь чловекь илити посланикъ по васегда ва сихъ странахъ находіл се, еліко могли сио помоштьствовати, нисмо ꙋкратили се, тако и ꙋ напредакъ коѥго прилична послати бꙋдꙋть, неѣемо се возбраніти.

На 24 пꙋнкт: за пꙋстаие, что во манастіре приходет, и штетꙋ чинет.

24. Таква пꙋстаиска безчинія ѡт почетка света есꙋ се находіла и ѡбретші се, зломь сиртію есꙋ се казнили, зато света црква сь клетвою, а воинставни со ѡсталіми светскіми люди со ѡрꙋжіемь, где кога може ѡбрести за искоренѥніе таковіхъ злочинцовъ хоѣемо ꙋстати, а паки ѡгласити, и подь клетвꙋ ꙋчініти ѡне, кои знадꙋ нина пребиваліштa, а не кажꙋ.

На 25 пꙋнкт: камара по експедіцахъ своихъ есть ꙋчинила, да бꙋдꙋть наши люди као и ѡстали іѡбаѣи.[2]) **Ми паки имамо своѥ правіце и привілегіе, да кꙋпіти и продавати нас хершовти не могꙋть.**

25. Што светла камара цесарска по експедиціахъ своих ꙋчиніла есть, да бꙋде народъ намь, коі сꙋ подь спаилꙋкомь, какоти іѡбађи. Ми поредъ прівілеђіа нашихъ стоімо и ѡтговарамо се, да како нісꙋ нікадар іѡбађи били, тако и садь прошеніе ꙋмилѥно код єго светлаго цесарскога величанства чинимо, да би нась светли цесарски дворь іѡбађе не ꙋчиніо.“

---

[1]) У будимском архиву има спис од 1656 год. из кога се види, да су још тада па и раније долазили посланици патријарха јерусалимског ради милостиње, у поменутом спису благодари патријарх на учињеној милости, коју су вели и усапши стари нашој јерусалимској цркви чинили.

[2]) Іѡбађ. = Jobágy = спајински поданици или мужици.

Подписани „Ми архіереи сь ѡсталим клеромь, ѡбркапетани сь ѡсталим воинственимь и поместнимь, вь се народни депѹтати.“

Из комесарова записника закључили би, да је сабор са горњим предлозима у седам седница свршио свој рад. Но ми имамо, ако не податке о чињеним предлозима, ал доказе да је сабор месеца Јуна и Јула на скупу био. Шта је све за ово време радио сабор, то за сада неможемо поуздано казати, док и за то доба податке не нађемо. Но је вероватно, да је сабор свој први рад, а поглавито одговор на царев рескрипт предао царском комесару, који је опет пратио у Беч двору и својој влади на решење. А до решења владиног обично је сабор морао чекати кад што по два и три месеца, дангубећи и узалудно трошећи народне паре. Тако је јамачно и сада сабор чамио у Београду чекајући два месеца на милостиво решење најмилостивијег господара, који је обично после таквог дуготрајног чекања народне захтеве одбијао, у китњастим фразама (изјављујући како се његово владалачко срце дуго колебало, док се решило, да неиспуни народне жеље.

Но из писма будимских посланика од 20 Јула видимо, да је за време сабора постојала нека ђенералска комисија, која је имала тај задатак, да претреса српске народне послове. Као што казују у поменутом писму:

И ново, што се намь започіне, све се то тиче превелећиске штете, а и законѹ нашемѹ види се срдце озеблено. А сѹтра седа ђенералска комисиꙗ, видићемо, што ће бити и каква новина почети се бѹде.

„А ново рад би се вамь похвалити за конгрес или сабор. Сваки дань по себе савакѹплꙗвамо се по себе световни, и имамо доста мисли, кое се сасвимь несмемо ни почтено ни наполю разговорити, пошто сѹ многи ꙗвствено и по сокаки нарећени преслушници, да позорствѹють на преварѹчене и от стране

послане пленипотенциале, што и ѡ чимъ помеђѹ нам беседа ходи и следи, кое нам ѥсть и ѡт стари наши заповеђено.

„Само прво дана почели есмо ѹ дворѹ најпре с господином митрополитомь саборь чинити. И ѥсть нась било ѹ саборѹ владика —9— три архимандрита, игѹмена, проигѹмена, протопопа 44 персона, заедно са архиереи и архимандрити сѹма —56—; воинствени —5— обрь капитани, и —13— капитани са хаднађи и барјактери, и ми који смо десили се са световни —92.— — — —“

Међу тим биће узрок том дангубном саборисању и болест митрополита Мојсија, који је још 27-ог Маја у четвртој седници о себи казао, да је трошан и болан, и да би на путу у Беч могао умрети. Видићемо, да је митрополит осетио и превидео своју скору самрт, јер је одиста на скоро 27. Јула умрьо.

Пре своје смрти, позвао је болни и опет о народним пословима мислећи митрополит, и као брижан отац своје синове, своју децу што прикупља, тако је и овај честити митрополит прикупио око своје самртне постеље саборске посланике и благо их светујући препоручује им, да своју веру — народност и народна права, као зеницу у оку чувају и од свакога напада бране. И умирућим гласом препоручио је сабору као свети аманет, да после његове самрти изберу за администратора а позније и за митрополита и његова насљедника честитог владику темишварског Николу Димитријевића, као најдостојнијег члана српске хијерархије.

Има ли узоритијег и племенитијег примера за наше садање и будуће црквене главаре, од овога, што им пред очи изнесосмо, где народни преставници љубављу и дубоким поштовањем окружавају свог честитог црквеног старешину на његовој самртној постељи, пазе на сваку реч на сваки мудри савет умирућег духовног оца, и сами дубоко

потресени а притом брижни, шта ће им донети и најближа будућност. Са оним истим чувством љубави и поштовања, којим је за живота честита митрополита одан био, прати благодаран народ последње тренутке и уздисаје свог доброг умирајућег старешине.

И народ је српски достојно испратио самртне остатке овога јединственог црквеног поглавара, из свију крајева пратише српске општине нарочите посланике, да са својим саборним посланицима испрате свог доброг оца до његова гроба. Митрополит Мојсије би сарањен свечано у београдској катедралној цркви, коју он одпоче градити, а позније, пошто опет навалише Турци на српске крајеве, пренешено буде тело Мојсијево 1739. год. у манастир Крушедол.

РАДЊА СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА.

Састанак одсека историчког и државничког.

13. Јануара 1873.

Били су: председник одсека г. Ст. Бошковић, чланови: г.г. Ј. Шафарик, арх. Дучић, М. Ђ. Милићевић, Вл. Јовановић, Гав. Витковић, М. Ракић и М. Зечевић.

1.

Прочита се заједнички реферат гг. М. Ђ. Милићевића и арх. Дучића о чланку г. Милана Костића „Школе у Црној Гори". Одсек одлучи по мишљењу гг. референата да се поменути чланак г. Костића не може примити у „Гласник" док се не би прерадио, и да се г. писцу саопште примедбе њихове.

2.

Прочита се извештај др-а Н. Крстића о његову путовању по Угарској ради истраживања историјске грађе, у коме јавља друштву, да се архив Гарин, у коме има података за српску историју, налази у архиву грофова Зоја-Угроци, но да га он због неких узрока није могао прегледати. — Одсек узе то к знању.

3.

Г. Ј. Шафарик предложи одсеку, да се пред главни скуп ово годишњи изнесе предлог о томе, да друштво понови своју молбу влади ради повишења новчане помоћи, коју оно добија од државе. — Одсек одлучи да се овај предлог г. Шафарика изнесе пред одбор.

4.

Председник одсека г. Ст. Бошковић предложи, да би требало да на главном скупу друштвеном поред обичних послова изговори ко год од чланова коју научну расправу у форми беседе, како би се тиме будила пажња у публике, те да је се

већма тиче друштвен рад. И други чланови говорише о томе, а гг. арх. Дучић и Вл. Јовановић разлагаше, да би требало да и састанци одсека друштвених буду више приступни публици и да се на њима читају и претресају чланци научни. — Одсек одлучи да се ово саопшти осталим одсецима.

5.

По предлогу гг. Гав. Витковића, Вл. Јовановића и Ст. Бошковића одсек одлучи да предложи главном скупу ово годишњем за почасног члана срп. ученог друштва православног јепископа будимског, г. Арсенија Стојковића.

6.

По изјављеној жељи досадашњег деловођа у овом одсеку, М. Зечевића, да га други ко од чланова замени у тој дужности, одсек изабра место њега за својег деловођа М. Ракића.

Састанак одсека јестаствено-математичарског.

19. Јануара 1873.

Били су: гг. Јосимовић, Алковић, Панић, Клерић, Владан Ђорђевић, Валента, Панчић, Медовић и Драгашевић.

1.

Поднешена је: „Једна математичка студија о напонима", коју је израдио Велимир Антић политехничар у Карлсруху, и примише се да је прегледе гг. Алковић, Панић, Клерић.

2.

Редовни члан друштва г. Клерић подноси друштву свој састав: „Кинематички проблеми", — одсек одреди гг. Јосимовића и Нешића да прегледе и оцене.

3.

Поднешен је превод г. Алексе Радовановића: „Природна историја постања" од Хекла, и одсек, по постојећој одлуци својој о таквим преводима, решава, да не може примити.

4.

Са предлогом г. Новаковића о подизању етнографског музеја одсек се овај подпуно слаже, но мисли, да би г. Новаковић требао да каже, како *он мисли да се то извршити*

може, с тога одсек очекује од г. Новаковића, да ће он на главном скупу изнети потпун предлог, из кога ће се и начин извршења видети.

5.

Предлог Драгашевићев о скупљању грађе за географију и етнографију српску одсек одлучује, да се печата у радњи друштвеној и да се одпечата за себе у 500 егземплара.

6.

Што се тиче астрономског кућерка, о коме је говорено и одлучено на главном лањском скупу, одсек одлучује, да се подсети одбор друштвени, да учини према одлуци главног скупа корак, да се та одлука и изврши.

7.

Пододсек, одређен да изради у начелу начин за прибирање метеорологијских бележака, подноси одсеку кратак нацрт тога, и одсек одлучује, да се то изнесе пред главни скуп.

8.

Драгашевић подноси карту Хомоља, и одсек одлучује да је да на преглед пошто и текст уз њу дође.

9.

За председника одсеку, пошто је рок досадањем председнику истекао, одсек је изабрао г. Панића, а за деловођу умољен је г. Драгашевић да још једну годину дана остане деловођом.

10.

За редовног члана изабран је г. Сима Лозанић, да се предложи.

(ПРВИ ДОДАТАК ОВОМЕ ПРОТОКОЛУ).

На предлог редовног члана ученог друштва г. пуковника Ф. Заха, да се од стране ученог друштва учини што треба, те да се по Србији почну прибирати белешке за Метеорологију, — одсек је, усвојив тај предлог, означио потписан пододсек, да он начини нацрт, како би, где, и шта ваљало чинити. И потписани пододсек сада одсеку подноси овај

НАЦРТ

За прибирање бележака метеорологијских.

Познато је, да су појави метеорологијски и по каквоћи и по количини другачији у долини, а другачији у планинама, и опет другачији на једној, а другачији на другој страни планина. С тога, да би се дошло до што поузданијих резултата за оцену метеорологијских појава и климе, ваља у обзир узети главне географијске правце, па дуж њих понамештати обсервације за белешке те, и у мрежу обсервација унети све оне крајеве у нашој земљи, који се положајем па можда и климом један од другог разликују.

Према овоме гледишту пододсек је за основу у тој мрежи узео долине наших овећих река, па је назначио толико места за обсервацију, колико мисли да је потребно за поузданије резултате, и унео је у исту мрежу још неколико места, која су важна са своје надморске висине.

Обсервације ове чиниле би се за све важније појаве, па је према њима размерен и број инструмената и у погледу на њихову врсту и у погледу на њихов број.

I. Тако за мерење притиска *ваздушног* употребили би се барометри на овим местима:

1. на савско дунавској прузи:

у Шапцу, Београду, Пожаревцу, Неготину;

2. у долини велике Мораве:

у Ћуприји и Алексинцу;

3. у источној Србији:

у Књажевцу (које место у свези с Неготином тиче се и долине Тимока, а у свези с Алексинцем држе обе стране од планине);

4. у Западној Србији:

у Ваљеву и Ужицу (која места такође хватају односаје с обе стране планине);

5. у средини земље:

у Крагујевцу.

Свега 10 Барометра.

II. За мерење *топлоте* у ваздуху, наместили би се *термометри* на овим местима:

1. За савско дунавску пругу:

у Шапцу, Београду, Пожаревцу, Градишту, Д. Милановцу и Неготину;

2. За западну Мораву:

у Крушевцу, Карановцу, Чачку (Ужици);

3. За велику Мораву:

у Смедереву, Свилајнпци, Ћуприји (Алексинцу и Суповцу);

4. За Дрину:

у Лозници, Љубовији и Бајиној башти;

5. За Колубару:

у Убу и Ваљеву;

6. За Млаву:

у Петровцу-Жагобици:

7. За Пек:

у Крушевици ч Пекмајдану;

8. За Тимок:

у Зајечару и Књажевцу;

9. За висока места:

у Руднику, на Јавору, Рашкој, Јанковој Клисури, Грамади и Пандиралу;

10. За средину земље:

у Крагујевцу и Г. Милановцу.

Свега 34. термометра.

III. За мерење правца и јачине *ветрова* треба ће бар

1 ветромер у Београду и

4 ветроказа: у Неготину, Ћуприји, Алексинцу и Руднику.

IV За мерење влаге у ваздуху:

1 Психрометар у Београду;

V За мерење множине кише:

5 Оброметара: у Београду, Неготину, Ћуприји, Ваљеву и Ужици.

Но како поузданост бележака стоји до доброте инструмената, и до уметности у руковању с њима, то пododсек мисли да му је потребно приметити на овоме месту, како би добро било да друштво (кад време буде) пошље стручна човека у Беч за набавку тих иструмената, а не да их добавља поруком, и после тога да изашље опет нарочита човека, који ће на оз-

наченим местима инструменте да намести, и онога, који се бележења и сматрања прими, да упути, како ће и кад шта чинити. Без овог двога, тешко да би се смели ослонити и на инструменте и на белешке.

Пошто друштвена средства, поред осталих великих потреба, неби доспела и за набавку ових инструмената, то би се друштво имало да обрати влади, да их држава друштву набави.

Што се пак тиче људи који би сматрања метеорологијска бележили, друштво би се обратило за места ван Београда, на професоре гимназија, реалака, где их има, и на званичнике телеграфске. Владу би пак умолили, да одобри и нареди да се извештаји метеорологијски шиљу друштву поштом бесплатно, а где има телеграфских штација, да се сваки дан депешом шиљу дневне белешке, као што се то чини и у другим земљама.

Овај пак одсек у својој средини означио би један пододсек као главни биро за метеорологију, који би све те белешке уређивао и за „Гласник" спремио, а дневне телеграфске извештаје у којим овдешњим новинама публицирао.

Но ако би за сад тешко било удесити и спремити све метеоролошке штације за потпуну мрежу обсервација, онда пододсек мисли, да се бар што пре опреме три потпуне штације, и то у Београду, у Крагујевцу и у Пожаревцу. У Крагујевцу могло би бити при учитељској школи, што би за питомце и корисно и потребно било; у Пожаревцу, при школи земљеделско-шумарској, при којој такође врло је потребно имати такву обсервацију, јер без метеорологијских тумачења тешко да би пољска иокономија могла напредовати.

Најпосле, ако одсек усвоји овај нацрт у начелу и друштво га прими, па и влада одобри, онда би се имао да начини и састави упут и правила, како би се шта сматрало, и каквим знацима служило и т. д. Јер ово је само нацрт у кратко, који потписани пододсек има част поднети на увиђење и даљи поступак.

У Београду, Јануара, 1873.

(Други додатак к протоколу одсека јестаствено-математичарског, од 19. Јануара 1873.

Српском ученом друштву.

Једна од главних задаћа овога друштва та је, да испитује земљу у сваком погледу. Пре, него што би много шта одпочели радити, ми морамо познавати *земљиште*, за које хоћемо да радимо, и *народ*, коме желимо што год да привредимо. С тога испитивање земље не само да је важно, него још спада у ону врсту послова, који се морају радити *пре* него други, те да ти други буду што кориснији.

Но испитивање земље и тешко је, и иде лагано. Да би пошло *брже*, т. ј. да би смо што пре дошли до некога знања о нашој земљи, ваља истражити начин, којим би се прибирање тога знања *убрзало*.

Да овда и онда иду компетентни људи, те да земљу испитују, то је потребно и треба да буде. Ал тај начин, колико је год поуздан, толико опет при нашим приликама *лаган* је. Да друштво пак очекује на то, кад му ко шта пошље, још је лаганије и непоуздано је.

Ал и при једном и при другом овом начину има опет некојих незгода, које су за прибирање знања о нашим земљама шкодљиве. А то је, што и најкомпетентнији људи, кад у земљу пођу нарочито ради тога, да је испитују, опет много шта изгубе из вида, и не прибележе, а могли би учинити, кад би им све то на памет пало.

Да би се дакле доскочило тима незгодама, ја износим српском ученом друштву ево овај предлог.

I. Да српско учено друштво за рад *бржег* прибирања грађе за познавање наше земље позове све оне, који су ил у народу већ, ил чешће у земљу одлазе, да у смислу географијском чине белешке по својој околини, и те белешке да пошљу друштву; и

II. Да би и компетентном човеку било *олакшице*, и не компетентном ал за ту ствар интересованом *упута* — нека се друштво послужи начином, којим се врло често у Европи служе и друштва, и поједини учевњаци, а тај је да *упитани* људи на извесна питања своје *одговоре* што опширније испишу. За ову цељ ја сам саставио по струци географијској нека питања, на која би дотични људи или путници имали да одго-

варају. Питања ова склопио сам према питањима и белешкама које су већ поставили прослављени европски географи за научне путнике по непознатим земљама. Друштво би имало ова питања да засебно печата и разашље свима онима, који би могли и хтели при скупљању географијске грађе да се послуже, и дало би у књижаре, те да би и други могао набавити их и њима се користити.

Сваки онај, који би с овим упутом прикупљао белешке географијске, испуњавао би, разуме се, само оне чланке, који су му у домашају били, јер у овом упуту има и таких чланака, који се у сваком пределу не налазе.

За послане белешке друштво би назначило нарочито једног члана ил саставила пододсек, који би их уређивао, и те би уређене белешке стајале на руци свакоме, који би се хтео са географијом (или неким њеним делом) наше земље бавити.

Ако би друштво овај мој предлог усвојило, па захтевало опширнији упут, опширнији у погледу самих бележака, и опширнији у погледу самих бележача, онда би га ја и раширио. Оволико само држим за доста према нашој земљи (Србији), и према онима, који ће по свој прилици послужити се упутом, ево овим.

Упут за прибирање географијских бележака.

I. *Општи поглед на земљу.*

1. Које је општи карактер предела?

2. Јели брдовит, или брежуљковит, — шиљате чуке ил округласте контуре?

3. Има ли пескова у хумовима или у равни?

II. *Површина.*

1. Је ли плосо (површина) равно, или таласасто?

2. Је ли тлина родна или сиротна? иловача, песак, баре?

3. Јесу ли равнине родне ил неродне? шумовите, ил обрађене?

4. Каква је подобина (способност) тлине за производе?

III. Физичка подела.

1. Обележи главне поделе предела.

2. Пази на водолучје[1]) и водомеђу.[2])

3. Назначи старо корито главне реке.

4. Подели земљу што више на сливове, овај је начин и најлакши, а најбољи за описивање.

5. Обележи границе и секундарних долина кроз које теку уточице главних река.

6. Може ли се долина да подели у горњу и доњу?

7. Јели предео јасно подељен на брдовиту, равну, шумовиту, голу, обрађену, песковиту, родну или баровиту земљу?

IV. Планине.

1. Главни правац.

2. У опште спољашњи им облик (опиши одмах, не после на памет).

3. Од прилике њихова висина (врхова и трупа).

4. Јесу ли врхови снежни када (кажи годиште).

5. Докле када допире снег (гледај присоје и осоје).

6. Јесу ли брда шумовита и до које висине има каквих дрва?

7. До које висине траје растиње у опште?

8. Јесул' брда из једна ил' у групу, ил' одвојита?

9. Нађи бусолом правац у коме се планински низ свршује.

10. Обележи најважнија ждрела и превоје и јел' их је лако бранити.

11. Каквог су створа у опште?

V. Реке.

1. Најстарије име.

2. Обележи општи ток, и колико се може и кривине.

3. Има ли много уточица? Како се зову (почев озго на ниже) и с које су стране.

4. Докле нарасти кад придође, јели валовита и колико брза?

5. Има ли при утоку наплав и острво?

6. Може ли се увек пребродити, и где су бродови?

7. Има ли скокова, брзака или наглог водоплава?

---

[1]) *Водолучјем* зовемо ону међу приречнима сливовима, која се налази између река, што теку једна према другој у *супротном* правцу. На прилику једна река тече на север, а друга на југ.

[2]) *Водомеђом* зовемо ону међу, која је између река, што теку *упоред* једна према другој; на пр. теку *обе* на север на југ.

8. Идел' из језера ил' из извора?

9. Колико је висок извор изнад ушћа?

10. Је ли јој корито титра, песак, блато. Носи л' много шлама?

11. Је ли' обала ниска ил' висока, земља ил' камен. Има л' на обали шуме?

12. Има ли много рибе и какве?

13. Опиши сваку уточицу као и главну реку.

VI. Минералне воде.

1. Има ли минералних извора: врелих, ладних, млаких; употребљавају ли се за лечење и видање?

2. Имају ли талога, јели шљунковит ил' вапан?

3. Има ли чешће трусова, приче о њима.

4. Шта су учинили, докле захватали?

5. Памти ли ко да се земља где уздигла ил' угнула.

VII. Планови.

1. Покушај да начиниш план од земље и почни с познатим местом. Бусолом одредели правце и назначи даљине и висине. Размера $\frac{1}{5000}$.

2. Означи правац свију важнијих предмета у твом догледу с ма које познате тачке, на прилику врхове, целе планине, важне превоје, вароши, села ... и одмах прибележи на хартији. Ништа не остављај памћењу.

3. Чувај све документе и почетна сматрања што се тиче неког мерења.

3. Тражи праве називе код мештана. Пут, који си прошао ноћу ил' по магли, обележи нарочитим знаком или бојом.

VIII. Метеорологија.

1. Води тачно белешке о температури (и барометру).

2. Које су владајући ветрови, које периодни?

3. Дали много и често пада кише?

IX. Етнографија.

1. Пиши речи, и више реченице него голе речи, пиши их јасно и са акцентом.

2. Обележи морал, обичаје, навике, забаве.

3. Како поступају са старцима, женама, болнима и децом.

4. Има ли лудих и сумнутих?

5. Какав им је тип, величина?

6. *Какав знак главом за одобравање и одрицање?*

7. Какво су им куће, шта најглавнија храна?

8. Каква им је нарав, нагла ил' тиха, хитра ил' небрижна; примају ли радо науку?

9. Јели народ у прираштају ил' опадању?

10. Какве су обичне болести и како их лече?

11. Какво одело мушко и женско, какво посуђе?

12. Какви су домови, како подељени и распоређени?

13. Какво је главно занимање, ратарство, сточарство, при ратарству коју врсту жита највише сеју и како?

14. Какве имају свадбене обичаје, какве церемоније у разним приликама?

15. Какав начин поздрава, какав опхођај са странцем?

16. Какве имају мере за дужину, тежину и време?

17. Јесу ли певачи и играчи, какав карактер песме и игре?

18. Покупи све приче о сеоби и покрету народа.

19. Што год се карактеристичног даје пацртати, нацртај и све што чујеш ил видиш, забележи *одмах;* памћење је неверно.

20. Какав појам имају о постанку и свршетку света, какав о Богу и души после смрти.

Редовни члан српског учен. др.
Ј. Драгашевић
професор географије.

Седми састанак одбора.

25. Јануара 1872.

Били су: гг. председник др. Ј. Шафарик; чланови: Ал. Васиљевић, Стојан Бошковић, Др. С. Милутиновић, М. Г. Панић и секретар Ст. Новаковић.

Бр. 48.

Секретар прочита извештај, који ће се на скупу читати, и одбор га одобри.

Бр. 49.

Секретар прочита позив књижевницима за шиљање прилога за „Босански зборник“, за који се нареди да се уредништвима разашље.

Бр. 50.

Председник одсека историчког и државничког јавља да је одсек одлучио, да се у Гласнику штампа и са 8 дук. од штампана табака награди чланак Чед. Мијатовића „Студије о историји српске трговине. III.“

Бр. 51.

Председник одсека историчког и државничког јавља да је одсек одлучио, да се издавање „Политичког речника“ од Влад. Јовановића, свеске г, д, ђ, потпомогне са 5 дуката од штампана табака, које одбор одобри.

Бр. 52.

Председник истога одсека јавља да је одсек одлучио да се у Гласнику штампа и са 6 дук. од штампана табака награди чланак г. Витковића „Критички поглед на прошлост Срба у Угарској“.

Бр. 53.

На исти начин одбор одобрава, да се чланак г. М. Ђ. Милићевића „Живот Срба сељака“ у Гласнику штампа и са 10 дук. од штампана табака награди.

Бр. 54.

На исти начин одбор одобрава, да се чланак г. Алексе С. Јовановића „Задруга по прописима нашег грађанског законика“ штампа у Гласнику и са 6 дуката од штампана табака награди.

Бр. 55.

На исти начин одбор одобрава да се чланак г. Чед. Мијатовића „Пре триста година“ штампа у Гласнику и са 8 д. од штампана табака награди.

Бр. 56.

Председник одсека филолошког и философског јавља, да је одсек одлучио, да се у Гласнику штампа и са 10 дук. од штампана табака награди студија г. Стојана Новаковића „Физиологија гласа и гласови српског језика“.

Бр. 57.

Одбор узима на знање, да је у одсеку јестаствено-математичарском изабран за новог председника г. М. Г. Панић.

Бр. 58.

За предлог одсека јестаствено-математичарског о подизању кућице за астрономска посматрања, одбор одлучи, да се предузме на првоме одборском састанку после главног скупа.

Бр. 59,

Председник одсека јестаственичког и математичарског јавља, да је одсек одлучно, да се предлог г. Драгашевића о скупљању грађе за географију и етнографију српску штампа у друштвеној радњи, и по том засебно у 500 комада. Одбор одобрава ту одлуку.

Бр. 60.

За избор у чланство предложио је одсек исторички и државнички г. Арсенија Стојковића владику будимског за почасног, а одсек јестаственички и математичарски г. Симу Лозанића за редовног члана. Усваја се, да се кандидати пред главни скуп изнесу.

Бр. 61.

За главни скуп одлучи се, да се зове на дан 30. Јануара ове године у 10 сах. пре подне где се обично позива. Нареди се, да се секретар постара за позиве, и да од стране одбора замоли г. ректора велике школе, да се скуп може држати у познатој соби велике школе.

Бр. 62.

Прочита се писмо министарства просвете од 24, Јан. ове год. под Бр. 336. којим се јавља, да је за председника друштву у овој години постављен др. Ј. Шафарик.

Бр. 63.

За програм главног скупа усвоји се овај ред:

I. Обзнањују се промене у одбору;

II. Чита се преглед радње и стања друштвеног у прошлој години;

III. Одређују се три члана који ће потписати протокол скупа и прегледати рачуне од прошле године;

IV. Износе се на избор кандидати за чланство;

V. Износи се предлог за повишицу државне помоћи;

VI. Износи се предлог о систематичном прикупљању метеорологијских бележака по Србији;

VII. Износи се предлог о установљавању и купљењу српског историјско-етнографскога музеја.

Бр. 64.

Секретар подноси књиге, које су дошле на поклон или у замену:

а. Од московског словенофилског комитета:

1. Соловьева М. С. Публичныя чтенія о Петрѣ Великомъ, Москва 1872.

2. Протоколы засѣданій совѣта императорскаго харьковскаго университета, 1872, № 1—9.

3. Кояловича М. Лекціи по исторіи западной Россіи. Москва 1864.

4. Ю. Венелина. О характерѣ народныхъ пѣсенъ у Славянъ задунайскихъ. I. Москва 1838.

5. Ю. Венелина. Историко-критическія изысканія. Томъ I. и II. Москва 1841.

6. Ю. Венелина. О зародышѣ новой болгарской литературы. № 1. Москва 1838.

7. Ю. Венелина Скандинавоманія и ея поклонники. Москва 1842.

8. Ю. Венелина Извѣстія о Варягахъ арабскихь писателей. Москва, 1870.

9. Ю. Венелина О Готахъ, объ Обрахъ, о спорѣ между южанами и сѣверянами на счетъ ихъ россизма. Москва 1847.

10. Ю. Венелина Окружные жители балтійскаго моря, то есть Леты и Славяне. Москва 1847.

11. И. Бѣляева Наказные списки Стоглава. Москва 1863.

1к. М. Максимовича Украинецъ 1864 года.

13. Стихотворенія А. С. Хомякова. Москва 1868.

14. С. Соловьева Исторія Россіи XXII. Москва 1872.

15. Е. В. Барсова Причитанья сѣвернаго края I. Москва 1872.

16. Труды общества испытателей природы при императорскомъ харьковскомъ университетѣ. V. Харьковъ, 1872.

17. Цѣхамовецкаго Гр. Желѣзнія дороги и государство. Кіевъ 1869.

18. Временникъ демидовскаго юридическаго лицеа. Книга II. III. Ярославь 1872.

19. Нила Попова Исторія славянскаго благотворит. комитета въ Москвѣ. Москва 1872.

20. Андр. Попова. Описаніе рукописей и каталогъ книгъ церковной печати библитеки А. И. Хлудова. Москва 1872 г.

б. Од „Илирске Матице“ из Загреба Vjenac zabavi i pouci.
в. Од уредништва „Слободе“ из Букурешта лист „Слободу“.
г. Од уредништва „Славянскаго Міра“ из Прага тај лист.
д. Од уредништва „Ost und West“ из Беча тај лист.
ђ. Од уредништва „Позоришта“ у Новом Саду тај лист.
е. Од г. Ј. Гавриловића овогодишње српске и остале листове, и то: Црногорца, Дунав, La correspondance slave, Ресавског поштоношу, Исток, Призренъ, Босну, Сарајевски Цвјетник, Bunjevačke i šokačke novine, Српски народ, Православље, Тежака, Српске новине, Видов дан, Јединство, Школу.

Годишњи скуп Српског ученог друштва.

30. Јануара 1873.

1.

Отворивши скуп председник објави да је у одбору учињена промена само у томе, што је у одсеку јестственичком и математичарском изашао рок г. Фр. Заху досадањем председнику, и да је на његово место изабран за председника тога одсека г. проф. М. Г. Панић. За тим секретар прочита извештај о раду и стању друштва у прошлој 1872-гој години.

2.

Председник објави да су рачуни од 1871-ве прегледани, и предлаже, да се изберу три члана који ће подписати протокол скупа и прегледати рачуне од 1872-ге. Скуп тај посао повери тројици чланова гг. Д. Матићу, Јевти Аврамовићу и Стеви Р. Поповићу.

3.

Председник од стране одбора поднесе кандидате за чланство, и то за почасно чланство г. владику будимског Арсенија Стојковића, а за редовног г. Симу Лозанића. Обојица бише изабрани једногласно.

4.

Изнесе се предлог за повишицу државне помоћи. После опширније дебате, из које је излазило разних предлога, међу којима један, да се после корака у прошлој години учињеног, ништа даље не предузима, скуп одлучи, да се новим писменим актом лањска представка код владе понови.

5.

Изнесе се предлог за систематично прикупљање метеорологијских бележака по Србији, и прочита се нацрт пододсека, шта би потребно било одмах предузети, и како би се могла мрежа обсерваторија по Србији удесити. И ова ствар поведе живљем разговору. Међу предлозима био је један од г. Вл. Јовановића, да цео тај посао прикупљања припадне статистичном биро-у и да се друштвени рад поднесе влади, да она тамо учини што је потребно, да се метеорологијске белешке прикупљају. Г. др. Вл. Ђорђевић допунио је тај предлог тиме, да се кроз статистички биро̂ купљена грађа предаје дотичноме друштву на израду и публиковање. У допуну одсечког предлога г. М. Г. Панић је говорио, да се оруђа потребна за ово бележење набаве за рачун оних завода, при којима би се бележење удесило, а да ствар по првом предлогу остане у друштвеним рукама. Скуп одлучи да се према предлогу одсека повери одбору, да чини предлог влади за набавку дотичних оруђа, онако како удесније буде.

6.

Изнесе се предлог о купљењу и установљавању српског историјско-етнографског музеја. Скуп одлучи, да се друштво у начелу прима да у овом послу учествује, и поверава претходни и даљи рад о томе особитом комитету. За чланове тога комитета скуп избере г. г. др. Ј. Шафарика, Милана Ђ. Милићевића, Милоша С. Милојевића, Драгашевића, и Ст. Новаковића.

Састанак одсека философског и филолошког.

1. Фебруара 1873.

Били су: г. председник Ал. Васиљевић, чланови: гг. М. Кујунџић, М. С. Милојевић, М. П. Шапчанин, М. Ракић, Ст. Новаковић.

Редовни чланови гг. Ст. Новаковић и М. Кујунџић прочитају реферат о збирци „Седам стотина и четрдесет разних обредних песама са 2450 речи из Праве (Старе) Србије Милоша С. Милојевића“, у коме излажу шта су нашли у тој збирци и како се она слаже с досадањим збиркама и с оним што референти држе да треба да у томе послу мерило и основа буде. Пошто на то г. Милојевић нека објашњења даде, одсек одлучи, да

се према реферату друштво не може упуштати у издавање таке збирке, па за то да се она г. Милојевићу врати.

За реферат би на предлог г. председника одлучено да се штампа у Гласнику.

(Додатак к протоколу одсека философског и филолошког од 1. Фебруарара 1873).

РЕФЕРАТ

о збирци „Седам стотина и четрдесет разних обредних песама са 2450 речи из Праве (Старе) Србије Милоша С. Милојевића.“

Пред нама је огромна збирка песама народних, поднесена Српском ученом друштву да је изда.

Старали смо се, да о тој збирци саставимо савестан реферат. Јер нити нам је до тога, да се оно мало помоћи што држава ученом друштву даје, просипа куд баш не би у пуном смислу вредно било, нити опет да се малена и премалена радна снага наша троши на начин, који науци позитивне користи не доноси. Вешти људи видеће и сетиће се, да ми у овоме *не делимо* погледе многих референата овога друштва.

Што се тиче ове збирке ми смо прво узели у претрес питање, у каквом она одношају стоји према свеколикој радњи, која је у том правцу учињена у нашој књижевности. Сваки ће знати велику заслугу Вука Ст Караџића, сваки ће знати, како се према његовој радњи односио рад свију осталих скупљача. Нико не сумња, да је радња Вукова свима осталим скупљачима остала и углед и средина и полазак. У колико се који скупљач више угледао на Вука, у колико му је било на уму, да Вука попуња, или да Вуком неиспитане стазе испктује, у толико је, може се слободно казати, рад његов кориснији, и у толико ће лакше он наћи места у великоме зборнику свега блага умотворина народних, који ће се једном морати издавати.

Али колико се чини, да је ова ствар лака, није без муке ни у њу ући. Вуков рад и Вукова збирка Српских народних песама осташе класичан зборник, који је стекао јевропско име. Али је ли класичност Вукова зборника самоникла, или је израђена ствар? Је ли Вуков зборник постао класичан, што је Вук просто купио песме, па их једну до друге трпао онако како је коју нашао? Је ли поузданост Вукових зборника са стране језика опет тако случајно никла, или је дошла, што је

Вук и у зборницима и у свакој прилици показивао, како не само разуме шта је језик, него како је посвећен у најдубље тајне његове, и како је *критичка страна* његова ума била високо развијена? Ово је управо главни извор Вукову ауторитету, то је оно, чим је он савремене књижевнике далеко премашио, јер се критичност његова ума у стварима о језику и књижевности није дала помутити ни подмитити ни ауторитетом, ни традицијом, ни обичајем, а камо ли *вољом* и *наклоностима* његовим.

Који се од настављача Вукових у послу око разноврсног купљења грађе за познавање наше народности, ближе по овоме примакао Вуку; који је радећи исти посао онамо куд није доспео Вук, и налазећи грађу коју није знао Вук, увиђао и знао, да само наставља Вука, и да је овај неуморни и бистри бранич чистога језика и чисте уједињене народности наше усадио стожер и наложио вршај, на који само треба сносити жито, — онај је за цело погодио најбољим путем, и од његова је рада највише користи. Јер у свакоме послу ваља само оно, што многи нараштаји с једном идејом, с једном свешћу о послу, кад је правац добро погођен, израђују, где синови на очинско настављају и унапређују, водећи рачун о слози и сугласности, и разбистравајући и уравнавајући свако спорно место критиком и научним испитом.

С оваким гледиштем пришли смо к читању ове нове збирке. Рад г. Милојевића огроман је, он је већ издао две повелике ситно и збијено штампане збирке народних пјесама, и ево и треће, врло огромне, пред Српским ученим друштвом.

Али ми смо и у овој и у осталим збиркама забадава тражили програм г. Милојевића, програм, из кога би се видело, како он стоји према досадашњим купиоцима и према Вуку, како ли према општој потреби науке, и шта хоће са својим радом. Ако човек, који такав један велики и дугачак посао предузме, није са свим тим на чисто, онда нема сумње, да ће му посао једва бити од користи. Је ли, на прилику, г. Милојевић поставио себи за задатак да попуња Вука у истом правцу, или да опсег Вуков рашири, итд? Или држи, да Вуков посао није добро урађен, да је урађен тако, да се на њ обзирати не можемо, већ да се изнова на другим основима радити мора? У том случају он би био дужан, да критички обори све основе

са којих је радио Вук и које је он или исказао којекуда у предговорима својим, или се види у делима његовим, требало је да их је оборио с тога, што су те основе данас у опште усвојене, и на њима се темељи по језику сав наш књижевни рад и што нас према њима цени и класификује и јевропска наука о језицима. Требало је да их је оборио с тога, што је и Вук, уносећи у живот своје основе и предлажући своје мисли, у исти мах повео рат против свега супротнога од старине и готово читавих педесет година бранио наук, развијао и у дела приводио мисли своје.

Тога ничега г. Милојевић није казао ни у виду програма ни полемике, ни чега год на то налик. Али његов рад, где он иде у опсег Вукова рада, обично показује игнорисање Вукова рада, игнорисање врло чудновато за свакога који зна како се идеје уносе, насељавају и смењују. Ћутећи о свему томе, што би му дужност била оборити пре него што би супротно радити почео, г. Милојевић је сигурно оставио, да се његов програм тражи у његовим делима.

Већ наслови његових књига „Песме и обичаји укупног народа српског,“ и „Седам стотина и четрдесет разних обредних песама и 2450. речи из Праве (Старе) Србије“ и т. д. показују коректуре, које ми тражимо. Није дакле *укупан* народ српски оно што је Вук обележио, није *права* Србија ова у којој ми живимо, већ она која се погрешно зове *Старом?* Ми *у начелу* нисмо за то да се тражи права (према којој би морала бити негде *неправа* или *крива)* Србија, јер нам се чини да је у имену *Стара* Србија смештен историјски значај тога краја народа нашег, него питамо само, је ли то пут којим ће се наћи *укупан* народ српски, да се једне земље врх других дижу, и једним крајевима народа преимућство над некима другим у главу усађује? Ту је семе вечитога неспоразумљења и раздора и онда, кад се турска сабља склони са балканских поља. А ко овако неудесним путем иде к укупности народној, какав може бити његов појам о томе самом народу и о тој њеној укупности? Како ће испадати његов филолошки, етнографски, географски, историјски рад? О укупности српскога народа још боље говори цифра г. Милојевића. У предговору к овим песмама стоји на листу деветом, да Срба има свега 11,650,000! О красне цифре, само кад би била у истини!

Али нам је за чудо, како г. Милојевић, бринући се толико о етнографији и уз њу о старини, никад не помисли како би за један народ од близу 12 милиона приликовало, да је у оваквом књижевном, просветном и политичком положају, у ком је српски! А ако тих 11,650,000. излази само по теоријама његовим, како је наивна књижевна мудрост његова, кад не види, колико дуго може да буде од мисли у глави патриота до факта у истини!

Кад ко купи песме, неизмерно је важно, какав поглед он има на народ, на језик, на дијалекте, и на све оно, што у те знамените појаве живота народног улази. С тога проговорисмо ово о томе, како мисли г. Милојевић о укупности народа, и с тога ћемо видети шта г. Милојевић говори о дијалектима. Саставивши један цео појам о српском језику Вук Караџић је нашао у том језику три главна дијалекта; јужни, источни и западни. Г. Милојевић, који нигде не војује против Вука, увек ради као да њега није било, пролази мимо њега, као да он није звезда прве величине, него некакав астероид у мрачној пучини. Тако он не спомињући ништа Вука, дели српски језик на пет дијалеката.

1. ѣ = е; 2. ѣ = и; 3. ѣ = ије; 4. ѣ = је; 5. ѣ = ја.

Први он зове: Дунавско Искарско Струмничким; други Санско-унско-јадавским, трећи: Босанско-Миљашким; четврти: Бојанско-лимско-цетињским; пети: Држиловско-костурским.

Да се упустимо у суђење онога што он говори о непознатим крајевима и дијалектима, могли бисмо и сами себи неверовати, с тога ћемо тражити мерило за непознато у оном што нам је познато. И доиста, кад се погледа цепање предела јужног говора, карактерисање јужног говора, које се у књизи г. Милојевића излаже, показује незнање толико, да се г. Милојевићу у тим стварима не сме ни за што веровати. Да бисмо се самим песмама ближе примакли, узећемо из те збирке песме јужним говором, да се види, имамо ли права употребити изразе какве употребисмо, или би нам то на овом збору било недозвољено.

Послушајте ви који познајете јужни говор, у каквим га угледима бајаги из уста народних износи г. Милојевић:

Два се града *напорједу* граде.

Да си, Маро, *прјеља танкопрјеља*,
Танкопрјеља и *прједобра прјеља*,[1]
Јево теби перцев и *прјеслица*,
На *прјеслици* мисирско *врјетено*,
Опрједи ми гаче и кошуљу.

Што се оно ночу *шјече* по ночи.

Усрјед Босне, *усрјед* поносите.

Просио ме за *девјет* година.
Одје авас у Бодљев планину
Тје дољеће до Малиша млада,
Ђемјере се више вако, љубо!

У том рече друга *сјеја* Јове:
Ја Бога ми, мој *прјемили* брате,
А мој брате *бјеже* Јован *бјеже!*
Ја бога ми *сјејина закљетво!*

Узје суде, па *ходје* на воду.

То изусти *њесрјечна* му мајка.

Браћо моја, *њебудите* луда.

Тје за јелу *прјевјезује* Јову.

У ову киту красота и правилности јужнога говора да извадимо нешто из штампане прве књиге г. Милојевићевих песама (стр. 206), из песме, за коју вели да је сам „*прјеписао*“ још 1860 год. и над њом озго написао *Босанска:*

Ој дјевојко чемерико!
Убило те зло *вјелико!*
Ха ха *мједена!*
Ха ха рођена!

---

[1] За овај стих нико ме не може уверити, да је народни.

Хајде тако, ја ћу вако,
Бићеш моја свакојако!
Ха ха *мједена!*
Ха ха рођена!
Ти се носиш и поносиш,
Ти се бјелиш и *румјениш*,
Ха ха *мједена!* и т. д.

У тој песми за коју ми знамо да је певају циганке и за коју не знамо по чему је г. Милојевић могаше пришити Босни, долазе још и ови стихови:

Опјет вјелим да с' *ожјеним*,

па до пола песме:

Хајде тако, ја ћу вако,

а од пола:

Хајдје тако, ја ћу вако.

А таких примера може се накупити колико год ко жели из штампаних и из ове његове књиге. Може их се наћи баснословно много. А ми смо оволико за то изнели, да видимо како г. Милојевић разуме шта су дијалекти у опште, и како их у природи (где је најлакше) уме чути и преписати. Ми мислимо, да сад о томе не може бити никакве сумње, и ради бисмо били видети онога знаоца или вештака, ма откле, који би после овога *смео* веровати г. Милојевићу ма у чему што се тиче језика и дијалекта. И овај деликатни посматралац игнорише Вука, и он дели на ново дијалекте, и поставља нова правила за њих! Посматралац који може да чује и да препише онако, како се нигде певати и говорити *не може*.

Али се г. Милојевић у опште одликује тиме, да све зна друкчије него сав остали научни свет. Он кори наше граматичаре што нису одредили шта је то дијалекат, па одређује сам. По њему се дијалекти деле *само по двогласницима*, а двогласник му је и ь, двогласник од **а** и **е**. Тако се тај ь (противно ономе што су учили: Вук, Павао J. Шафарик, Миклошић, Даничић, Јагић) слива кад у чисто **а**, кад у **е**. Већином се, каже г. Милојевић ь слива у **а́**, али има трагова у Црној Гори и Херцеговини да се слио и у **е**. Тамо се на прилику говори *зер* у место *зар*, *скемија* у место *скамија*. Говори ли се то или не, ми му као ни за све остало, било истина не било, не смемо веровати, докле још ко поузданији не каже,

али је знатно, како он мисли да је у речи *зар* оно **а** место ь, и у речи *скамија* тако исто! То показује да поред свега што је нешто читао, или учио, врло слабо разуме, шта је историја језика, шта су гранања његова и како се по њима ради. Штогод у опште наведе из историјске граматике, показује, онако исто као и оно с дијалектима, да зањ није било на свету Вука Ст. Караџића, Павла Јосифа Шафарика, Фр. Миклошића, Ђ. Даничића и Јагића. Рећи се не може да за њих не зна, али ако их је читао, доиста није разумео шта ти људи хоће, и око чега се труде. Иначе не би говорио ствари, које је било слободно у науци говорити само пре поменутих људи и њихових дела, а никако после, из страха, да своју памет и науку не изложимо најгорим оценама.

У опште у свима погледима г. Милојевића влада така иста одвојеност од свега онога, што се до данас знало и држало, и што сви знамо и држимо. Његова је географија наших земаља друкчија, његова историја друкчија, његова етнографија друкчија, његова дијалектологија, о којој говор свршисмо, друкчија. По његовој на прилику географији Драч је у Зети, „Фимиска нахија во Стара Србија земља Траћија“, „Воденска нахија во Стара Србија, земља Маћедонија“, „Држаљово, Стар Србија, земља Албанија“, „Костурска нахија, стара Србија земља Албанија“. (Песме укуп. нр. срп. I.). Г. Милојевићу је садашњи Шкип некадашњи Србин, па преливен у Шкипа, (тамо 162) Грци, Цинцари, Власи, Талијанци, Турци по њему су постали од чистих Срба (опет тамо 162) и тако даље. Словенска заједница г. Милојевићу је српска, југословенска тако исто. Оно су само погрешни називи. Узмите само његове Одломке из историје Срба и српских — југословенских — земаља, па ћете наћи одмах у садржају чланке: Спомен нашега народа у Инђији, Трагови о некад. живљењу *Срби* у Инђији, Трагови живљења *Српског* у Африци, О становању *Срба* у Малој Азији, о пропасти *Срба* у Малој Азији и о доласку старих Јелина и Римљана у *српске* земље. А пуно таких ствари, тако згодних за веровање, тако удесних и прокритикованих наћи ћете где год хоћете у свакој књизи г. Милојевића. Знатно је по историју наше науке, што је на реферату који је поднет Српском ученом друштву да штампање тих одломака потпомогне са 70 дуката, потписан професор српске и опште историје из наше

велике школе г. П. Срећковић. Ако се таки поступци у нас морају разумевати онако како се разумевају у свему осталоме свету, онда то значи, да г. проф. Срећковић и сам тако мисли, како се у одломцима пише, или барем да држи, да таке мисли имају будућности, а таки начин испитивања да је од какве год користи за науку. Ако он мисли друкчије, ваљало би да свој поступак сам објасни.

Чини нам се опет, да смо ми врло далеко одступили од своје ствари, и да ово у реферату о песмама нема места. Али није тако. Склад ума једнога човека извор је свему што он ради, и сад ће те видети, да су збирке песама г. Милојевића онаке какве су *за то* таке, што је така критика, историја, етнографија и географија г. Милојевића.

Свакоме, који се иоле овим стварима или бавио или интересовао, биће познато, да се од прилике зна, какав облик припада народној умотворини. Лако се спрам тога може познати шта је самотвор народни, шта ли је уметак познијег времена или руке преписачеве. Опомињући на то молимо да се саслушају ови исписи:

1. Што ми кона у село омиле,
И конина коса око феса.
Да ми је се с коном састанути,
Не б' жално пола мога блага,
Пола Скопља града царевога
И Призрена града краљевога,
Још Сувише Скадра на Бојани.

---

2. *Лепа* ти је Халил-аге љуба,
Да је љевше у свој Босни нејма,
У свој Босни ни у Ерцеговини,
Ни у оној Рашкој пљеменитој
Пљеменитој земљи поноситој,
Ни у Рашкој ни у Албанији,
Ни у Срјему ни у Далмацији,
Ни Хрватској земљи поноситој
Још сувише ни царјевом граду,
Царјевоме граду томе Скопљу.

---

3. Из песме *Краљевић Марко и Мијат харамбаша.*

Сео Марко вечер вечерати,
У Трикали у три веље куле,
На опаку свога старог бабе,

по том му се љуба тужи овако:

Још ме ниси у род одводио,
Старом баби и старици мајки,
А на реци Душици Дунавцу,
Ни браћама у Погона града,
А на реци Војуши Великој
У Приморју месту питомоме.

За тим се крећу те путују:

Право иду Београду белом,
Гдено седи српска царевина,
Царевина србска господштина,
Где се сјају цркве манастири,
Као јасне на небесу звезде,
Где читају црни калуђери,
Где но уче попи протопопи,
Као божији на небесу свеци.
Кад су били у пољу широком
На Дунавцу на Душици реци,

Марко говори љуби, кад је задремао:

Та запевај танко, гласовито,
Разговори три горе зелене,
Томорицу високу планину,
Немеричку гору понајвишу,
Грамадицу хајдучку планину,
А и Гриву тазбинску планину,
Те разбуди мене од санова.

А Мијат кад је отишао у хајдуке од љубави, што није за њ пошла љуба Маркова,

И остави града царевога
Ту Авлону тог приморског града.

---

4. Вино пију три српске војводе,
Вино пију три српска јунака,
Силна цара, пресилна Степана,
Баш у Бањској на тој реци Ибру,

На том Ибру Марици големој,
Покрај Рашке воде царославне,
У онога Реље Крилатога.
Прво беше Краљевићу Марко,
Од Прилипа града великога,
Од Прилипа насред српске земље,
Друго беше Милош Обилићу
Од Поцерја града великога,
Баш из среде оне српске земље,
Треће беше Реља Крилатица,
А од Бањске места питомога,
На Марици на великом Ибру.

Пошто су тако пили *три недеље вино а четврте ракију,* пете пођу.

Кад су здраво Рашку пребродили,
Прво иду граду Самокову,
Самокову, големој чаршији,
У њему су љути Крајишници,
Нема туна ћара ни шићара,
Одатле су побре ударили,
Право иду ка Трнови граду,
У Трнови побре шићариле,
Шићариле за недељу дана,
Одатле се побре покренуле
А до нове велике Трнове,
До Трнове до те свете Петке,
Свете Петке, старе српске мајке,
Светој су се смерно поклонили,
Одатле су побре ударили,
Ка Пироту великоме граду,
И туна су љути Крајишници,
Нема ни ту ћара ни шићара;
Одатле су побре ударили
Ка Дворишту месту големоме
Ка дворишту на Церу питомом,
Силном граду од Триглава стара,
Дворовима Милош-Обилића.
Частили се у Дворишту светлу,
Частили се за недељу дана.

Одатле се побре подигнуле,
Прејездише Шумадију равну,
Шумадију крваву крајину,
Право иду граду Трговишту,
На Рашчици речици маленој,
На тој малој Рашки валовитој
И на малом Ибру шумадинском.
Чудан шићар побре учиниле,
Учиниле шићаре велике,
Пију вино за девет недеља,
А ракију за три ми недеље,
Све без паре и динара бела,
Узимају чоју и одела,
Све без паре и динара бела, итд.

---

5. Чува овце Милица девојка,
У једренском пољу широкоме,
У једренском у српској крајини,
А у турском љутом вилајету.
Кад је било око Ићиндије,
Дојавила стадо на Ибрана,
На Ибрана студену Марицу.

---

6. Из песме *Цар Урош и мајка му*, у којој се пева, како је Урош увредио мајку, па она не ће да му опрости, већ сазива сабор.

Она ситне књиге написала,
Прву пише светом патријару,
А у Пећи у светоме граду,
Ђено свеци службу отправљају
А анђели лучама свијетле,
Ђено служи три стотине цркви,
Све у Пећи и около Пећи,
Побратиме триста и шездесет,
Небројећи Призрена поносна,
Чудо света, главу од Србије,
И његове цркве монастире,
Што ми поју Бога јединога,
И његова сина спаситеља.

Не бројећи светог Аранђела,
Задужбине цара силенога,
И Дечана, круне у свијету,
Круне света а у сред света;
Другу пише српском патријару,
У Орида града на језеру,
Ђено има рибе свакојаке,
Понајвише оридске кечиге,
И јегуље да је слађе нема,
У по света и пола господства;
Трећу шаље у Солуна града,
У Солуна града великога,
Великога града питомога,
Украј сињег мора дебелога,
А на руке српском патријару,
Млађем брату оног пећанскога
И онога, побро, оридскога;
А четврту у Једрене града,
У Једрене града на крајини,
На крајини србској господштини,
На кољено србскоме владики;
Пету шаље у Крајова града,
У Крајова на рјеци Алтици,
На кољено србскоме владици
На крајини српској господштини,
А у малој поноситој Мачви;
Шесту књигу госпа оправила
Београду на Тиси рјецн,
У богатој поноситој Мачви,
И Банату месту питомоме,
На кољено србском патријару,
Понајмлађем брату патријара;
Седму књигу госпа отправила,
А у Реку града великога,
Крај Јадранског мора дебелога,
А ономе србском патријару
Млађем брату пећског патријара.
Она скупи седам патријара,
И стараца свети богохвала,

А из српске земље поносите;
Осму књигу госпа оправила,
У Будима града на Дунаву,
На кољену србском патријару,
Најмлађему брату патријара.
И њега је госпа дозивала.
Још да видиш силе и господства,
И ово јој доста не бијаше,
Веће купи све србске владике,
Побратиме, сто и тријест душа,
Све силнијех србскијех владика,
Осим седам србских патријара,
И осмога брата најмлађега,
Осим они прота, игумана,
Калуђера, црни ризничара,
Поповима ни броја се не зна,
Све синова србских патријара,
Који знаду књиге старославне,
Сстарославне књиге цародавне,
Који знаду, како Господ хоће,
Како господ и света му црква,
Која даје царске аманете;
Друге књиге госпа оправила
По Србији и србској крајини,
Те дозива сву господу србску,
Сву господу малу и велику,
Без разлике рода и порода,
И онога чина господскога,
Господскога рода спахијскога, итд.

---

7. Беше Марко момче нежењено,
Пак ми вели својој старој мајци:
„Стара мајко, руво да ми даваш,
Ће да јавам до Призрена града,
У Призрена у краљева града,
Српска краља светога Симона,
Тамо има Лека капетане,
Капетане од Призрена града,
Од Призрена од светога града, и т. д.

---

8. Калоперо Перо!
Што ме зовеш, Јело!
— Отвор' граду врата,
Те браве големе,
И те струге веље,
Од Звечана града,
И од тог Чсчана.
„А шта ћеш у граду?"
— Да проведем војску,
„А чија је војска,"
— Војводе Драгана.
„А чијег војводе?"
Краља Будимира,
„А чијег је краља?"
Тога српског, Јело!
„А што ће му војска?"
Да тера Аваре.
„Што Авари чине?"
Насилују Србе.
„А што насилују?"
Што их Срби гоне.
„А куда их гоне?"
Земљи Аварији.
„А где им је земља?"
Преко мора сињег.
„А где је Будимир?"
Отишо Солуну.
„А шта ће Солуну?"
Да доведе војску.
„А шта ће солунска?"
Крштена је војска.
„А ко је крстио?"
Свети цар Давиде.
„А откуд Давиде?"
Од Будимира Давид.
„А што да је крсти?"
Што му господ рече.

И ако вам се могло учинити, да ћете на крају оне веће песме наћи потписана каквога јеромонаха или ђакона који се у својој појезији дохватио негде мало географије, и мисли да је све истина и за казивање прилично, што може го патриотизам желети — то вам се озбиљно нуди као народна песма, и ако ћете, као грађа за српску црквену историју!! Шта мислите! Колика срећа за Србе што су *имали* толико господство и патријархе, па данас немају! Али има тога још! Ко би мислио пре г. Милојевића, да ће се у народним песмама наћи грађе за географију? А има те како красне, и ако за њу нико до данас није сазнао. Отворите „Путопис дела праве — Старе — Србије" I., па ћете наћи да је Самоков српска покрајина (81), да је Островица на Руднику више Велеса, да је Мачва млада краљевина, и пуно таких од конца нових чињеница, за које нико није знао, па неће можда ни од сад знати.

Но из свега овога читаоци су држимо, видели, како има нека свеза међу зборницима песама г. Милојевића и његовом етнографијом, географијом и историјом.

Нама се као референтима, који су срећни да имају сам рукопис пред очима, указала прилика, да видимо и како је

постајала та веза. У зборнику г. Милојевића има на крају преписа, које је с места од својих људи добијао. У томе рукопису, виде се додатци његовом руком и мастилом, додатци врло особите природе. Тако у једној песми (таб. 18. беле хартије) стоји стих:

Да идемо на Софија

(и додатак г. Милојевићевом руком)

На Софија краљ Милутин.

У 542-ој песми (20. т. б. х.)

Није вода, није љута змија,
Туку ми је Марко у тьмници,
Затворен је до девет година,
Затвори га млађани Никола,
Та Никола, млади Југовићу.

додато руком г. Милојевића.

Мало даље:

И соколу Марко изговара:
Носи књигу моме белом двору
Белу двору у Прилипа града.

додато руком т. Милојевића.

Мало даље:

Добро моје, моји мили Марко,
Ја си мислам чуваш покрајина,
Покрајина у Филипа града.

додато руком г. Милојевића.

Мало даље:

Пак си ојде у Пирота града,
У Пирота стар-Југа Богдана,
И сина помала Никола.

додато руком г. Милојевића.

Ми нећемо говорити о томе ништа, само смо то били дужни јавити и показати овоме збору као карактеристичну ствар, без икаквих даљих извођења.

Остављајући на страну тај тако да речемо општи део, погледаћемо на песме г. Милојевића као на песме. Сваки се диви класичности текста и језика у славној збирци Вуковој, а од како, у последње доба, зборници песама нису у нашој књижевности никаква ретка ствар, свак је, па је и књижевна

критика опазила, да оне класичности текста и језика која се у Вука налази, нигде више у онакој пребраности и чистини нема. То је била чињеница, која је наше књижевнике немило дарнула. Докле су магле пуни ентузијасти, у којих је одушевљење често сурогат мишљења, једнако купили што год од кога чују, држећи да ће тако стићи или наткрилити Вука, озбиљнији су људи тражили узроке ономе појаву, и нашли су их већином у падању народне појезије. То ћете наћи у В. Јагићевом реферату на Б. Петрановићев зборник народних песама у „Radu II,“ то ћете наћи у чланчићу г. М. Ракића. „Да ли ће нестати народне појезије и зашто ће је нестати“ у „Вили“ 1868 год. Али и без обзира на то, чему данас ни Вук са свом својом критичношћу не би могао помоћи, могло би се поуздано рећи да је доста узрока и у *невештини* скупљача, која се није никад ни примакла вештини Вуковој.

Народна појезија није никад ни рађала се овако савршена на један мах и у десетину година, него је критички дух самога народа и његових певача одбирао и довршивао из читаве гомиле нових и нових дневних песама оне које су биле достојне да се сачувају и пронесу и у даље крајеве и у потоња времена. Па ни тај критички дух народни није у сваком крају и у свако доба био на једнакој висини. Један од личних познаника Вукових казивао је, како је Вук увек имао за једну песму *више текстова* с разних страна, па би између њих један или два важнија штампао, бирајући оне који су најпотпунији и најбољи, а преписе од рђавих певача са свим одбацујући. Други познаник Вуков казивао је, да се он добро обзирао, од кога ће примити реч у своју бележницу. Тражио је да се увек на што јаснији начин увери, да је реч доиста из народа, хтео је да је има увек из прве руке, из што поузданијег извора. Погледајте, како тај посао ради г. Милојевић, погледајте у његове штампане зборнике, па ћете видети нешто са свим противно. Њему је све свето, све одабрано, све класично, што му се год откле донесе, нарочито ако подилази под његову етнографију, историју и географију. Може га преварити ко год хоће, а нашло би се узрока и за што би га варали. Ко не бира скупљаче, и не пази довољно из каква му извора што долази, ономе ти људи могу своје песме потурити под народне, или народне до воље искитити оним, за што знају, да би њему

било по вољи. А врло је могућно да се то чини. Свима тим људима није ни задатак ни потреба да знају, колика филолошка финоћа, колико ли знање треба, да се изврши и настави посао једнога Вука Караџића. Из таких извора и од таке критике ми можемо да објаснимо, како се у зборник могу увући крајње бесмислице, за које је за чудо, како их је толико пута г. Милојевић пропуштао. У овом зборнику долазе на прилику оваки стихови о *грлу:*

Да вам каже јасно, гласовито,
Једно грло, а девет гласова,
Једна уста, девет чемирика,
Једна мисао, а тисућ' помисли,
Свака помисл своје јаде каже,
А ја свима наше од старине.
Ако ли ме грло не послуша,
Љуто ћу се њему осветити,
Ја му недам вина ни ракије,
Ни симита леба препечена,
Ни овнујска меса дебелога,
Браћо моја, за годину дана!

Може ли се наћи тако што ма где у Вукову зборнику, и може ли бити на корист нашој књижевности зборник песама у коме има таких ствари?...

А отворите прву књигу Путописа, стр. 29. па ћете наћи и овако место:

Пошетала Јека удовица,
Испод града бела Смедерева,
Смедерева Ђурђевога града.
Ја каква је Јека удовица,
Ја каква је, јади је десили!
На њојзи је дивно одијело,
Одијело чудо од истине,
Једно грло, а до девет плоча,
Једне груди, а девет ђердана,
Два увета, а тројс минђуше,
Једно теме, а девет кајица,
Једна глава, а девет калпака,
Једне руке, дваест белензука,
Једно тело, а десет фистана,

Двије ноге, двадестере гаће,
Троје чизме жуте до кољена,
Троје жуте, а троје црвене, итд.

Замислите себи, каква је ту *слика*, а колика бесмислица! Ваља знати, да је ту песму г. Милојевић сам забележио из уста неке певачице госпође у Смедереву.

У једној песми где се описује како се љубе на сред чаршије, долазе оваки стихови:

Ти се плашиш од Ђаура,
А не плашиш од Турчина,
Кад те љуби смрдљив Турчин,
Ти не вриштиш од Турчина,
Кад те љуби поган, смрдљив!

Али, да се и опет упустимо у исписивање, наш би реферат, који је и онако нарастао, раширио се још већма. А из пређашњих навода и из свега што се овде говорило, мислимо да је јасно, да и ова збирка, заједно са свима савременима, баш и кад се најблаже узме, могла би показати само опадање народне појезије.

У филолошке стране купљења песама долази и *транскрипција*, т. ј. препис чисто узет из народних уста од једног гласа до другог, од речи до речи. Могли сте се из досад навођених комада сами уверити, да је језик у овим песмима небрежљиво чуван, крњен и батаљиван. Што смо видели у босанским песмама, ономе се с правом можемо надати и у осталим. Транскрипција гласовна још је невернија, пуна неследствености, тако, да ко би хтео употребити збирку као грађу за науку о гласовима, наишао би на пуно таких ствари, које би га одбиле од свега. А у нас, који се у свему писању свом служимо фонетичким правописом, то је било лако, кад се тога ради у других народа за оваке послове нарочито одступа од уобичајеног правописа и прибегава фонетици.

Из етнографије ових народних песама, о којој напред помињасмо, види се, да Бугара једва где има на балканском полуострву. Има некаква подела српског и бугарског језика у г. Милојевића предговору, али ћете на мах разумети каква је, кад вам кажемо да она рачуна просто по изговору старо слов. ж и да је по њој српски и: *рака, ранка, река* као и рука, а бугарски само *рка-та,* итд. На истом месту г. Милојевић

говори, како је ж трогласник, опет нешто од конца ново и никад нечувено у науци о гласовима. Тим као да се задовољава г. Милојевић, не улазећи ни у шта више, а има места где Бугарима одриче да су Словени, већ их тера у Монголе.

Ово је сувише небратско и неполитично поступање према најближем племену на истоку нашем. Мало је било што нас овакве ствари и освајачка политика у средњем веку бацише у турско ропство, него треба оваким понашањем према Бугарима, каквим се г. Милојевић одликује, у данашње време да поновимо стара зла. Наше је, да одбијемо од наше литературе овако неплемените поступке; наше би било, да за сличне поступке с бугарске стране не одговоримо новим погрешним поступцима.

Или шта ћете рећи, господо, кад се у речнику приложеном овој књизи под речју *Бугарин, Бугарче* чита и науци намењује ово: „Бугарин, Бугарче, зове се здраво црномањасто и глупо дете. Обично се тако зову и мурдар-деца, којој се, кад мало поодрасту, дају махом свиње да чувају. По овом називу често се доцнији потомци и презивају Бугарчићи, као што је случај у једном селу ужичке нахије, где се једна браћа од рођеног стрица зову Бугарчићи, а друга Владисављевићи. Сува а зла деца обично се зову Арнаут, Арнаутка, па од тог назива доцније им потомци прозову се Арнаутовићи. Бугарчићи су обично глупи и мурдари, а Арнаучићи зли, пакосни и убојити. Први махом чувају свиње, а други се докопавају старешинства у задругама". — Да ли би сте пристали да ово иде под фирмом Српског ученог друштва?

Језик једнога народа не одваја од језика другога народа само једна гласовна замена, или само неколико појава. Па и белеге међу српским и бугарским нису мутне и преварне. Језици сродних а суседних народа истина немају јасно обележених географских граница, они се преливају један у други. С тога, на прилику има крајева где се говори управо смеса српскога и бугарскога језика. Чији ће ти крајеви бити, одсудиће историја, одсудиће воља оних људи који на тим крајевима живе. Али, ако је доиста спас и Срба и Бугара у југословенској заједници и државноме савезу, као што мисле данас све озбиљне политичне главе и у нас и у Бугара, онда и ово питање не искаче тако оштро на видик. Права претежност се и онако никад не постизава виком и пустим прозелитизмом и кавгом, већ стварном вредношћу. У осталом начин доказивања у г. Милојевића на корист Срба а против Бугара, тако је плитак и превртљив, да се њиме могу исто тако добро послужити и Бугари против Срба. Како он доказује да су очевидне особине бугарскога језика српске, онако исто могу таким доказима Бугари рећи, да нема српског језика, већ да ми овде у Бе-

ограду пишемо бугарски — тим би се шала истина одшалила, али ствар би остала опет као што је, чекајући људе, да је проуче и свету објаве.

На завршетку свега имамо да кажемо, да је читав зборник узор нереда, небрежљивости и књижевничке немарљивости. Има чак и шкипских песама на шкипскоме језику. Примедбе, грађа, напомене, тумачења, песме разних врста, преписке и записке, све је то у таком блаженом нереду једно уз друго, да би онај који би хтео књигом служити се кад се наштампа, најпре морао уређивати је, чинити дакле посао издавачев, што издавачу ни на какву дику бити не може. У осталом и кад збирка не би имала никаквих других недостатака, друштво је по нашем мишљењу не би могло издати под својим именом у оваквом реду.

Речи су купљене тако исто. Као што се у песмама није обзирао на оно што је штампано, тако и пред речима стоји истина да су *„до данас ненапечатане,“* али то није истина. У слову „ц,“ на прилику има г. Милојевић 9 речи, од којих 4 Вук има, а само 5. нема. Код *букара* стоји у г. Милојевића: „игра девојачка спрам месечине уз белу недељу и часни пост,“ а у Вука под том речју има не само то, него и каква је та игра. Тако је све непоуздано и неизрађено. Покрај тога речи нису записиване онако, као што би било очекивати. Ниједној није забележен акценат, без чега би једва могле ући у речник који би радило учено друштво, ако би се оно тога посла прихватило, ниједној није казано шта је знатно у промени њеној, јер и то често оставља поље нагађању и незгоди; ниједној није додана реченица, у којој се чује, те да би и други могли контролисати дато тумачење. А без тога се свега не купе речи за речник!

Спрам свега овога потписани држе, да им не треба ништа више говорити. Одсек је могао и сам већ упознати какав је посао пред њим, а ето у осталом оригинала и пред њим, па држимо да ће по овоме моћи лако свој суд изрећи.

Стојан Новаковић.
Милан Кујунџић.

„Гласник“ и остала издања „Српског ученог друштва“, која још нису распродана, могу се набавити преко Главне Српске књижаре, књижарнице Велимира Валожића у Београду и књижарнице браће Јовановића у Панчеву.

Гласник I—XXXVI (осим I, II, VIII, IX, X, XI и XVIII)	10	гр. ч.
У Аустрији	1	ф. а. вр.
Гласник 2. одељ. I. књ. Протокол Шабачког магистрата од 1808—1812.	5	гр. ч.
— — II. књига. Споменици о Шћепану Малом. Исписао С. Љубић	5	„ „
Преписка Венедикта Краљевића о унији	2	„ „
Српски споменици из Дубровачке архиве. Преписао кнез Медо Пуцић I. св.	12	„ „
II. св.	8	„ „
Acta archivi veneti I. и II. књига	24	„ „
Српска синтакса Ђ. Даничића	24	„ „
Деловодни протокол Карађорђев. (Грађа за новију српску историју I. део)	8	„ „
Српске народне приповијетке понајвише кратке и шаљиве. Скупио Вук Врчевић	6	„ „
Српске народне игре. Описао Вук Врчевић . . .	2	„ „
Грбови српских земаља. Нацрт М. А. Симића	4	„ „
Богомили. Од дра В. Петрановића	8	„ „
Описаније древности српских у Св. Гори Д. Аврамовића	4	„ „
Света Гора са стране вере, художества и повеснице Д. Аврамовића	4	„ „
Српска библиографија 1741—1867. Саставио Стојан Новаковић	20	„ „
Мисли о важности, правцу и средствима унапређивања књижевности српско-хрватске од Ог. Утјешеновића Острожинског	5	„ „
Географијско-статистични речник Србије од Ј. Гавриловића. Београд 1846.	6	„ „
Историја умног развића Јевропе. Написао Џ. У. Дрепер. С инглиског превео Мита Ракић. Први део. . .	12	„ „
Предлог за изучавање живота народа српског. Од А. Чумића	2	„ „